Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

90·6
3

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

इन्द्र विद्यावाचस्पति
चन्द्रलोक, जवाहर नगर
दिल्ली द्वारा
गुरुकुल कांगड़ी पुस्तकालय को
भेंट

छन्दः सूत्रम् ।

पिङ्गलाचार्य्यकृतम् ।

श्रीहलायुधभट्टकृतमृतसञ्जीवन्याख्यवृत्तिसहितम् ।

पण्डितकुलपतिना बि, ए उपाधिधारिणा

श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्य्येण

संस्कृत्य प्रकाशितम् ।

Stock Verification-2024

CHECKED 1973
Initial

द्वितीयसंस्करणम् ।

कलिकातानगरे

सरस्वतीयन्त्रे मुद्रितम् ।

Stock Verification-2024

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

প্রকাশক শ্রীজীবানন্দবিদ্যাসার বি, এ,
২ নং রমানাথমজুমদারের ষ্ট্রীট্ কলিকাতা।
প্রিণ্টর্ শ্রীক্ষেত্রমোহনমুখোপাধ্যায়
৫৫ নং আমৃহার্ষ্ট ষ্ট্রীট্ কলিকাতা।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पिङ्गलच्छन्दःसूत्रसूचीपत्रम् ।

छन्दोनामानि	पृष्ठाङ्काः ।
अतिशायिनी	१२७
अर्द्धसमवृत्तानि	८०
अनुष्टुप् (वैदिकी)	१७
अनुष्टुप् (लौकिकी)	६३
अपराजिता	११०
अपवाहकः	१२१
अवितथं, तद्भेदश्च	१२७
अश्वललितं	११८
असम्बाधा	११०
आर्य्याप्रकरणम्	२९
इन्द्रवज्रा	९६
इन्द्रवंशा	१०२
उत्कृत्यादिच्छन्दसामक्षर गणनादिः	२६
उपजातिवृत्तभेदाः	९७
उपस्थिता	९६
उपेन्द्रवज्रा	९७
उष्णिक्	१६
ऋषभगजविलसितम्	११३
एकाक्षरादिप्रस्तारः	१२९
कनकप्रभा	१२४
कान्तोत्पीडा	१०६
कुटिलगतिः	१२५
कुटिला	१२५
कुड्मलदन्ती	१२३
कुमारललिता	९२
कुसुमविचित्रा	१०४
कुसुमितलतावेल्लिता	११६
क्रौञ्चपदा	११९

छन्दोनामानि	पृष्ठाङ्काः ।
गायत्री	७
गायत्र्यादिदेवतादिः	२४
गीत्यार्य्यादिः	५५
गौरी	१०९
गौरी (गाथा)	१२४
चञ्चलाक्षिका	१०४
चन्द्रावर्त्ता	११२
चित्रपदा	९२
जगती	२२
जगत्याद्यवान्तरभेदाः	२२
जलधरमाला	१२४
जलोद्धतगतिः	१०३
ततम्	१०४
तनुमध्या	९१
तन्वी	११९
तोटकम्	१०२
दण्डकाः	१२१
द्रुतविलम्बितम्	१०२
दोधकम्	९८
नवमालिनी	१०७
नष्टोद्दिष्टवृत्तसङ्ख्याज्ञानम्	१३१
नाराचकम्	१२८
पणवः	९५
पङ्क्तिः	२०
पुटः	१०३
प्रमाणी	६२
प्रमिताक्षरा	१०६
प्रहरणकलिता	१११
प्रहर्षिणी	१०८

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

छन्दोनामानि	पृष्ठाङ्काः।	छन्दोनामानि	पृष्ठाङ्काः।
भुजङ्गप्रयातम्	१०५	वितानभेदाः	६२
भुजगशिशुसृता	८३	विद्युन्माला	८३
भुजङ्गविजृम्भितम्	१२०	विबुधप्रिया	१२८
भ्रमरविलसिता	९९	विलासिनी	१०१
मगणादयः	२	विषमादिवृत्तलक्षणम्	६०
मणिगुणनिकरः	११३	विस्मिता	१२८
मत्तमयूरम्	१०९	वृत्तम्	११७
मत्ता	८६	वृन्ता	१००
मत्ताक्रीड़ा	११८	बृहती	१८
मद्रकम्	११८	वैतालीयम्	४३
मन्दाक्रान्ता	११५	वैश्वदेवी	१०६
मयूरसारिणी	८५	वंशपत्रपतितम्	११५
माणवकाक्रीड़ितकम्	८२	वंशस्था	१०१
मात्रासमकम्, तद्भेदाश्च	४८	शशिवदना	१२९
माला	११२	शार्दूलविक्रीड़ितम्	११६
मालिनी	११३	शालिनी	९८
यतिनियमः	८७	शिखरिणी	११५
रथोद्धता	९९	शुद्धविराट्	८४
रुक्मवती	८५	शैलशिखा	१२६
रुचिरा	१०८	श्येनी	१००
ललना	१२४	समानी	६१
वरतनुः	१२३	सुवदना	११७
वर्णमेरुः	१३५	स्रग्धरा	११७
वरयुवती	१२६	स्रग्विणी	१०५
वरसुन्दरी	१२५	स्वागता	१००
वसन्ततिलका, तद्भेदाश्च	१११	हलमुखी	८४
वातोर्मी	९९	हरिणी	११४
वाहिनी	१०७	हंसरुतम्	८४

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

इन्द्र विद्यावाचस्पति
चन्द्रलोक, जवाहर नगर
दिल्ली द्वारा
गुरुकुल कांगड़ी पुस्तकालय को
भेंट

पिङ्गलच्छन्दःसूत्रम्

हलायुधवृत्तिसहितम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

नमस्तुङ्गशिरश्चुम्बिचन्द्रचामरचारवे ।
त्रैलोक्यनगरारम्भमूलस्तम्भाय शम्भवे ॥ १ ॥
श्रीमत्पिङ्गलनागोक्तच्छन्दःशास्त्रमहोदधेः ।
वृत्तानि मौक्तिकानीव कानिचिद्विचिनोम्यहम् ॥ २ ॥
वेदानां प्रथमाङ्गस्य कवीनां नयनस्य च ।
पिङ्गलाचार्य्यसूत्रस्य मया वृत्तिर्विधास्यते ॥ ३ ॥
क्षीराब्धेरमृतं यद्वदुद्धृतं देवदानवैः ।
छन्दोऽब्धेः पिङ्गलाचार्य्यैश्छन्दोऽमृतं तथोद्धृतम् ॥ ४ ॥
मयरसतजभनलगसम्मितं भ्रमति वाङ्मयं जगति यस्य ।
स जयति पिङ्गलनागः शिवप्रसादाद्विशुद्धमतिः ॥ ५ ॥
त्रिगुरुं विद्धि मकारं लघ्वादिसमन्वितं यकाराख्यम् ।
लघुमध्यन्तु रकारं सकारमन्तेगुरु निबद्धम् ॥ ६ ॥
लघ्वन्त्यं हि तकारं जकारमुभयोर्लघुं विजानीयात् ।
आदिगुरुञ्च भकारं नकारमिह पैङ्गले त्रिलघुम् ॥ ७ ॥
दीर्घं संयोगपरं तथा प्लुतं व्यञ्जनान्तमूष्मान्तम् ।
सानुस्वारञ्च गुरुं क्वचिदवसानेऽपि लघ्वन्त्यम् ॥ ८ ॥
आदिमध्यावसानेषु यरता यान्ति लाघवम् ।
भजसा गौरवं यान्ति मनौ तु गुरुलाघवम् ॥ ९ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

त्रिविरामं दशवर्णं षण्मात्रमुवाच पिङ्गलः सूत्रम्।
छन्दोवर्गपदार्थप्रत्ययहेतोश्च शास्त्रादौ ॥ १० ॥

इह हि त्रैवर्णिकानां साङ्गस्य वेदस्य अध्ययनम् आम्नायते अर्थावबोधपर्य्यन्तश्च अध्ययनविधिः। वेदाङ्गं च छन्दः। ततः तदध्ययनं विधिबोधितत्वात् अनुष्ठेयम्। अथ अनुष्टुभा यजति बृहत्या गायति गायत्र्या स्तौति इत्येवमादिश्रवणात् अर्थान्वयायातम् अनुष्टुबादिज्ञानम्। किञ्च, छन्दसाम् अपरिज्ञानात् प्रत्युत प्रत्यवायः श्रूयते। यथा। "यो ह वा अविदितार्षेयच्छन्दोदैवतविनियोगेन ब्राह्मणेन मन्त्रेण याजयति वा अध्यापयति वा, स स्थाणुं वर्च्छति गर्त्तं वा पद्यते वा प्रमीयते पापीयान् भवति यातयामानि अस्य छन्दांसि भवन्ति" इति छन्दोगब्राह्मणम्। तस्मात् छन्दःपरिज्ञानं कर्त्तव्यम्। तदर्थम् इदम् शास्त्रम् आरभ्यते। तत्र लघुना उपायेन शास्त्रावबोधसिद्ध्यर्थं सञ्ज्ञाः परिभाषते सूत्रकारः।

धी श्री स्त्री म् ॥ १ ॥

धी श्री स्त्री इत्यनेन गुरुत्रयं सञ्ज्ञित्वेन उपलक्षयति, मकारञ्च सञ्ज्ञात्वेन। ततश्च अयम् अर्थः, सर्वगुरोः त्रिकस्य मसञ्ज्ञा परिभाष्यते। ध्यादीनाम् उपादानप्रयोजनम् उपरिष्टात् वक्ष्यामः। मप्रदेशाः "विद्युन्माला मौ गौ" इत्येवमादयः ॥ १ ॥

वरा सा य् ॥ २ ॥

वरा सा इत्यनेन आदिलघोः त्रिकस्य यसञ्ज्ञा परिभाष्यते। यप्रदेशाः "भुजङ्गप्रयातं यः" इत्येवमादयः ॥ २ ॥

का गुहा र् ॥ ३ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

का गुहा इत्यनेन मध्यलघोः त्रिकस्य रसञ्ज्ञा परिभाष्यते। रप्रदेशाः "स्रग्विणी रः" इत्येवमादयः॥ ३॥

वसुधा स्॥ ४॥

वसुधा इत्यनेन अन्तगुरोः त्रिकस्य ससञ्ज्ञा परिभाष्यते। सप्रदेशाः "तोटकं सः" इत्येवमादयः॥ ४॥

सा ते क्व त्॥ ५॥

सा ते क्व इत्यनेन अन्तलघोः त्रिकस्य तकारः सञ्ज्ञात्वेन उपादीयते। तप्रदेशाः "तनुमध्या त्यौ" इत्येवमादयः॥ ५॥

कदा स ज्॥ ६॥

कदा स इत्यनेन मध्यगुरोः त्रिकस्य जसञ्ज्ञा परिभाष्यते। जप्रदेशाः "कुमारललिता ज्सौ ग्" इत्येवमादयः॥ ६॥

किं वद भ्॥ ७॥

किं वद इत्यनेन आदिगुरोः त्रिकस्य भसञ्ज्ञा ज्ञाप्यते। भप्रदेशाः "चित्रपदा भौ गौ" इत्येवमादयः॥ ७॥

न हसन्॥ ८॥

न हस इत्यनेन सर्वलघोः त्रिकस्य नसञ्ज्ञा उपदिश्यते। नप्रदेशाः "दण्डको नौ रः" इत्येवमादयः॥ ८॥

ग्ल्॥ ९॥

ग्ग्रहणं ह्रस्वैकाक्षरोपलक्षणार्थम्। तस्य लकारसञ्ज्ञा भवति। लशब्दश्च लघुवाचकः। तेन ह्रस्वम् अक्षरं लघुसञ्ज्ञं भवति इति अर्थः सम्पद्यते। लप्रदेशाः "लः समुद्रा गणः" इत्येवमादयः॥ ९॥

गन्ते॥ १०॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

गग्रहणम् अनुवर्त्तते। गशब्दोपलक्षितस्य ह्रस्वाक्षरस्य पादान्ते वर्त्तमानस्य गुरुसञ्ज्ञा अतिदिश्यते। ग् इति प्रथमाक्षरप्रतीकेन गुरुशब्दस्य ग्रहणम्। ननु ग्लिति समानीत्यादीनां पादान्ते वर्त्तमानस्य ह्रस्वस्य गुरुत्वं न दृश्यते। न एषः दोषः। सर्वत्र पादान्ते वर्त्तमानस्य ह्रस्वस्य गुरुत्वम् उत्सर्गसिद्धम्। तच्च लकारश्रुत्या अपवादेन बाध्यते। यथा। ग्लिति समानी, गौल्यार्थ्या ल इत्यादौ सामान्यस्य विशेषेण बाधः कस्य न सम्मतः। तस्मात् अचोद्यम् एतत्। केचित् इदं सूत्रं व्यवस्थितविभाषया व्याचक्षते, प्रमाण्यादीनाम् अन्ते गुरुत्वम् एव, सामान्यादीनाम् अन्ते लघुत्वम् एव, शेषाणाम् इच्छया गुरुत्वं लघुत्वं च इति। तत् अनुपपन्नम्। विकल्पस्य अप्रस्तुतत्वात् कस्य व्यवस्था इति न विद्मः। ननु केनापि उक्तं "वा पादान्ते गुरु" इति गुरुत्वम्। सत्यम् उक्तम्। दुरुक्तं हि तत्। वान्ते गुरु इति प्रोक्तं यैस्तु श्वेतपदादिभिः। उत्सर्गस्यापवादेन बाधः तैः नावधारितः॥ इति उक्ते इच्छया गुरुत्वं लघुत्वं च न उपपद्यते। कस्य इच्छया, किं शास्त्रकारस्य कवेः वा। न तावत् आद्यः पक्षः। सूत्रेषु अदर्शनात्। न अपि द्वितीयः। कवेः अपि इच्छायां व्यवस्थाभावात्, कः जानाति कस्य कीदृशी इच्छा इति। अन्ये तु आहुः। ननु पादान्ते वर्त्तमानस्य ह्रस्वस्य पाणिनिना गुरुसञ्ज्ञा न कृता। तेन उक्तं "संयोगे गुरु, दीर्घञ्च" (१।४।११—१२) इति। न अयं संयोगादिः न च दीर्घः। तस्मात् गन्ते इति सूत्रम् अयुक्तम्। अत्र उच्यते। पाणिनिना स्वशास्त्रप्रयोजनार्थं गुरुसञ्ज्ञा कृता। "गुरोश्च हलः" (३।३।१०३) इति अकारः प्रत्ययः यथा स्यात्। कुण्डा हुण्डा ईहाञ्चक्रे ऊहाञ्चक्रे इत्येवमादीनां

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः" इति (३।१।३६) सूत्रेण आम्प्रत्ययश्च। पादान्ते वर्त्तमानस्य लघोः गुरुत्वातिदेशे पाणिनेः प्रयोजनम् एव न अस्ति। किञ्च, अनुस्वारादिपूर्वस्य वर्णस्य वनं घटः सम्पत् इत्यादौ स्थितस्य गुरुसञ्ज्ञा पाणिनिना न कृता, किम् एतावता अन्यैः अपि न कर्त्तव्या। तस्मात् सूत्रम् इदं "गन्ते" इति। गप्रदेशाः "गावन्त आपीडः" इत्येवमादयः ॥ १० ॥

ध्रादिपरः ॥ ११ ॥

ध्र इति व्यञ्जनसंयोगस्य उपलक्षणम्। ध्रः आदिः येषां ते ध्रादयः। आदिपदेन विसर्जनीयानुस्वारजिह्वामूलीयोपध्मानीयानां ग्रहणम्। ध्रादयः परे यस्मात् सः ध्रादिपरः। ततश्च अयं सूत्रार्थः, व्यञ्जनसंयोगात् पूर्वस्य ह्रस्वस्य अनुस्वारविसर्जनीयजिह्वामूलीयोपध्मानीयेभ्यश्च गुरुसञ्ज्ञा अतिदिश्यते ॥ ११ ॥

हे ॥ १२ ॥

ग इति अनुवर्त्तते। हे इति द्विमात्रोपलक्षणार्थम्। ततश्च अयं सूत्रार्थः, द्विमात्रस्य दीर्घस्य गकारसञ्ज्ञा क्रियते ॥ १२ ॥

लौ सः ॥ १३ ॥

स इति गकारस्य परामर्शः। सः गकारः द्विमात्रः द्वौ लघू कृत्वा गणनीयः ॥ १३ ॥

ग्लौ ॥ १४ ॥

अधिकारः अयम् आशास्त्रपरिसमाप्तेः। यत्र विशेषान्तरं न श्रूयते तत्र ग्लौ इति उपतिष्ठते। गायत्र्या वसवः (३।३) इत्येवमादिषुवत् प्लुतेन इह व्यवहारः न अस्ति ॥ १४॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अष्टौ वसव इति॥ १५ ॥

अत्र शास्त्रे वसवः इति उच्यमाने अष्टसङ्ख्योपलक्षिताः गुरुलघुरूपाः वर्णाः गृह्यन्ते। लौकिकप्रसिद्ध्युपलक्षणार्थम् इदं सूत्रम्। तेन चतुर्णां समुद्राः, पञ्चानाम् इन्द्रियाणि इत्येवमादयः सञ्ज्ञाविशेषाः लौकिकेभ्यः प्रत्येतव्याः। इति-कारः अध्यायसमाप्तिसूचकः॥

इह ध्यादीनाम् उपादानप्रयोजनं वर्ण्यते। अध्ययनात् धीः भवति। यस्य धीः तस्य श्रीः, बुद्धिपूर्वकत्वात् विभूतेः। यस्य श्रीः तस्य स्त्री, अर्थमूलकत्वात् गार्हस्थ्यस्य। वरा सा इत्यनेन सर्वेषां स्त्रीसाधनोपायानां बुद्धेः उपायस्य माहात्म्यं दर्शयति। तथाच उक्तम्,

"अर्द्धाङ्गुलपरीणाहजिह्वाग्रायासभीरवः।
सर्वाङ्गीणपरिक्लेशमबुधाः कर्म कुर्वते॥"

तत्र आह शिष्यः, का गुहा। गुहाशब्दः स्थानपर्य्यायः। 'का गुहा, यत्र असौ तिष्ठति। उपाध्यायः ब्रूते। 'वसुधा' पृथिव्यां, लभ्यते धीः न अत्र अतिविषादः कर्त्तव्यः। पुनरपि आह शिष्यः, सा ते क्व। 'सा' धीः, त्वया उपदिष्टा, पृथिव्यां 'क्व' स्थितेन, लभ्यते। गुरुः आह, गृहे। पुनरपि आह शिष्यः, कदा सः। 'सः' गृहस्थः पुरुषः, 'कदा' कस्मिन् काले, तां धियं प्राप्नोति॥ अत्र उत्तरं, भ्रादिपरः। धारणार्थावबोध-परः असौ यदा स्यात् तदा धियं लभते। भूयोऽपि प्रश्नः, किं वद। 'किं' कुर्वन् असौ तां धियं लभते तत् 'वद'। तत्र उत्तरम्, न हसन्। हासादिचापल्यम् अकुर्वाणः तां धियं लभते इत्यर्थः॥ १५॥

इति भट्टहलायुधकृतौ छन्दोवृत्तौ प्रथमोऽध्यायः॥ १॥

——

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

द्वितीयोऽध्यायः ।

१	छ०	गा०	उ०	अ०	बृ०	प०	त्रि०	ज०
२	आर्षी	२४	२८	३२	३६	४०	४४	४८
३	दैवी०	१	२	३	४	५	६	७
४	आसु०	१५	१४	१३	१२	११	१०	९
५	प्राजा०	८	१२	१६	२०	२४	२८	३२
६	याजु०	६	७	८	९	१०	११	१२
७	साम्नी	१२	१४	१६	१८	२०	२२	२४
८	आर्ची	१८	२१	२४	२७	३०	३३	३६
९	ब्राह्मी०	३६	४२	४८	५४	६०	६६	७२

छन्दः ॥ १ ॥

अधिकारः अयम् आशास्त्रपरिसमाप्तेः । इतः ऊर्द्धं यत् वक्ष्यामः छन्दः तत्र उपतिष्ठति । छन्दःशब्देन अक्षरसङ्ख्यावत् छन्दः अत्र अभिधीयते ॥ १ ॥

गायत्री ॥ २ ॥

अधिकारः अयम् आद्वादशसूत्रपरिसमाप्तेः । "तान्युष्णिग्" इत्यादिसूत्रात् प्राक् यत् उच्यते छन्दः, तत् गायत्रीसञ्ज्ञं वेदितव्यम् ॥ २ ॥

दैव्येकम् ॥ ३ ॥

एकाक्षरं छन्दः दैवीगायत्री इति सञ्ज्ञायते । तत्र अयं प्रदर्शनोपायः । चतुरङ्गक्रीडायाम् इव चतुःषष्टिकोष्ठान्

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

लिखित्वा, प्रथमपङ्क्तौ आर्षीनाम लिखित्वा द्वितीयादिकोष्ठेषु अङ्कानाम् उपरि गायत्र्यादिसप्तच्छन्दसां नामानि विन्यसेत्। ततः द्वितीयायां पङ्क्तौ प्रथमे कोष्ठे दैवीशब्दं विन्यसेत्। सञ्ज्ञाज्ञापनार्थं द्वितीये एकसङ्ख्याकम् अङ्कम् ॥ ३ ॥

आसुरी पञ्चदश ॥ ४ ॥

आसुरी गायत्री पञ्चदशाक्षरा। तानि च अक्षराणि "ग्लौ" (१ । १४) इति अधिकारात् गुरूणि लघूनि च यथासम्भवं द्रष्टव्यानि। तत्र तृतीयस्यां पङ्क्तौ प्रथमे कोष्ठे आसुरी शब्दं व्यवस्थाप्य द्वितीये पञ्चदशसङ्ख्याङ्कं विन्यसेत् ॥ ४ ॥

प्राजापत्याऽष्टौ ॥ ५ ॥

प्राजापत्या गायत्री अष्टाक्षरा भवति। यत्र क्वचित् वेदे अष्टाक्षरं छन्दः सा प्राजापत्या गायत्री इति ज्ञेयम्। तत्र चतुर्थ्यां पङ्क्तौ प्रथमे कोष्ठे प्राजापत्याशब्दं लिखित्वा द्वितीये अष्टसङ्ख्याङ्कं लिखेत् ॥ ५ ॥

यजुषां षट् ॥ ६ ॥

यजुषां गायत्री षड़क्षरा भवति। यत्र क्वचित् वेदे षड़क्षरं छन्दः तत् याजुषी गायत्री सञ्ज्ञायते। तत्र पञ्चम्यां पङ्क्तौ प्रथमे कोष्ठे याजुषीशब्दं व्यवस्थाप्य द्वितीये षट्सङ्ख्याङ्कं लिखेत् ॥ ६ ॥

साम्नां द्विः ॥ ७ ॥

षड़िति अनुवर्त्तते। द्विरिति क्रियाभ्यावृत्तिदर्शनात् करोतिः अध्याह्रियते। तेन द्विःकृता द्विगुणिता षट्सङ्ख्या साम्नां गायत्री भवति। यत्र क्वचित् वेदे द्वादशाक्षरं छन्दः,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तत् साम्नां गायत्री इति सञ्ज्ञायते। तत्र षष्ठ्यां पङ्क्तौ प्रथमे कोष्ठे सामशब्दं लिखित्वा द्वितीये द्वादशसङ्ख्याङ्कं लिखेत् ॥ ७ ॥

ऋचां त्रिः ॥ ८ ॥

षड़िति अनुवर्त्तते। अत्र अपि पूर्ववत् क्रियाभ्यावृत्तिः, तेन त्रिगुणिता षट्सङ्ख्या ऋचां गायत्री भवति। यत्र क्वचित् वेदे अष्टादशाक्षरं छन्दः सा ऋचां गायत्री सञ्ज्ञायते। तत्र सप्तम्यां पङ्क्तौ प्रथमे कोष्ठे ऋक्शब्दं व्यवस्थाप्य द्वितीये अष्टादशसङ्ख्याङ्कं लिखेत् ॥ ८ ॥

द्वौ द्वौ साम्नां वर्द्धेत ॥ ९ ॥

गायत्री इति अनुवर्त्तते। साम्नां पङ्क्तौ गायत्री द्वौ द्वौ सङ्ख्याङ्कौ गृहीत्वा पूर्वात् पूर्वात् वर्द्धेत, यावत् अष्टमं कोष्ठं प्राप्नोति। तत्र साम्नां पङ्क्तौ तृतीयादिषु कोष्ठेषु क्रमेण वर्द्धितानि अक्षराणि अङ्केन विन्यसेत् ॥ ९ ॥

त्रींस्त्रीनृचाम् ॥ १० ॥

गायत्री इति अनुवर्त्तते। ऋचां गायत्री त्रीन् त्रीन् सङ्ख्याङ्कान् गृहीत्वा पूर्ववत् वर्द्धेत। अत्रापि ऋचां पङ्क्तौ तृतीयादिषु कोष्ठेषु त्रिसङ्ख्याकं क्रमेण वृद्धम् अङ्कं स्थापयेत् ॥ १० ॥

चतुरश्चतुरः प्राजापत्यायाः ॥ ११ ॥

प्राजापत्यायाः पङ्क्तौ गायत्री चतुरः चतुरः सङ्ख्याङ्कान् गृहीत्वा वर्द्धेत। अत्रापि तृतीयादिषु कोष्ठेषु विन्यासः पूर्ववत् एव ॥ ११ ॥

एकैकं शेषे ॥ १२ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अनुक्तः शेषः। यत्र गायत्र्यां सङ्ख्यावृद्धिः न उक्ता सा एकैकं सङ्ख्याङ्कं गृहीत्वा वर्द्धेत। दैवी, याजुषी, च शेष-शब्देन उच्यते, आसुर्य्यां विशेषाभिधानात्। तेन दैवी तृतीयादिषु कोष्ठेषु एकैकम् अङ्कं गृहीत्वा वर्द्धेत। तथैव याजुषी ॥ १२ ॥

जह्यादासुरी ॥ १३ ॥

एकैकम् इति अनुवर्त्तते। आसुरी गायत्री एकैकम् अक्षरं त्यजेत्। उत्तरेषु कोष्ठेषु वृद्धौ प्राप्तायां ह्रासो विधीयते। ते अङ्काः क्रमेण स्थाप्याः ॥ १३ ॥

तान्युष्णिगनुष्टुब्बृहतीपङ्क्तित्रिष्टुब्जगत्यः ॥ १४ ॥

'तानि' इति छन्दांसि, गायत्र्याः परस्तात् उष्णिगनुष्टुब्-बृहतीपङ्क्तित्रिष्टुब्जगत्याख्यानि क्रमेण भवन्ति ॥ १४ ॥

तिस्रस्तिस्रः सनाम्न्य एकैका ब्राह्म्यः ॥ १५ ॥

यजुषां पङ्क्तिम् आरभ्य 'तिस्रः' याजुषी, साम्नी, आर्ची, च इति गायत्र्यः, मिलिता एका षट्त्रिंशदक्षरा ब्राह्मी गायत्री भवति। सनाम्न्य इत्येकसञ्ज्ञा इत्यर्थः। तिस्रः तिस्रः इति वीप्सया परेषाम् उष्णिगादीनाम् इह ग्रहणम्। तथा एकैकेति वीप्सया ताश्च ब्राह्म्यः भवन्ति इति विधीयते। ब्राह्म्यः इति गायत्र्यादीनां जगतीपर्य्यन्तानां विशेषणम्। एवं याजुषी, साम्नी, आर्ची, च उष्णिक् मिलित्वा एका द्वाचत्वारिंशदक्षरा ब्राह्मी उष्णिक् भवति इति। एवं तिस्रः अनुष्टुभः सङ्गताः सत्यः अष्टचत्वारिंशदक्षरा एका ब्राह्म्यनुष्टुप् भवति। ताः एव तिस्रः बृहत्यः, सङ्गताः सत्यः चतुः-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पञ्चाशदक्षरा एका ब्राह्मी बृहती भवति। ताः एव तिस्रः पङ्क्तयः सङ्गताः षष्ट्यक्षरा एका ब्राह्मीपङ्क्तिः भवति। ताः एव तिस्रः त्रिष्टुभः सङ्गताः षट्षष्ट्यक्षरा एका ब्राह्मी त्रिष्टुप् भवति। ताः एव तिस्रः जगत्यः सङ्गताः द्वासप्तत्यक्षरा एका ब्राह्मी जगती भवति। अत्र अष्टम्यां पङ्क्तौ प्रथमे कोष्ठे ब्राह्मीशब्दं व्यवस्थाप्य द्वितीयादौ क्रमेण गायत्रीप्रमुखान् षट्त्रिंशदाद्यङ्कान् विन्यसेत् ॥ १५ ॥

प्राग्यजुषामार्ष्यं इति ॥ १६ ॥

तिस्रः तिस्रः इति अनुवर्त्तते। यजुषां पङ्क्तेः प्राक् प्राजापत्या, आसुरी, दैवी, इति याः तिस्रः गायत्र्यः ताः सङ्गताः सत्यः चतुर्विंशत्यक्षरा एका आर्षी गायत्री भवति। ताः एव तिस्रः उष्णिहः सङ्गताः अष्टाविंशत्यक्षरा एका आर्षी उष्णिक् भवति। ताः एव तिस्रः अनुष्टुभः सङ्गताः द्वात्रिंशदक्षरा एका आर्षी अनुष्टुप् भवति। ताः एव तिस्रः बृहत्यः सङ्गताः षट्त्रिंशदक्षरा एका आर्षी बृहती भवति। ताः एव तिस्रः पङ्क्तयः सङ्गताः चत्वारिंशदक्षरा एका आर्षी पङ्क्तिः भवति। ताः एव तिस्रः त्रिष्टुभः सङ्गताः चतुश्चत्वारिंशदक्षरा एका आर्षी त्रिष्टुप् भवति। ताः एव तिस्रः जगत्यः सङ्गताः अष्टचत्वारिंशदक्षरा एका आर्षी जगती भवति। तत्र प्रथमायां पङ्क्तौ प्रथमे कोष्ठे आर्षीशब्दं व्यवस्थाप्य द्वितीयादिषु चतुर्विंशत्याद्यङ्कान् विन्यसेत्। प्रथमपङ्क्तेः द्वितीयादिकोष्ठेषु अङ्कानाम् उपरि गायत्र्यादीनि नामानि लिखेत्। अयं स्पष्टतरः प्रदर्शनोपायः ॥ १६ ॥

इति भट्टहलायुधकृतायां छन्दोवृत्तौ द्वितीयोऽध्यायः।

———

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तृतीयोऽध्यायः ।

—:○:—

पादः ॥ १ ॥

अधिकारः अयम् आ अध्यायपरिसमाप्तेः । यदितः ऊर्द्धम् अनुक्रमिष्यामः तत् पादः इति अधिकृतं वेदितव्यम् । वक्ष्यति च गायत्र्या वसवः (३।३) इति ॥ १ ॥

इयादिपूरणः ॥ २ ॥

पादः इति अनुवर्त्तते । इयादिः पूरणः यस्य सः इयादिपूरणः । आदिशब्देन उवादयः गृह्यन्ते । अत्र अयम् अर्थः, यत्र गायत्र्यादौ छन्दसि पादस्य अक्षरसङ्ख्या न पूर्य्यते, तत्र इयादिभिः पूरयितव्या । यथा, तत् सवितुः वरेणियम्, दिवं गच्छ सुवःपत इत्यादि ॥ २ ॥

गायत्र्या वसवः ॥ ३ ॥

पादः इति अनुवर्त्तते । परिभाषा इयम् । गायत्र्याः पादः 'वसवः' अष्टाक्षराणि, भवन्ति । यत्र यत्र गायत्र्याः पादः अभिधास्यते, तत्र अष्टाक्षरः ग्राह्यः ॥ ३ ॥

जगत्या आदित्याः ॥ ४ ॥

पादः इति अनुवर्त्तते । परिभाषा इयम् । जगत्याः पादः द्वादशाक्षरः भवति । यत्र क्वचित् जागतः पादः तत्रः द्वादशाक्षरः गृह्यते ॥ ४ ॥

विराजो दिशः ॥ ५ ॥

पादः इति अनुवर्त्तते । यत्र क्वचित् वैराजः पादः इति उच्यते, तत्र दशाक्षरः प्रत्येतव्यः ॥ ५ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

त्रिष्टुभो रुद्राः ॥ ६ ॥

त्रैष्टुभः पादः इति उक्ते सर्वत्र एकादशाक्षरः गृह्यते। अस्मिन् एव अध्याये परिभाषाः एताः चतस्रः॥ ६ ॥

एकद्वित्रिचतुष्पादुक्तपादम् ॥ ७ ॥

एभिः चतुर्भिः लक्षणैः उक्तः पादः यस्य तत् उक्तपादम्। यस्य छन्दसः यादृशः पादः परिभाषितः तत् छन्दः तेन एव पादेन क्वचित् एकपात्, क्वचित् द्विपात्, क्वचित् त्रिपात्, क्वचित् चतुष्पात् भवति। गायत्री च त्रिपात् एव। चतुर्भिः अष्टाक्षरैः पादैः अनुष्टुप् एव भवति ॥ ७॥

आद्यं चतुष्पादृतुभिः ॥ ८ ॥

ऋतुशब्देन लक्षणया षडक्षरः पादः अभिधीयते। तैः पादैः चतुष्पादाद्यं गायत्रं छन्दः भवति। एवं चतुर्विंशति अक्षराणि जायन्ते। तत्र उदाहरणम्।

इन्द्रः शचीपतिर्बलेन वीलितः।
दुश्च्यवनो वृषा समत्सु सासहिः ॥ ८ ॥

क्वचित्त्रिपादृषिभिः ॥ ९ ॥

क्वचित् वेदे सप्ताक्षरोपलक्षितैः पादैः त्रिभिः गायत्री एव भवति। एवम् एकविंशति अक्षराणि जायन्ते ॥ तत्र उदाहरणम्।

युवाकु हि शचीनां युवाकु सुमतीनां। भयाम वाजदाव्नां ॥ ऋ०। १म०। ४अ०। १७सू० ॥ ४ ॥ ९ ॥

सा पादनिवृत् ॥ १० ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सा एव गायत्री पादनिवृत् इति सञ्ज्ञां लभते। प्रयोक्तुः अदृष्टाभ्युदयसम्बन्धज्ञापनार्थम् इयं सञ्ज्ञा। वेदस्य अनादित्वात् महत्त्वे अपि च न दुष्यति ॥ १० ॥

षट्कसप्तकयोर्मध्येऽष्टावतिपादनिवृत् ॥ ११ ॥

प्रथमः षड्क्षरः, द्वितीयः अष्टाक्षरः, तृतीयः सप्ताक्षरः, एवं त्रिभिः पादैः या गायत्री सा अतिपादनिवृत्। त्रिपात् इति अनुवर्त्तनीयम् ॥ ११ ॥

द्वौ नवकौ षट्कश्च सा नागी ॥ १२ ॥

आद्यौ द्वौ नवाक्षरौ पादौ, तृतीयः षड्क्षरः, एवं त्रिपात् या गायत्री, सा नागी इति उच्यते ॥ १२ ॥

विपरीता वाराही ॥ १३ ॥

इयम् एव नागी गायत्री, विपरीता सती, वाराही नाम भवति। प्रथमः षड्क्षरः, द्वितीयतृतीयौ नवाक्षरौ ॥ १३ ॥

षट्कसप्तकाष्टकैर्वर्द्धमाना ॥ १४ ॥

षड्क्षरः प्रथमः पादः, सप्ताक्षरः द्वितीयः, अष्टाक्षरः तृतीयः, एवं त्रिभिः पादैः वर्द्धमाना गायत्री भवति ॥ तत्र उदाहरणम्।

त्वम॑ग्ने य॒ज्ञाना॒ं होता॒ विश्वे॑षां हि॒तः।
दे॒वेभि॒र्मानु॑षे॒ जने॑ ॥ ऋ०। ६म०। २अ०। १६सू० ॥ १ ॥
॥ १४ ॥

विपरीता प्रतिष्ठा ॥ १५ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सा एव वर्द्धमाना यदा विपरीता स्यात्तदा प्रतिष्ठा गायत्री भवति। अष्टाक्षरः प्रथमः पादः, द्वितीयः सप्ताक्षरः, तृतीयः षडक्षरः॥ तत्र उदाहरणम्।

आपः पृणीत भेषजं वरूथं तन्वे३ मम।
ज्योक् च सूर्यं दृशे॥ ऋ०। १म०। ५अ०। २३सू० ॥ २१॥ १५॥

तृतीयं द्विपाज्जागतगायत्राभ्याम्॥ १६॥

तृतीयशब्देन एतदध्यायसूत्रपाठक्रमापेक्षया विराजम् आह। तथाचोक्तं, "विराजो दिशः (३।५)" इति। यदा द्वादशाक्षरः अष्टाक्षरश्च पादः स्यात् ततः ताभ्यां द्विपात् विराट् नाम गायत्री भवति॥ तत्र उदाहरणम्।

पश्वा न तायुं गुहा चतन्तं नमो युजानं नमो वहन्तं।
सजोषाः धीराः पदैरनु ग्मन्नुप त्वा सीदन् विश्वे यजत्राः॥
ऋ०॥ १म०। १२अ०। ६५सू०॥ १॥ १६॥

त्रिपात् त्रैष्टुभैः॥ १७॥

एकादशाक्षरैः पादैः त्रिपात् विराट् नाम गायत्री भवति। तृतीयम् इति अनुवर्त्तनीयम्॥ तत्र उदाहरणम्।

दुहीयन्मित्रधितये युवाकु राये च नो मिमीतं वाजवत्यै।
इषे च नो मिमीतं धेनुमत्यै॥ ऋ०। १म०। १७अ०। १२०सू०॥ ९॥ १७॥

इति गायत्र्यधिकारः।

उष्णिग्गायत्रौ जागतश्च॥ १८॥

यत्र गायत्रौ अष्टाक्षरौ पादौ, जागतश्च द्वादशाक्षरः, एवं

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

त्रिभिः पादैः उष्णिक् नाम छन्दः भवति। अत्र च क्रमः न विवक्षितः। पादसङ्ख्यामात्रं विधीयते॥ १८॥

ककुभ्मध्ये चेदन्त्यः॥ १९॥

गायत्रयोः पादयोः मध्ये जागतः चेत् पादः भवति, तदा सा उष्णिक् ककुप्सञ्ज्ञां लभते॥ तत्र उदाहरणम्।

सुदेवः समहासति सुवीरो नरो मरुतः स मर्त्यः।
यं त्रायध्वे स्याम ते॥ ऋ०। ५म०। ४अ०। ५४सू० ॥१५॥ ॥ १९॥

पुरउष्णिक् पुरतः॥ २०॥

पुरतः चेत् जागतः पादः स्यात्, गायत्रौ च परतः, तदा सा पुरउष्णिक्सञ्ज्ञां लभते॥ तत्र उदाहरणम्।

अप्स्वन्तरमृतमप्सु भेषजमपामुत प्रशस्तये।
देवा भवत वाजिनः॥ ऋ०। १म०। ५अ०। २३सू० ॥ १९॥ २०॥

परोष्णिक् परः॥ २१॥

जागतः पादः परः चेत् भवति, पूर्वौ च गायत्रौ, तदा परोष्णिक् नाम भवति। "उष्णिग्गायत्रौ जागतश्च" (३।१८) इत्यनेन गतार्थम् एतत्, विशेषसञ्ज्ञाविधानार्थं पुनः उच्यते। प्रथमसूत्रे उष्णिग्ग्रहणम् अधिकारार्थम्॥ तत्र उदाहरणम्।

अग्ने वाजस्य गोमत ईशानः सहसो यहो।
अस्मे धेहि जातवेदो महि श्रवः॥ ऋ०। १म०। १३अ०। ७९सू० ॥ ४॥ २१॥

चतुष्पाद्दषिभिः॥ २२॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सप्ताक्षरैः चतुर्भिः पादैः उष्णिक् एव भवति॥ तत्र उदाहरणम्।

नदं चतुर्दन्तीनां नदं यो युवतीनाम्।
पतिं वो अघ्न्यानां धेनूनामिषुधासि॥ (ऋ० ८।५८।२)॥२२॥

इति उष्णिगधिकारः॥

[अथ अनुष्टुबधिकारः]

अनुष्टुब् गायत्रैः॥ २३॥

चतुष्पात् इति अनुवर्त्तते। गायत्रैः अष्टाक्षरैः पादैः, चतुष्पात् छन्दः, अनुष्टुप्सञ्ज्ञं भवति॥ तत्र उदाहरणम्।

गायन्ति त्वा गायत्रिणोऽर्चन्त्यर्कमर्किणः।
ब्रह्माणस्त्वा शतक्रत उद्वंशमिव येमिरे॥ ऋ०। १म०। ३अ०। १०सू०॥ १॥ २३॥

त्रिपात् क्वचिज्जागताभ्याञ्च॥ २४॥

अनुष्टुप् इति अनुवर्त्तते। गायत्रग्रहणञ्च। गायत्रेण एकेन पादेन, द्वाभ्यां जागताभ्यां, क्वचित् त्रिपात् अनुष्टुप् एव स्यात्॥ २४॥

मध्येऽन्ते च॥ २५॥

जागतयोः पादयोः मध्ये अन्ते च यदा गायत्रः पादः भवति, तदा अपि अनुष्टुप् एव स्यात्। मध्यपक्षे उदाहरणम्।

प्रपूषा प्रधन्व वाजसातये।
पवित्राणि सचक्षणिः।
हिषस्तरध्या ऋणया ईयसे॥

अन्तपक्षे उदाहरणम्।

मा कस्मै धातमभ्यमित्रिणे नो मा कुत्रा नो गृहेभ्यो धेनवो गुः।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स्तनाभुजो अग्निर्वः ॥ ऋ० । १ म० । १७ अ० । १२० सू० ॥ ८ ॥ २५ ॥

इति अनुष्टुबधिकारः ॥ [अथ बृहत्यधिकारः]

बृहती जागतस्त्रयश्च गायत्राः ॥ २६ ॥

एकः जागतः पादः, त्रयश्च गायत्राः, तदा बृहती नाम छन्दः भवति ॥ २६ ॥

पथ्या पूर्वश्चेत् तृतीयः ॥ २७ ॥

बृहती इति अनुवर्त्तते । पूर्वः पादः जागतः यदि तृतीयः भवति, अन्ये गायत्राः, तदा असौ बृहती पथ्या नाम छन्दः भवति ॥ २७ ॥

न्यङ्कुसारिणी द्वितीयः ॥ २८ ॥

पूर्वः चेत् इति अनुवर्त्तते । पूर्वः चेत् जागतः पादः द्वितीयः भवति, शेषाश्च गायत्राः, तदा न्यङ्कुसारिणीनाम्नी बृहती भवति ॥ २८ ॥

स्कन्धोग्रीवी क्रौष्टुकेः ॥ २९ ॥

इयम् एव न्यङ्कुसारिणी क्रौष्टुकेः आचार्य्यस्य मतेन स्कन्धोग्रीवी नाम छन्दः भवति । आचार्य्यग्रहणं पूजार्थम् ॥ २९ ॥

उरोबृहती यास्कस्य ॥ ३० ॥

इयम् एव न्यङ्कुसारिणी यास्कस्य आचार्य्यस्य मतेन उरोबृहतीनाम्नी भवति ॥ ३० ॥

उपरिष्टाद् बृहत्यन्ते ॥ ३१ ॥

यदा जागतः पादः अन्ते भवति, शेषाश्च गायत्राः, तदा उपरिष्टात् बृहती नाम भवति ॥ तत्र उदाहरणम् ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सखायस्त्वा ववृमहे देवं मर्त्तास ऊतये।
अपां नपातं सुभगं सुदीधितिं सुप्रतूर्त्तिमनेहसं॥ ऋ०।
३।१।१॥३१॥

पुरस्ताद्बृहती पुरः॥ ३२॥

सः एव जागतः पादः पूर्वः चेत् भवति, शेषाश्च गायत्राः, तदा पुरस्ताद्बृहती नाम भवति। "बृहती जागतस्त्रयश्च गायत्राः (३।२५)" इत्यनेन एव गतार्थम् एतत् सञ्ज्ञाविशेष-दर्शनार्थं पुनः उच्यते॥ ३२॥

क्वचिन्नवकाश्चत्वारः॥ ३३॥

क्वचित् वेदे नवाक्षराः चत्वारः पादाः दृश्यन्ते, सा अपि बृहती एव॥ तत्र उदाहरणम्।

तं त्वा वयं पितो वचोभिर्गावो न हव्या सुषूदिम।
देवेभ्यस्त्वा सधमादमस्मभ्यं त्वा सधमादम्॥ ऋ० १।
१८।११॥३३॥

वैराजौ गायत्रौ च॥ ३४॥

यत्र वैराजौ पादौ, पूर्वौ, दशाक्षरौ भवतः, ततः गायत्रौ, च सा अपि बृहती॥ ३४॥

त्रिभिर्जागतैर्महाबृहती॥ ३५॥

त्रिभिः जागतैः पादैः छन्दः महाबृहती नाम॥ ३५॥

सतोबृहती ताण्डिनः॥ ३६॥

इयम् एव बृहती ताण्डिनः आचार्य्यस्य मते सतोबृहती नाम भवति॥ ३६॥

इति बृहत्यधिकारः॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

[अथ पङ्क्त्यधिकारः]

पङ्क्तिर्जागतौ गायत्रौ च ॥ ३७ ॥

यदा द्वौ जागतौ पादौ, तथा गायत्रौ च, तदा पङ्क्तिः नाम छन्दः ॥ ३७ ॥

पूर्वौ चेदयुजौ सतःपङ्क्तिः ॥ ३८ ॥

यदा पूर्वोद्दिष्टौ पादौ अयुजौ भवतः, प्रथमतृतीयौ पादौ जागतौ इत्यर्थः। द्वितीयचतुर्थौ च गायत्रौ, तत् छन्दः सतः-पङ्क्तिः नाम ॥ ३८ ॥

विपरीतौ च ॥ ३९ ॥

यदा तौ एव पादौ विपरीतौ भवतः तदा अपि सतः-पङ्क्तिः एव। अयम् अर्थः, प्रथमतृतीयौ पादौ गायत्रौ, द्वितीयचतुर्थौ जागतौ ॥ ३९ ॥

आस्तारपङ्क्तिः परतः ॥ ४० ॥

यदा जागतौ पादौ, परौ भवतः, गायत्रौ च पूर्वौ, तदा आस्तारपङ्क्तिः नाम ॥ ४० ॥

प्रस्तारपङ्क्तिः पुरतः ॥ ४१ ॥

यदा जागतौ पादौ पूर्वौ भवतः, गायत्रौ च परतः, तदा प्रस्तारपङ्क्तिः नाम ॥ "पङ्क्तिर्जागतौ गायत्रौ च (३।३७) इत्यनेन गतार्थम् इदं, सञ्ज्ञाविशेषज्ञापनार्थं पुनः उच्यते ॥ ४१ ॥

विष्टारपङ्क्तिरन्तः ॥ ४२ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

१०.५/३ २६,३४०

पं० इन्द्र विद्यावाचस्पति स्मृति संग्रह

यदा जागतौ पादौ मध्ये भवतः, आद्यन्तयोश्च गायत्रौ, तदा विष्टारपङ्क्तिः नाम ॥ ४२ ॥

संस्तारपङ्क्तिर्बहिः ॥ ४३ ॥

यदा तौ एव जागतौ पादौ बहिः भवतः, मध्ये च गायत्रौ, तदा संस्तारपङ्क्तिः नाम छन्दः ॥ ४३ ॥

अक्षरपङ्क्तिः पञ्चकाश्चत्वारः ॥ ४४ ॥

पञ्चाक्षरैः चतुर्भिः पादैः अक्षरपङ्क्तिः नाम छन्दः । ननु चत्वारिंशदक्षरा पङ्क्तिच्छन्दः, तत् कथं पञ्चकाः चत्वारः इति उच्यते । तत्र उत्तरम् । "द्वावप्यल्पशः" (३।४५) इत्यस्मात् सिंहावलोकितन्यायेन अल्पग्रहणम् अनुवर्त्तते, तेन पङ्क्तेः अल्पत्वं विशेषात् प्रतिपादितं भवति ॥ ४४ ॥

द्वावप्यल्पशः ॥ ४५ ॥

पञ्चग्रहणम् अनुवर्त्तते । पञ्चाक्षराभ्यां पादाभ्यां अल्पशः-पङ्क्तिः नाम छन्दः भवति, क्वचित् एव वेदे न सर्वत्र ॥४५॥

पदपङ्क्तिः पञ्च ॥ ४६ ॥

पञ्चकाः इति अनुवर्त्तते । यदा पञ्चाक्षराः पञ्च पादाः भवन्ति, तदा पदपङ्क्तिः नाम छन्दः ॥ ४६ ॥

चतुष्कषट्कौ त्रयश्च ॥ ४७ ॥

चकारः, पञ्चकाः इति अनुकर्षणार्थः । यदा प्रथमः चतुरक्षरः पादः, द्वितीयः षडक्षरः, ततः त्रयः पञ्चाक्षराः, तदा पञ्चपदा पङ्क्तिः एव ॥ ४७ ॥

पथ्या पञ्चभिर्गायत्रैः ॥ ४८ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पञ्चभिः अष्टाक्षरैः पादैः पथ्या नाम पङ्क्तिः भवति ॥ अस्य उदाहरणम् ।

अक्षन्नमीमदन्त ह्यति ॥ (ऋ० १।८२।२॥ ॥ ४७ ॥

इति पङ्क्त्यधिकारः ॥

[अथ त्रिष्टुब्जगत्यधिकारः]

जगती षड्भिः ॥ ४९ ॥

गायत्रैः इति अनुवर्त्तते । गायत्रैः षड्भिः पादैः जगती नाम छन्दो भवति ॥ ४९ ॥

एकेन त्रिष्टुब् ज्योतिष्मती ॥ ५० ॥

त्रिष्टुभः प्रस्तुतत्वात् प्रत्यासत्तेश्च तस्याः एव सम्बन्धः । एकेन त्रैष्टुभेन पादेन अधिकारात् चतुर्भिः गायत्रैः पञ्चपात् त्रिष्टुप्, ज्योतिष्मती नाम । त्रैष्टुभेन सह पञ्चभिः गायत्रैः इति उक्ते चत्वारः एव गायत्राः पादाः लभ्यन्ते । यथा उपाध्यायेन सह पञ्च शिष्याः आगताः इति उक्ते उपाध्यायपञ्चमाः प्रतीयन्ते ॥ ५० ॥

तथा जगती ॥ ५१ ॥

एकेन जागतेन, पादेन, चतुर्भिः गायत्रैः, पञ्चपात् जगती, ज्योतिष्मती नाम ॥ ५१ ॥

पुरस्ताज्ज्योतिः प्रथमेन ॥ ५२ ॥

प्रथमेन त्रैष्टुभेन पादेन, शेषैश्च गायत्रैः, पुरस्ताज्ज्योतिः नाम त्रिष्टुप् भवति । पूर्वेण एव गतार्थत्वात् विशेषसञ्ज्ञाज्ञापनार्थम् इदम् । तथा जगती इति अनुवर्त्तनीयम् । तेन आद्येन जागतेन पादेन, चतुर्भिश्च गायत्रैः, पुरस्ताज्ज्योतिः नाम जगती भवति ॥ ५२ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मध्येज्योतिर्मध्यमेन ॥ ५३ ॥

यदा मध्यमः त्रैष्टुभः पादः भवति, उभयतश्च द्वौ द्वौ गायत्रौ, तदा मध्येज्योतिः नाम त्रिष्टुप् भवति। मध्येज्योतिः इति अलुक्समासः। तथा जगती इति अनुवर्त्तनीयम्। तेन मध्यमेन जागतेन उभयतश्च द्वौ द्वौ गायत्रौ तदा मध्येज्योतिः नाम जगती भवति ॥ ५३ ॥

उपरिष्टाज्ज्योतिरन्त्येन ॥ ५४ ॥

यदा चत्वारः गायत्राः पादाः भवन्ति, अन्त्ये च त्रैष्टुभः, तदा उपरिष्टाज्ज्योतिः नाम त्रिष्टुप् भवति। तथा जगती इति अनुवर्त्तनीयम्। तेन अन्त्येन जागतेन, शेषैश्च गायत्रैः चतुर्भिः, उपरिष्टाज्ज्योतिः नाम जगती भवति ॥ ५४ ॥

एकस्मिन् पञ्चके छन्दः शङ्कुमती ॥ ५५ ॥

यदा एकः पञ्चाक्षरः पादः भवति, त्रयश्च षड़क्षराः, तदा शङ्कुमती नाम गायत्री। छन्दोग्रहणे प्रकृते, पुनः छन्दोग्रहणं छन्दोमात्रप्रतिपत्त्यर्थम्। तेन सर्वेषु छन्दःसु पञ्चाक्षरैकपादलक्षिता शङ्कुमती भवति। इतरथा हि अनन्तरं सम्प्रत्ययः स्यात् ॥ ५५ ॥

षट्के ककुम्मती ॥ ५६ ॥

एकस्मिन् षड़क्षरे पादे, अन्येषु यथालक्षणम् उपात्तेषु, छन्दोमात्रं ककुम्मती नाम भवति ॥ ५६ ॥

त्रिपादणिष्ठमध्या पिपीलिकमध्या ॥ ५७ ॥

यदा आद्यन्तौ पादौ बह्वक्षरौ, मध्यमः अल्पतराक्षरः, तदा अणिष्ठमध्या सती पिपीलिकमध्या नाम भवति। अयम्

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अर्थः, आद्यन्तौ पादौ अष्टाक्षरौ, मध्यमः त्र्यक्षरः, एवं त्रिपात् गायत्री 'पिपीलिकमध्या' नाम भवति। एवं चतुरक्षरे पञ्चाक्षरे अपि मध्यमे पादे पिपीलिकमध्या सिध्यति। यत् किञ्चित्त्रिपात् छन्दः, लघुमध्यमपादं, तत् सर्वं पिपीलिकमध्यम् उच्यते ॥ ५७ ॥

विपरीता यवमध्या ॥ ५८ ॥

आद्यन्तौ पादौ लघ्वक्षरौ, मध्यमश्च बह्वक्षरः, सा गायत्री यवमध्या नाम भवति। एवम् उष्णिगादिषु अपि योज्यम् ॥ ५८ ॥

ऊनाधिकेनैकेन निचृद्भुरिजौ ॥ ५९ ॥

चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री, एकेन अक्षरेण न्यूनेन, सा निचृत् इति विशेषसञ्ज्ञां लभते। एकेन अधिकेन भुरिक् इति। एवम् उष्णिगादिषु अपि द्रष्टव्यम् ॥ ५९ ॥

द्वाभ्यां विराट्स्वराजौ ॥ ६० ॥

ऊनाधिकग्रहणम् अनुवर्त्तते। द्वाभ्याम् अक्षराभ्यां ऊनाधिकाभ्यां गायत्री यथाक्रमं विराट्स्वराट्सञ्ज्ञा भवति ॥ ६० ॥

आदितः सन्दिग्धे ॥ ६१ ॥

यदा षड्विंशत्यक्षरं छन्दः भवति, तदा किं प्रतिपत्तव्यं, किं गायत्री स्वराट्, उत उष्णिक् विराट् इति। एवं सन्दिग्धे सति छन्दसि आदिभूतात् पादात् निर्णयः कर्त्तव्यः। यदि प्रथमः पादः गायत्रः तदा गायत्री एव असौ। अथ उष्णिहः तदा उष्णिक् इति। एवं सर्वत्र ॥ ६१ ॥

देवतादितश्च ॥ ६२ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

इदम् अपरं निर्णयनिमित्तम् उच्यते। सन्दिग्धे छन्दसि देवतादेश्च निर्णयः कर्त्तव्यः। आदिग्रहणं स्वरादिपरिग्रहार्थम्। कस्य छन्दसः का देवता यथा निर्णयः कर्त्तव्यः। इति अपेक्षायाम् इदम् उच्यते॥ ६२॥

अग्निः सविता सोमो बृहस्पतिर्वरुण इन्द्रो विश्वेदेवाः॥ ६३॥

गायत्र्यादीनां जगतीपर्य्यन्तानां यथाक्रमम् अग्न्यादयः देवताः वेदितव्याः। तत्र सन्दिग्धे छन्दसि, यदा आग्नेयं तदा गायत्री, यदि सावित्रं तदा उष्णिक्। एवं सर्वत्र। वैदिकेषु एव छन्दःसु निचृद्भुरिजौ, तथा विराट्स्वराजौ दृश्येते, न लौकिकेषु। अतः लौकिकेषु सन्देहाभावात् निर्णयनिमित्तभूता देवतादयः न इष्यन्ते॥ ६३॥

स्वराः षड्जादयः॥ ६४॥

षड्जर्षभगान्धारमध्यमपञ्चमधैवतनिषादाः स्वराः गायत्र्यादिषु क्रमेण द्रष्टव्याः॥ ६४॥

सितसारङ्गपिशङ्गकृष्णनीललोहितगौरा वर्णाः॥ ६५॥

गायत्र्यादिषु क्रमेण वर्णाः वर्णनिर्णयनिमित्तम् अभिधीयन्ते॥ ६५॥

आग्निवेश्यकाश्यपगौतमाङ्गिरसभार्गवकौशिकवाशिष्ठानि गोत्राणि इति॥ ६६॥

गायत्र्यादीनां क्रमेण एतानि गोत्राणि, भवन्ति इति वाक्यशेषः। श्यामानि अतिच्छन्दांसि, रोचनाभाः कृतयः,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

इत्येवम् अधीयते अतिच्छान्दसाः। तत् न उपपद्यते। कृतीनाम् अतिच्छन्दसाञ्च निवृद्भुरिजोः विराट्स्वराजोश्च प्रदेशाभावात् कश्चित् न अस्ति संशयः। यस्य निर्णयनिमित्तं वर्णविन्यासः क्रियते, तत् अपि ऋषिदेवतास्वरवर्णानां ज्ञानात् निःश्रेयसम् इच्छन्ति छान्दसाः॥ ६६॥

इति भट्टहलायुधकृतौ छन्दोवृत्तौ तृतीयोऽध्यायः॥ ३॥

चतुर्थोऽध्यायः।

चतुःशतमुत्कृतिः॥ १॥

चतुरधिकं शतं चतुःशतम्। मध्यमपदलोपी समासः। अथवा चत्वारि च शतञ्च चतुःशतम्। द्वन्द्वसमासः। कर्मधारयपक्षस्तु न इष्यते। तत्र चतुःशतानि इति प्राप्नोति। यत्र चतुःशतम् अक्षराणां सङ्ख्या भवति, तत्, उत्कृतिः नाम छन्दः॥ १॥

चतुरश्चतुरस्त्यजेदुत्कृतेः॥ २॥

चतुःशताक्षरात् छन्दसः क्रमेण चतुरः चतुरः सङ्ख्याविशेषान् त्यजेत्। एतत् उक्तं भवति, उत्कृतेः आरभ्य चतुर्भिः चतुर्भिः अक्षरैः न्यूनानि छन्दांसि अन्यानि स्थापयेत्, अष्टचत्वारिंशत् अक्षरं यावत्॥ २॥

तान्यभिसंव्याप्रेभ्यः कृतिः॥ ३॥

तानि उत्कृतेः अनन्तराणि छन्दांसि, अभि सम् वि आङ् प्र इत्येतेभ्यः पराणि कृतिसञ्ज्ञानि भवन्ति। तत्र शताक्षरं छन्दः अभिकृतिः। षण्णवत्यक्षरं, सङ्कृतिः। द्वानवत्यक्षरं,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

विकृतिः। अष्टाशीत्यक्षरम्, आकृतिः। चतुरशीत्यक्षरं, प्रकृतिः॥ ३॥

प्रकृत्या च॥ ४॥

उपसर्गवर्जितः शुद्धः कृतिशब्दः प्रकृत्या स्वरूपेण एव अवतिष्ठते। तेन एतत् उक्तं भवति, अशीत्यक्षरं, कृतिः॥ ४॥

धृत्यष्टिशर्करीजगत्यः॥ ५॥

कृतेः अधस्तात् धृति अष्टि शक्करी जगती इत्येते शब्दाः क्रमेण व्यवस्थापनीयाः॥ ५॥

पृथक् पृथक् पूर्वत एतान्येवैषाम्॥ ६॥

एषां धृत्यादीनां, पूर्वतः पृथक् पृथक् एतानि एव शब्दरूपाणि, विन्यसेत्। पृथक्पृथग्ग्रहणं प्रत्येकं पूर्वत्वज्ञापनार्थम्। अन्यथा हि समुदायपूर्ववृत्तित्वम् एषां स्यात्। तेन अयम् अर्थः, धृतिशब्दात् पूर्वं धृतिशब्दः, अष्टिशब्दात् पूर्वम् अष्टिशब्दः, शक्करीशब्दात् पूर्वं शक्करीशब्दः, जगतीशब्दात् पूर्वं जगतीशब्दः॥ ६॥

द्वितीयं द्वितीयमतितः॥ ७॥

अत्र द्वितीयं द्वितीयं शब्दरूपम् अतिशब्दात् परतः प्रयोक्तव्यम्। एवं सति उत्तरेषां छन्दसाम् एताः सञ्ज्ञाः क्रमेण भवन्ति। तत्र षट्सप्तत्यक्षरम्, अतिधृतिः। द्वासप्तत्यक्षरं, धृतिः। अष्टषष्ट्यक्षरम्, अत्यष्टिः। चतुःषष्ट्यक्षरम्, अष्टिः। षष्ट्यक्षरम्, अतिशक्करी। षट्पञ्चाशदक्षरं, शक्करी। द्वापञ्चाशदक्षरम्, अतिजगती। अष्टाचत्वारिंशदक्षरं, जगती॥ ७॥

अत्र लौकिकम्॥ ८॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अधिकारः अयम् आशास्त्रपरिसमाप्तेः। पूर्वेषां छन्दसां वैदिकत्वम् एव। इतः प्रभृति आर्य्यादीनां चूलिकापर्य्यन्तानां लौकिकत्वम् एव। समान्यादीनाम् उत्कृतिपर्य्यन्तानां वैदिकत्वं लौकिकत्वं च। अत्र वैदिकच्छन्दसां प्रस्तावे, प्रसङ्गात् वेदवत् अनादिमुनिपारम्पर्य्यागतं स्मृतिपुराणेतिहासादिषु दृश्यमानम् आर्य्यादिदण्डकपर्य्यन्तं लौकिकच्छन्दोजातम् अधिक्रियते। तन्मूलत्वात् काव्यस्य। काव्यं च कीर्त्तिरूपत्वात् आनन्दहेतुत्वात् च पुरुषार्थः॥ ८॥

आत्रैष्टुभाच्च यदार्षम्॥ ९॥

आङ् अभिविधौ। त्रिष्टुप् एव त्रैष्टुभं, स्वार्थे तद्धितः। गायत्र्यादित्रिष्टुप्पर्य्यन्तं यत् आर्षं छन्दोजातं, वैदिके व्याख्यातं, लौकिके च तत्, तथैव द्रष्टव्यम्। किं तत् आर्षं? चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री। अष्टाविंशत्यक्षरा उष्णिक्। द्वात्रिंशदक्षरा अनुष्टुप्। षट्त्रिंशदक्षरा बृहती। चत्वारिंशदक्षरा पङ्क्तिः। चतुश्चत्वारिंशदक्षरा त्रिष्टुप्। चः समुच्चये॥ ९॥

पादश्चतुर्भागः॥ १०॥

चतुर्भागः चतुर्विंशत्यक्षरायाः गायत्र्याः चतुर्थः भागः, पादसञ्ज्ञां लभते। गायत्र्याः षडक्षरः पादः। एवम् उष्णिगादिषु अपि द्रष्टव्यम्। समवृत्तविषयम् एतत्॥ १०॥

यथावृत्तसमाप्तिर्वा॥ ११॥

यस्य वृत्तस्य यादृशैः पादैः न्यूनाक्षरैः अधिकाक्षरैः वा समाप्तिः दृश्यते, तस्य तादृशाः एव पादाः ग्रहीतव्याः। वाशब्दः व्यवस्थितविभाषा। उद्गतादिषु विषमवृत्तेषु चतुर्भागातिक्रमेण अपि पादव्यवस्थादर्शनात्॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

आदौ तावद् गणच्छन्दो मात्राच्छन्दस्ततः परम्।
तृतीयमक्षरच्छन्दः छन्दस्त्रेधा तु लौकिकम्॥
आर्य्याद्युद्गीतिपर्य्यन्तं गणच्छन्दः समीरितम्।
वैताल्यादि चूलिकान्तं मात्राच्छन्दः प्रकीर्त्तितम्॥
समान्याद्युत्कृतिं यावदक्षरच्छन्द एव च।

तत्र आदौ तावत् आर्य्यालक्षणसिद्ध्यर्थं गणसञ्ज्ञां करोति।

लः समुद्रा गणः॥ १२॥

लः इति एकमात्रिकस्य अक्षरस्य ग्रहणम्। समुद्राः इति चतुःसङ्ख्योपलक्षणार्थम्। चतुर्णां लकाराणां, गणः, इत्येषा सञ्ज्ञा विधीयते॥ १२॥

गौ गन्तमध्यादिर्ल्लश्च॥ १३॥

अनेन गणस्य विन्यासभेदं दर्शयति। सः हि गणः कदाचित् गुरुद्वयेन भवति, कदाचित् अन्तेन एकेन गुरुणा, कदाचित् मध्यमेन, कदाचित् आद्येन, कदाचित् चतुर्भिः लघुभिः। षष्ठस्य भेदस्य अभावात् विस्पष्टार्थम् इदं सूत्रम्। अन्तमध्यादिः इति प्रथमं द्वन्द्वसमासं कृत्वा पश्चात् गकारेण बहुव्रीहिः। द्वन्द्वात् परः यः श्रूयते, लभते असौ प्रत्येकाभिसम्बन्धम्। द्वौ गकारौ, चत्वारः लघवः भवन्ति, सः एकः गणः (ऽऽ)। गकारः अन्ते यस्य सः गन्तः द्वितीयः गणः (॥ऽ)। गकारः मध्ये यस्य सः गमध्यः तृतीयः गणः (।ऽ।)। गकारः आदिः यस्य सः गादिः चतुर्थः गणः (ऽ॥)। नकारलकारौ मिलितौ चत्वारः लघवः भवन्ति, सः पञ्चमः गणः (॥॥)। एवं गणेषु सिद्धेषु इदानीम् आर्य्यालक्षणं करोति॥ १३॥

[अथ आर्य्याधिकारः]

स्वरा अर्द्धञ्चार्य्यार्द्धम्॥ १४॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

गणग्रहणम् अनुवर्त्तते। स्वराः इति सप्तानां सञ्ज्ञा। यत्र प्रस्तारे गणाः सप्त भवन्ति, अर्द्धं च गणस्य, तत् आर्य्यार्द्धं निष्पद्यते। द्वितीयम् अपि अर्द्धं तादृशम् एव। समप्रविभागे अर्द्धशब्दः। यदि एवम्, अर्द्धशब्दस्य अर्द्धं नपुंसकम् इत्यनेन एकदेशिसमासे सति पूर्वनिपातः प्राप्नोति। यथा, अर्द्धाढकम्, अर्द्धपलम्, अर्द्धखारी इति। न एषः दोषः। सति अपि समप्रविभागत्वे सम्बन्धमात्रस्य अत्र विवक्षितत्वात् समप्रविभागस्य अर्द्धशब्दस्य एकदेशिसमासव्यभिचारदर्शनात्। यथा, तुलार्द्धेन गां क्रीणाति ॥ १४ ॥

पर्णार्द्धक्रीतताम्बूलचवर्णाद् गर्वितानना:।
अनभ्यासाद् गलल्लाला यान्त्येते वारयात्रिकाः॥

तथा अत्र समप्रविभागत्वेऽप्यर्द्धशब्दस्यैकदेशिसमासदर्शनात् च।

अर्द्धचन्द्रं दधन्मूर्ध्नि पातु वः पार्वतीपतिः।
कालकूटविषं हन्तुं सङ्गृहीतमिवामृतम्॥

तथाच।

तुल्यार्थं तुल्यसामर्थ्यं मर्मज्ञं व्यवसायिनम्।
अर्द्धराज्यहरं भृत्यं यो न हन्यात् स हन्यते॥

अत्र अर्द्धस्य लक्षणं कुर्वाणः एवं ज्ञापयति आचार्य्यः, यत् आर्य्यायाम् अवान्तरपादव्यवस्था न अस्ति। तेन द्वीपादन्यस्मात् इत्यादौ गणत्रयस्य अन्ते गुरुत्वं न स्यात्॥

द्वीपादन्यस्मादपि मध्यादपि जलनिधेर्दिशोऽप्यन्तात्।
आनीय झटिति घटयति विधिरभिमतमभिमुखीभूतः॥

अत्रायुङ् न ज्॥ १५॥

अत्र आर्य्याछन्दसि, अयुग् गणः, प्रथमः तृतीयः

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पञ्चमः सप्तमश्च, न जगणः मध्यगुरुः न कर्त्तव्यः। शेषास्तु कामतः अत्र भवन्ति ॥ १५ ॥

षष्ठो ज् ॥ १६ ॥

आर्य्याच्छन्दसि षष्ठः गणः मध्यगुरुः एव भवति ॥ अत्र उदाहरणम् ।

भ०१ स०२ द्वि०३ द्वि०४ स०५ ज०६ सर्व०७ गु०

ऽ ।।। ।ऽऽऽ ऽऽ ।।ऽ।ऽ।। ।।।ऽ

सा जयति जगत्यार्य्या देवी दिवमुत्पतिष्णुरतिरुचिरा ।

द्वि०१ ज०२ स०३ भ०४ द्वि०५ ज०६ ए०७गु०

ऽऽ ।ऽ ।।।ऽऽ।।ऽ ऽ।ऽ।।ऽ

या दृश्यतेऽम्बरतले कंसबधोत्पातविद्युदिव ॥ १६ ॥

न्लौ वा ॥ १७ ॥

षष्ठः इति अनुवर्त्तते। आर्य्यायाः षष्ठः गणः (।।।।) सर्वलघुः वा भवति ॥ तत्र उदाहरणम् ।

द्वि०१ ज०२ द्वि०३ द्वि०४ द्वि०५ सर्व०६ सर्व०७ गु०

ऽऽ ।ऽ।ऽऽऽऽऽऽ । ।।।।।।।ऽ

रूपान्तरेण देवीं तामिव स्तौमि, सर्पादि किल सद्विषः ।

द्वि०१ भ०२ भ०३ भ०४ स०५ ए०६ द्वि०७ गु०

ऽऽऽ।।ऽ ।। ऽ ।।।।ऽ ।ऽऽऽ

पादस्पर्शसुखादिव मीलितनयनोऽभवद्यस्याः ॥ १७ ॥

न्लौ चेत् पदं द्वितीयादि ॥ १८ ॥

षष्ठः गणः सर्वलघुः चेत् भवति, तदा द्वितीयात् अक्षरात् आरभ्य पदं प्रवर्त्तते ॥ पूर्वम् एव उदाहरणम् ॥ १८ ॥

सप्तमः प्रथमादि ॥ १९ ॥

षष्ठे गणे मध्यगुरौ सर्वलघौ वा (।।।।) जाते सप्तमः गणः

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सर्वलघुः चेत् भवति, तदा प्रथमाक्षरात् आरभ्य पदं प्रवर्त्तते ॥ तत्र उदाहरणम् ।

द्वि॰१ भ॰२ द्वि॰३ ज॰४ द्वि॰५ ज॰६ सर्व॰७ गु॰

ऽऽऽ।।ऽऽ।ऽ।ऽऽ।ऽ।।।।।ऽ
ब्रह्मक्षत्रकुलीनः प्रलीनसामन्तचक्रनुतचरणः ।

सर्व॰१ ज॰२ द्वि॰३ ज॰४ द्वि॰५ ज॰६ द्वि॰ए॰७ गु॰

।।।।।ऽ।ऽऽ ऽऽ ऽऽ।ऽ।। ऽ
सकलसुकृतैकपुञ्जः श्रीमान् मुञ्जश्चिरञ्जयति ॥

सर्व॰१ ज॰२ द्वि॰३ द्वि॰४ सर्व॰५ सर्व॰६ सर्व॰७ गु॰

।।। ।।ऽ।ऽऽ ऽऽ। ।। ।।।।।।।।।ऽ
जयति भुवनैकवीरः सीरायुधतुलितविपुलबलविभवः ।

सर्व॰१ ज॰२ सर्व॰३ भ॰४ द्वि॰५ ए॰६ द्वि॰७ गु॰

।।।।।ऽ।।।।। ऽ।।ऽऽ।ऽ ऽऽ
अनवरतवित्तवितरणनिर्जितचम्पाधिपो मुञ्जः ॥ १९ ॥

अन्त्ये पञ्चमः ॥ २० ॥

अन्ते भवम् अन्त्यं, दिगादित्वात् यत् । अन्त्ये द्वितीये अर्द्धे पञ्चमः चेत् गणः (।।।।) सर्वलघुः भवति, तदा प्रथमादि पदं प्रवर्त्तते । तत्र उदाहरणम् ।

सर्व॰१ भ॰२ द्वि॰३ स॰४ स॰५ ज॰६ भ॰७ गु॰

।।।।ऽ ।।ऽऽ ।।ऽ। ।ऽ।ऽ।ऽ।।ऽ
स जयति वाक्पतिराजः सकलार्थिमनोरथैककल्पतरुः ।

द्वि॰१ ज॰२ भ॰३ द्वि॰४ सर्व॰५ ए॰६ भ॰७ गु॰

ऽऽ।ऽ।ऽ।।ऽऽ ।।।।।ऽ।।ऽ
प्रत्यर्थिभूतपार्थिवलक्ष्मीहठहरणदुर्ललितः ॥ २० ॥

षष्ठश्च ल् ॥ २१ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अन्त्य इति अनुवर्त्तते। अन्त्ये द्वितीये अर्द्धे, मध्यगुरौ सर्वलघौ (।।।।) वा षष्ठे गणे प्राप्ते, तदपवादः लकारः विधीयते। पूर्वम् एव उदाहरणम् ॥ २१ ॥

त्रिषु गणेषु पादः पथ्याद्ये च ॥ २२ ॥

चकारः अन्त्य इति अनुकर्षणार्थः। यस्याः आर्य्यायाः अन्त्ये अर्द्धे आद्ये च त्रिषु गणेषु पादः समाप्यते, सा आर्य्या पथ्या नाम भवति ॥ तत् यथा,

द्वि०१ द्वि०२ द्वि०३ भ०४ द्वि०५ ज०६ द्वि०७ गु०

ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ । । ऽ ऽ । ऽ । ऽ ऽ ऽ

पथ्याशी व्यायामी स्त्रीषु जितात्मा नरो न रोगी स्यात् ।

सर्व०१ भ०२ द्वि०३ भ०४ द्वि०५ ए०६ द्वि०७ गु०

। । । । ऽ । । ऽ ऽ ऽ । । ऽ ऽ । ऽ ऽ ऽ

यदि वचसा मनसा वा द्रुह्यति नित्यं न भूतेभ्यः ॥

पादग्रहणं यत्युपलक्षणार्थम् ॥ २२ ॥

विपुलाऽन्या ॥ २३ ॥

यस्याः आर्य्यायाः अन्त्ये अर्द्धे आद्ये वा उभयोः वा त्रिषु गणेषु पादः न विश्राम्यति, सा आर्य्या विपुला नाम। सा च आद्यन्तोभयपूर्वकत्वात् त्रिधा भवति। सामान्येन विधानम् एतत्। तत्रादिविपुला।

द्वि०१ द्वि०२ द्वि०३ ज०४ द्वि०५ सर्व०६ द्वि०७ गु०

ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ । ऽ । ऽ ऽ । । । । ऽ ऽ ऽ

स्निग्धच्छायालावण्यलेपिनी किञ्चिदवनतघ्राणा ।

सर्व०१ द्वि०२ द्वि०३ स०४ द्वि०५ ए०६ द्वि०७ गु०

। । । । ऽ ऽ ऽ ऽ । । ऽ ऽ ऽ । ऽ ऽ ऽ

सुखविपुला सौभाग्यं लभते स्त्रीत्याह माण्डव्यः ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अन्तविपुला।

द्वि०१ ज०२ स०३ भ०४ द्वि०५ ज०६ द्वि०७ गु०

ऽऽ ।ऽ। ।।ऽ ऽ।।ऽ ऽ ।ऽ ।ऽऽऽ

चित्तं हरन्ति हरिणीदीर्घदृशः कामिनां कलालापैः।

द्वि०१ ज०२ द्वि०३ सर्व०४ स०५ ए०६ सर्व०७ गु०

ऽऽ ।ऽ। ऽऽ। ।।। ।।ऽ ।।। ।।ऽ

नीवीविमोचनव्याजकथितजघना जघनविपुला॥

उभयविपुला।

द्वि०१ सर्व०२ स०३ ज०४ द्वि०५ ज०६ भ०७ गु०

ऽ ऽ ।।।। ।।ऽ ।ऽ। ऽ ऽ ।ऽ। ऽ।। ऽ

या स्त्री कुचकलसनितम्बमण्डले जायते महाविपुला।

द्वि०१ ज०२ स०३ ज०४ भ०५ ए०६ भ०७ गु०

ऽऽ ।ऽ ।।।ऽ ।ऽ। ऽ ।।। ऽ।। ऽ

गम्भीरनाभिरतिदीर्घलोचना भवति सा सुभगा॥

अत्र उच्यते। पथ्याविपुलालक्षणयोः सहानवस्थानलक्षण-विरोधः तेन मिश्रीभावः न अस्ति। यः एव अंशः विपुलया स्पृष्टः तेन एव पथ्यात्वं नष्टं भवति। उभयाश्रयत्वात् पथ्यालक्षणस्य विपुलायाः तत्र अंशेन अपि प्रवेशः दुर्लभः। ततश्च पथ्यालक्षणैकांशकैवल्ये अपि तदन्यमात्रविषयत्वात् विपुला भवति एव। पथ्याचपलयोश्च विरोधाभावात् बाध्य-बाधकभावः न अस्ति। तत्र अयं सङ्ग्रहः॥

एकैव भवति पथ्या विपुलास्तिस्रस्ततश्चतस्रस्ताः।
चपलाभेदैस्त्रिभिरपि भिन्ना इति षोडशार्य्याः स्युः॥
गीतिचतुष्टयमित्थं प्रत्येकं षोडशप्रकारं स्यात्।
साकल्येनार्य्याणामशीतिरेव भेदाः स्युः॥

तेषामनुक्तोदाहरणानि ऊह्यानि॥ २३॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

चपला द्वितीयचतुर्थौ गमध्ये जौ ॥ २४ ॥

अधिकारः अयम्। द्वितीयचतुर्थौ गणौ मध्यगुरू (।ऽ।) भवतः, प्रथमश्च अन्तगुरुः, (॥ऽ) तृतीयः द्विगुरुः, (ऽऽ) पञ्चमश्च आदिगुरुः, (ऽ॥) शेषं यथाप्राप्तम्। एवं गकारयोः मध्ये द्वितीयचतुर्थौ जकारौ भवतः, सा आर्य्या चपला नाम॥ उदाहरणम् अग्रतः ॥२४॥

पूर्वे मुखपूर्वा ॥ २५ ॥

पूर्वे अर्द्धे चपलालक्षणं चेत् भवति, तदा असौ मुखचपला आर्य्या॥ पथ्यापूर्वं मुखचपलोदाहरणम्।

स०१ ज०२ द्वि०३ ज०४ द्वि०५ ज०६ भ०७ गु०

। । ऽ । ऽ । ऽ ऽ । ऽ । ऽ ऽ । ऽ । ऽ । । ऽ

अतिदारुणा द्विजिह्वा परस्य मर्मानुसारिणी कुटिला।

द्वि०१ सर्व०२ द्वि०३ द्वि०४ द्वि०५ ए०६ सर्व०७ गु०

ऽ ऽ । । । । ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ । । । । । ऽ

दूरात् परिहरणीया नारी नागीव मुखचपला॥

आदिविपुलापूर्वकं मुखचपलोदाहरणम्।

द्वि०१ ज०२ द्वि०३ ज०४ द्वि०५ ज०६ द्वि०७ गु०

ऽ ऽ । ऽ । ऽ ऽ । ऽ । ऽ ऽ । ऽ । ऽ ऽ

यस्याश्च लोचने पिङ्गले भ्रुवौ सङ्गते मुखं दीर्घम्।

स०१ ज०२ द्वि०३ द्वि०४ भ०५ ए०६ सर्व०७ गु०

। । ऽ । ऽ । ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ । । । । । । । ऽ

विपुलोन्नताश्च दन्ताः कान्ताऽसौ भवति मुखचपला॥

उभयविपुलापूर्वं मुखचपलोदाहरणम्।

स०१ ज०२ द्वि०३ ज०४ द्वि०५ ज०६ द्वि०७ गु०

। । ऽ । ऽ । ऽ ऽ । ऽ । ऽ ऽ । ऽ । ऽ ऽ ऽ

विपुलाभिजातवंशोद्भवापि रूपातिरेकरम्यापि।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

द्वि०१ ज०२ द्वि०३ ज०४ सर्व०५ ए०६ सर्व०७ गु०

ऽऽ। ऽ।ऽऽ।ऽ । । । । । । । । । । । ऽ

निःसार्य्यते गृहाद्वल्लभापि यदि भवति मुखचपला ॥

जघनपूर्वेतरत्र ॥ २६ ॥

द्वितीये अर्द्धे चपलालक्षणं चेत् भवति, सा आर्य्या जघनचपला नाम ॥

तत्र पथ्यापूर्वकं जघनचपलोदाहरणम्।

द्वि०१ भ०२ द्वि०३ भ०४ स०५ ज०६ द्वि०७ गु०

ऽ ऽऽ।। ऽऽ ऽ।।। ।ऽ।ऽ। ऽ ऽ ऽ

यत्पादस्य कनिष्ठा, न स्पृशति महीमनामिका वापि।

द्वि०१ ज०२ द्वि०३ ज०४ द्वि०५ ए०६ सर्व०७ गु०

ऽ ऽ।ऽ। ऽ ऽ ।ऽ।ऽऽ ।।।।। ऽ

सा सर्वधूर्त्तभोग्या, भवेदवश्यं जघनचपला ॥

अन्तविपुलापूर्वकं जघनचपलोदाहरणम्।

द्वि०१ द्वि०२ द्वि०३ ज०४ द्वि०५ ज०६ द्वि०७ गु०

ऽऽ ऽऽ ऽऽ ।ऽ ।ऽ ऽ।ऽ।ऽ। ऽ

यस्याः पादाङ्गुष्ठं व्यतीत्य याति प्रदेशिनी दीर्घा।

स०१ ज०२ द्वि०३ ज०४ भ०५ ए०६ स०७ गु०

।।ऽ ।ऽ ।ऽऽ । ऽ ।ऽ ।।।।। ऽ ऽ

विपुले कुले प्रसूतापि सा ध्रुवं जघनचपला स्यात् ॥

महाविपुलापूर्वकं जघनचपलोदाहरणम्।

स०१ स०२ स०३ ज०४ भ०५ ज०६ द्वि०७ गु०

।।ऽ।।ऽ।। ऽ।ऽ ।ऽ ।।।ऽ ।ऽ ऽ ऽ

मकरध्वजसद्मनि दृश्यते स्फुटं तिलकलाञ्छनं यस्याः।

स०१ ज०२ द्वि०३ ज०४ भ०५ ए०६ स०७ गु०

।।ऽ ।ऽ ।ऽ ऽ । ऽ।ऽ ।।।। ।ऽऽ

विपुलान्वयाभिजातापि जायते जघनचपलासौ ॥२६॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

उभयोर्महाचपला ॥ २७ ॥

यस्याः उभयोः अर्द्धयोः चपलालक्षणं भवति, सा आर्य्या महाचपला नाम ॥ तत्र पथ्यापूर्वकं महाचपलोदाहरणम्।

स०१ ज०२ द्वि०३ ज०४ द्वि०५ ज०६ द्वि०७ गु०

।।ऽ ।ऽ । ऽऽ ।ऽ।ऽ ऽ।ऽ। ऽऽऽ

हृदयं हरन्ति नार्य्यो मुनेरपि भ्रूकटाक्षविक्षेपैः।

द्वि०१ ज०२ द्वि०३ ज०४ द्वि०५ ए०६ भ०७ गु०

ऽ ऽ।ऽ ।ऽऽ ।ऽ।ऽऽ ।ऽ।।ऽ

दोर्मूलनाभिदेशं निदर्शयन्त्यो महाचपलाः ॥

विपुलापूर्वकं महाचपलोदाहरणम्।

स०१ ज०२ द्वि०३ ज०४ द्वि०५ ज०६ द्वि०७ गु०

।।ऽ ।ऽ।ऽऽ । ऽ।ऽ ऽ।ऽ ।ऽऽऽ

चिबुके कपोलदेशेऽपि कूपिका दृश्यते स्मिते यस्याः।

स०१ ज०२ द्वि०३ ज०४ द्वि०५ ए०६ भ०७ गु०

।।ऽ।ऽ।ऽऽ । ऽ।ऽऽ ।ऽ।।ऽ

विपुलान्वयप्रसूतापि जायते सा महाचपला ॥२७॥

आद्यर्द्धसमा गीतिः ॥ २८ ॥

आद्येन अर्द्धेन समम् अन्त्यं यस्याः सा आद्यर्द्धसमा, मध्यपदलोपी समासः। एतत् उक्तं भवति द्वितीये अपि अर्द्धे षष्ठः गणः जकारः न्लौ वा कर्त्तव्यः ॥ तत्र पथ्यागीत्युदाहरणम्।

स०१ द्वि०२ स०३ भ०४ स०५ ज०६ द्वि०७ गु०

।।ऽ ऽऽ ।।ऽ ऽ।। ।।ऽ।ऽ ।ऽऽ ऽ

मधुरं वीणारणितं पञ्चमसुभगश्च कोकिलालापः।

द्वि०१ भ०२ द्वि०३ स०४ स०५ ज०६ भ०७ गु०

ऽ ऽ ऽ।।ऽऽ।।ऽ ।।ऽ।ऽ।ऽ।। ऽ

गीतिः पौरवधूनामधुना कुसुमायुधं प्रबोधयति ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

आदिविपुलागीत्युदाहरणम्।

सर्व॰१ भ॰२ द्वि॰३ ज॰४ द्वि॰५ ज॰६ स॰७ गु॰

।।।।ऽ ।।ऽऽ ।ऽ।ऽ ऽ।ऽ। ।।ऽऽ

इयमपरा विपुलागीतिरुच्यते सर्वलोकहितहेतोः।

स॰१ ज॰२ द्वि॰३ ज॰४ स॰५ ज॰६ द्वि॰७ गु॰

।।ऽ।ऽ।ऽऽ।ऽ। ।।ऽ । ऽ । ऽ ऽऽ

यदनिष्टमात्मनस्तत्परेषु भवतापि मा क्वचित् कारि॥

पथ्यामहाचपलागीत्युदाहरणम्।

द्वि॰१ ज॰२ द्वि॰३ ज॰४ द्वि॰५ ज॰६ स॰७ गु॰

ऽ ऽ।ऽ । ऽ ऽ।ऽ।ऽ ऽ।ऽ। ।।ऽऽ

कामस्त्वकास्ति गीतिर्भृगीदृशां सीधुपानचपलानाम्।

स॰१ ज॰२ द्वि॰३ ज॰४ द्वि॰५ सर्व॰६ स॰७ गु॰

।।ऽ। ऽ।ऽऽ ।ऽ।ऽऽ।। ।।।।ऽऽ

सुरतञ्च मुक्तलज्जं निरर्गलालापमणितरमणीयम्॥

महाचपलामहाविपुलागीत्युदाहरणम्।

द्वि॰१ ज॰२ द्वि॰३ ज॰४ द्वि॰५ सर्व॰६ सर्व॰७ गु॰

ऽऽ।ऽ।ऽ ऽ।ऽ। ऽऽ। ।।।। । ।।ऽ

पञ्चेषुवल्लभः पञ्चमध्वनिस्तत्र भवति यदि विपुलः।

स॰१ ज॰२ द्वि॰३ ज॰४ द्वि॰५ ज॰६ द्वि॰७ गु॰

।।ऽ।ऽ। ऽऽ।ऽ।ऽ ऽ।ऽ।ऽ ऽ ऽ

चपलं करोति कामाकुलं मनः कामिनामसौ गीतिः॥२८॥

अन्त्येनोपगीतिः॥ २९॥

अन्त्येन अर्द्धेन समम् आद्यम् अर्द्धं यस्याः, सा आर्य्या उपगीतिः नाम॥ तत्र पथ्योपगीत्युदाहरणम्।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

द्वि०१ भ०२ भ०३ द्वि०४ द्वि०५ ए०६ भ०७ गु०

ऽ ऽ ऽ । ।ऽ।।ऽऽऽ ऽ ।ऽ।। ऽ

गान्धर्वं मकरध्वजदेवस्यास्त्रं जगद्विजयि।

सर्व०१ भ०२ भ०३ स०४ द्वि०५ ए०६ द्वि०७ गु०

। । ।।ऽ। ।ऽ। ।।।ऽ ऽऽ ।ऽ ऽऽ

इति समवेक्ष्य मुमुक्षुभिरुपगीतिस्त्यज्यते दृशः॥

महाविपुलोपगीत्युदाहरणम्।

स०१ ज०२ द्वि०३ सर्व०४ भ०५ ए०६ द्वि०७ गु०

।।ऽ ।ऽ ।ऽऽ ।।। ।ऽ ।।।ऽ ऽऽ

विपुलोपगीतिझङ्कारमुखरिते भ्रमरमालानाम्।

द्वि०१ ज०२ द्वि०३ ज०४ स०५ ए०६ द्वि०७ गु०

ऽऽ।ऽ।ऽऽ।ऽ । ।।ऽ ।ऽ ऽ ऽ

रेवातपोवने वस्तुतोऽस्तु सततं मम प्रीतिः॥

पथ्यामहाचपलोपगीत्युदाहरणम्।

स०१ ज०२ द्वि०३ ज०४ द्वि०५ ए०६ भ०७ गु०

।।ऽ ।ऽ ।ऽऽ ।ऽ । ऽऽ ।ऽ ।।ऽ

विषयामिषाभिलाषं करोति चित्तं सदा चपलम्।

द्वि०१ ज०२ द्वि०३ ज०४ द्वि०५ ए०६ द्वि०७ गु०

ऽऽ।ऽ।ऽऽ ।ऽ।ऽऽ ।ऽ ऽऽ

वैराग्यभावनानां तथोपगीत्या भवेत् स्वस्थम्॥

महाचपलामहाविपुलोपगीत्युदाहरणम्।

स०१ ज०२ द्वि०३ ज०४ भ०५ ए०६ द्वि०७ गु०

।।ऽ ।ऽ । ऽऽ ।ऽ। ऽ ।।।ऽ ऽ ऽ

विपुलोपगीति सन्त्यज्यतामिदं स्वरुचकं भिक्षो।

स०१ ज०२ द्वि०३ ज०४ द्वि०५ ए०६ द्वि०७ गु०

।। ऽ। ऽ। ऽऽ। ऽ।ऽ ऽ।ऽ ऽ ऽ

विषयाभिलाषदोषेण बाध्यते चञ्चलं चित्तम्॥ २९॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

उत्क्रमेणोद्गीतिः ॥ ३० ॥

पूर्वोक्तात् क्रमात् विपरीतक्रमः उत्क्रमः। अयम् अर्थः, आद्यम् अन्त्यं भवति अर्द्धम् अन्त्यम् आदौ, सा उद्गीतिः नाम आर्य्या। तत्र पथ्योद्गीत्युदाहरणम्।

भ०१ द्वि०२ स०३ स०४ द्वि०५ ए०६ भ०७ गु०

ऽ । । ऽ ऽ । । ऽ । । ऽ ऽ ऽ । ऽ । । ऽ

व्याध इवोद्गीतिरवैः प्रथमं तावन्मनो हरसि।

भ०१ स०२ भ०३ द्वि०४ द्वि०५ ज०६ द्वि०७ गु०

ऽ । । । । ऽ ऽ । । ऽ ऽ ऽ ऽ । ऽ । ऽ ऽ ऽ

दुर्नयकर विश्राम्यसि पश्चात् प्राणेषु विप्रियैः शल्यैः ॥

महाविपुलोद्गीत्युदाहरणम्।

द्वि०१ ज०२ द्वि०३ ज०४ स०५ ए०६ भ०७ गु०

ऽ ऽ । ऽ । ऽ ऽ । ऽ । । । ऽ । ऽ । । ऽ

एषा तवापरोद्गीतिरत्र विपुला परिभ्रमति।

द्वि०१ ज०२ द्वि०३ सर्व०४ द्वि०५ ज०६ स०७ गु०

ऽ ऽ । ऽ । ऽ ऽ । । । । ऽ ऽ । ऽ । । ऽ ऽ

त्वद्वल्लभापि यत् कीर्त्तिरखिलदिक्पालपार्श्वमुपयाति ॥

पथ्यामहाचपलोद्गीत्युदाहरणम्।

द्वि०१ ज०२ द्वि०३ ज०४ द्वि०५ ए०६ स०७ गु०

ऽ ऽ । ऽ । ऽ ऽ । ऽ । ऽ ऽ । । । ऽ ऽ

उद्गीतिरत्र नित्यं प्रवर्त्तते कामचपलानाम्।

द्वि०१ ज०२ द्वि०३ ज०४ द्वि०५ ज०६ द्वि०७ गु०

ऽ ऽ । ऽ । ऽ ऽ । ऽ । ऽ ऽ । ऽ । ऽ ऽ ऽ

तस्मान्मुने! विमुञ्च प्रदेशमेतं समेतमेताभिः ॥

महाविपुलामहाचपलोद्गीत्युदाहरणम्।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स०१ ज०२ द्वि०३ ज०४ द्वि०५ ए०६ भ०७ गु०

। । ऽ । ऽ । ऽ ऽ । ऽ । ऽ ऽ । ऽ । । ऽ

विपुला पयोधरश्रोणिमण्डले चक्षुषोश्चपक्ष्मा ।

द्वि०१ ज०२ द्वि०३ ज०४ द्वि०५ ज०६ भ०७ गु०

ऽ ऽ । ऽ । ऽ ऽ । ऽ । ऽ ऽ । ऽ । ऽ । । ऽ

उद्योतिशालिनी कामिनी च सा वालिनी मनो हरति ॥३०॥

अर्द्धे वसुगण आर्य्यागीतिः ॥ ३१ ॥

अष्टगणे प्रथमार्द्धे, सा आर्य्यागीतिः नाम आर्य्या । अष्टमः अपि गणः चतुर्मात्रिकः भवति इत्यर्थः । विशेषाभावात् द्वितीयम् अपि अर्द्धं तादृशम् एव । अत्र अपि षष्ठः गणः द्विविकल्पः एव नलकारः । अर्द्धे इति वर्त्तमाने पुनः अर्द्धग्रहणात् गणग्रहणात् च इयम् अपि पथ्यादिलक्षणपूर्विका आर्य्यागीतिः ॥

पथ्यार्य्यागीत्युदाहरणम् ।

सर्व०१ सर्व०२ द्वि०३ द्वि०४ द्वि०५ ज०६ द्वि०७ स०८

। । । । । । । । ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ । ऽ । ऽ ऽ । । ऽ

अजमजरममरमेकं प्रत्यक् चैतन्यमीश्वरं ब्रह्मपरम् ।

द्वि०१ द्वि०२ स०३ स०४ द्वि०५ ज०६ द्वि०७ द्वि०८

ऽ ऽ ऽ ऽ । । ऽ । । ऽ ऽ ऽ । ऽ । ऽ ऽ ऽ ऽ

आत्मानं भावयती भवमुक्तिः स्यादितीयमार्य्यागीतिः ॥

महाविपुलार्य्यागीत्युदाहरणम् ।

स०१ ज०२ स०३ ज०४

। । ऽ । ऽ । । । ऽ । ऽ ।

विषयाभिलाषमृगतृष्णिका ध्रु-

भ०५ सर्व०६ सर्व०७ स०८

ऽ । । । । । । । । । । । ऽ

वं हरति हरिणमिव हतहृदयम् ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स०१ ज०२ स०३ ज०४
। । ऽ । ऽ । । । ऽ । ऽ ।
विपुलात्ममोचसुखकाङ्क्षिभिस्त-
द्वि०५ ज०६ सर्व०७ द्वि०८
ऽ ऽ । ऽ । । । । । ऽ ऽ
तस्त्यज्यते विषयरससङ्गः ॥

पथ्याजघनचपलार्य्यागीत्युदाहरणम्।

द्वि०१ ज०२ द्वि०३ स०४ द्वि०५ सर्व०६ स०७ स०८
ऽ ऽ । ऽ । ऽ ऽ । । ऽ ऽ ऽ । । । । । ऽ । । ऽ
वाताहतोर्मिमालाचपलं सम्प्रेक्ष्य विषयसुखमल्पतरम्।
द्वि०१ ज०२ द्वि०३ ज०४ द्वि०५ ज०६ द्वि०७ स०८
ऽ ऽ । ऽ । ऽ ऽ । ऽ । ऽ ऽ । ऽ । ऽ ऽ । । ऽ
मुक्त्वा समस्तसङ्गं तपोवनान्याश्रयन्ति वैनात्मविदः ॥

महाविपुलामहाचपलार्य्यागीत्युदाहरणम्।

स०१ ज०२ द्वि०३ ज०४ द्वि०५
। । ऽ । ऽ । ऽ ऽ । ऽ । ऽ ऽ
चपलानि चक्षुरादीनि चित्तहारी
ज०६ सर्व०७ स०८
। ऽ । । । । । । ऽ
च हन्त हतविषयगणः।
द्वि०१ ज०२ द्वि०३ ज०४ भ०५
ऽ ऽ । ऽ । ऽ ऽ । ऽ । ऽ । ।
एकान्तशीलिनां योगिनामतो भव-
सर्व०६ स०७ द्वि०८
। । । । । । ऽ ऽ ऽ
ति परमसुखसम्प्राप्तिः ॥ ३१ ॥

वृत्त्यार्य्याधिकारः ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

[अथ वैतालीयाधिकारः।]

वैतालीयं द्विःस्वरा अयुक्पादे युग्वसवोऽन्ते- ल्गाः ॥ ३२ ॥

ल इति अनुवर्त्तते। यत्र अयुक्पादे प्रथमे तृतीये च, द्विःस्वराः चतुर्दशलकाराः भवन्ति, युक्पादे च द्वितीये चतुर्थे च युग्वसवः षोडशलकाराः, तत् वैतालीयं नाम छन्दः। तेषां लां मध्ये उभयोः अपि पादयोः अन्ते रेफलकारगकाराः कर्त्तव्याः। आद्ये पादे षड्लकाराः पश्चात् अवशिष्यन्ते, द्वितीये च अष्टौ। एवं वैतालीयार्द्धं सिध्यति। द्वितीयम् अपि अर्द्धम् तादृशम् एव ॥ तत्र उदाहरणम्।

रगणः ल० गु०
१।२ ३।४ ५ ६ "७।८ ९ १०।११" १२ १३।१४ १।२ ३।४
चुत् चौ ण श रौ र स ञ्च था व्य तौ-
रगणः ल० गु०
५।६ ७ ८ "९।१० ११ १२।१३" १४ १५।१६
भू त शि रा ऽस्थि प ञ्ज राः।

रगणः ल० गु०
१।२ ३।४ ५ ६ "७।८ ९ १०।११" १२ १३।१४ १।२ ३।४ ५।६
कं शैः प रु षै स्त वा र यो वै ता ली-
रगणः ल० गु०
७ ८ ९।१० ११ १२।१३ १४ १५।१६
यं त नुं वि त न्व तं ॥

अपिच।

तव तन्वि! कटाक्षवीचितैः प्रहरद्भिः श्रवणान्तगोचरैः।
विशिखैरिव तीक्ष्णकोटिभिः प्रहतः प्राणिति दुष्करं गतः॥

अपिच।

श्रवणोचितपञ्जराञ्चितं पुरुषान्त्रग्रथितोर्द्ध्वमूर्द्धजम्।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वपुरन्तरवन् हि दीपितं वैतालीयमिदं विलोक्यताम् ॥

वैतालीयम् इति वेतालशब्दात् कशाश्वादेः आकृतिगणत्वात् अणप्रत्ययः चातुरर्थिकः । अत्र पादग्रहणम् इदं ज्ञापयति, यदा आर्य्यादीनां पादः चतुर्भागः इति व्यवस्था न अस्ति ॥ ३२ ॥

औपच्छन्दसकम् ॥ ३३ ॥

अस्मिन् वैतालीये छन्दसि अन्ते गकारः चेत् अधिकः भवति, तदा औपच्छन्दसकं नाम छन्दः ॥ तत्र उदाहरणम् ।

रगणः लं॰ गु॰ गु॰

१।२ ३।४ ५ ६ "७।८ ९ १०।११" १२ १३।१४ १५।१६ १।२
वा क्यैर्म धु रैः प्र ता र्य्य पू र्व यः

रगणः लं॰ गु॰ गु॰

३।४ ५।६ ७ ८ "९।१० ११ १२।१३" १४ १५।१६ १७।१८
प श्चा द भि स न्ध धा ति मि त्रम् ।

रगणः लं॰ गु॰ गु॰

१।२ ३।४ ५ ६ "७।८ ९ १०।११" १२ १३।१४ १५।१६ १।२
तं दु ष्ट म तिं वि शि ष्ट गो ष्ठ्या मौ-

रगणः लं॰ गु॰ गु॰

३।४ ५।६ ७ ८ "९।१० ११ १२।१३" १४ १५।१६ १७।१८
प च्छ न्द स कं व द न्ति वा ह्यम् ॥

अपिच ।

परमर्मनिरीक्षणानुरक्तं स्वयमत्यन्तनिगूढ़चित्तवृत्तिम् ।
अनवस्थितमर्थलुब्धमारादौपच्छन्दसकं जहीहि मित्रम् ॥

उपच्छन्दःशब्दात् अर्हणादिपाठात् चातुरर्थिकः वुञ्प्रत्ययः ॥ ३३ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

आपातलिका भ्गौ ग् ॥ ३४ ॥

रेफलकारगकाराणाम् अपवादः। द्विःस्वरा अयुक्पादे, युग्वसवः अन्ते, इति अनुवर्त्तते। पूर्वलक्षणयोः अन्ते भकारः गकारद्वयं च भवतः, तत् वैतालीयम् आपातलिकानाम लभते॥ तत्र उदाहरणम्।

भगणः गु० गु०

१२ ३ ४ ५।६ "७।८ ९ १०" ११।१२ १३।१४ १।२ ३।४
पि ङ्ग ल कै श्री क पि ला क्षी वा चा-

भगणः गु० गु०

५।६ ७ ८ "९।१० ११ १२" १३।१४ १५।१६
टा वि क टो न्न त द न्ती।

भगणः गु० गु०

१।२ ३।४ ५ ६ "७।८ ९ १०" ११।१२ १३।१४ १ २ ३ ४
आ पा त लि का पु न रे षा नृ प ति कु-

भगणः गु० गु०

५।६ ७ ८ "९।१० ११ १२" १३।१४ १५।१६
ले ऽपि न भा ग्य मु पै ति॥

आपातलिका अस्थिरा इत्यर्थः॥ ३४ ॥

शेषे परेण युङ् न साकम् ॥ ३५ ॥

अत्र वैतालीयाधिकारे येषां लकाराणां नियमः उक्तः तद्व्यतिरिक्तः यः लकारवर्गः, सः शेषः, तस्मिन् नियमः क्रियते, युग् लकारः परेण साकं न, मिश्रीकार्य्यः, द्वितीयः तृतीयेन, चतुर्थः पञ्चमेन, युक्पादे षष्ठश्च सप्तमेन। एवं वदता शेषाणां मिश्रीभावः अपि अनुज्ञातः॥ तत्र उदाहरणं पूर्वमेव॥ ३५॥

षट् चामिश्रा युजि ॥ ३६ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अत्र द्वितीयचतुर्थयोः पादयोः षड् लकाराः अमिश्राः न कर्त्तव्याः, पृथक् पृथक् न प्रयोक्तव्याः इत्यर्थः। प्रथमतृतीययोश्च पादयोः स्वरुचिः॥ तत्र उदाहरणं वैतालीये तावत्।

समरशिरसि सच्यते द्विषां नवनिशितायुधवृष्टिरग्रतः।
कुवलयदलदीर्घचक्षुषां प्रमदानां न कटाक्षवीचितम्॥

औपच्छन्दसकोदाहरणम्।

परयुवतिषु पुत्रभावमादौ कृत्वा प्रार्थयते पुनः पतित्वम्।
इदमपरमिहोच्यते विशेषादौपच्छन्दसकं खलस्य वृत्तम्॥

आपातलिकोदाहरणम्।

अभिरमयति किन्नरकण्ठी हंसगतिः श्रवणायतनेत्रा।
विशदकमलकोमलगात्री युवतिरियं हृदयं तरुणानाम्॥३६॥

पञ्चमेन पूर्वः साकं प्राच्यवृत्तिः॥ ३७॥

इदानीं विशेषलक्षणम् आह। शेषे परेण युङ् न साकम् इत्यनेन पञ्चमचतुर्थयोः एकीभावः निषिद्धः। सः अनेन विधीयते। युजीति अनुवर्त्तते। यदा युक्पादे पञ्चमेन लकारेण, पूर्वः, सङ्गच्छते, तदा प्राच्यवृत्तिः नाम वैतालीयं भवति। शेषं यथाप्राप्तम्॥ तत्र उदाहरणम्।

रगणः ल० गु०
१ २ ३।४ ५ ६ "७।८ ९ १०।११" १२ १३।१४ १।२ ३ ४।५
वि पु ला र्थ सु वा च का च राः क स्य ना-

रगणः ल० गु०
६ ७ ८ "९।१० ११ १२।१३" १४ १५।१६
म न ह र न्ति मा न सम्।

रगणः ल० गु०
१ २ ३।४ ५ ६ "७।८ ९ १०।११" १२ १३।१४ १।२ ३ ४।५
र स भा व वि शे ष पे श लाः प्रा च्य वृ-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

रगणः ल० गु०

६ ७ ८ "८।१० ११ १२।१३" १४ १५।१६

त्ति क वि का व्य स म्प दः ॥ ३७ ॥

अयुक् तृतीयेनोदीच्यवृत्तिः ॥ ३८ ॥

पूर्वः साकम् इति अनुवर्त्तते। अयुक्पादे तृतीयेन लकारेण, यदि पूर्वः सङ्गच्छते, तदा उदीच्यवृत्तिः नाम वैतालीयम्। शेषं यथाप्राप्तम् एव ॥ तत्र उदाहरणम्।

रगणः ल० गु०

१ २।३ ४ ५ ६ "७।८ ९ १०।११" १२ १३।१४ १ २ ३।४

अ वा च क स नू र्जि ता च रं श्रु ति दु-

रगणः ल० गु०

५।६ ७ ८ "८।१० ११ १२।१३" १४ १५।१६

ष्टं श्रु ति क ष्ट स क्र मम्।

रगणः ल० गु०

१ २।३ ४ ५ ६ "७।८ ९ १०।११" १२ १३।१४ १ २

प्र सा द र हि त च्च ने ष्य ते क वि-

रगणः ल० गु०

३।४ ५।६ ७ ८ "८।१० ११ १२।१३" १४ १५।१६

भिः का व्य मु दी च्य वृ त्ति भिः ॥ ३८ ॥

आभ्यां युगपत् प्रवृत्तकम् ॥ ३९ ॥

आभ्यां पूर्वोक्तलक्षणाभ्यां, युगपत्प्रवृत्ताभ्यां, प्रवृत्तकं नाम वैतालीयम्। युक्पादे पञ्चमेन पूर्वः सङ्गच्छते, अयुक्पादे तृतीयेन द्वितीयः इत्यर्थः ॥ अत्र उदाहरणम्।

रगणः ल० गु०

१ २।३ ४ ५ ६ "७।८ ९ १०।११" १२ १३।१४ १।२ ३ ४।५

इ दं भ र त वं श भू भृ तां श्रू य तां

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

रगणः ल० गु०

६ ७ ८ "९।१० ११ १२।१३" १४ १५।१६
श्रु ति म नो र सा य नम्।

रगणः ल० गु०

१ २।३ ४ ५ ६ "७।८ ९।१० ११" १२ १३।१४ १।२ ३ ४।५
प वि त्र म धि कं शु भो द यं व्या स व-

रगणः ल० गु०

६ ७ ८ "९।१० ११ १२।१३" १४ १५।१६
क्त्र क थि तं प्र वृ त्त कम् ॥ ३९ ॥

अयुक् चारुहासिनी ॥ ४० ॥

यस्य सर्वे पादाः अयुग्लक्षणयुक्ताः, तत् वैतालीयं, चारुहासिनी नाम। किं तल्लक्षणं, चतुर्थमात्रत्वं, तृतीयेन पूर्वस्य योगः॥ तत्र उदाहरणम्।

रगणः ल० गु०

१ २।३ ४ ५ ६ "७।८ ९ १०।११" १२ १३।१४ १ २।३ ४
म नाक् प्र सृ त द न्त दी धि तिः स्म रो ल्ल-

रगणः ल० गु०

५ ६ "७।८ ९ १०।११" १२ १३।१४
सि त ग ण्ड म ण्ड ला।

रगणः ल० गु०

१ २।३ ४ ५ ६ "७।८ ९ १०।११" १२ १३।१४ १ २।३ ४
क टा क्ष ल लि ता तु का मि नी म नो ह-

रगणः ल० गु०

५ ६ "७।८ ९ १०।११" १२ १३।१४
र ति चा रु हा सि नी ॥ ४० ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

युगपरान्तिका ॥ ४१ ॥

युग्लचणयुक्तैः चतुर्भिः पादैः अपरान्तिका, नाम वैतालीयम्। किं तल्लचणं, षोड़शमात्रत्वं पञ्चमेन पूर्वस्य योग, अणां मिश्राणां प्रयोगश्च ॥ तत्र उदाहरणम्।

रगणः ल० गु०
१ २ ३ ४।५ ६ ७ ८ "९।१० ११ १२।१३" १४ १५।१६
स्थि र वि ला स न त मौ क्ति का व लो-

रगणः ल० गु०
१ २ ३ ४।५ ६ ७।८ "९।१० ११ १२।१३" १४ १५।१६
क म ल को म ला ङ्गी मृ गे च णा।

रगणः ल० गु०
१ २ ३ ४।५ ६ ७ ८ "९।१० ११ १२।१३" १४ १५।१६
ह र ति क स्य हृ द यं न का मि नः

रगणः ल० गु०
१ २ ३ ४।५ ६ ७ ८ "९।१० ११ १२।१३" १४ १५।१६
सु र त के लि कु श ला प रा न्ति का ॥ ४१ ॥

इति वैतालीयाधिकारः।

[अथ मात्रासमाधिकारः।]

गन्ता द्विर्वसवो मात्रासमकं नवमः ॥ ४२ ॥

वैतालीयम् इति आदिसूत्रात् सप्तम्यन्तं पादग्रहणम् अनुवर्त्तते। ल इति सहाधिकारः। तेनायम् अर्थः, यत्र पादे गन्ताः, सन्तः षोड़शलकारा भवन्ति, तन्मात्रासमकं नाम छन्दः। अन्ते द्वाभ्याम् एको गुरुः कर्त्तव्यः। नवमश्च लकार एव। द्विर्वसवः इति द्विगुणिता वसवः, लकाराः षोड़श

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

इत्यर्थः। शेषे परेण युङ् न साकम् इति अनुवर्त्तनीयम्॥ तत्र उदाहरणम्।

ल० गु०
१।२ ३।४ ५ ६ ७।८ ९ १० ११।१२ १३।१४ १५।१६ १।२
अ श्रम श्रु मु खो वि र लै र्द न्तै गं-

ल० गु०
३।४ ५।६ ७।८ ९ १० ११।१२ १३।१४ १५।१६
भी रा चो मि त ना सा ग्र:।

ल० गु०
१।२ ३।४ ५ ६ ७।८ ९ १० ११।१२ १३।१४ १५।१६ १।२
नि र्मां स ह नु: स्फु टि तै: कै शै र्मा-

ल० गु०
३।४ ५ ६ ७।८ ९ १० ११।१२ १३।१४ १५।१६
त्रा स म कं ल भ ते दु: खम्॥

गन्त इति अनेन एव अन्तस्य गुरुत्वे सिद्धे पुनः गन्तग्रहणम् आतिदेशिकगुरुत्वनिवृत्त्यर्थम्। तेन अत्र द्वौ लकारौ भङ्क्त्वा द्विमात्रिको गुरुः क्रियते इति वाक्यशेषः॥ ४२॥

द्वादशश्च वानवासिका॥ ४३॥

यस्य मात्रासमकस्य पादे द्वादशो लकारः स्वरूपेण अवतिष्ठते, चकारात् नवमश्च, तन्मात्रासमकं वानवासिका नाम॥ तत्र उदाहरणम्।

ल० ल० गु०
१।२ ३ ४ ५।६ ७।८ ९ १० ११ १२ १३।१४ १५।१६ १
म न्मथ चा प ध्व नि र म णी य: सु-

ल० ल० गु०
२ ३ ४ ५।६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३।१४ १५।१६
र त म हो त् स व प ट ह नि ना द:।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

ल० ल० गु०
१ २ ३।४ ५।६ ७।८ ९ १० ११ १२ १३।१४ १५।१६ १।२
व न वा स स्त्री स्व नि त वि शे षः क-
ल० ल० गु०
३ ४ ५।६ ७।८ ९ १० ११ १२ १३।१४ १५।१६
स्य न चि त्तं र म य ति पुं सः ॥ ४३ ॥

विश्लोकः पञ्चमाष्टमौ ॥ ४४ ॥

द्वादशग्रहणं नवमग्रहणं च निवृत्तम् । यत्र चतुष्पादेषु पञ्चमाष्टमौ लकारौ तिष्ठतः, शेषं यथाप्राप्तं, तन्मात्रासमकं विश्लोको नाम ॥ तत्र उदाहरणम् ।

ल० ल० गु०
१।२ ३।४ ५ ६ ७ ८ ९।१० ११।१२ १३।१४ १५।१६ १।२
भ्रा त र्गु ण र हि तं वि श्लो कं दु-
ल० ल० गु०
३ ४ ५ ६ ७ ८ ९।१० ११ १२ १३।१४ १५।१६
र्ण य क र ण क द र्थि त लो कम् ।
ल० ल० गु०
१।२ ३।४ ५ ६ ७ ८ ९।१० ११ १२ १३।१४ १५।१६ १।२
जा तं म हि त कु ले ऽप्य वि नी तं मि-
ल० ल० गु०
३।४ ५ ६ ७ ८ ९।१० ११ १२ १३।१४ १५।१६
त्रं प रि ह र सा धु वि गी तम् ॥ ४४ ॥

चित्रा नवमश्च ॥ ४५ ॥

यस्य नवमः लकारः एव अवतिष्ठते, चकारात् पञ्चमाष्टमौ च, तन्मात्रासमकं चित्रा नाम ॥ तत्र उदाहरणम् ।

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ल० ल०ल० गु०
१ २ ३।४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११।१२ १३।१४ १५।१६
य द्दि वा ञ्छ सि प र प द मा रो ढुं
ल० ल० ल० गु०
१।२ ३।४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३।१४ १५।१६
मै त्रीं प रि ह र स ह व नि ता भिः।
ल० ल० ल० गु०
१।२ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११।१२ १३।१४ १५।१६
मु ञ्च ति मु नि र पि वि ष या स ङ्गा-
ल० ल० ल० गु०
१।२ ३।४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११।१२ १३।१४ १५।१६
च्चि त्ता भ व ति हि म न सो वृ त्तिः॥

नवम इति अनुवर्त्तमाने अपि पुनः नवमग्रहणम् उपचित्रा-प्रतिप्रसवार्थम् ॥ ४५ ॥

परयुतेनोपचित्रा॥ ४६ ॥

परयुक्तेन दशमेन सह एकीभूतेन नवमेन, उपचित्रा नाम भवति। पूर्वं लघुनियमेन लक्षणं प्रोक्तम्। इदं तु गुरुनियमेन उच्यते॥ तत्र उदाहरणम्।

गु०
१।२ ३।४ ५।६ ७ ८ ९।१० ११ १२ १३।१४ १५।१६ १।२
य च्चि त्तं गु रु स क्त मु दा रं कि-
गु०
३।४ ५।६ ७ ८ ९।१० ११ १२ १३।१४ १५।१६
द्या भ्या स म हा व्य स न ञ्च।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

गु०

१।२ ३।४ ५।६ ७ ८ ९।१० ११ १२ १३।१४ १५।१६ १।२
पृ थ्वी त स्य गु णै रु प चि ता च-

गु०

३ ४ ५।६ ७ ८ ९।१० ११ १२ १३।१४ १५।१६
न्द्र म री चि नि भै र्भ व ती यम् ॥ ४६ ॥

एभिः पादाकुलकम् ॥ ४७ ॥

एषां पञ्चानां मध्ये यैः कैश्चिदपि चतुर्भिः पादैः, पादाकुलकं नाम ॥ मात्रासमकविश्लोकवानवासिकोपचित्राणां पादैः उदाहरणम् ।

ल० गु०

१ २ ३।४ ५।६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३।१४ १५।१६
अ लि वा चा लि त वि क सि त चू ते

ल० ल० गु०

१।२ ३।४ ५ ६ ७ ८ ९।१० ११ १२ १३।१४ १५।१६
का ले म द न स मा ग म दू ते ।

ल० ल० गु०

१।२ ३।४ ५।६ ७।८ ९ १० ११ १२ १३।१४ १५।१६ १।२
स्मृ त्वा का न्तां प रि ह्र त सा र्थः पा-

गु०

३।४ ५ ६ ७।८ ९।१० ११ १२ १३।१४ १५।१६
दा कु ल कं धा व ति पा न्थः ॥

तथा विश्लोकोपचित्रामात्रासमकोपचित्राणां पादैः, पादाकुलकम् ॥ तत्र उदाहरणम् ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ल० ल० गु०
१।२ ३।४ ५ ६ ७ ८ ९।१० ११ १२ १३।१४ १५।१६ १।२
पुं स्कोकिलकृतशोभनगीते द-
गु०
३ ४ ५ ६ ७।८ ९।१० ११ १२ १३।१४ १५।१६
क्षिणपवनप्रेरितशीते।
ल० गु०
१ २ ३ ४ ५।६ ७।८ ९ १० ११।१२ १३।१४ १५।१६ १।२
मधुसमयेस्मिन् कृतविश्लोकः पा-
गु०
३।४ ५ ६ ७।८ ९।१० ११ १२ १३।१४ १५।१६
दाकुलकं नृत्यति लोकः॥

मात्रासमकस्य एकेन पादेन, द्वाभ्याम् उपचित्रायाः, विश्लोकस्य एकेन, पादाकुलकम्॥ तत्र उदाहरणम्।

ल० गु०
१।१ ३।४ ५।६ ७।८ ९ १० ११।१२ १३।१४ १५।१६ १।२
चित्तं भ्राम्यत्यनवस्थानं पा-
गु०
३।४ ५ ६ ७।८ ९।१० ११ १२ १३।१४ १५।१६
दाकुलकश्लोकसमानम्।
गु०
१।२ ३।४ ५।६ ७ ८ ९।१० ११ १२ १३।१४ १५।१६ १ २
कायः क्षायति यायति शक्तिस्त द-
ल० ल० गु०
३ ४ ५ ६ ७ ८ ९।१० ११।१२ १३।१४ १५।१६
पिनममपरलोके भक्तिः॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

यथा पादाकुलकनाम्नः श्लोकस्य पादेषु अस्थिरता तथा इत्यर्थः ।

उपचित्रापादेन एकेन, वानवासिकापादेन, पुनः उपचित्रापादाभ्यां, पादाकुलकम् ॥ तत्र उदाहरणम् ।

गु०
१ २ ३ ४ ५।६ ७ ८ ९।१० ११ १२ १३।१४ १५।१६ १ २
प रि हृ त स र्वं प रि ग्र ह लो कः प्र ति
ल० ल० गु०
३ ४ ५।६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३।१४ १५।१६
दि न व र्द्धि त गु रु त र शो कः ।

गु०
१।२ ३ ४ ५।६ ७ ८ ९।१० ११ १२ १३।१४ १५।१६ १।२
दुः ख वि व र्द्धि त लो च न वा रिः पा-
गु०
३।४ ५ ६ ७।८ ९।१० ११ १२ १३।१४ १५।१६
दा कु ल कं या ति त वा रिः ॥ ४७ ॥

इति मात्रासमकाधिकारः ।

गीत्यार्य्या लः ॥ ४८ ॥

यत्र पादे द्विर्वसवः, षोड़शलकाराः, भवन्ति, सा गीत्यार्य्या नाम जातिः । लः इति अनुवर्त्तमाने पुनः लग्रहणं द्विमात्रिकनिवृत्त्यर्थम् ॥ तत्र उदाहरणम् ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
म द क ल ख ग कु ल क ल र व मु ख रि णि
१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
वि क सि त स र सि ज प रि म ल सु र भि णि ।
१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
गि रि व र प रि स र स र सि म ह ति ख लु

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
र ति र ति श य मि ह म म हृ दि वि ल स ति॥

सर्वलघुच्छन्दसि गीत्यार्य्याशब्दस्य प्रवेशयितुम् अशक्यत्वात्तन्नाम न उक्तम्॥ ४८॥

शिखा विपर्य्यस्तार्द्धा॥ ४९॥

स एव गीत्यार्य्या विपर्य्यस्तार्द्धः यदा भवति तदा शिखाख्यां लभते। अयम् अर्थः। यत्र अर्द्धं सर्वलघु भवति, अर्द्धञ्च सर्वगुरु इति। एवं तस्याः एव विन्यासभेदेन सञ्ज्ञाद्वयम् आह॥ ४९॥

लः पूर्वश्चेज्ज्योतिः॥ ५०॥

पूर्वः चेत् अर्द्धभागः, सर्वलघुः द्वात्रिंशत् लकारः भवति, उत्तरश्च सर्वगुरुः षोड़शगकारः, तदा ज्योतिः नाम शिखा भवति॥ तत्र उदाहरणम्।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७
य दि सु ख म नु प म म प र म भि ल ष सि प
१८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२
रि ह र यु व ति षु र ति म ति श य मि ह।

१ २ ३ ४ ५ ६ ६ ८
आ ल ज्यो ति र्यो गा भ्या साद्
९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
दृ ष्ट्वा दुः ख च्छे दं कु र्याः॥ ५०॥

गश्चेत् सौम्या॥ ५१॥

तस्याः एव शिखायाः पूर्वार्द्धं भागः सर्वगुरुः षोड़शगकारः चेत् भवति, उत्तरश्च द्वात्रिंशत् लकारः एव, तदा सौम्या नाम शिखा भवति॥ तत्र उदाहरणम्।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८
सौ स्यां द्द ष्टिं दे हि स्ने हाद्
९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
दे हे स्मा कं मा न मु ञ्चा।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७
श श ध र मु खि मु ख मु प न य म म ह दि म-
१८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१
न सि ज रु ज म प ह र ल घु त र मि ह॥५१

चूलिकैकोनत्रिंशदेकत्रिंशदन्ते ग्॥ ५२॥

अर्द्धग्रहणम् अनुवर्त्तते। यत्र प्रथमे अर्द्धे एकोनत्रिंशत् लकाराः भवन्ति, द्वितीये च अर्द्धे एकत्रिंशत्, तयोश्च अन्ते, द्वौ लकारौ उन्मूल्य प्रत्येकम् एकः गुरुः क्रियते, तत् चूलिका नाम छन्दः। अन्ते गिति विशेषोपादानसामर्थ्यात् अन्येषां लघुत्वम् उक्तं भवति। तेन आद्ये सप्तविंशतिः लघवः अन्ते गुरुः एकः भवति। द्वितीये अपि एकोनत्रिंशत् लघवः अन्ते गुरुश्च एकः॥ तत्र उदाहरणम्।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४
र ति क र म ल य म रु ति शु भ श श-
गु० १
१५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९
म भि ह त हि म म ह सि म धु स म ये।
१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
प्र व स सि प थि क वि र हि त क थ मि ह तु
गु० १
१७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१
प रि ह्व त यु व ति र ति च प ल त या॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अन्ये: पुन: अन्यथा एव इदं सूत्रम् अधीयते, चूलिकार्द्धेम् एकोनत्रिंशत् अन्ते गिति। तेषाम् उभयोश्च अपि अर्द्धयो: एकोनत्रिंशन्मात्रा: गुर्वन्ता: भवन्ति ॥ तत्र उदाहरणम्।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४
घ न प रि म ल मि ल द लि कु ल सु ख-
गु १

१५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८।२९
रि त नि खि ल क म ल म ल य प व ने।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४
ज न य ति म न सि श शि मु खि मु द म-
गु० १

१५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८।२९
ति श य मि ह म म म ध् र य म धु ना॥

अर्द्धग्रहणात् अत्र पादव्यवस्था न अस्ति ॥

इदानीं गणमात्राच्छन्दसां गुरुलघुसङ्ख्यापरिज्ञापनार्थम् इदम् आह ॥ ५२ ॥

सा ग्येन न समा लां ग्ल इति ॥ ५३ ॥

सा गुरुसङ्ख्या, वेदितव्या, येन यावद्भि: अक्षरै:, लां लघूनां मात्राणां, समा: समसङ्ख्या:, ग्ल: न स्यु:, अपितु न्यूनसङ्ख्या: एव। ग्ल: इति अक्षराणि अभिधीयन्ते, तेषां गुरुलघुरूपत्वात्। अयम् अभिप्राय:, आर्य्यादिषु शास्त्रे यावत्य: मात्रा: उपदिष्टा: तावन्ति अक्षराणि यथासङ्ख्यं न पूर्य्यन्ते, सा तत्र गुरुसङ्ख्या वेदितव्या, अवशिष्टा लघुसङ्ख्या। तत्र अयम् उपयोग:, कदाचित् पृच्छति, चत्वारिंशदक्षरायाम् आर्य्यायां कति गुरव: सम्पद्यन्ते, कति वा लघव: इति। तदा सम-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पञ्चाशन्मात्रोपदिष्टायाम् आर्य्यायां मात्रासङ्ख्यायां चत्वारिंशदक्षरसङ्ख्याम् अपनीय तत्र ये अवशिष्यन्ते, तान् गुरून् उपदिशेत्। ते च सप्तदश एव। शेषान् तु त्रयोविंशतिलघून् उपदिशेत्॥ तत् यथा,

१ २ ३ ४ ५।६ ७।८ ९।१० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८
। । । । ऽ ऽ ऽ ऽ । ऽ । । ।
स्त न यु ग म स्मु क्ता तं स मो प त र-

१९।२० २१ २२ २३ २४ २५।२६ २७।२८ २९।३०
ऽ । । । । ऽ ऽ ऽ
व र्त्ति हृ द य शो का ग्नेः।

३१ ३२ ३३ ३४ ३५।३६ ३७।३८ ३९।४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५
। । । । ऽ ऽ ऽ ऽ । । ।
च र ति वि मु क्ता हा रं • व्र त मि-

४६ ४७ ४८ ४९।५० ५१ ५२।५३ ५४।५५ ५६।५७
। । । ऽ । ऽ ऽ ऽ
व भ व ता रि पु स्त्री णाम्॥ ५३॥

कादम्बरी।

इति भट्टहलायुधकृतायां पिङ्गलच्छन्दोवृत्तौ
चतुर्थोऽध्यायः॥ ४॥

अथ पञ्चमोऽध्यायः।

वृत्तम्॥ १॥

अधिकारः अयम् आशास्त्रपरिसमाप्तेः। यत् इतः ऊर्द्धम् अनुक्रमिष्यामः तत् वृत्तं वेदितव्यम्। तेन प्राक्तनं लौकिकं छन्दोजातं जातिः इति उच्यते। इतः उत्तरं च वृत्तम्। तथाच

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

उक्तम् "पद्यं चतुष्पदं तच्च वृत्तं जातिरिति द्विधा।" गायत्र्यादौ छन्दसि वर्त्तते इति वृत्तम्। तत् च स्थिरगुरुलघ्वक्षरविन्यासम् इष्यते। पादेन संयोगात् पद्यम्। यथा आर्य्यादिच्छन्दःसु अपि पादव्यवस्था न अस्ति इति पादौ संयुक्तौ, वृत्ते पुनः पृथक् भवतः इत्यर्थः। संयोगाभावात् तथाच उक्तम्। "एकदेशस्थिता जातिर्वृत्तं गुरुलघुस्थितम्" इति॥ १॥

सममर्द्धसमं विषमञ्च ॥ २ ॥

समसर्वावयवत्वात् समम्। यस्य चत्वारः पादाः एकलक्षणयुक्ताः तत् समं वृत्तम्। शेषं च सञ्ज्ञानुरूपम् एव। तत्र अर्द्धे समे यस्य तत् अर्द्धसमम्। सर्वावयवेभ्यः अर्द्धाभ्यां च विगतं समं यस्य तत् विषमम्। एवं त्रिप्रकारम् अपि वृत्तजातम् उक्तम्॥ २॥

समं तावत्कृत्वःकृतमर्द्धसमम् ॥ ३ ॥

समम् इति समवृत्तसङ्ख्या उच्यते। तया एव गुणितं तावत्कृत्वःकृतं उच्यते। एतत् उक्तं भवति, समवृत्तसङ्ख्यागुणिते समवृत्तसङ्ख्यायाः पिण्डे या सङ्ख्या निष्पद्यते, तावत्सङ्ख्यम् अर्द्धसमं वेदितव्यम्। तत्र गायत्रे छन्दसि समवृत्तसङ्ख्या चतुःषष्टिः अष्टमध्यायसिद्धा। तस्यां चतुःषष्टिसङ्ख्यागुणितायाम् अर्द्धसमवृत्तसङ्ख्या सम्पद्यते। चत्वारि सहस्राणि, षण्णवतिश्च वृत्तानि। अङ्कतः अपि ४,०९६॥ ३॥

विषमञ्च ॥ ४ ॥

अर्द्धसमं तावत्कृत्वःकृतं विषमं भवति। एतत् उक्तं भवति, अर्द्धसमवृत्तसङ्ख्या अर्द्धसमवृत्तसङ्ख्यया एव गुणिता विषमवृत्तसङ्ख्या सम्पद्यते। एका कोटिः, सप्तषष्टिः लक्षाणि, सप्तसप्ततिसहस्राणि, द्वे शते षोड़शोत्तरे। अङ्कतः अपि

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

१,६७७,२१६। समसमार्द्धसमोपचितं, अर्द्धसमं विषमं च यथाक्रमं समोपचितं समार्द्धसमाभ्यां च उपचितं वेदितव्यम् ॥ ४ ॥

राश्यूनम् ॥ ५ ॥

तत् विषमं वृत्तम् अर्द्धसमं वा राश्यूनं कर्त्तव्यम्। मूलराशिः समुदायात् अपनेतव्यः इति। कोटिः एका, सप्तषष्टिः लक्षाणि, त्रिसप्ततिसहस्राणि, विंशत्युत्तरं शतं, शुद्धविषमवृत्तस्य सङ्ख्या। अङ्कतः १,६७,७३,१२०। चत्वारि सहस्राणि, द्वात्रिंशत् चेति शुद्धार्द्धसमसङ्ख्या ४०३२। उभयविशेषोऽयं राश्यूनम् इति ॥ ५ ॥

ग्लिति समानी ॥ ६ ॥

गकारलकाराभ्यां यत् वृत्तं समाप्येत तत् समानी नाम। पादस्य अनुष्टुबक्त्रम् इत्यतः (५।८) सूत्रात् सिंहावलोकितन्यायेन अनुष्टुब्ग्रहणम् अनुवर्त्तते। तेन अष्टाक्षरः पादः यावद्भिः गकारलकारैः पूर्य्यते, तावताम् एव ग्रहणम् ॥ तत्र उदाहरणम्।

ऽ । ऽ । ऽ । ऽ । ऽ । ऽ । ऽ । ऽ ।
वासवोऽपि विक्रमेण यत्समानतां न याति।
ऽ । ऽ । ऽ । ऽ । ऽ । ऽ । ऽ । ऽ ।
तस्य वल्लभेश्वरस्य केन तुल्यता क्रियेत ॥

अपिच।

ॐ नमो जनार्दनाय पापसङ्घमोचनाय।
दुष्टदैत्यमर्दनाय पुण्डरीकलोचनाय ॥ ६ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ग्लिति प्रमाणी ॥ ७ ॥

लकारगकाराभ्यां यत् वृत्तं समाप्येत तत् प्रमाणी नाम। नाराचम् इति अपरे ॥ तत्र उदाहरणम्।

।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ
सरोजयोनिरम्बरे रसातले तथाच्युतः।
।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ
तव प्रमाणमीचितुं चमौ न तौ बभूवतुः ॥ ७ ॥

वितानमन्यत् ॥ ८ ॥

आभ्यां समानीप्रमाणीभ्यां अन्यत् अष्टाचरपादं छन्दो वितानं नाम ॥ अत्र उदाहरणम्।

ऽऽ।।ऽऽ।।ऽऽ।।ऽऽ।।
तृष्णां त्यज धर्मं भज पापे हृदयं मा कुरु।
ऽऽ।।ऽऽ।।ऽऽ।।ऽऽ।।
इष्टा यदि लक्ष्मीस्तव शिष्टाश्रमिणं संश्रय ॥

द्वितीयं च।

।।ऽऽ।।ऽऽ।।ऽऽ।।ऽऽ
हृदयं यस्य विशालं गगनाभोगसमानम्।
।।ऽऽ।।ऽऽ।।ऽऽ।।ऽऽ
लभतेऽसौ मणिचित्रं नृपतिर्मूर्ध्नि वितानम् ॥

अन्यत् च।

ऽऽ।ऽ।ऽ।ऽऽऽ।ऽ।ऽ।ऽ
कङ्कालमालभारिणं कन्दर्पदर्पहारिणम्।
ऽऽ।ऽ।ऽ।ऽऽऽ।ऽ।ऽ।ऽ
संसारबन्धमोचनं वन्दामहे त्रिलोचनम् ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अपि च।

तस्याः स्मरामि सुन्दरं चन्द्रोपमानमाननम्।
कन्दर्पचापभङ्गुरभ्रूविभ्रमोपशोभितम्॥
ऽ।।ऽ। ।ऽ ऽ ऽ।।ऽ। ।ऽऽ
अन्यदतो हि वितानं श्वेतपटेन यदुक्तम्।
ऽ।। ऽ।। ऽऽ ऽ। ।ऽ। ।ऽऽ
चित्रपदापि च भोगौ तेन गतार्थमिवैतत्॥

किञ्च वितानम् अन्यत् इति ब्रुवन् सूत्रकारः वितानस्य अनेकप्रकारतां दर्शयति। अन्यथा वितानं भौगौ इत्येव विदध्यात्॥ ८॥

पादस्यानुष्टुब्वक्त्रम्॥ ९॥

पादस्य इति अयम् अधिकारः आसप्तमाध्यायसमाप्तेः। अनुष्टुब्वक्त्रम् इति च प्राक् पदचतुरूर्द्ध्वात् अधिकृतं वेदितव्यम्॥ ९॥

न प्रथमात् स्नौ॥ १०॥

प्रतिषेधार्थसूत्रम् इदम्। अत्र वक्त्रजातौ पादस्य प्रथमात् वर्णात् ऊर्द्ध्वं, सगणनगणौ न कार्य्यौ॥ १०॥

द्वितीयचतुर्थयो रश्च॥ ११॥

द्वितीयचतुर्थयोश्च पादयोः प्रथमात् ऊर्द्ध्वं रेफः अपि न कर्त्तव्यः इति उपदेशः॥ ११॥

वान्यत्॥ १२॥

सगणनगणाभ्यां अन्यत् मगणादित्रिकषट्कमध्ये यत् किञ्चित् त्रिकान्तरं वा कर्त्तव्यम्॥ १२॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

य चतुर्थात् ॥ १३ ॥

य इति लुप्तविभक्तिकः निर्देशः। पादस्य चतुर्थात् अक्षरात् ऊर्द्धं यकारः प्रयोक्तव्यः ॥ सर्वेषाम् उदाहरणम्।

ल०१ यगणः यगणः ल० ल०१ यगणः गु०

। । ऽ ऽ । ऽ ऽ । । । ऽ ऽ । ऽ ऽ ऽ

नवधाराम्बुसंसिक्तवसुधागन्धिनिःश्वासम्।

गु०१ जगणः यगणः गु० ल०१ तगणः यगणः गु०

ऽ । ऽ । । ऽ ऽ ऽ । ऽ ऽ । । ऽ ऽ ऽ

किञ्चिदुन्नतघोणाग्रं मही कामयते वक्त्रम् ॥

अन्यैः अपि उक्तम्।

गु०१ भगणः यगणः ल० ल०१ सगणः यगणः गु०

ऽ ऽ । । । ऽ ऽ । । ऽ ऽ ऽ । ऽ ऽ ऽ

नीलोत्पलवनेष्वद्य चरन्त्यश्चारुसंरावाः।

गु०१ मगणः यगणः गु० ल०१ मगणः यगणः गु०

ऽ ऽ ऽ ऽ । ऽ ऽ ऽ । ऽ ऽ ऽ । ऽ ऽ ऽ

रामाः कौशेयसंवीताः प्रनृत्यन्तश्च कादम्बाः ॥

तथा।

गु०१ रगणः यगणः गु० गु०१ भगणः यगणः गु०

ऽ ऽ । ऽ । ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ । । । ऽ ऽ ऽ

दुर्भाषितेऽपि सौभाग्यं प्रायः प्रकुरुते प्रीतिः।

गु०१ रगणः यगणः ल० गु०१ सगणः यगणः गु०

ऽ ऽ । ऽ । ऽ ऽ । ऽ ऽ ऽ ऽ । ऽ ऽ ऽ

मातुर्मनो हरन्त्येव दौर्लालित्योक्तिभिर्बालाः ॥

इत्यादि ॥ १३ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पथ्या युजो ज् ॥ १४ ॥

चतुर्थात् इति वर्त्तते । अत्र वक्त्रे युजः पादस्य चतुर्थात् अक्षरात् ऊर्द्धं जकारः प्रयुज्यते, तत् वक्त्रं पथ्या नाम । यस्य अपवादः ॥ अत्र उदाहरणम् ।

गु०१ तगणः यगणः ल० गु०१ मगणः जगणः ल०
ऽ ऽ ऽ । । ऽ ऽ । ऽ ऽ ऽ ऽ । ऽ । ।
नित्यं नीतिनिषण्णस्य राज्ञो राष्ट्रं न सीदति ।
ल०१ यगणः यगणः गु० गु०१ मगणः जगणः गु०
। । ऽ ऽ । ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ । ऽ । ऽ
न हि पथ्याशिनः काये जायन्ते व्याधिवेदनाः ॥ १४ ॥

विपरीतैकीयम् ॥ १५ ॥

उक्तलक्षणात् विपरीतलक्षणा एकीयमते पथ्या भवति ॥

यथा ।

गु०१ यगणः जगणः गु० गु०१ मगणः यगणः गु०
ऽ । ऽ ऽ । ऽ । ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ । ऽ ऽ ऽ
भर्त्तुराज्ञानुवर्त्तिनी या स्त्री स्यात् सा स्थिरा लक्ष्मीः ।
गु०१ यगणः जगणः गु० ल०१ यगणः यगणः गु०
ऽ । ऽ ऽ । ऽ । ऽ । । ऽ ऽ । ऽ ऽ ऽ
स्वप्रभुत्वाभिमानिनी विपरीता परित्याज्या ॥ १५ ॥

चपलाऽयुजो न् ॥ १६ ॥

अयुक्पादस्य यदा चतुर्थात् ऊर्द्धं नकारः भवति, युक्पादे यः एव अवतिष्ठते, तदा चपला नाम सा अनुष्टुब्वक्त्रम् ॥ अत्र उदाहरणम् ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

गु०१मगणःनगणः गु०गु०१यगणःयगणःगु०
ऽ । ऽ ऽ । । । ऽ ऽ । ऽ ऽ । ऽ ऽ ऽ
चीयमाणाग्रदशना वक्रनिर्मांसनासाग्रा ।
गु०१यगणःनगणःगु०ल०१ यगणःयगणः गु०
ऽ । ऽ ऽ । । । ऽ । । ऽ ऽ । ऽ ऽ ऽ
कन्यका वाक्यचपला भवति धूर्त्तसौभाग्यम् ॥ १६ ॥

विपुला युग्ल: सप्तमः ॥ १७ ॥

अधिकारः अयम् । यः चतुर्थात् इत्यनेन सर्वत्र यकारे प्राप्ते यदा युक्पादे सप्तमः वर्णः लघुः भवति, तदा विपुला नाम । ननु पथ्यालक्षणान्तर्भूतत्वात् पुनः उक्तम् एतत् । न एवम् । विपुलावर्गस्य इदानीम् आरभ्यमाणत्वात् तद्विनानुपपत्तेः । युक्पादे सप्तमेन लघुना अवश्यम् एव भवितव्यम् । प्रथमतृतीययोश्च एतावता यकारस्य अपवादः । तथा च वक्ष्यति, सर्वतः सैतवस्य इत्यादिना । पथ्यायां तु यकारः एव अवतिष्ठते ॥ १७ ॥

सर्वतः सैतवस्य ॥ १८ ॥

सैतवस्य आचार्य्यस्य मतेन युक्पादे अयुक्पादे च सप्तमः लकारः एव कर्त्तव्यः ॥ अत्र उदाहरणम् ।

गु०१ जगणःज०(ल०७)गु० गु०१ भगणः ज०(ल०७)गु०
ऽ । ऽ । । ऽ । ऽ ऽ ऽ । । । ऽ । ऽ
सैतवेन पयार्णवं तीर्णो दशरथात्मजः ।
गु०१भगणःज०(ल०७)गु०ल०१मगणःज०(ल०७)गु०
ऽ ऽ । । । ऽ । ऽ । ऽ ऽ ऽ ऽ । ऽ । ऽ
रक्षःक्षयकरीं पुनः प्रतिज्ञां स्वेन बाहुना ॥ १८ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भ्रौ न्तौ च ॥ १६ ॥

सर्वतः सैवतस्य इति निवृत्तम्। चपला अयुजः नित्यस्मात् अयुग्ग्रहणम् अनुवर्त्तते। विपुला युग्लः सप्तमः इति सर्वम् अनुवर्त्तनीयम्। अनुष्टुप्पादे यदा चतुर्थात् अक्षरात् परतः यकारं बाधित्वा भकाररेफनकारतकाराः विकल्पेन भवन्ति, तदा असौ विपुला नाम ॥ तत्र भकारेण विपुलोदाहरणम्।

ल०१रगणः भ०(ल०७)गु० ल०१मगणः ज०(ल०७)गु०

। ऽ । ऽ ऽ।। ऽ । ऽ ऽ ऽ । ऽ । ऽ

इयं सखे चन्द्रमुखी स्मितज्योत्स्ना च मानिनी।

गु०१ रगणः भ०(ल०७)गु० गु०१ जगणः ज०(ल०७)गु०

ऽ ऽ।ऽऽ ।।ऽ ऽ। ऽ। ।ऽ। ऽ

इन्दीवराक्षी हृदयं दन्दहीति तथापि मे ॥

अयुजः इति जातिपक्षे द्वयोः अपि पादयोः ग्रहणम्। व्यक्तिपक्षे पुनः एकस्य। एकपक्षे पुनः प्रथमस्य तृतीयस्य वा। तथाच महाकवीनां प्रयोगाः।

ल०१ रगणः भगणः गु०गु० १ यगणः ज०(ल०७)गु०

।ऽ।ऽ ऽ।।ऽऽ।ऽ ऽ।ऽ ।ऽ

वटे वटे वैश्रवणश्चत्वरे चत्वरे शिवः।

गु०१ यगणः यगणः गु० गु०१ भगणः ज०(ल०७)गु०

ऽ।ऽ ऽ।ऽऽऽ ऽऽ। ।।ऽ।ऽ

पर्वते पर्वते रामः सर्वत्र मधुसूदनः ॥

गु०१ भगणः यगणः गु० गु०१ यगणः ज०(ल०७)गु०

ऽऽ।।।ऽ ऽऽ ऽ।ऽऽ।ऽ।ऽ

देवः स जयति श्रीमान् दण्डधारी महीपतिः।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

गु॰१ रगणः भ॰(ल॰७)गु॰ गु॰१ जगणः ज॰(ल॰७) ल॰

ऽ ऽ । ऽ ऽ । । ऽ ऽ । ऽ । । ऽ । ।

यस्य प्रसादाद्भुवनं शाश्वते पथि तिष्ठति ॥

ल॰१ रगणः भ॰(ल॰७)गु॰ ल॰१ तगणः ज॰(ल॰७)गु॰

। ऽ । ऽ ऽ । । ऽ । ऽ ऽ । । ऽ । ऽ

उपस्थितं प्राञ्जलिना विनीतेन गरुत्मता ।

गु॰१ रगणः भ॰(ल॰७) गु॰ गु॰१ तगणः ज॰(ल॰७)गु॰

ऽ ऽ । ऽ ऽ । । ऽ ऽ ऽ ऽ । । ऽ । ऽ

नारायणं स्तौमि सदा भक्तानां भयनाशनम् ॥

इत्यादि ॥ इदानीं रेफविपुलोदाहरणम् ।

गु॰१ रगणः रगणः गु॰ ल॰१ भगणः ज॰(ल॰७)गु॰

ऽ ऽ । ऽ ऽ । ऽ ऽ । ऽ । । । ऽ । ऽ

लक्ष्मीपतिं लोकनाथं रथाङ्गधरमीश्वरम् ।

गु॰१ रगणः रगणः गु॰ल॰१ यगणः ज॰(ल॰७)गु॰

ऽ ऽ । ऽ ऽ । ऽ ऽ । । ऽ ऽ । ऽ । ऽ

यज्ञेश्वरं शार्ङ्गपाणिं प्रणमामि त्रयीं तनुम् ॥

व्यक्तिपक्षे प्रथमे पादे ।

ल॰१ रगणः रगणः गु॰ गु॰१ मगणः ज॰(ल॰)गु॰

। ऽ । ऽ ऽ । ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ । ऽ । ऽ

महाकविं कालिदासं वन्दे वाग्देवतागुरुम् ।

गु॰१ मगणः यगणः ल॰ गु॰१ जगणः ज॰(ल॰७)गु॰

ऽ ऽ ऽ ऽ । ऽ ऽ । ऽ । ऽ । । ऽ । ऽ

यज्ज्ञाने विश्वमाभाति दर्पणे प्रतिबिम्बवत् ॥

तृतीये पादे ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

गु०१ यगणः यगणः गु० गु १ तगणः ज०(ल०७)गु०

ऽ । ऽ ऽ । ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ । । ऽ । ऽ

कामिनीभिः सह प्रीतिः कस्मै नाम न रोचते।

ल०१ यगणः रगणः ल० गु०१ जगणः ज०(ल०७)गु०

। । ऽ ऽ ऽ । ऽ । ऽ । ऽ । । ऽ । ऽ

यदि न स्याद्वारिवीचिचञ्चलं हतजीवितम्॥

इदानीं नकारविपुलोदाहरणम्।

गु०१ रगणः नगणः गु० गु०१ यगणः जगणः(ल०७) गु०

ऽ ऽ । ऽ । । । ऽ ऽ । ऽ ऽ । ऽ । ऽ

यस्या विभाति विपुला मन्मथस्थानमण्डिका।

गु०१ यगणः नगणः गु० गु०१ तगणः जगणः(ल०७)गु०

ऽ । ऽ ऽ । । । ऽ ऽ ऽ ऽ । । ऽ । ऽ

या चतुःषष्टिचतुरा सा स्त्री स्यान्नृपवल्लभा॥

तथा एव भारविः।

ल०१ मगणः नगणः गु० ल०१ तगणः(ल०७)गु०

। ऽ ऽ ऽ । । । ऽ । ऽ ऽ । । ऽ । ऽ

युयुत्सुनेव कवचं किमामुक्तमिदं त्वया।

ल०१ रगणः नगणः गु० गु०१ जगणः ज०(ल०७)गु०

। ऽ । ऽ । । । ऽ ऽ । ऽ । । ऽ । ऽ

तपस्विनो हि वसते केवलाजिनवल्कले॥

व्यक्तिपदे कालिदासः।

ल०१ मगणः नगणः गु०गु०१ मगणः ज०(ल०७)गु०

। ऽ ऽ ऽ । । । ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ । ऽ । ऽ

अनाकृष्टस्य विषयैर्विद्यानां पारदृश्वनः।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

गु॰१ जगणः यगणः गु॰ गु॰१ तगणः जगणः(ल॰७)गु॰

ऽ। ऽ।।ऽऽ ऽ ऽऽऽ ।।ऽ। ऽ

तस्य धर्मरतेरासीद् वृद्धत्वं जरसा विना ॥

तथाच।

ल॰१ जगणः यगणः गु॰गु॰१ तगणः ज॰(ल॰१) गु॰

।। ऽ।।ऽ ऽऽऽऽ ऽ।।ऽ। ऽ

तव मन्त्रकृतो मन्त्रैर्दूरात् संशमितारिभिः।

गु॰१ मगणः नगणः गु॰ गु॰१ जगणः(ल॰७)गु॰

ऽऽ ऽऽ। ।।ऽ ऽ।ऽ। ।ऽ। ऽ

प्रत्यादिश्यन्त इव मे दृष्टलक्ष्यभिदः शराः॥

इदानीं तकारविपुलोदाहरणम्।

गु॰१ मगणः तगणः गु॰ल॰१ भगणः ज॰(ल॰७)गु॰

ऽऽ ऽऽ ऽऽ।ऽ।ऽ।।।ऽ। ऽ

वन्दे देवं सोमेश्वरं जटामुकुटमण्डितम्।

गु॰१ भगणः तगणः गु॰ल॰१ भगणः ज॰(ल॰७) गु॰

ऽऽ।।ऽ ऽ। ऽ। ऽ।।।ऽ। ऽ

खट्वाङ्गधरं चन्द्रमःशिखामणिविभूषितम्॥

व्यक्तिपक्षे।

गु॰१ रगणः तगणः गु॰ गु॰१ जगणः ज॰(ल॰७) गु॰

ऽ ऽ। ऽ ऽ ऽ। ऽ ऽ।ऽ। ।ऽ। ऽ

वन्दे कविं श्रीभारविं लोकसन्तमसच्छिदम्।

ल॰१ मगणः यगणः ल॰ गु॰१ तगणः ज॰(ल॰७)गु॰

। ऽ ऽ ऽ। ऽ ऽ। ऽ ऽऽ। ।ऽ। ऽ

दिवादीपा इवाभान्ति यस्याग्रे कवयोऽपरे॥

तथा अन्येषाम् अपि प्रयोगः।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

गु०१ जगणः यगणः गु० गु०१ यगणः ज०(ल०७) गु०

ऽ । ऽ । । ऽ ऽ ऽ ऽ । ऽ ऽ । ऽ । ऽ

लोकवत् प्रतिपत्तव्यो लौकिकोऽर्थः परीक्षकैः।

गु०१ भगणः तगणः ल०ल०१ यगणः ज०(ल०७) गु०

ऽ ऽ । । ऽ ऽ । । । । ऽ ऽ । ऽ । ऽ

लोकव्यवहारं प्रति सदृशौ बालपण्डितौ॥

इदानीं चकाराकृष्टं मकारविपुलोदाहरणम्।

गु०१ रगणः मगणः गु० गु०१ यगणः ज०(ल०७) गु०१

ऽ ऽ । ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ । ऽ ऽ । ऽ । ऽ

सर्वातिरिक्तं लावण्यं बिभ्रती चारुविभ्रमा।

गु०१ रगणः मगणः ल० गु०१ भगणः ज०(ल०७)गु०

ऽ ऽ । ऽ ऽ ऽ ऽ । ऽ ऽ ऽ ऽ । ऽ । ऽ

स्त्रीलोकसृष्टिरन्यैव निःसामान्यस्य वेधसः॥

व्यक्तिपक्षे श्रीकालिदासः।

ल०१ रगणः मगणः गु० ल०१ यगणः ज०(ल०७) गु०

। ऽ । ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ । । ऽ ऽ । ऽ । ऽ

मनोऽभिरामाः शृण्वन्तौ रथनेमिस्वनोन्मुखैः।

गु०१ यगणः यगणः गु० ल०१ मगणः(ल०७) गु०

ऽ । ऽ ऽ । ऽ ऽ ऽ । ऽ ऽ ऽ । ऽ । ऽ

षड्जसंवादिनीः केका द्विधाभिन्नाः शिखण्डिभिः॥

ल०१ रगणः मगणः गु० गु०१ तगणः जगणः(ल०७) गु०

। ऽ । ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ । । ऽ । ऽ

अथ प्रदोषे दोषज्ञः संवेशाय विशाम्पतिम्।

गु०१ तगणः यगणः गु० ल०१ यगणः जगणः(ल०७)गु०

ऽ ऽ ऽ । । ऽ ऽ ऽ । । ऽ ऽ । ऽ । ऽ

सूनुः सूनृतवाक् स्रष्टुर्विससर्जोर्ज्जितश्रियम्॥

तृतीयपादे।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ल०१ रगणः यगणः गु० गु०१ भगणः जगणः(ल०७)गु०

। ऽ । ऽ । ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ । । । ऽ । ऽ

अदूरवर्त्तिनीं सिद्धिं राजन् विगणयात्मनः ।

ल०१ रगणः मगणः गु० गु०१ जगणः ज०(ल०)गु०

। ऽ । ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ । ऽ । । ऽ । ऽ

उपस्थितेयं कल्याणी नाम्नि कीर्त्तित एव यत् ॥

गु०१ मगणः यगणः गु० गु०१ मगणः ज०(ल०७)गु०

ऽ ऽ ऽ ऽ । ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ । ऽ । ऽ

श्लाघ्यस्त्यागोऽपि वैदेह्याः पत्युः प्राग्वंशवासिनः ।

ल०१ रगणः मगणः गु० गु०१ यगणः जगणः (ल०७)गु०

। ऽ । ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ । ऽ ऽ । ऽ । ऽ

अनन्यजानेस्तस्यासीत् सैव जाया हिरण्मयी ॥

सकारेणापि क्वचिद्विपुला दृश्यते । यथा,

ल०१ भगणः सगणः गु० ल०१ तगणः ज०(ल०७)गु०

। ऽ । । । ऽ १ ऽ । ऽ ऽ । । ऽ । ऽ

जिते तु लभते लक्ष्मीं मृते चापि वराङ्गनाः ।

ल०१ यगणः सगणः गु० गु०१ तगणः ज०(ल०७)गु०

। । ऽ ऽ । । ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ । । ऽ । ऽ

क्षणविध्वंसिनि काये का चिन्ता मरणे रणे ॥

सङ्कीर्णाश्च विपुलाप्रकारा दृश्यन्ते । तथा च भारविणोक्तम् ।

ल०१ मगणः नगणः गु० ल०१ यगणः ज०(ल०७)गु०

। ऽ ऽ ऽ । । । ऽ । । ऽ ऽ । ऽ । ऽ

क्वचित्काले प्रसरता क्वचिदापत्य विघ्नता ॥

ल०१ रगणः भगणः गु० ल०१ मगणः ज०(ल०७) गु०

। ऽ । ऽ ऽ । । ऽ । ऽ ऽ ऽ । ऽ । ऽ

शुनेव सारङ्गकुलं त्वया भिन्नं द्विषां कुलम् ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

इत्यादयः विपुला विकल्पाः सङ्कीर्णाश्च अनुकोटिशः काव्येषु दृश्यन्ते। सर्वासां विपुलानां चतुर्थः वर्णः प्रायेण गुरुः भवति इति आम्नायः॥ १९॥

प्रतिपादं चतुर्वृद्ध्या पदचतुरूर्ध्वम्॥ २०॥

चतुर्णाम् अक्षराणां वृद्धिः चतुर्वृद्धिः। अनुष्टुभः पादात् ऊर्द्ध्वं प्रतिपादं चतुरक्षरवृद्ध्या यत् वृत्तं निष्पद्यते तत् पदचतुरूर्द्ध्वं नाम॥ तत्र उदाहरणम्।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ १ २ ३ ४
तस्याः कटाक्षविक्षेपैः कम्पिततनुकुटिलैरतिदीर्घैः।
१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १ २ ३ ४
तक्षकदष्ट इवेन्द्रियशून्यः क्षतचैतन्यः
१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १ २ ३ ४
पदचतुरूर्द्ध्वं न चलति पुरुषः पतति सहसैव॥
अत्र गुरुलघुविभागः न दृश्यते॥ २०॥

गावन्त आपीडः॥ २१॥

गकारौ द्वौ अन्ते चेद्भवतः चतुर्णाम् अपि पादानां, तत् पदचतुरूर्द्ध्वम् आपीडसञ्ज्ञकं भवति। अन्ते गुरुद्वयग्रहणात् अत्र शेषाणां लघुत्वम् अभ्यनुज्ञातं सूत्रकारेण इति मन्यामहे॥ तत्र उदाहरणम्।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ १ २ ३ ४
कुसुमितसहकारे, हतहिममहिमशुचिशशाङ्के।
१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १ २ ३ ४
विकसितकमलसरसि मधुसमयेऽस्मिन्,
१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १ २ ३ ४
प्रवससि पथिक! हतक! यदि भवति तव विपत्तिः॥२१॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

आदौ चेत् प्रत्यापीडः ॥ २२ ॥

गकारौ द्वौ आदौ चेत् भवतः चतुर्णां पादानां, तदा तत् पदचतुरूर्द्ध्वं प्रत्यापीडसञ्ज्ञं भवति। अत्र अपि पूर्ववत् शेषाणां लघुत्वम् एव॥ तत्र उदाहरणम्।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ १ २ ३ ४
चित्तं मम रमयति, कान्तं वनमिदमुपगिरिनदि।
१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १ २ ३ ४
कूजन्मधुकरकलरवक्षतजनधृति,
१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १ २ ३ १
पुंस्कोकिलमुखरितसुरभिकुसुमचिततरुतति ॥ २२ ॥

प्रत्यापीडो गावादौ च ॥ २३ ॥

चकारः अन्त इति समुच्चयार्थः। तस्यैव पदचतुरूर्द्ध्वस्य अन्ते आदौ च यदि गकारौ भवतः तदा प्रत्यापीडः एव भवति॥ तत्र उदाहरणम्।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ १ २ ३ ४
कान्तावदनसरोजं, हृद्यं घनसुरभि मधुरसाढ्यम्।
१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १ २ ३ ४
पातुं रहसि सततमभिलषति मनो मे,
१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १ २ ३ ४
किञ्चिन्मुकुलितनयनमविरतमणितरमणीयम् ॥

तदेवं द्विप्रकारः प्रत्याप्रीडः भवति ॥ २३ ॥

प्रथमस्य विपर्य्यासे मञ्जरीलवल्यन्तधाराः ॥२४॥

आपीडग्रहणं निवृत्तम्। तेन एव समं लघूच्चराभ्यनुज्ञानं च। तत् एव पदचतुरूर्द्ध्वं प्रथमस्य विपर्य्यासे मञ्जरीलवल्यमृतधाराभिधानं भवति। प्रथमस्य पादस्य द्वितीयेन

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

विपर्य्यासे मञ्जरी। प्रथमस्य तृतीयेन विपर्य्यासे लवली। प्रथमस्य चतुर्थेन विपर्य्यासेऽमृतधारा॥ तत्र मञ्जर्य्युदाहरणम्।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ १ २ ३ ४ १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८
जनयति महतीं प्रीतिं हृदये कामिनां चूतमञ्जरी।
१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १ २ ३ ४
मिलदलिचक्रचञ्चुपरिचुम्बितकेशरा,
१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १ २ ३ ४
कोमलमलयवातपरिनर्त्तिततरुशिखरस्थिता॥

लवल्युदाहरणम्।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १ २ ३ ४
विरहविधुरहरिणकाङ्गनाकपोलोपमं,
१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ १ २ ३ ४
परिणतिधरं पीतपाण्डुच्छवि।
१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८
लवलीफलं निदाघे, भवति जगति हिमकर-
९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १ २ ३ ४
शीतलमतिस्वा दूष्णाहरम्॥

अमृतधारोदाहरणम्।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४
परिवाञ्छसि कर्णरसायनं सतत-
१५ १६ १ २ ३ ४ १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ १ २ ३ ४
ममृतधाराभिः, यदि हृदि वा परमानन्दरसम्।
१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १ २ ३ ४
चेतः शृणु धरणीधर! वाणीम मृतमयीं,
१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८
तत्काव्यगुणभूषणम्॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

केचित् आपीडादिषु अपि पादविपर्य्यासे सति मञ्जर्य्यादि नामानि इच्छन्ति ॥ २४ ॥

इति पदचतुरूर्द्धाधिकारः ॥

उद्गतामेकतः स्जौ स्लौ त्सौ ज्गौ भ्नौ ज्लौ ग् स्जौ स्जौ ग् ॥ २५ ॥

पादः इति प्रकृतम् अनुवर्त्तते। यत्र प्रथमे पादे सकारजकारसकारलकारैः दशाक्षराणि भवन्ति। द्वितीये पादे नकारसकारजकारगकारैः दश एव। तृतीयपादे भकारनकारजकारलकारगकारैः एकादश एव। चतुर्थे पादे सकारजकारसकारजकारगकारैः त्रयोदश एव। तद्वृत्तम् उद्गता नाम॥ तत्र उदाहरणम्।

सगणः जगणः सगणः ल० नगणः सगणः जगणः गु०

। । ऽ । ऽ । । । ऽ । । । । । । ऽ । ऽ । ऽ

मृगलोचना शशिमुखी च रुचिरदशना नितम्बिनी।

भगणः नगणः जगणः ल०गु०सगणः जगणः सगणः जगणःगु०

ऽ । । । । । । ऽ । । ऽ । । ऽ । ऽ । । । ऽ । ऽ । ऽ

हंसललितगमना ललना, परिणीयते यदि भवेत्कुलोद्गता॥

यत्र सूत्रे गकारः लकारः वा श्रूयते, तत्र तेन एव वृत्तस्य पादः समाप्यते। उद्गताम् इति कर्मविभक्तिश्रवणात् पठेत् इति अध्याहार्य्यम्। एकतः इति प्रथमं पादं द्वितीयेन सह अविलम्बेन पठेत् इत्यर्थः। उपस्थितप्रचुपितं पृथगाद्यम् इत्यतः सिंहावलोकितन्यायेन आद्यग्रहणम् अनुवर्त्तनीयम्। तेन आद्यम् एव पादम् एकतः पठेत्। एकतः इति ल्यब्लोपे पञ्चमी ॥ २५ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तृतीयस्य सौरभकं र्नौ भ्गौ ॥ २६ ॥

तृतीयस्य इति ग्रहणात् तस्याः उद्गतायाः एव अन्ये त्रयः पादाः गृह्यन्ते । तृतीयपादे तु विशेषः । तृतीये पादे रेफनकारभकारगकारैः दशाक्षराणि भवन्ति, तत् सौरभकं नाम ॥ तत्र उदाहरणम् ।

सगणः जगणः सगणः ल० नगणः सगणः जगणः गु०

I I S I S I I I S I I I I I I S I S I S

विनिवारितोऽपि नयनेन, तदपि किमिहागतो भवान् ।

रगणः नगणः भगणः गु० सगणः जगणः सगणः जगणः गु०

S I S I I I S I I S I I S I S I I I S I S I S

एतदेव तव सौरभकं, यदुदीरितार्थमपि नावबुध्यते ॥२६॥

ललितं नौ सौ ॥ २७ ॥

तस्याः एव उद्गतायाः तृतीयपादस्थाने यदा नौ सौ भवतः तदा ललितं नाम वृत्तम् ॥ तत्र उदाहरणम् ।

सगणः जगणः सगणः ल० नगणः सगणः जगणः गु०

I I S I S I I I S I I I I I I S I S I S

सततं प्रियंवदमनूनममलहृदयं गुणोत्तरम् ।

नगणः नगणः सगणः सगणः सगणः जगणः सगणः जगणः गु०

I I I I I I I I S I I S I I S I S I I I S I S I S

सुललितमतिकमनीयतनुं पुरुषं त्यजन्ति न तु जातु योषितः ॥ २७ ॥

उपस्थितप्रचुपितं प्रथमाद्यं स्मौ ज्भौ गौ स्नौ ज्नौ ग् नौ स् नौ न् ज्यौ ॥ २८ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

यत्र प्रथमे पादे मकारसकारजकारभकाराः गकारौ च भवतः, द्वितीये सकारनकारजकाररेफाः गकारश्च, तृतीये नकारौ सकारश्च, चतुर्थे त्रयः नकाराः जकारयकारौ च, तदुपस्थितप्रचुपितं नाम वृत्तं भवति ॥ तत्र उदाहरणम् ।

मगणः सगणः जगणः भगणः गु॰गु॰ सगणः नगणः

ऽ ऽ ऽ ।।ऽ। ऽ । ऽ।।ऽऽ ।।ऽ ।।।

रामाकामकरेणुका मृगायतनेत्रा, हृदयं हरति

जगणः रगणः गु॰

।ऽ ।ऽ।ऽ ऽ

पयोधरावनम्रा ।

नगणः नगणः सगणः नगणः नगणः नगणः जगणः यगणः

।। ।।। ।।।ऽ ।। । ।। ।।। ।ऽ । । ऽ ऽ

इयमतिशयसुभगा, बहुविधनिधुवनकुशला ललिताङ्गी ॥

पृथगाद्यम् इति उक्ततां एकतः पठेत् इति अनुवृत्तिनिरासार्थम् । अत्र तृतीयपादव्यवस्था सकारस्य विभज्य पाठलिङ्गात् ॥२८॥

वर्द्धमानं नौ स्नौ न्सौ ॥ २९ ॥

तृतीयस्य इति वर्त्तते । तस्मिन् उपस्थितप्रचुपिते तृतीयस्य पादस्य स्थाने यदा नकारौ सकारनकारौ पुनः नकारसकारौ च भवतः तदा वर्द्धमानं नाम वृत्तं भवति ॥ तत्र उदाहरणम् ।

मगणः सगणः जगणः भगणः गु॰गु॰

ऽ ऽ ऽ । । ऽ।ऽ।ऽ।। ऽऽ

बिम्बोष्ठी कठिनोन्नतस्तनावनताङ्गी

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सगणः नगणः जगणः रगणः गु०

। । ऽ । । । । ऽ । ऽ । ऽ ऽ

हरिणीशिशुनयना नितम्बगुर्वी।

नगणः नगणः सगणः नगणः नगणः सगणः

। । । । । । । ऽ । । । । । । । ऽ

मदकलकरिगमना परिणतशशिवदना

नगणः नगणः नगणः जगणः यगणः

। । । । । । । । । । ऽ । । ऽ ऽ

जनयति मम मनसि मुदं मदिराक्षी ॥ २९ ॥

शुद्धविराड्‌ऋषभं तज्जः ॥ ३० ॥

तस्मिन् एव उपस्थितप्रचुपिते यदा तृतीयस्य पादस्य स्थाने तकारजकाररेफाः भवन्ति, तदा शुद्धविराडृषभं नाम वृत्तं भवति ॥ तत्र उदाहरणम्।

मगणः सगणः जगणः भगणः गु० गु०

ऽ ऽ ऽ । । ऽ । ऽ । ऽ । । ऽ ऽ

कन्येयं कनकोज्ज्वला मनोहरदीप्तिः

सगणः नगणः जगणः रगणः गु०

। । ऽ । । । । ऽ । ऽ । ऽ ऽ

शशिनिर्मलवदना विशालनेत्रा।

तगणः जगणः रगणः

ऽ ऽ । । ऽ । ऽ । ऽ

पीनोरुनितम्बशालिनी

नगणः नगणः नगणः जगणः यगणः

। । । । । । । । । । ऽ । । ऽ ऽ

सुखयति हृदयमतिशयं तरुणानाम् ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

उपस्थितप्रचुपितादीनाम् अस्मिन् प्रवेशयितुं न शक्यन्ते संज्ञाः, इति न उक्ताः ॥ ३० ॥

अर्द्धे ॥ ३१ ॥

पूर्वमुच्चावचानि छन्दांसि उक्तानि इदानीं नियमेन उच्यन्ते। अर्द्धे इति अधिकारः अयम् आध्यायपरिसमाप्तेः, यत् इतः ऊर्द्धम् अनुक्रमिष्यामः, अर्द्धे एव तत् वेदितव्यम् ॥ ३१॥

उपचित्रकं सौ स्लौ ग्, भौ भ्गौ ग् ॥३२॥

यस्य प्रथमे पादे सकाराः त्रयः लकारगकारौ च क्रमेण, द्वितीये भकाराः त्रयः गकारौ च भवतः तत् उपचित्रकं नाम वृत्तम्। अर्द्धशब्दस्य समप्रविभागवचनत्वात् द्वितीयम् अपि अर्द्धं तादृशम् एव ॥ तत्र उदाहरणम्।

सगणः सगणः सगणः ल० गु० भगणः भगणः भगणः भगणः गु० गु०

। । ऽ । । ऽ । । ऽ । ऽ ऽ । । ऽ । । ऽ । । ऽ ऽ

उपचित्रकमत्र विराजते, चूतवनं कुसुमैर्विकसद्भिः।

सगणः सगणः सगणः ल० गु० भगणः भगणः ल० गु०

। । ऽ । । ऽ । । ऽ । ऽ ऽ । । ऽ । । । ऽ । । ऽ ऽ

परपुष्टविघुष्टमनोहरं, मन्मथकेलिनिकेतनमेतत् ॥ ३२ ॥

द्रुतमध्या भौ भ्गौ ग्, न्जौ ज्यौ ॥ ३३॥

यस्य प्रथमे पादे त्रयः भकाराः गकारौ च, द्वितीये नकार-जकारौ जकारयकारौ च तत् द्रुतमध्या नाम वृत्तम्। अत्र अपि प्रथमद्वितीयौ इव तृतीयचतुर्थौ पादौ ॥ तत्र उदाहरणम्।

भगणः भगणः भगणः गु० गु० नगणः जगणः जगणः यगणः

ऽ । । ऽ । । ऽ । । ऽ ऽ । । । । ऽ । । ऽ । । ऽ ऽ

यद्यपि शीघ्रगतिर्मृदुगामी, बहुधनवानपि दुःखमुपैति।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भगणः भगणः भगणः गु० गु० नगणः जगणः जगणः यगणः
ऽ ।।ऽ।।ऽ।। ऽऽ ।।।।ऽ।।ऽ।।ऽऽ
नातिशयत्वरिता न च मृद्वी, नृपतिगतिः कथिता द्रुतमध्या॥३३॥

वेगवती सौ स्गौ, भौ भ्गौ ग्॥ ३४ ॥

यस्य प्रथमे पादे त्रयः सकाराः गकारश्च एकः, द्वितीये भकाराः त्रयः गकारौ च भवतः, तत् वेगवती नाम वृत्तम्॥ तत्र उदाहरणम्।

सगणः सगणः सगणः गु० भगणः भगणः भगणः गु०गु०
।।ऽ।।ऽ ।। ऽऽ ऽ।।ऽ।।ऽ।।ऽऽ
तव पुञ्जनराधिप ! सेनां, वेगवतीं सहते समरेषु।
सगणः सगणः सगणः गु० भगणः भगणः भगणः गु०गु०
।।ऽ।।ऽ।।ऽ ऽ ऽ।।ऽ।।ऽ।।ऽऽ
प्रलयोर्मिमिवाभिमुखीं तां, कः सकलक्षितिभृन्निवहेषु ॥३४॥

भद्रविराट् त्जौ र्गौ, म्सौ ज्गौ ग् ॥ ३५ ॥

यस्य प्रथमे पादे तकारजकारौ रेफगकारौ च, द्वितीये मकारसकारजकाराः गकारौ च, तत् भद्रविराट् नाम वृत्तम्॥ तत्र उदाहरणम्।

तगणः जगणः रगणः गु०
ऽऽ।।ऽ।ऽ।ऽऽ
यत्पादतले चकास्ति चक्रं
मगणः सगणः जगणः गु०गु०
ऽऽऽ।।ऽ।ऽ।ऽऽ
हस्ते वा कुलिशं सरोरुहं वा।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तगणः जगणः रगणः गु०

ऽ ऽ । । ऽ । ऽ । ऽ ऽ

राजा जगदेकचक्रवर्त्ती

मगणः सगणः: जगणः गु०गु०

ऽ ऽ ऽ । । ऽ । ऽ । ऽ ऽ

स्याच्छं भद्रविराट् समस्नुतेऽसौ ॥

अस्य श्रौपच्छन्दसकान्तःपातित्वे अपि विशेषसञ्ज्ञार्थम् अर्द्धसमाधिकारे पाठः ॥ ३५ ॥

केतुमती स्जौ स्गौ भ्रौ न्गौ ग् ॥३६॥

यस्य प्रथमे पादे सकारजकारौ सकारगकारौ च, द्वितीये भकाररेफनकाराः गकारौ च, तत् केतुमती नाम वृत्तं भवति ॥ तत्र उदाहरणम् ।

सगणः जगणः सगणः गु० भगणः रगणः नगणः गु० गु०

। । ऽ । ऽ । । । ऽ ऽ ऽ । । ऽ । ऽ । । । ऽ ऽ

हृतभूरिभूमिपतिचिह्नां, युद्धसहस्रलब्धजयलक्ष्मीम् ।

सगणः जगणः सगणः गु० भगणः रगणः गु० गु०

। । ऽ । ऽ । । । ऽ ऽ ऽ । । ऽ । ऽ । । । ऽ ऽ

सहते न कोऽपि वसुधायां, केतुमतीं नरेन्द्र ! तव सेनाम् ॥३६॥

आख्यानिकी तौ ज्गौ ग्, ज्तौ ज्गौ ग् ॥३७॥

यस्य प्रथमे पादे तकारौ जकारः गकारौ च, द्वितीये जकारतकारौ जकारः गकारौ च, तदाख्यानिकी नाम वृत्तम् ॥ तत्र उदाहरणम् ।

तगणः तगणः जगणः गु० गु०

ऽ ऽ । ऽ ऽ । । ऽ । ऽ ऽ

भृङ्गावलीमङ्गलगीतनादे-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

जगणः तगणः जगणः गु॰ गु॰
। ऽ। ऽ ऽ । । ऽ । ऽ ऽ
र्जनस्य चित्ते मुदमादधाति।
तगणः तगणः जगणः गु॰ गु॰
ऽ ऽ । ऽ ऽ । । ऽ । ऽ ऽ
आख्यानिकी च स्मरजन्मपाश-
जगणः तगणः जगणः गु॰ गु॰
। ऽ । ऽ ऽ । । ऽ । ऽ ऽ
महोत्सवस्याश्रवणे क्वणन्ती॥

आख्यानिकी वार्त्ताहारिका उच्यते॥ ३७॥

विपरीताख्यानिकी ज्तौ ज्गौ ग्, तौ ज्गौ ग्॥ ३८॥

यस्य प्रथमे पादे जकारतकारौ जकारः गकारौ च, द्वितीये तकारौ जकारः गकारौ च, तत् विपरीताख्यानिकी नाम वृत्तम्॥ तत्र उदाहरणम्।

जगणः तगणः जगणः गु॰ गु॰
अलन्त्वालीकवचोभिरेभिः
तगणः तगणः जगणः गु॰ गु॰
स्वार्थं प्रिये! साधय कार्य्यमन्यत्।
जगणः तगणः जगणः गु॰ गु॰
कथं कथावर्णनकौतुकं स्यात्
तगणः तगणः जगणः गु॰ गु॰
आख्यानिकी चेद्विपरीतवृत्तिः॥

एतयोश्च वक्ष्यमाणोपजात्यन्तर्गतत्वेऽपि विशेषसञ्ज्ञार्थम् अर्द्धसमाधिकारे पाठः॥ ३८॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

हरिणप्लुता सौ स्लौ ग्, न्भौ भ्रौ ॥ ३९ ॥

यस्य प्रथमे पादे सकाराः त्रयः लकारगकारौ च, द्वितीये नकारभकारौ भकाररेफौ च तत् वृत्तं हरिणप्लुता नाम ॥ तत्र उदाहरणम्।

सगणः सगणः सगणः ल० गु०
तव पुञ्ज नराधिप विद्विषां
नगणः भगणः भगणः रगणः
भयविवर्जितकेतुलघीयसाम्।
सगणः सगणः सगणः ल० गु०
रणभूमिपराङ्मुखवर्त्मनां
नगणः भगणः भगणः रगणः
भवति शीघ्रगतिर्हरिणप्लुता ॥ ३९ ॥

अपरवक्त्रं नौ र्लौ ग् न्जौ ज्रौ ॥ ४० ॥

यस्य प्रथमे पादे नकारौ रेफलकारगकाराश्च, द्वितीये नकारजकारौ जकाररेफौ च, तत् वृत्तम् अपरवक्त्रं नाम॥ तत्र उदाहरणम्।

नगणः नगणः रगणः ल० ग० नगणः जगणः जगणः रगणः
सकृदपि क्षपणेन चक्षुषा, नरवर ! पश्यति यस्तवाननम्।
नगणः नगणः रगणः ल० गु० नगणः जगणः जगणः रगणः
न पुनरपरवक्त्रमीक्षते, स हि सुखितोऽर्थिजनस्तथाविधः॥
अस्य वैतालीयान्तर्गतत्वे अपि विशेषसञ्ज्ञार्थम् इह उपन्यासः॥४०॥

पुष्पिताग्रा नौ र्यौ, न्जौ ज्रौ ग्॥ ४१ ॥

यस्य प्रथमे पादे नकारौ रेफयकारौ च, द्वितीये नकार-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

जकारौ जकाररेफौ गकारश्च तत् वृत्तं पुष्पिताग्रा नाम॥ तत्र उदाहरणम्।

नगणः नगणः रगणः यगणः
सस्मितदशना मृगायताक्षी
नगणः जगणः जगणः रगणः गु०
स्मितसुभग! प्रियवादिनी विदग्धा।
नगणः नगणः रगणः यगणः
अपहरति नृणां मनांसि रामा
नगणः जगणः जगणः रगणः गु०
भ्रमरकुलानि लतेव पुष्पिताग्रा॥

इयम् अपि औपच्छन्दसकान्तर्गता विशेषसञ्ज्ञापनार्थम् अत्र उच्यते॥ ४१॥

यवमती र्जौ र्जौ, ज्रौ ज्रौ ग्॥ ४२॥

यस्य प्रथमे पादे रेफजकारौ भूयोऽपि रेफजकारौ भवतः, द्वितीये जकाररेफौ पुनः जकाररेफौ गुरुश्च तत् वृत्तं यवमती नाम। अत्र सम्प्रदायात् पादव्यवस्था॥ तत्र उदाहरणम्।

रगणः जगणः रगणः जगणः
पद्मकन्तु कोमले करे विभाति
जगणः रगणः जगणः रगणः गु०
प्रशंस्य सत्स्वलाञ्छनं पदे च यस्याः।
रगणः जगणः रगणः जगणः
सा यवान्विता भवेद्धनाधिका च
जगणः रगणः जगणः रगणः गु०
समस्तबन्धुपूजिता प्रिया च पत्युः॥

यवान्विता यमवती इत्यर्थः॥ ४२॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

शिखैकोनत्रिंशदेकत्रिंशदन्ते ग् ॥ ४३ ॥

यस्य प्रथमे पादे एकोनत्रिंशत् अक्षराणि, द्वितीये च एकत्रिंशत्, द्वयोः अपि पादयोः अन्ते प्रत्येकं गुरुः, तत् वृत्तं शिखा नाम। अर्द्धाधिकारात् द्वितीयम् अपि अर्द्धं तादृशम् एव। अन्ते गिति नियमार्थम् एतत्। अन्ते एव गुरुः न अन्यत्र। तेन अयुक्पादे अष्टाविंशतिः अक्षराणि लघूनि अन्ते गुरुः एकः। युक्पादे त्रिंशल्लघवः अन्ते गुरुश्च ॥ तत्र उदाहरणम्।

अभिमतवकुलकुसुमघनपरिमलमिलदलिमुखरितहरिति मधौ
सहचरमलयपवनरयतरलितसरसिजरजसि शयतरणिवितते।
विकसितविविधकुसुमसुलभसुरभिशरमदननिहतसकलजने
ज्वलयति मम हृदयमविरतमिह सुतनु ! तव विरहदहनविष-
मशिखा ॥ ४३ ॥

खञ्जा महत्ययुजीति ॥ ४४ ॥

इयम् एव शिखा पूर्वोक्ता महति बह्वक्षरे पादे अयुजि सति पारिशेष्यात् इतरस्मिन् च युजि सति खञ्जा नाम छन्दः भवति। अयम् अर्थः, एकत्रिंशदक्षरः विषमः पादः कर्त्तव्यः, एकोनत्रिंशदक्षरश्च समः पादः। शेषं यथाप्राप्तम् एव॥ तत्र उदाहरणम्।

अपगतघनविशददशदिशि हृतजनदृशि परिणतकणकपिल-
कलमे
प्रविकसितसमकुसुमभरपरिमलसुरभितमरुति शरदि समये।
शुचिशशिमहसि विकचसरसिरुहि मुदितमधुलिहि विमलित-
धरणितले
किमपरमिह कस [illegible] ति मम हृदयकमलमधुना॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अर्द्धसमवृत्ताधिकारः निवृत्तः ॥ ४४ ॥

इति भट्टहलायुधविरचितायां छन्दोवृत्तौ
पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

अथ षष्ठोऽध्यायः।

यतिर्विच्छेदः ॥ १ ॥

विच्छिद्यते विभज्यते पदपाठः अस्मिन् इति विच्छेदः विश्रामस्थानं, स च यतिः इति उच्यते। ननु अत्र शास्त्रे यतिशब्देन व्यवहारादर्शनात् निरर्थकं सञ्ज्ञाकरणम्। न एषः दोषः। यतिः इति आगमादिषु आचार्य्यपारम्पर्य्यागता सञ्ज्ञा इयं तनुमध्यादिवत्। तस्याः शिष्यव्युत्पत्त्यर्थम् अर्थकथनं यतिः विच्छेदः इति, तस्मात् अदोषः इति। अस्ति च लोके शास्त्रान्तरेषु च यतिसञ्ज्ञाव्यवहारः। अपि च अथ यतिः इति अधिकारः आसप्तमाध्यायपरिसमाप्तेः समुद्रेन्द्रियरसादित्यादिषु उपतिष्ठते। समुद्रादिशब्दाः साकाङ्क्षत्वात् यतिः इत्यनेन एव सम्बध्यन्ते। यतिशब्दस्य अधिकरणव्युत्पत्त्या समुद्राद्यवच्छिन्नेषु अक्षरेषु यतिः कर्त्तव्या इत्यर्थः। सिध्यति अत्र एषा यत्युपदेशोपनिषत् भवति।

यतिः सर्वत्र पादान्ते श्लोकार्द्धे तु विशेषतः।
समुद्रादिपदान्ते च व्यक्ताव्यक्तविभक्तिके ॥
क्वचित् तु पदमध्येऽपि समुद्रादौ यतिर्भवेत्।
यदि पूर्वापरौ भागौ न स्यातामेकवर्णकौ ॥
पूर्वान्तवत् स्वरः सन्धौ क्वचिदेव परादिवत्।
द्रष्टव्यो यतिचिन्तायां यणादेशः परादिवत् ॥
नित्यं प्राक्पदसम्बन्धाश्चादयः प्राक्पदान्तवत्।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

परेण नित्यसम्बन्धाः प्रादयश्च परादिवत् ॥

"यतिः सर्वत्र पादान्ते" इति अस्य उदाहरणम्। विशुद्ध-ज्ञानदेहाय इत्यादि ॥

तस्य एव उदाहरणम्।

नमस्तस्मै महादेवाय शशाङ्कार्द्धधारिणे।

इत्येवम् आदि। "श्लोकार्द्धे तु विशेषतः" इत्यत्र सन्धि-कार्य्याभावात् स्पष्टविभक्तिकत्वात् च विशेषः ॥ तत्र उदाह-रणम्।

नमस्यामि सदोद्भूतमिन्धनीकृतमन्मथम्।
ईश्वराख्यं परं ज्योतिरज्ञानतिमिरापहम् ॥

अत्र ईश्वराख्यम् इत्यस्य पूर्वम् अकारेण सह योगः न कर्त्तव्यः ॥ समासे प्रत्युदाहरणम्।

सुरासुरशिरोरत्नस्फुरत्किरणमञ्जरी,—
पिञ्जरीकृतपादाब्जद्वन्द्वं वन्दामहे शिवम् ॥

"समुद्रादिपदान्ते च व्यक्ताव्यक्तविभक्तिके।" तत्र श्रूयमा-णविभक्त्यन्तं व्यक्तविभक्तिकम्। समासान्तर्भूतविभक्त्यन्तं अव्यक्तविभक्तिकम् ॥ तत्र उदाहरणम्।

यश्चक्रे जनकतनयास्नानपुण्योदकेषु इत्यादि।

"व्यक्ताव्यक्तविभक्तिके" इति यतिः सर्वत्र पादान्त इत्य-नेन सम्बध्यते ॥ तत्र उदाहरणम्।

वशीकृतजगत्कालं कण्ठे कालं नमाम्यहम्।
आदिनन्दा कलाशेषशशिलेखाशिखामणिम् ॥

अपि च।

नमस्तुङ्गशिरश्चुम्बिचन्द्रचामरचारवे।
त्रैलोक्यनगरारम्भमूलस्तम्भाय शम्भवे ॥

क्वचित् तु पदमध्येऽपि समुद्रादौ यतिर्भवेत्।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

यदि पूर्वापरौ भागौ न स्यातामेकवर्णकौ ॥

तत्र उदाहरणम्।

पर्य्याप्तं तप्तचामीकरकटकतटे श्लिष्टशीतेतरांशौ।

इत्यादि।

तथा। कूजत्कोयष्टिकोला,-हलमुखर भुवः प्रान्तकान्तार-देशाः। इत्यादि।

तथा। हासो हस्ताग्रसंवा,-हनमपितुलिता,-द्रीन्द्रसारद्वि-षोसौ। इत्यादि।

वैरिञ्चानां तथोच्चा,-रितरुचिर ऋचाञ्चाननानाञ्चतुर्णाम्।

इत्यादि।

षज्जे पानीयमाल्ला,-दयति च महिषं पचपातौ पृथक्क

इत्यादि।

समुद्रादाविति किम्। पदमध्ये यतिः पादान्ते माभूत्।

तत् यथा।

प्रणमत भवबन्धक्लेशनाशाय नारा,-यणचरणसरोजद्वन्द्व-मानन्दहेतुम्। इत्यादि।

पूर्वोत्तरभागयोः एकाक्षरत्वे तु यतिः दुष्यति। तत्र उदाहरणम्।

एतस्या ग,-ण्डतलममलं गाहते चन्द्रकक्षमित्यादि।

एतस्या रा,-जति सुमुखमिदं पूर्णचन्द्रप्रकाशमित्यादि।

तथा। सुरासुरशिरोनिघृष्टचरणारविन्दः शिव इत्यादि।

"पूर्वान्तवत् स्वरः सन्धौ क्वचिदेव परादिवत्।" अस्य अर्थः, यः अयं पूर्वपरयोः एकादेशः स्वरसन्धौ विधीयते, सः क्वचित् पूर्वस्य अन्तवत् भवति, क्वचित् परस्यादिवत्। तथा च पाणिनेः स्मरणम्, अन्तादिवच्चेति (६। १। ८५)। तत्र पूर्वान्तवद्भावे उदाहरणम्।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स्यादस्थानो,-पगतयमुनासङ्गमेवाभिरामा जम्भारातीभकुम्भो-ङ्खवमिव दधत इत्यादि। (मे॰ दू॰)

दिक्कालाद्यनवच्छिन्ना,-नन्तचिन्मात्रमूर्त्तये।

स्वानुभूत्येकमानाय नमः शान्ताय तेजसे॥ इत्यादि।

परादिवद्भावे उदाहरणम्।

स्कन्धं विन्ध्याद्रिबुद्ध्या, निकषति महिष,-स्याहितोऽस्तं प्रयास्य

इति।

शूलं शूलन्तु गाढं, प्रहर हरहरौ,-केशकेशोऽपि चक्रश्चक्रेणा-

कारि किं नः इत्यादि।

अत्र हि स्वरूपस्य परादिवद्भावे व्यञ्जनम् अपि तद्भक्तत्वात् तदादिवत् भवति। "यदि पूर्वापरौ भागौ न स्याता-मेकवर्णकौ" इत्यन्तादिवद्भावविधौ अपि सम्बध्यते। तेना-स्यावक्त्राब्जमवजितपूर्णेन्दुशोभं विभातीत्येवंविधा यतिः न भवति।

यणादेशः परादिवदित्यस्य उदाहरणम्।

विततघनतुषारक्षोदशुभ्रांशुपूर्णा-

ष्वविरलपदमालां श्यामलामुल्लिखन्त इत्यादि।

"नित्यं प्राक्पदसम्बन्धाश्चादयः प्राक्पदान्तवत्।" तेभ्यः पूर्वा यतिः न कर्त्तव्या इत्यर्थः॥ तत्र उदाहरणम्।

स्वादु स्वच्छं सलिलमपि च प्रीतये कस्य न स्यादिति।

नित्यं प्राक्पदसम्बन्धा इति किम्। अन्येषां पूर्वपदान्त-वद्भावो माभूत्। तत् यथा।

मन्दायन्ते न खलु सुहृदामभ्युपेतार्थकृत्या

इति (मे॰ दू॰)

तथा। इत्यौत्सुक्यादपरिगणयन् गुह्यकस्तं ययाचे

इत्यादि (मे॰ दू॰)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"परेण नित्यसम्बन्धाः प्रादयश्च परादिवत्" तेभ्यः परा यतिः न भवति इत्यर्थः॥ तत्र उदाहरणम्।

दुःखं मे प्रक्षिपति हृदये दुःसहस्त्वद्वियोग इति।

परेण नित्यसम्बन्धा इति किम्। कर्मप्रवचनीयेभ्यः परा अपि यतिः यथा स्यात् इति॥ तत्र उदाहरणम्।

प्रियं प्रतिस्फुरत्पादे मन्दायन्ते न खल्विति।

श्रेयांसि बहुविघ्नानि भवन्ति महतामपि॥ इति।

अयं तु चादीनां प्रादीनाञ्च एकाक्षराणाम् अनेकाक्षराणां वा पदान्ते यतौ अन्तादिवद्भावः इष्यते। न तु एकाक्षराणां पादमध्ये यतौ। तत्र हि पदमध्ये अपि चामीकरादिषु इव यतिः अभ्यनुज्ञातत्वात्। तत्र चादीनाम् उदाहरणम्।

प्रत्यादेशादपि च मधुनो विस्मृतभ्रूविलासमिति।

प्रादीनाम् उदाहरणम्।

दूरारूढ़प्रमोदं हसितमिव परिस्पष्टमाशासखीभिः

इत्यादि।

न पर्य्यन्तोऽस्ति वृत्तानां प्रस्तारगणनाविधौ।

पूर्वाचार्य्यकृतं वृत्तचिह्नं किञ्चिदिहोच्यते॥

तत्र गायत्रे छन्दसि वृत्तम्॥ १॥

तनुमध्या त्यौ॥ २॥

यस्य पादे तकारयकारौ, तत् तनुमध्या नाम वृत्तम्॥ तत्र उदाहरणम्।

तगणः यगणः तगणः यगणः

सन्त्या चिषु नीचा, कन्या तनुमध्या।

तगणः यगणः तगणः यगणः

श्रोणीस्तनगुर्वी, भूयात् पतिभाग्या॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अत्र पादान्ते विशेषेण विश्रामः कर्त्तव्यः इत्याम्नायः। उष्णिहि ॥ २ ॥

कुमारललिता ज्सौ ग् ॥ ३ ॥

यस्य पादे जकारसकारौ गकारश्च, तत् वृत्तं कुमारललिता नाम। त्रिभिः चतुर्भिश्च यत्युपदेशं वर्णयन्ति ॥ तत्र उदाहरणम्।

जगणः सगणः गु० जगणः सगणः गु०

यदीयरतिभूमौ, विभाति तिलकाङ्कः।

जगणः सगणः गु० जगणः सगणः गु०

कुमारललितासौ, कुलान्यटति नारी ॥

अत्र केचित् द्वाभ्यां पञ्चभिश्च यतिम् इच्छन्ति॥ तत्र उदाहरणम्।

इदं, वदनपङ्कं, प्रिये! तव विभाति।

इह, व्रजति मुग्धे! मनो भ्रमरतां मे ॥

अनुष्टुभि ॥ ३ ॥

माणवकाक्रीड़ितकं भ्तौ ल्गौ ॥ ४ ॥

यस्य पादे भकारतकारौ लकारगकारौ च, तत् माणवकाक्रीड़ितकं नाम वृत्तम्॥ तत्र उदाहरणम्।

भगणः तगणः ल० गु० भगणः तगणः ल० गु०

माणवकाक्रीड़ितकं, यः कुरुते वृद्धवयाः।

भगणः तगणः ल० गु० भगणः तगणः ल० गु०

हास्यमसौ, याति जने, भिक्षुरिव स्त्रीचपलः ॥

अत्र चतुर्भिः चतुर्भिश्च यतिः इत्याम्नायः ॥ ४ ॥

चित्रपदा भौ गौ ॥ ५ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

यस्य पादे भकारौ गकारौ च भवतः तत् चित्रपदा नाम वृत्तम्॥ तत्र उदाहरणम्।

भगणः भगणः गु० गु० भगणः भगणः गु० गु०
यस्य मुखे प्रियवाणी, चेतसि सज्जनता च।
भगणः भगणः गु० गु० भगणः भगणः गु० गु०
चित्रपदापि च लक्ष्मी, स्तं पुरुषं न जहाति॥

अत्र पादान्ते यतिः॥ ५॥

विद्युन्माला मौ गौ॥ ६॥

यस्य पादे मकारौ गकारौ च, तत् विद्युन्माला नाम वृत्तम्॥ तत्र उदाहरणम्।

मगणः मगणः गु० गु०
विद्युन्माला लोलान् भोगान्,
मगणः मगणः गु० गु०
मुक्त्वा मुक्तौ, यत्नं कुर्य्यात्,
मगणः मगणः गु० गु०
ध्यानोत्पन्नं, निःसामान्यं,
मगणः मगणः गु० गु०
सौख्यं भोक्तुं यद्याकाङ्क्षेत्॥

अत्र चतुर्भिः चतुर्भिश्च यतिः इत्याम्नायः।
वृहत्याम्॥ ६॥

भुजगशिशुसृता नौ म्॥ ७॥

यस्य पादे नकारौ मकारश्च भवति, तत् भुजगशिशुसृता नाम वृत्तम्॥ तत्र उदाहरणम्।

नगणः नगणः मगणः नगणः नगणः मगणः
इयमधिकतरं, रम्या, विकचकुवलय,श्यामा।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नगण: नगण: मगण: नगण: नगण: मगण:

रमयति हृदयं, यूनां भुजगशिशुसृता, नारी ॥

वक्रगति: इत्यर्थ:। शिशुशब्दस्य सार्थकत्वात् अन्यै: अपि उक्तम्।

अभ्यस्यतानुतरणी गतिवक्रभावानुन्मूलिता: फणिशिशो-र्भवतापराधा:। इति।

सप्तभि: द्वाभ्याञ्च यति: इत्याम्नाय:। हंसेति अत्र लिखितम् अपि अनुष्टुभि बोध्यम् ॥ ७ ॥

हंसरुतं म्नौ गौ ॥ ८ ॥

यस्य पादे मगणनगणौ गकारौ च भवत:, तत् हंसरुतं नाम ॥ तत्र उदाहरणम्।

मगण: नगण: गु० गु० मगण: नगण: गु० गु०

अभ्यागामिश्रेणिलक्ष्मी, मञ्जीरक्वणिततुल्यम्।

मगण: नगण: गु० गु० मगण: नगण: गु० गु०

तीरे राजति नदीनां, रम्यं हंसरुतमेतत् ॥ ८ ॥

हलमुखी र्नौ स् ॥ ९ ॥

यस्य पादे रेफनकारसकारा: भवन्ति, तत् वृत्तं हलमुखी नमा ॥ तत्र उदाहरणम्।

रगण: नगण: सगण: रगण: नगण: सगण:

गण्डयोरतिशयकृशं, यन्मुखं प्रकटदशनम्।

रगण: नगण: सगण: रगण: नगण: सगण:

आयातं, कलहनिरतं, तां स्त्रियं, त्यज हलमुखीम् ॥

त्रिभि: षड्भिश्च यति: इत्याम्नाय: ॥ ९ ॥

पङ्क्तौ।

शुद्धविराण् म्सौ ज्गौ ॥ १० ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

यस्य पादे मकारसकारजकारगकाराः भवन्ति, तत् वृत्तं शुद्धविराट् नाम॥ तत्र उदाहरणम् ।

मगणः सगणः जगणः गु० मगणः सगणः जगणः गु०

विश्वं तिष्ठति कुक्षिकोटरे, वक्त्रे यस्य सरस्वती सदा ।

मगणः सगणः जगणः गु० मगणः सगणः जगणः गु०

अस्मद्गर्भपितामहो गुरुर्ब्रह्मा शुद्धविराट् पुनातु नः ॥

अत्र पादान्ते यतिः ॥ १० ॥

पणवो म्नौ य्गौ ॥ ११ ॥

यस्य पादे मकारनकारयकारगकाराः भवन्ति, तत् वृत्तं पणवः नाम ॥ तत्र उदाहरणम् ।

मगणः नगणः यगणः गु० मगणः नगणः यगणः गु०

मीमांसारससमृतं पीत्वा, शास्त्रोक्तिः पटुरितरा भाति ।

मगणः नगणः यगणः गु मगणः नगणः यगणः गु०

एव संसदि विदुषां मध्ये, जल्पासो जयपणबन्धत्वात् ॥

अत्र च पञ्चभिः पञ्चभिः यतिः इत्याम्नायः ॥ ११ ॥

रुक्मवती भ्मौ स्गौ ॥ १२ ॥

यस्य पादे भकारमकारसकारगकाराः भवन्ति, तत् वृत्तं रुक्मवती नाम ॥ तत्र उदाहरणम् ।

भगणः मगणः सगणः गु० भगणः मगणः सगणः गु०

पादतले पद्मोदरगौरे, राजति यस्या ऊर्द्ध्वगरेखा ।

भगणः मगणः सगणः गु० भगणः मगणः सगणः गु०

सा भवति स्त्रीलक्षणयुक्ता, रुक्मवती सौभाग्यवती च ॥

पादान्ते यतिः ॥ १२ ॥

मयूरसारिणी र्जौ र्गौ ॥ १३ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

यस्य पादे रेफजकारौ रेफगकारौ च, तत् वृत्तं मयूरसारिणी नाम ॥ तत्र उदाहरणम् ।

रगणः जगणः रगणः गु० रगणः जगणः रगणः गु०

या वनान्तराण्युपैति रन्तुं, या भुजङ्गभोगभुक्तचित्ता ।

रगणः जगणः रगणः गु० रगणः जगणः रगणः गु०

या द्रुतं प्रयाति सन्नतां तां मयूरसारिणीं विजह्यात् ॥

अत्र पादान्ते यतिः ॥ १३ ॥

मत्ता म्भौ स्गौ ॥ १४ ॥

यस्य पादे मकारभकारसकारगकाराः, तत् वृत्तं मत्ता नाम ॥ तत्र उदाहरणम् ।

मगणः भगणः सगणः गु० मगणः भगणः सगणः गु०

स्वैरोल्लापैः, श्रुतिपुटपेयैर्गीतक्रीडासुरतविशेषैः ।

मगणः भगणः सगणः गु० मगणः भगणः सगणः गु०

वासागारे, कृतसुरतानां, मत्ता नारी, रमयति चेतः ॥

चतुर्भिः षड्भिश्च यतिः इत्याम्नायः ॥ १४ ॥

उपस्थिता त्जौ ज्गौ ॥ १५ ॥

यस्य पादे तकारजकारौ जकारगकारौ च, तत् वृत्तं उपस्थिता नाम ॥ तत्र उदाहरणम् ।

तगणः जगणः जगणः गु० तगणः जगणः जगणः गु०

एषा, जगदेकमनोहरा, कन्या, कनकोज्ज्वलदीधितिः ।

तगणः जगणः जगणः गु० तगणः जगणः जगणः गु०

लक्ष्मीरिव दानवसूदनं, पुण्यैर्नरनाथमुपस्थिता ॥

अत्र द्वाभ्याम् अष्टाभिश्च यतिः इत्याम्नायः ॥ १५ ॥

त्रिष्टुभि ।

इन्द्रवज्रा तौ ज्गौ ग् ॥ १६ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

यस्य पादे तकारौ जकारगकारौ गकारश्च, तत् वृत्तम् इन्द्रवज्रा नाम॥ तत्र उदाहरणम्।

तगणः तगणः जगणः गु॰ गु॰ तगणः तगणः जगणः गु॰ गु॰

यस्यां त्रिषट्सप्तममक्षरं स्याद्, ह्रस्वं सुजङ्घे! नवमञ्च तद्वत्।

तगणः तगणः जगणः गु॰ गु॰ तगणः तगणः जगणः गु॰ गु॰

गत्या विलज्जीकृतहंसकान्ते, तामिन्द्रवज्रां ब्रुवते कवीन्द्राः॥

अपिच।

ये दुष्टदैत्या इह भूमिलोके, द्वेषं व्यधुर्गोद्विजदेवसङ्घे।

तानिन्द्रवज्रादपि दारुणाङ्गान्, व्याजीवयद्यः सततं नमस्ते॥

तथा।

गोब्राह्मणस्त्रीव्रतिभिर्विरुद्धं, मोहात् करोत्यल्पमतिर्नृपो यः।

तस्येन्द्रवज्राभिहतस्य पातः, क्षौणीधरस्येव भवत्यवश्यम्॥

पादान्ते यतिः॥ १६॥

उपेन्द्रवज्रा ज्तौ ज्गौ ग्॥ १७॥

यस्य पादे जकारतकारजकाराः गकारौ च, तत् वृत्तम् उपेन्द्रवज्रा नाम॥ तत्र उदाहरणम्।

जगणः तगणः जगणः गु॰ गु॰ जगणः तगणः जगणः गु॰ गु॰

भवन्नखाः कुन्ददलश्रियो ये, नमन्ति लक्ष्मीस्तनलेखनेऽपि।

जगणः तगणः जगणः गु॰ गु॰ जगणः तगणः जगणः गु॰ गु॰

उपेन्द्रवज्राधिककर्कशत्वं, कथं गतास्ते रिपुदारणायाम्॥

अत्र पादान्ते यतिः॥ १७॥

आद्यन्तावुपजातयः॥ १८॥

आद्यन्तौ इति अनन्तरोक्तौ इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोः पादौ आह। तौ यदा विकल्पेन यथेष्टं भवतः, तदा उपजातयः प्रस्तारवचनात् चतुर्दशप्रकाराः जायन्ते॥ तत्र उदाहरणम्।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अत्रोपजातिर्विविधा विदग्धैः संयोज्यते तु व्यवहारकाले।
अतः प्रयत्नः प्रथमं विधेयो नृपेण पुंरत्नपरीक्षणाय ॥

एवम् अन्यानि उपजात्युदाहरणानि कुमारसम्भवादिकाव्येषु द्रष्टव्यानि। समवृत्तप्रस्तावे प्रसङ्गात् उपजातीनाम् उपन्यासः लाघवार्थः। केचित् इदं सूत्रं न्यायोपलक्षणपरं व्याचक्षते। तेन वंशस्थेन्द्रवंशापादयोः अपि सङ्करात् उपजातयः भवन्ति। तथा शालिनीवातोर्मीपादयोः अन्येषाम् अपि स्वल्पभेदानां प्रयोगानुसारेण उपजातयः ज्ञेयाः ॥ १८ ॥

दोधकं भौ भ्गौ ग् ॥ १९ ॥

यस्य पादे भकाराः त्रयः गकारौ च भवतः, तत् दोधकं नाम वृत्तम्। तत्र उदाहरणम्।

भगणः भगणः भगणः गु० गु० भगणः भगणः भगणः गु० गु०
दोधकमर्थविरोधकमुग्रं, स्त्रीचपलं युधि कातरचित्तम्।
भगणः भगणः भगणः गु० गु० भगणः भगणः भगणः गु० गु०
स्वार्थपरं मतिहीनममात्यं, मुञ्चति यो नृपतिः स सुखी स्यात्

अत्र पादान्ते यतिः। दोग्धि इति दोधकः। केन अपि उपायेन राजानं दोग्धि ॥ १९ ॥

शालिनी म्तौ त्गौ ग् समुद्रऋषयः ॥ २० ॥

यस्य पादे मकारतकारौ तकारगकारौ गकारश्च भवति तत् वृत्तं शालिनी नाम। चतुर्षु सप्तसु च यतिः ॥ तत्र उदाहरणम्।

मगणः तगणः तगणः गु० गु०
शस्त्रश्यामा, स्निग्धमुग्धायताक्षी,
मगणः तगणः तगणः गु० गु०
पीनश्रोणि,-र्दक्षिणावर्त्तनाभिः।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मगणः तगणः तगणः गु० गु०
मध्ये क्षामा, पीवरोरुस्तनीया,
मगणः तगणः तगणः गु० गु०
श्लाघ्या भर्त्तुः, शालिनी कामिनी स्यात्॥ २०॥

वातोर्मी म्भौ त्गौ ग्॥ २१॥

यस्य पादे मकारभकारतकाराः गकारौ च, तत् वृत्तं वातोर्मी नाम। चतुर्भिः सप्तभिश्च यतिः॥ तत्र उदाहरणम्।

मगणः भगणः तगणः गु० गु०
याल्युत्सेकं, सपदि प्राप्य किञ्चित्,
मगणः भगणः तगणः गु० गु०
स्याद्वा यस्याश्चपला चित्तवृत्तिः।
मगणः भगणः तगणः गु० गु०
या दीर्घाङ्गी, स्फुटशब्दाट्टहासा,
मगणः भगणः तगणः गु० गु०
त्याज्या सा स्त्री, द्रुतवातोर्मिमाला॥

वातोर्मी इति "स्त्रियां क्तदिकारदक्तिनः" इति ङीप्॥२१॥

भ्रमरविलसिता म्भौ न्लौ ग्॥ २२॥

यस्य पादे मकारभकारनकारलकारगकाराः स्युः, तत् भ्रमरविलसिता नाम वृत्तम्। सा एव यतिः॥ तत्र उदाहरणम्।

मगणः भगणः नगणः ल०गु० मगणः भगणः नगणः ल० गु०
किं ते वक्त्रं, चलदलकचितं, किं वा पद्मं, भ्रमरविलसितम्।
मगणः भगणः नगणः ल०गु० मगणः भगणः नगणः ल० गु०
इत्येवं मे, जनयति मनसि, प्रीतिं कान्ते, परिसरसरसि॥२२॥

रथोद्धता न्रौ ल्गौ ग्॥ २३॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

यस्य पादे रेफनकारौ रेफलकारौ गकारश्च, तत् वृत्तं रथोद्धता नाम ॥ तत्र उदाहरणम् ।

रगणः नगणः रगणः ल० गु० रगणः नगणः रगणः ल० गु०

या करोति विविधैर्विटैः समं, सङ्गतिं परगृहे रता च या ।

रगणः नगणः रगणः ल० गु० रगणः नगणः रगणः ल० गु०

म्लानयत्युभयतोऽपि बान्धवान्, मार्गधूलिरिव सा रथोद्धता ॥

पादान्ते यतिः ॥ २३ ॥

स्वागता नौ भगौ ग् ॥ २४ ॥

यस्य पादे रेफनकारभकाराः गकारौ च, तत् वृत्तं स्वागता नाम ॥ तत्र उदाहरणम् ।

रगणः नगणः भगणः गु०गु० रगणः नगणः भगणः गु०गु०

आहवं प्रविशतो यदि राहुः, पृष्ठतश्चरति वायुरसमेतः ।

रगणः नगणः भगणः गु०गु० रगणः नगणः भगणः गु० गु०

प्राणवृत्तिरपि यस्य शरीरे, स्वागता भवति तस्य जयश्रीः ॥

अत्र पादान्ते यतिः ॥ २४ ॥

वृन्ता नौ स्गौ ग् ॥ २५ ॥

यस्य पादे नकारौ सकारगकारौ गकारश्च भवति, तत् वृत्तं वृन्ता नाम । अत्र मण्डूकप्लुतिन्यायेन समुद्र ऋषयः इति अनुवर्त्तते । तेन चतुर्भिः सप्तभिश्च यतिः ॥ तत्र उदाहरणम् ।

नगणः नगणः सगणः गु० गु० नगणः नगणः सगणः गु० गु०

द्विजगुरु-परिभवकारी यो, नरपति-रतिधनलुब्धात्मा ।

नगणः नगणः सगणः गु० गु० नगणः नगणः सगणः गु० गु०

ध्रुवमिह, निपतति पापोऽसौ, फलमिव, पवनहतं वृन्तात् ॥२५

श्येनी जौ लौ ग् ॥ २६ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

यस्य पादे रेफजकारौ रेफलकारौ गकारश्च, तत् वृत्तं श्येनी नाम ॥ तत्र उदाहरणम्।

रगणः जगणः रगणः ल० गु० रगणः जगणः रगणः ल० गु०

क्रूरदृष्टिरायताग्रनासिका, चञ्चला कठोरतीक्ष्णनादिनी।

रगणः जगणः रगणः ल० गु० रगणः जगणः रगणः ल० गु०

युद्धकाङ्क्षिणी सदामिषप्रिया, श्येनिकेव सा विगर्हिताङ्गना ॥

अत्र पादान्ते यतिः ॥ २६ ॥

विलासिनी ज्रौ ज्गौ ग् ॥ २७ ॥

यस्य पादे जकाररेफौ जकारगकारौ गकारश्च भवति, तत् वृत्तं विलासिनी नाम ॥ तत्र उदाहरणम्।

जगणः रगणः जगणः गु० गु०

विलासिनी विलोकितः स कामी,

जगणः रगणः जगणः गु० गु०

दधाति कामसत्त्वचेष्टितं या।

जगणः रगणः जगणः गु० गु०

करोति चञ्चलाक्षिदृष्टिपातैः,

जगणः रगणः जगणः गु० गु०

यतात्मनश्च योगिनोऽपि मत्तान् ॥ २७ ॥

जगती ॥ २८ ॥

अधिकारः अयम् आध्यायपरिसमाप्तेः। यत् इतः ऊर्द्ध्वम् अनुक्रमिष्यामः तत् जगती इत्येव वेदितव्यम्। वक्ष्यति, तोटकं सः इति, तत् जगतीपादस्य लक्षणं भवति ॥ २८ ॥

वंशस्था ज्तौ ज्रौ ॥ २९ ॥

यस्य पादे जकारतकारौ जकाररेफौ च भवतः, तत् वृत्तं वंशस्था नाम ॥ तत्र उदाहरणम्।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

जगणः तगणः जगणः रगणः जगणः तगणः जगणः रगणः
विशुद्धवंशस्थमुदारचेष्टितं, गणप्रियं मित्रमुपात्तसज्जनम्।
जगणः तगणः जगणः रगणः जगणः तगणः जगणः रगणः
विपत्तिमग्नाय करावलम्बनं, करोति यः प्राणपरिक्रयेण सः।

पादान्ते यतिः ॥ २९ ॥

इन्द्रवंशा तौ ज्रौ ॥ ३० ॥

यस्य पादे तकारौ जकाररेफौ च, तत् वृत्तम् इन्द्रवंशा नाम॥ तत्र उदाहरणम्।

तगणः तगणः जगणः रगणः तगणः तगणः जगणः रगणः
कुर्वीत यो देवगुरुद्विजन्मनामुर्वीपतिः पालनमर्थलिप्सया।
तगणः तगणः जगणः रगणः तगणः तगणः जगणः रगणः
तस्येन्द्रवंशेऽपि गृहीतजन्मनः सञ्जायते श्रीः प्रतिकूलवर्त्तिनी

पादान्ते यतिः ॥ ३० ॥

द्रुतविलम्बितं न्भौ भ्रौ ॥ ३१ ॥

यस्य पादे नकारभकारौ भकाररेफौ च भवतः, तत् वृ द्रुतविलम्बितं नाम॥ तत्र उदाहरणम्।

नगणः भगणः भगणः रगणः नगणः भगणः भगणः रगणः
द्रुतगतिः पुरुषो धनभाजनं, भवति मन्दगतिश्च सुखोचितः।
नगणः भगणः भगणः रगणः नगणः भगणः भगणः रगणः
द्रुतविलम्बितखेलगतिर्नृपः, सकलराज्यसुखं प्रियमश्नुते॥

पादान्ते यतिः॥ ३१॥

तोटकं सः॥ ३२॥

जगती इति अधिकारे यावद्भिः सकारैः जगतीपादः पूर्य तावन्तः एव पादेषु यत्र सकाराः भवन्ति, तत् वृत्तं तोट नाम॥ तत्र उदाहरणम्।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अमुना यमुनाजलकेलिकृता, सहसा तरसा परिरभ्य धृता।
हरिणा हरिणाकुलनेत्रवती, न ययौ नवयौवनभारवती॥

सगणः१ सगणः२ सगणः३ सगणः४
त्यज तोटकमर्थनियोगकरं,
सगणः१ सगणः२ सगणः३ सगणः४
प्रमदाधिकृतं व्यसनोपहतम्।
सगणः१ सगणः२ सगणः३ सगणः४
उपधाभिरशुद्धमतिं सचिवं,
सगणः१ सगणः२ सगणः३ सगणः४
नरनायकभीरुकमायुधिकम्॥

पादान्ते यतिः॥ ३२॥

पुटो नौ म्यौ वसुसमुद्राः॥ ३३॥

यस्य पादे नकारौ मकारयकारौ च भवतः, तत् वृत्तं पुटः नाम। अष्टभिः चतुर्भिश्च यतिः॥ तत्र उदाहरणम्।

नगणः नगणः मगणः यगणः
न विचलति कथञ्चिन्, न्यायमार्गाद्,
नगणः नगणः मगणः यगणः
वसुनि शिथिलमुष्टिः, पार्थिवो यः।
नगणः नगणः मगणः यगणः
अमृतपुट इवासौ, पुण्यकर्मा,
नगणः नगणः मगणः यगणः
भवति जगति सेव्यः, सर्वलोकैः॥ ३३॥

जलोद्धतगतिर्जसौ जसौ रसत्तवः॥ ३४॥

यस्य पादे जकारसकारौ पुनः तौ एव, तत् वृत्तं जलोद्धतगतिः नाम। षड्भिः षड्भिश्च यतिः॥ तत्र उदाहरणम्।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

जगणः सगणः जगणः सगणः जगणः सगणः जगणः सगणः
भनक्ति समरे, बहूनपि रिपून्, हरिः प्रभुरसौ, भुजोर्जितबलः।
जगणः सगणः जगणः सगणः जगणः सगणः जगणः सगणः
जलोद्धतगति,-र्यथैव मकर,-स्तरङ्गनिकर,-करेण परितः ॥३४॥

ततं नौ म्रौ ॥ ३५ ॥

यस्य पादे नकारौ मकाररेफौ च, तत् वृत्तं ततं नाम ॥
तत्र उदाहरणम्।

नगणः नगणः मगणः रगणः नगणः नगणः मगणः रगणः
कुरु करुणामियं गाढोत्कण्ठिका, यदुतनयचकोरी कामाधिका।
नगणः नगणः मगणः रगणः नगणः नगणः मगणः रगणः
विरहदहनसङ्गादङ्गैः कृशा, पिबतु तव मुखेन्दोर्विम्बं दृशा ॥
॥ ३५ ॥

कुसुमविचित्रा न्यौ न्यौ ॥ ३६ ॥

यस्य पादे नकारयकारौ पुनः तौ एव भवतः, तत् वृत्तं कुसुमविचित्रा नाम ॥ तत्र उदाहरणम्।

नगणः यगणः नगणः यगणः नगणः यगणः नगणः यगणः
विगलितहारा सकुसुममाला, सचरणलाक्षावलयसुलक्ष्मा।
नगणः यगणः नगणः यगणः नगणः यगणः नगणः यगणः
विरचितवेशं सुरतविशेषं, कथयति शय्या कुसुमविचित्रा ॥३६॥

चञ्चलाक्षिका नौ रौ ॥ ३७ ॥

यस्य पादे नकारौ रेफौ च, तत् वृत्तं चञ्चलाक्षिका नाम ॥
तत्र उदाहरणम्।

नगणः नगणः रगणः रगणः नगणः नगणः रगणः रगणः
अतिसुरभिरभाजि पुष्पश्रिया,-मतनुत रतयेव सन्तानकः।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नगणः नगणः रगणः रगणः नगणः नगणः रगणः रगणः

तरुणपरभृतस्वनं रागिणा,-मतनुत रतये वसन्तामकः ॥३७॥

भुजङ्गप्रयातं यः ॥ ३८ ॥

यस्य पादे चत्वारः यकाराः, तत् वृत्तं भुजङ्गप्रयातं नाम ॥ तत्र उदाहरणम् ।

यगणः१ यगणः२ यगणः३ यगणः४
पुरः साधुवज्ञाति मिथ्याविनीतः,
यगणः१ यगणः२ यगणः३ यगणः४
परोक्षे करोत्यर्थनाशं हताशः ।
यगणः१ यगणः२ यगणः३ यगणः४
भुजङ्गप्रयातोपमं यस्य चित्तं,
यगणः१ यगणः२ यगणः३ यगणः४
त्यजेत्तादृशं दुश्चरित्रं कुमित्रम् ॥

अत्र पादान्ते यतिः ॥ ३८ ॥

स्रग्विणी रः ॥ ३९ ॥

यस्य पादे चत्वारः रेफाः, सा स्रग्विणी नाम ॥ तत्र उदाहरणम् ।

रगणः१ रगणः२ रगणः३ रगणः४
यो रणे युध्यते निर्भय,-
रगणः१ रगणः२ रगणः३ रगणः४
स्त्यागिता यस्य सर्वस्वदानावधिः ।
रगणः१ रगणः२ रगणः३ रगणः४
तं नरं वीक्ष्य लक्ष्मीर्यशःस्रग्विणी,
रगणः१ रगणः२ रगणः३ रगणः४
नूनमभ्येति सत्कीर्त्तिशुभ्रांशुका ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अत्र पादान्ते यतिः ॥ ३९ ॥

प्रमिताक्षरा स्जौ सौ ॥ ४० ॥

यस्य पादे सकारजकारौ सकारौ च भवतः, तत् वृत्तं प्रमिताक्षरा नाम ॥ तत्र उदाहरणम् ।

सगणः जगणः सगणः सगणः सगणः जगणः सगणः सगणः

परिशुद्धवाक्यरचनातिशयं, परिषिञ्चति श्रवणयोरमृतम् ।

सगणः जगणः सगणः सगणः सगणः जगणः सगणः सगणः

प्रमिताक्षरापि विपुलार्थवती, तव भारती हरति मे हृदयम् ॥

अत्र पादान्ते यतिः ॥ ४० ॥

कान्तोत्पीड़ा भ्मौ स्मौ ॥ ४१ ॥

यस्य पादे भकारमकारौ सकारमकारौ च, तत् वृत्तं कान्तोत्पीड़ा नाम ॥ तत्र उदाहरणम् ।

भगणः मगणः सगणः मगणः

कामशरैर्व्याप्ता खलु कान्तोत्पीड़ा,-

भगणः मगणः सगणः मगणः

माप्तवती दुःखैः परिमुह्यन्ती या ।

भगणः मगणः सगणः मगणः

सा लभते चेत् कामुकयोगं गाढ़ं,

भगणः मगणः सगणः मगणः

दुःखविमुक्ता स्यात् परमानन्दाप्ता ॥ ४१ ॥

वैश्वदेवी मौ याविन्द्रिय ऋषयः ॥ ४२ ॥

यस्य पादे मकारौ यकारौ च भवतः, तत् वृत्तं वैश्वदेवी नाम। पञ्चसु सप्तसु च यतिः ॥ तत्र उदाहरणम् ।

मगणः मगणः यगणः यगणः

धन्यः पुण्यात्मा जायते क्वापि वंशे

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मगणः मगणः यगणः यगणः
तादृक् पुत्रोऽसौ येन गोत्रं पवित्रम्।
मगणः मगणः यगणः यगणः
गोविप्रज्ञातिस्वामिकार्य्ये प्रवृत्ते
मगणः सगणः यगणः यगणः
शुद्धः श्रद्धादौ वैश्वदेवी भवेद्यः॥ ४२॥

वाहिनी त्मौ य्याष्टषिकामशराः॥ ४३॥

यस्य पादे तकारमकारौ मकारयकारौ च भवतः, तत् वृत्तं वाहिनी नाम। सप्तभिः पञ्चभिश्च यतिः॥ तत्र उदाहरणम्।

तगणः मगणः मगणः यगणः
पूर्णो यदीयः कोषो, नीतिर्विशुद्धा,
तगणः मगणः मगणः यगणः
दृष्टिः स्वधर्मे रक्षा, स्वानां प्रजानाम्।
तगणः मगणः मगणः यगणः
यद्वाहिनी सर्वाङ्गैः, युक्ता प्रधर्ष्या,
तगणः मगणः मगणः यगणः
राज्ञोऽस्य संविज्ञेयं, श्रेयः सदैव॥ ४३॥

नवमालिनी न्जौ भ्याविति॥ ४४॥

यस्य पादे नकारजकारभकारयकाराः भवन्ति, तत् वृत्तं नवमालिनी नाम॥ तत्र उदाहरणम्।

नगणः जगणः भगणः यगणः नगणः जगणः भगणः यगणः
धवलयशोंशुकेन, परिवीता, सकलजनानुराग,-घुसृणाक्ता।
नगणः जगणः भगणः यगणः नगणः जगणः भगणः यगणः
दृढ़गुणबद्धकीर्त्ति,-कुसुमौघै,-स्तव नवमालिनीव, नृपलक्ष्मीः॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अत्र वसुसमुद्रैः यतिः इत्याम्नायः ॥ ४४ ॥

इति भट्टहलायुधकृतायां पिङ्गलच्छन्दोवृत्तौ

षष्ठोऽध्यायः ।

सप्तमोऽध्यायः ।

इदानीम् अतिजगती शक्वरी अतिशक्वरी अष्टिः अत्यष्टिः धृतिः अतिधृतिः चेति सप्त अतिच्छन्दांसि एकैकपादाक्षरवृद्ध्या क्रमेण उद्गीयन्ते ॥ तत्र अतिजगत्याम् ।

प्रहर्षिणी म्नौ ज्रौ ग् त्रिकदशकौ ॥ १ ॥

यस्य पादे मकारनकारजकाररेफगकाराः भवन्ति, तत् प्रहर्षिणी नाम। त्रिभिः दशभिश्च यतिः ॥ तत्र उदाहरणम्।

मगणः नगणः जगणः रगणः गु०

उत्तुङ्ग-स्तनकलशद्वयोन्नताङ्गी,

मगणः नगणः जगणः रगणः गु०

लोलाक्षी, विपुलनितम्बशालिनी च ।

मगणः नगणः जगणः रगणः गु०

बिम्बोष्ठी, नरवरमुष्टिमेयमध्या,

मगणः नगणः जगणः रगणः गु०

सा नारी, भवति मनःप्रहर्षिणीति ॥ १ ॥

रुचिरा ज्भौ स्जौ ग् चतुर्नवकौ ॥ २ ॥

यस्य पादे जकारभकारौ सकारजकारौ गकारश्च, तत् वृत्तं रुचिरा नाम। चतुर्भिः नवभिश्च यतिः ॥ तत्र उदाहरणम् ।

जगणः भगणः सगणः जगणः गु०

क्षमत्वचा, रुचिरतराम्बरक्रियः,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

जगणः भगणः सगणः जगणः गु०
कपालभृत्, कपिलजटाग्रपल्लवः।
जगणः भगणः सगणः जगणः गु०
ललाटदृग्,दहनतृणीकृतस्मरः,
जगणः भगणः सगणः जगणः गु०
पुनातु वः, शिशुशशिशेखरः शिवः॥ २॥

मत्तमयूरं म्तौ य्सौ ग् समुद्रनवकौ॥ ३॥

यस्य पादे मकारतकारौ यकारसकारौ गकारश्च, तत् वृत्तं मत्तमयूरं नाम। पूर्वा एव यतिः॥ तत्र उदाहरणम्।

मगणः तगणः यगणः सगणः गु०
व्यूढोरस्कः, सिंहसमानानतमध्यः,
मगणः तगणः यगणः सगणः गु०
पीनस्कन्धो, मांसलहस्तायतबाहुः।
मगणः तगणः यगणः सगणः गु०
कम्बुग्रीवः, स्निग्धशरीरस्तनुलोमा,
मगणः तगणः यगणः सगणः गु०
भुङ्क्ते राज्यं, मत्तमयूराकृतिनेत्रः॥ ३॥

गौरी नौ न्सौ ग्॥ ४॥

यस्य पादे नकारत्रयं सकारः गकारश्च, सा गौरी। तत्र उदाहरणम्।

नगणः नगणः नगणः सगणः गु०
सकलभुवनजगणनतपादा,
नगणः नगणः नगणः सगणः गु०
निजपदभजनशमितविषादा।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नगणः नगणः नगणः सगणः गु०
विजितसरसिरुहनयनपद्मा
नगणः नगणः नगणः सगणः गु०
भरतु सकलमिह भवति गौरी ॥ ४ ॥

शर्कर्य्याम् ॥

असम्बाधा म्तौ न्सौ गाविन्द्रियनवकौ ॥५॥

यस्य पादे मकारतकारौ नकारसकारौ गकारौ च भवतः, तत् वृत्तम् असम्बाधा नाम। पञ्चभिः नवभिश्च यतिः ॥ तत्र उदाहरणम्।

मगणः तगणः नगणः सगणः गु० गु०
भङ्क्त्वा दुर्गाणि, द्रुमवनमखिलं छित्त्वा,
मगणः तगणः नगणः सगणः गु० गु०
हत्वा तत्सैन्यं, करितुरगबलं हृत्वा।
मगणः तगणः नगणः सगणः गु० गु०
येनासम्बाधा, स्थितिरजनि विपक्षाणां,
मगणः तगणः नगणः सगणः गु० गु०
सर्वोर्वीनाथः, स जयति नृपतिर्मुञ्जः ॥ ५ ॥

अपराजिता नौ र्सौ ल्गौ स्वर ऋषयः ॥ ६ ॥

यस्य पादे नकारौ रेफसकारलकारगकाराश्च, तत् वृत्तम् अपराजिता नाम। सप्तभिः सप्तभिश्च यतिः ॥ तत्र उदाहरणम्।

नगणः नगणः रगणः सगणः ल०गु०
फणिपतिवलयं, जटामुकुटोज्ज्वलं,
नगणः नगणः रगणः सगणः ल०गु०
मनसिजमथनं, त्रिशूलविभूषितम्।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नगणः नगणः रगणः सगणः ल० गु०

स्मरसि यदि सखे, शिवं शशिशेखरं,

नगणः नगणः रगणः सगणः ल० गु०

भवति तव तनुः, परैरपराजिता ॥ ६ ॥

प्रहरणकलिता नौ भ्नौ ल्गौ च ॥ ७ ॥

यस्य पादे नकारौ भकारनकारलकारगकाराश्च, तत् वृत्तं प्रहरणकलिता नाम। चकारात् पूर्वोक्ता एव यतिः ॥ तत्र उदाहरणम्।

नगणः नगणः भगणः नगणः ल० गु०

सुरमुनिमनुजै,-रुपचितचरणां

नगणः नगणः भगणः नगणः ल० गु०

रिपुभयचकित,-त्रिभुवनशरणम्।

नगणः नगणः भगणः नगणः ल० गु०

प्रणमत महिषा,-सुरतनुकुपितां,

नगणः नगणः भगणः नगणः ल० गु०

प्रहरणकलितां, पशुपतिदयिताम् ॥ ७ ॥

वसन्ततिलका त्भौ जौ गौ ॥ ८ ॥

यस्य पादे तकारभकारौ जकारौ गकारौ च, तत् वृत्तं वसन्ततिलका नाम ॥ तत्र उदाहरणम्।

तगणः भगणः जगणः जगणः गु० गु०

उद्धर्षणी जनदृशां स्तनभारगुर्वी,

तगणः भगणः जगणः जगणः गु० गु०

नीलोत्पलद्युतिमलिम्लुचलोचना च।

तगणः भगणः जगणः जगणः गु० गु०

सिंहोन्नतत्रिकतटी कुटिलालकान्ता,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तगणः भगणः जगणः जगणः गु० गु०

कान्ता वसन्ततिलका नृपवल्लभाऽसौ ॥

पादान्ते यतिः ॥ ८ ॥

सिंहोन्नता काश्यपस्य ॥ ९ ॥

इयम् एव वसन्ततिलका काश्यपस्य आचार्य्यस्य मतेन सिंहोन्नता नाम भवति ॥ पूर्वम् एव उदाहरणम् ॥ ९ ॥

उद्धर्षणी सैतवस्य ॥ १० ॥

इयम् एव वसन्ततिलका सैतवस्य आचार्य्यस्य मते उद्धर्षणी नाम ॥ पूर्वम् एव उदाहरणम् ॥ १० ॥

अतिशर्क्वर्य्याम् ।

चन्द्रावर्त्ता नौ नौ स् ॥ ११ ॥

यस्य पादे नकाराः चत्वारः सकारश्च, तत् चन्द्रावर्त्ता नाम ॥ तत्र उदाहरणम् ।

नगणः१ नगणः२ नगणः३ नगणः४ सगणः

पटुजवपवन,-चलितजललहरी,

नगणः१ नगणः २ नगणः३ नगणः४ सगणः

तरलितविहग,-निचयरवमुखरम् ।

नगणः१ नगणः२ नगणः३ नगणः४ सगणः

विकसितकमल,-सुरभिशुचि सलिलं,

नगणः१ नगणः२ नगणः३ नगणः४ सगणः

विचरति पथिक,-मनसि शरदि सरः ॥

अत्र स्वरैः वसुभिश्च यतिः इत्याम्नायः ॥ ११ ॥

मालर्त्तुनवकौ चेत् ॥ १२ ॥

सा एव चन्द्रावर्त्ता माला नाम भवति, यदा षष्ठे नवमे च वर्णे यतिः ॥ तत्र उदाहरणम् ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नवविकसित,-कुवलयदलनयने,
निशमय नव,-जलधरमिह गगने।
अपनय रुष,-मुपसर मम सचिवं,
यदि रतिसुख,-मभिलषसि बहुविधम् ॥ १२ ॥

मणिगुणनिकरो वस्वृषयः ॥ १३ ॥

सा एव चन्द्रावर्त्ता मणिगुणनिकरः नाम भवति, यदा अष्टभिः सप्तभिश्च यतिः ॥ तत्र उदाहरणम्।

कथमपि निपतित,-मतिमहति पदे,
नरमनुसरसि न, फलमनुपचितम्।
अपि वरयुवतिषु, कुचतटनिहतः,
स्पृशति न वपुरिह, मणिगुणनिकरः ॥ १३ ॥

मालिनी नौ म्यौ य् ॥ १४ ॥

यस्य पादे नकारौ मकारयकारौ यकारश्च भवति, तत् वृत्तं मालिनी नाम, यदा अष्टभिः सप्तभिश्च यतिः ॥ तत्र उदाहरणम्।

नगणः नगणः मगणः यगणः यगणः
अतिविपुलललाटं, पीवरोरःकपाटं,
नगणः नगणः मगणः यगणः यगणः
सुघटितदशनोष्ठं, व्याघ्रतुल्यप्रकोष्ठम्।
नगणः नगणः मगणः यगणः यगणः
पुरुषमशनिलेखा,-लक्षणं वीरलक्ष्मी,-
नगणः नगणः मगणः यगणः यगणः
रतिसुरभियशोभि,-र्मालिनी चाभ्युपेति ॥ १४ ॥

अष्टौ।

ऋषभगजविलसितं भ्रौ नौ न्गौ स्वरनवकौ ॥ १५ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

यस्य पादे भकाररेफौ नकाराः त्रयः गकारश्च, तत् वृत्तम् ऋषभगजविलसितं नाम। सप्तभिः नवभिश्च यतिः॥ तत्र उदाहरणम्।

भगणः रगणः नगणः नगणः नगणः गु०
आयतबाहुदण्ड,-मुपचितपृथुहृदयं,
भगणः रगणः नगणः नगणः नगणः गु०
पीनकटिप्रदेश,-मृषभगजविलसितम्।
भगणः रगणः नगणः नगणः नगणः गु०
वीरमुदारसत्व,-मतिशयगुणरसिकं,
भगणः रगणः नगणः नगणः नगणः गु०
श्रीरतिचञ्चलापि, न परिहरति पुरुषम्॥ १५॥

अत्यष्टौ।

हरिणी न्सौ म्रौ स्लौ ग्ऋतुसमुद्रऋषयः ॥१६॥

यस्य पादे नकारसकारमकाररेफाः सकारलकारगकाराश्च, तत् वृत्तं हरिणी नाम। षड्भिः चतुर्भिः सप्तभिश्च यतिः॥ तत्र उदाहरणम्।

कुवलयदल,-श्यामा पीनो,-न्नतस्तनशालिनी,
चकितहरिणी,-नेत्रच्छाया,-र्मलिम्लुचलोचना।
मनसिजधनु,-र्ज्यानिर्घोषै,-रिव श्रुतिपेशलै,-
र्मनसि ललना, लीलालापैः, करोति ममोत्सवम्॥
एतत् ऋषभविलसितम् इत्यपरे॥ १६॥

पृथ्वी ज्सौ ज्सौ य्लौ ग् वसुनवकौ ॥ १७॥

यस्य पादे जकारसकारौ पुनः तौ यकारलकारगकाराश्च, तत् वृत्तं पृथ्वी नाम। अष्टभिः नवभिश्च यतिः॥ तत्र उदाहरणम्।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

हताः समिति शत्रव,-स्त्रिभुवने प्रकीर्णं यशः,
कृतश्च गुणिनां गृहे, निरवधिर्महानुत्सवः।
त्वया कृतपरिग्रहे, सुदिनवीरसिंहासने,
नितान्तनिरवग्रहा, फलवती च पृथ्वी कृता॥ १७॥

वंशपत्रपतितं भ्रौ न्भौ न्लौ ग् दिगृषयः॥१८॥

यस्य पादे भकाररेफनकारभकारनकारलकारगकाराः भवन्ति, तत् वृत्तं वंशपत्रपतितं नाम। दशभिः सप्तभिश्च यतिः॥ तत्र उदाहरणम्।

अद्य कुरुष्व कर्म सुकृतं, यदि परदिवसे,
मित्र! विधेयमस्ति भवतः, किमु चिरयसि तत्।
जीवितमल्पकालकलना,-लघुतरतरलं,
नश्यति वंशपत्रपतितं, हिमसलिलमिव॥ १८॥

मन्दाक्रान्ता म्भौ न्तौ तगौ ग् समुद्रर्तुस्वराः॥१९

यस्य पादे मकारभकारनकारतकारतकाराः गकारौ च, तत् मन्दाक्रान्ता नाम। चतुर्षु षट्सु सप्तसु च यतिः॥ तत्र उदाहरणम्।

प्रत्यादिष्टं, समरशिरसः, कां दिशं प्राप नष्टं,
त्वं निःशेषं, कुरु रिपुबलं, मार्गमासाद्य सद्यः।
किं नाश्रौषीः, परिणतधियां, नीतियोग्योपदेशं,
मन्दाक्रान्ता, भवति फलिनी, वारिलक्ष्मीः चयाय॥१९॥

शिखरिणी य्मौ न्सौ भ्लौ ग्ऋतुरुद्राः॥ २०॥

यस्य पादे यकारमकारनकारसकारभकारलकारगकाराः, तत् वृत्तं शिखरिणी नाम। षट्सु एकादशसु च यतिः॥ तत्र उदाहरणम्।

यशःशेषीभूते, हृदि गगननाथे गुणनिधौ,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्रवृत्ते वैराग्ये, विषयरसनिष्क्रान्तमनसाम् ।
इदानीमस्माकं, घनतरुलतां निर्झरवतीं,
तपस्तप्तुं चेतो, भजति गिरिमालां शिखरिणीम् ॥२०॥

धृत्याम् ।

कुसुमितलतावेल्लिता म्तौ न्यौ याविन्द्रियर्त्तु-स्वराः ॥ २१ ॥

यस्य पादे मकारतकारनकाराः यकारद्वयञ्च, तत् वृत्तं कुसुमितलतावेल्लिता नाम । पञ्चसु षट्सु सप्तसु च यतिः ॥ तत्र उदाहरणम् ।

धन्यानामिताः, कुसुमितलता,-वेल्लितोत्फुल्लवृक्षाः,
सोत्कण्ठं कूजत्,-परभृतकला,-लापकोलाहलिन्यः ।
मध्वादौ माद्यन्,-मधुकरकलोद्गीतझङ्काररम्या,
ग्रामान्ताःस्रोतः,-परिसरभुवः, प्रीतिमुत्पादयन्ति ॥२१॥

अतिधृतौ ।

शार्दूलविक्रीड़ितं म्सौ ज्सौ तौ गादित्य-र्त्तषयः ॥ २२ ॥

यस्य पादे मकारसकारौ जकारसकारौ तकारौ गकारश्च भवति, तत् वृत्तं शार्दूलविक्रीड़ितं नाम । द्वादशभिः सप्तभिश्च यतिः ॥ तत्र उदाहरणम् ।

कम्बुग्रीवसुदग्रबाहुशिखरं, रक्तान्तदीर्घेक्षणं,
शालप्रांशुशरीरमायतभुजं, विस्तीर्णवक्षःस्थलम् ।
कौलस्कन्धमनुद्धतं परिजने, गम्भीरसत्यस्वरं,
राज्यश्रीः समुपैति वीरपुरुषं, शार्दूलविक्रीड़ितम् ॥

इदानीं कृतिः प्रकृतिः आकृतिः विकृतिः संकृतिः अतिकृतिः उत्कृतिः चेति सप्तकृतयः क्रमेणैकाद्यक्षरवृद्ध्योदाह्रियन्ते ॥२२॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तत्र कृतौ।

सुवदना म्रौ भ्नौ यभौ ल्गावृषिस्वरर्त्तवः॥२३॥

यस्य पादे मकाररेफभकारनकारयकारभकारलकारगकाराः भवन्ति, तत् वृत्तं सुवदना नाम। सप्तसु सप्तसु षट्सु च यतिः॥ तत्र उदाहरणम्।

या पीनोद्गाढ़तुङ्ग,-स्तनजघनघना,-भोगालसगति,-
र्यस्याः कर्णावतंसो,-त्पलरुचिजयिनी, दीर्घे च नयने।
श्यामा सीमन्तिनीनां, तिलकमिव मुखे, या च त्रिभुवने,
सम्प्राप्ता साम्प्रतं मे, नयनपथमसौ, दैवात् सुवदना॥२३॥

ग्लिति वृत्तम्॥ २४॥

यस्य पादे गकारलकाराः क्रमेण भवन्ति, तत् वृत्तं नाम वृत्तम्। कृतिप्रकारेण यावद्भिः एव विंशत्यक्षराणि पूर्य्यन्ते तावतां ग्लां ग्रहणम्॥ तत्र उदाहरणम्।

जन्तुमात्रदुःखकारि कर्म निर्मितं भवत्यनर्थहेतु
तेन सर्वमात्मतुल्यमीक्षमाण उत्तमं सुखं लभस्व।
विद्धि बुद्धिपूर्वकं ममोपदेशवाक्यमेतदादरेण
वृत्तमेतदुत्तमं महाकुलप्रसूतजन्मनां हिताय॥
अत्र पादान्ते यतिः॥ २४॥

प्रकृतौ।

स्रग्धरा म्रौ भ्नौ यौ य् त्रिः सप्तकाः॥ २५॥

यस्य पादे मकाररेफभकारनकाराः त्रयश्च यकाराः भवन्ति, तत् वृत्तं स्रग्धरा नाम। सप्तसु सप्तसु सप्तसु च यतिः॥ तत्र उदाहरणम्।

रेखा भ्रूः शुभ्रदन्त,-द्युतिहसितशर, च्चन्द्रिकाचारुमूर्त्तिः,-
र्मायन्मातङ्गलीला,-गतिरतिविपुला,-भोगतुङ्गस्तनी या।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

रम्भास्तम्भोपमोरू,-रलिमलिनघन,-स्निग्धधम्मिल्लहस्ता,
बिम्बोष्ठी रक्तकण्ठी, दिशतु रतिसुखं, स्रग्धरा सुन्दरीयम्
॥ २५ ॥

आकृतौ।

मद्रकं भ्रौ न्रौ न्रौ न्गौ दिगादित्याः ॥ २६ ॥

यस्य पादे भकाररेफौ नकाररेफौ पुनः नकाररेफौ नकारगकारौ च भवतः, तत् वृत्तं मद्रकं नाम। दशभिः द्वाशभिश्च यतिः ॥ तत्र उदाहरणम्।

मद्रकगीतिभिः सकृदपि, स्तुवन्ति भवाय भवन्तमभवं,
भक्तिभरावनम्रशिरसः, प्रणम्य तव पादयोः सुकृतिनः।
ते परमेश्वरस्य पदवी,-मवाप्य सुखमाप्नुवन्ति विपुलं,
मर्त्यभुवं स्पृशन्ति न पुन,-र्मनोहरसुराङ्गनापरिवृताः ॥ २६ ॥

विकृतौ।

अश्वललितं न्जौ भ्जौ भ्जौ भ्लौ ग्रुद्रादित्याः ॥ २७ ॥

यस्य पादे नकारजकारौ भकारजकारौ पुनः भकारजकारौ भकारलकारौ गकारश्च, तत् वृत्तम् अश्वललितं नाम। एकादशभिः द्वादशभिश्च यतिः ॥ तत्र उदाहरणम्।

पवनविधूतवीचिचपलं, विलोकयति जीवितं तनुभृतां,
वपुरपि हीयमानमनिशं, जरावनितया वशीकृतमिदम्।
सपदि निपीड़नव्यतिकरं, यमादिव नराधिपान्नरपशुः,
परवनितामवेक्ष्य कुरुते, तथापि हतबुद्धिरश्वललितम् ॥२७॥

मत्ताक्रीडा मौ त्नौ नौ न्लौ ग्वसुपञ्चदशकौ ॥२८॥

यस्य पादे मकारौ तकारनकारचतुष्कं लकारगकारौ च,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तत् वृत्तं मत्ताक्रीड़ा नाम। अष्टाभिः पञ्चदशभिश्च यतिः॥ तत्र उदाहरणम्।

हृद्यं मद्यं पीत्वा नारी, स्खलितगतिरतिशयरसिकहृदया,
मत्ताक्रीडालोलैरङ्गै,-र्मदमखिलविटजनमनसि कुरुते।
वीतक्रीड़ाश्लीलालापैः, श्रवणसुखसुभगसुललितवचना,
नृत्यैर्गीतैर्भ्रूविक्षेपैः, कलमणितविविधविहगकुलरुतैः॥२८॥

सङ्कृती।

तन्वी भ्तौ न्सौ भौ न्यावीन्द्रियस्वरमासाः॥२९॥

यस्य पादे भकारतकारनकारसकाराः भकारौ नकारयकारौ च, तत् वृत्तं तन्वी नाम। पञ्चसु सप्तसु द्वादशसु च यतिः॥ तत्र उदाहरणम्।

चन्द्रमुखी सु,-न्दरघनजघना, कुन्दसमानशिखरदशना या,
निष्कलवीणा,-श्रुतिसुखवचना, त्रस्तकुरङ्गतरलनयनान्ता।
निर्मुखपीनोन्नतकुचकलसा,-मत्तगजेन्द्रललितगतिभावा,
निर्भरलीलानिधुवनविषये मुञ्जनरेन्द्र! भवतु तव तन्वी
॥ २९ ॥

अभिकृती।

क्रौञ्चपदा भ्मौ स्भौ नौ नौ ग् भूतेन्द्रियवस्वृषयः॥ ३० ॥

यस्य पादे भकारमकारसकारभकाराः नकाराश्च चत्वारः गकारश्च भवति, तत् वृत्तं क्रौञ्चपदा नाम। पञ्चभिः पञ्चभिः अष्टभिः सप्तभिश्च यतिः॥ तत्र उदाहरणम्।

या कपिलाक्षी, पिङ्गलकेशी, कलिरुचिरनुदिन,-मनुनयकठिना,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

दीर्घतराभिः, स्थूलशिराभिः, परिवृतवपुरति,-शयकुटिल-
गतिः ।

आयतजङ्घा, निम्नकपोला, लघुतरकुचयुग,-परिचित-
हृदया,

सा परिहार्य्या, क्रौञ्चपदा स्त्री, ध्रुवमिह निरवधि, सुख-
मभिलषता ॥ ३० ॥

उत्कृतौ ।

भुजङ्गविजृम्भितं मौ तौ नौ सौं लगौ वसु-रुद्रर्त्तुषयः ॥ ३१ ॥

यस्य पादे मकारौ तकारनकारौ नकारौ रेफसकारौ लकारगकारौ च, तत् वृत्तं भुजङ्गविजृम्भितं नाम । अष्टभिः एकादशभिः सप्तभिश्च यतिः ॥ तत्र उदाहरणम् ।

ये सन्नद्धानेकानीकै,-र्नरतुरगकरिपरिवृतैः, समं तव
शत्रवो,

युद्धश्रद्धालुब्धात्मान,-स्त्वदभिमुखमपगतभियः,-पतन्ति
धृतायुधाः ।

ते त्वां दृष्ट्वा संग्रामाग्रे, तुड़िगनृप कृपणमनसः, फलन्ति
दिगन्तरं

किं वा सोढुं शक्यन्ते कै,-र्बहुभिरपि सविषविषमं, भुज-
ङ्गविजृम्भितम् ॥

अत्र कात्यायनेनाप्युक्तम् ।

ध्यानैकाग्रा लम्बा दृष्टिः, कमलमुखि ! लुलितमलकं, कर-
स्थितमाननं,

चिन्ताशक्ता शून्या बुद्धि,-र्द्विरदगतिपतितरसना, तनु-
स्तनानां गता ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पाण्डुच्छायं क्षामं वक्त्रं, मदजननि! रहसि सरसां, करोषि न सङ्कथां,

को नामायं वश्यो व्याधि,-स्तव कथय सुतनु! किमिदं, न खल्वसि नातुरा॥ ३१॥

अपवाहको म्नौ नौ नौ न्सौ गौ नवर्त्तुर-सेन्द्रियाणि॥ ३२॥

यस्य पादे मकारः षण्नकाराः सकारः गकारौ च, तत् वृत्तम् अपवाहकः नाम। नवसु षट्सु षट्सु पञ्चसु च यतिः। तत्र उदाहरणम्।

श्रीकण्ठं त्रिपुरदहन,-ममृतकिरण,-सकलकलित,-शिरसं रुद्रं,

भूतेशं हतमुनिमख,-मखिलभुवन,-नमितचरण,-युगमीशानम्।

सर्वज्ञं वृषभगमन,-महिपतिकृत, वलयरुचिर,-करमाराध्यं,

तं वन्दे भवभयभिद,-मभिमतफल,-वितरणगुरु,-मुमया युक्तम्॥ ३२॥

कृतयः समाप्ताः।

दण्डको नौ रः॥ ३३॥

इदानीं दण्डकजातयः कथ्यन्ते। यत्र पादे द्वौ नकारौ रेफाश्च सप्त भवन्ति, दण्डकः नाम सः। उत्कृतेः षड्विंशत्यक्षरायाः समनन्तरं दण्डकस्य पाठात् सप्तविंशत्यक्षरत्वम् एव युक्तम्। सर्वेषां छन्दसाम् एकैकाक्षरवृद्ध्या प्रवृत्तेः। इतः ऊर्द्ध्वं पुनः एकैकरेफवृद्ध्या प्रस्तारः। दण्डको नौ र इति श्रवणात्॥ तत्र उदाहरणम्।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

इह हि भवति दण्डकारण्यदेशे स्थितिः पुण्यभाजां मुनी-नां मनोहारिणी,

त्रिदशविजयिवीर्य्यदृप्तात् दशग्रीवलक्ष्मीविरामेण रामेण संसेविते।

जनकयजनभूमिसम्भूतसीमन्तिनीसीमसीतापदस्पर्शपूता-श्रमे,

भुवननमितपादपद्माभिधानाम्बिकातीर्थयात्रागतानेकसि-द्धाकुले॥

अत्र पादान्ते यतिः॥ ३३॥

प्रथमश्चण्डवृष्टिप्रपातः॥ ३४॥

यः सप्तविंशत्यक्षरपादः प्रथमः दण्डकः सः चण्डवृष्टिप्र-पातः नाम॥ पूर्वम् एव उदाहरणम्॥ ३४॥

अन्यत्र रातमाण्डव्याभ्याम्॥ ३५॥

रातमाण्डव्याभ्याम् ऋषिभ्याम् अन्यत्र अस्य अभिधानम् एतत् एव ताभ्यां पुनः अन्या एव सञ्ज्ञा कृता अस्य वृत्तस्य।

रातमण्डव्यग्रहणं पूजार्थम्॥ ३५॥

शेषः प्रचित इति॥ ३६॥

इतः चण्डवृष्टिप्रपातात् ऊर्द्ध्वं दण्डकप्रस्तारः प्रचितः इति सञ्ज्ञां लभते, पूर्वम् एकैकाक्षरक्रमेण छन्दसां वृद्धिः उक्ता। इदानीं तु रेफोपलक्षिताक्षरत्रयेण वृद्धिः॥ तत्र उदाहरणम्।

प्रथमकथितदण्डकश्चण्डवृष्टिप्रपाताभिधानो मुनेः पिङ्ग-लाचार्य्य नाम्ना मतः,

प्रचित इति ततः परं दण्डकानामियं जातिरेकैकरेफाभि-वृद्धा यथेष्टं भवेत्।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स्वरुचिरचितसञ्ज्ञया तद्विशेषैरशेषैः पुनः काव्यमन्येऽपि कुर्वन्तु वागीश्वराः,

भवति यदि समानसङ्ख्याक्षरैर्यत्र पादव्यवस्था ततो दण्डकः पूज्यतेऽसौ जनैः ॥

अत्र पादान्ते यतिः ॥ ३६ ॥

इति दण्डकाः समाप्ताः।

इति हलायुधकृतायां पिङ्गलच्छन्दोवृत्तौ सप्तमाध्यायः।

अष्टमोऽध्यायः।

अत्रानुक्तं गाथा ॥ १ ॥

अत्र शास्त्रे नामोद्देशेन यत् न उक्तं छन्दः प्रयोगे च दृश्यते, तत् गाथा इति मन्तव्यम्। तत्र त्रिष्टुभि ॥ १ ॥

कुड्मलदन्ती भ्तौ न्गौ गिन्द्रियरसाः ॥ २ ॥

यस्य पादे भगणतगणौ नगणः गकारौ च भवतः, तत् वृत्तं कुड्मलदन्ती नाम। पञ्चभिः षड्भिश्च यतिः ॥ तत्र उदाहरणम्।

कुड्मलदन्ती, विकटनितम्बा, किन्नरकण्ठी, लघुतरमध्या।
बिम्बफलोष्ठी, मृगशिशुनेत्रा, मित्र ! भवन्तं, सुखयतु कान्ता ॥

जगत्याम्। ॥ २ ॥

वरतनुर्न्जौ ज्रौ षड् रसाः ॥ ३ ॥

यस्य पादे नगण-जगणौ जगण-रगणौ च, तत् वृत्तं वरतनुः नाम। षड्भिः षड्भिश्च यतिः ॥ तत्र उदाहरणम्।

अयि विजहीहि, दृढोपगूहनं, त्यज नवसङ्गमभीरुवल्लभम्।
अरुणकरोद्गम एष वर्त्तते, वरतनु सम्प्रवदन्ति कुक्कुटाः ॥ ३॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

जलधरमाला म्भौ स्मौ समुद्रवसवः ॥४॥

यस्य पादे मगणभगणौ सगण-मगणौ च भवतः, तत् वृत्तं जलधरमाला नाम। चतुर्भिः अष्टाभिश्च यतिः॥ तत्र उदाहरणम्।

धत्ते शोभां, कुवलयदाम्नः श्यामा,
शैलोत्सङ्गे, जलधरमाला लीना।
विद्युल्लेखा, कनककृतालङ्कारा,
क्रीड़ासुप्ता, युवतिरिवाङ्के पत्युः ॥ ४ ॥

गौरी नौ रौ ॥ ५ ॥

यस्य पादे नगणौ रगणौ च भवतः, तत् वृत्तं गौरी नाम इति गाथा। पादान्ते यतिः॥ तत्र उदाहरणम्।

प्रणमति चरणारविन्दद्वयं, त्रिभुवननमितस्य गौरीपतेः।
सकृदपि मनसैव यः सेवितः, प्रवितरति यथेष्टमष्टौ गुणान्॥

इयम् एव गौरी दण्डकात् पूर्वञ्च एकैकरेफवृद्ध्या नामान्तराणि लभते ॥ ५ ॥

ललना भ्तौ न्सौ इन्द्रियर्षयः ॥ ६ ॥

यस्य पादे भगणतगणौ नगणसगणौ च भवतः, तत् वृत्तं ललना नाम गाथा। पञ्चभिः सप्तभिश्च यतिः॥ तत्र उदाहरणम्।

या कुचगुर्वी, मृगशिशुनयना, पीननितम्बा, मदकरिगमना।
किन्नरकण्ठी, सुरुचिरदशना, सा तव सौख्यं, वितरतु ललना॥६॥

अतिजगत्याम्।

कनकप्रभा स्जौ स्जौ ग् ॥ ७ ॥

यस्य पादे सगणजगणौ पुनः सगणजगणौ गकारश्च, त

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वृत्तं कनकप्रभा नाम गाथा। पादान्ते यतिः॥ तत्र उदाहरणम्।

कनकप्रभा पृथुनितम्बशालिनी,
विपुलस्तनी हरिणशावकेक्षणा।
इयमङ्गना नयनयोः पथि स्थिता,
कुरुते न कस्य मदनातुरं मनः॥ ७॥

कुटिलगतिर्नौ तौ ग् स्वरर्त्तवः॥ ८॥

यस्य पादे नगणौ तगणौ गकारश्च भवति, तत् वृत्तं कुटिलगतिः नाम गाथा। सप्तभिः षड्भिश्च यतिः॥ तत्र उदाहरणम्।

अधरकिसलये, कान्तदन्तक्षते,
हरिणशिशुदृशां, नृत्यति भ्रूयुगम्।
ध्रुवमिदमुचितं, यद्विपत्तौ सता,
मतिकुटिलगतेः, स्यान्महानुत्सवः॥ ८॥

शक्कर्य्याम्।

वरसुन्दरी भ्जौ स्नौ गौ॥ ९॥

यस्य पादे भगणजगणसगणनगणाः गकारौ च भवतः, तत् वृत्तं वरसुन्दरी नाम गाथा। पादान्ते यतिः॥ तत्र उदाहरणम्।

स्वादुशिशिरोज्ज्वलसुगन्धिजलपूर्णं,
वीचिचयचञ्चलविचित्रशतपत्रम्।
हंसकलकूजितमनोहरतटान्तं,
पश्य वरसुन्दरि! सरोवरमुदारम्॥ ९॥

कुटिला म्भौ न्यौ गौ वेदरससमुद्राः॥१०॥

यस्य पादे मगणभगणनगणयगणगकारौ च भवतः, तत्

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वृत्तं कुटिला नाम गाथा। चतुर्भिः षड्भिः चतुर्भिश्च यतिः॥ तत्र उदाहरणम्।

अध्वस्थानां, जनयति सुख,-मुच्चैः कूजन्,
दात्यूहोऽयं, पथि निचुलनि,-तोयोपान्ते।
कर्णाटस्त्री, रतिकुहरित,-तुल्यच्छेदै,-
र्नादैः कण्ठ,-स्खलनकुटिल,-मन्दावर्त्तैः॥ १०॥

अष्टौ।

शैलशिखा भ्रौ न्भौ भ्गौ भूतरसेन्द्रियाः॥११॥

यस्य पादे भगणरगणौ नगणभगणौ भगणः गकारश्च भवति, तत् वृत्तं शैलशिखा नाम गाथा। पञ्चभिः षड्भिः पञ्चभिश्च यतिः। क्वचित् पादान्ते यतिं पठन्ति॥ तत्र उदाहरणम्।

शैलशिखानि,-कुञ्जशयितस्य, हरेः श्रवणे,
जीर्णतृणं क,-रेण निदधीत, कपिश्चपलः।
क्षुद्रवधाप,-वादपरिहार,-विनीतमते,-
स्तस्य नतावं,-तेव लघुता हि,-पयूथभिदः॥ ११॥

वरयुवती भ्रौ य्नौ न्गौ॥ १२॥

यस्य पादे भगणरगणौ यगणनगणौ नगणः गकारश्च भवति, तत् वृत्तं वरयुवती नाम गाथा। पादान्ते यतिः। तत्र उदाहरणम्।

कुञ्जरकुम्भपीठपीनोन्नतकुचयुगला,
पार्वणशर्वरीशगर्वापहमुखकमला।
पीननितम्बविम्बसंबाहनशिथिलगतिः,
मुञ्जनराधिराज! भूयात्तव वरयुवतिः॥ १२॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अत्यष्टौ।

अतिशायिनी सौ ज्भौ ज्गौ ग् दिक्स्वराः ॥१३॥

यस्य पादे सगणौ जगणभगणौ जगणः गकारौ च भवतः, तत् वृत्तम् अतिशायिनी नाम गाथा। दशभिः सप्तभिश्च यतिः॥ तत्र उदाहरणम्।

इति धौतपुरन्ध्रिमत्सरान्, सरसि मज्जनेन,
श्रियमाप्तवतोऽतिशायिनी,-मपमलाङ्गभासः।
अवलोक्य तदैव यादवा,-नपरवारिराशेः,
शिशिरेतररोचिषाप्यपां, ततिषु मङ्क्तुमीषे॥ १३॥

अवितथं न्जौ भ्जौ ज्लौ ग्॥ १४॥

यस्य पादे नगणजगणौ भगणजगणौ जगणलकारौ गकारश्च भवति, तत् वृत्तम् अवितथं नाम गाथा भवति। यतिः पादान्ते॥ तत्र उदाहरणम्।

श्रुतिपरिपूर्णवक्त्रमतिसुन्दरवाग्विभवं,
तमखिलजैमिनीयमतसागरपारगतम्।
अवितथवृत्तविप्रजनपूजितपादयुगं,
पितरमहं नमामि बहुरूपमुदारमतिम्॥ १४॥

वस्विन्द्रियसमुद्राश्चेत् कोकिलकम्॥ १५॥

यस्य पादे पूर्वोक्ताः गणाः भवन्ति, अष्टाभिः पञ्चभिः चतुर्भिश्च यतिः भवति, तत् वृत्तं कोकिलकम् इति गाथा॥ तत्र उदाहरणम्।

नवसहकारपुष्प,-मधुनिष्कल,-कण्ठतया,
मधुरतरस्वरेण, परिकूजति, कोकिलकः।
प्रथमककारबिन्द,-वचनैर्धन,-लुब्धमते,
तव गमनस्य भङ्ग,-मिव सम्प्रति, कर्त्तुमनाः॥ १५॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

धृतौ।

विबुधप्रिया स्रौ जौ भ्रौ वसुदिशः॥ १६॥

यस्य पादे रगणसगणौ जगणौ भगणरगणौ च भवतः, तत् वृत्तं विबुधप्रिया नाम गाथा भवति। अष्टाभिः दशभिश्च यतिः॥ तत्र उदाहरणम्।

कुन्दकुड्मलकोमल,-द्युतिदन्तपङ्क्तिविराजिता,
हंसगद्गदवादिनी, वनिता भवेद्विबुधप्रिया।
पीनतुङ्गपयोधर,-द्वयभारमन्थरगामिनी,
नेत्रकान्तिविनिर्जित,-श्रवणावतंसितकैरवा॥ १६॥

नाराचकं नौ रौ रौ॥ १७॥

यस्य पादे नगणौ रगणाः चत्वारः भवन्ति, तत् वृत्तं नाराचकं नाम गाथा। दशभिः अष्टभिश्च यतिः॥ तत्र उदाहरणम्।

रघुपतिरपि जातवेदो,-विशुद्धां प्रगृह्य प्रियां,
प्रियसुहृदि विभीषणे, सङ्क्रमय्य श्रियं वैरिणः।
रविसुतसहितेन तेना,-नुयातः ससौमित्रिणा,
भुजविजितविमानरत्ना,-धिरूढः प्रतस्थे पुरीम्॥१७॥

अतिधृतौ।

विस्मिता य्मौ न्सौ रौ ग्रसर्त्तुस्वराः॥ १८॥

यस्य पादे यगणमगणौ नसगणौ रगणौ गकारश्च भवति, तत् वृत्तं विस्मिता नाम गाथा। षड्भिः षड्भिः सप्तभिश्च यतिः॥ तत्र उदाहरणम्।

श्रिया जुष्टं दिव्यैः, सपटहरवै,-रन्वितं पुष्पवर्षैः,-
र्वपुष्टश्चैद्यस्य, क्षणमृषिगणैः, स्तूयमानं निरीक्ष्य।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्रकाशिनाकाशे, दिनकरकरान्, विचित्रपदविस्मिताक्षैः,-
र्नरेन्द्रैरौपेन्द्रं, वपुरथ विशु,-द्धामभीचाम्बभूवे ॥ १८ ॥

शशिवदना न्जौ भ्जौ ज् ज्रौ रुद्रदिशः ॥ १९ ॥

यस्य पादे नगणजगणौ भगणः जगणाः त्रयः रगणश्च भवति, तत् वृत्तं शशिवदना नाम गाथा। एकादशभिः दशभिश्च यतिः। पञ्चकावली इति केचित् ॥ तत्र उदाहरणम् ॥

तुरगशताकुलस्य परितः, परमेकतुरङ्गजन्मनः,
प्रमथितभूभृतः प्रतिपथं, मथितस्य भृशं महीभृता।
परिचलतो बलानुजबल,-स्य पुरः सततं धृतश्रिय,-
श्चिरविगतश्रियो जलनिधे,-श्च तदाभवदन्तरं महत् ॥

एवमादीनि वृत्तानि कोटिशः प्रस्तारेषु महाकविप्रयोगेषु च दृश्यन्ते। विशेषसञ्ज्ञाभावात्तानि शास्त्रकारेण नामनिर्देशं कृत्वा न उक्तानि, तानि गाथाशब्देन कथ्यन्ते। इदानीं प्रस्तारादीन् प्रत्ययानुपक्रमते। तत्र गायत्र्यादिप्रस्तारसिद्ध्यर्थमेकाक्षरप्रस्तारपूर्वकं द्व्यक्षरप्रस्तारं सूत्रद्वयेन आह ॥ १९ ॥

द्विकौ ग्लौ ॥ २० ॥

उपरिष्टात् गकारं लिखित्वा अधस्तात् लकारं विन्यसेत् इति एकाक्षरप्रस्तारः। तस्य द्विकत्वात् द्वौ ग्लौ द्विकौ स्थापयेत्। द्वे आवृत्ती प्रमाणम् अनयोरिति द्विकौ। सङ्ख्यायाः अतिशदन्तायाः कन्निति कन्प्रत्ययः। ततश्च गकारं ततः अधस्तात् लकारं लिखित्वा विस्पष्टार्थम् अधः तिर्य्यग्रेखां दद्यात्। अधस्तात् च पूर्ववत् गकारलकारौ स्थापयेत्। अत्र किं कर्त्तव्यम् इत्याह ॥ २० ॥

मिश्रौ च ॥ २१ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अनेन द्वितीयाक्षरप्रस्तारं दर्शयति। चकारः पूर्वप्रस्तारसमुच्चयार्थः। द्विकौ ग्लौ स्थापयित्वा अनन्तरं द्वितीयस्थानेषु मिश्रौ ग्लौ विन्यसेत्। गकारः गकारेण संश्लिष्टः मिश्रः उच्यते। लकारश्च लकारेण। मिश्रौ इति गकारलकाराभ्यां प्रत्येकम् अभिसम्बध्यते। द्वन्द्वात् परः यः श्रूयते इति न्यायात्। ततश्च प्रथमायाम् आवृत्तौ गकारौ मिश्रौ स्थापयेत्, द्वितीयायां लकारौ इति। ततः मध्ये लेखाम् अपनयेत्। एवं चतुःप्रकारः द्व्यक्षरप्रस्तारः भवति। तत् यथा, गौ ल्गौ ग्लौ लौ इति। इदानीं द्व्यक्षरप्रस्तारपूर्वकम् एकैकाक्षरवृद्ध्या त्र्यक्षरादिप्रस्तारं दर्शयितुम् आह ॥ २१ ॥

पृथग्ला मिश्राः ॥ २२ ॥

द्व्यक्षरप्रस्तारस्य पूर्वन्यायेन द्विकं लेखाविभक्तं स्थापयित्वा तृतीयाक्षरस्थानेषु प्रथमावृत्तौ गकाराः मिश्राः दातव्याः। द्वितीयावृत्तौ लकाराः मिश्राः, ततः मध्ये लेखाम् अपनयेत्। एवं त्रिकः प्रस्तारः सिध्यति। पृथक् इति विजातीयसंसर्गम् आह। तेन प्रथमायाम् आवृत्तौ न लकारप्रवेशः। द्वितीयायां न गकारस्य। एवं त्रिकप्रस्तारं द्विः स्थापयित्वा पृथक् ग्लाः मिश्राः दातव्याः। इति चतुरक्षरप्रस्तारः। एवं तत्पूर्वकः पञ्चाक्षरः प्रस्तारः, तथा एव तत्पूर्वकः षड़क्षरः गायत्रीसमवृत्तः प्रस्तारः।

उष्णिगादीनाम् अपि एकैकाक्षरवृद्ध्या अयम् एव न्यायः, तत्र इदं सूत्रं त्र्यक्षरात् प्रभृति पुनः पुनः आवर्त्तनीयं यावत् अभिमतः प्रस्तारः ॥ २२ ॥

वसवस्त्रिकाः ॥ २३ ॥

एवं पूर्वोक्ते त्र्यक्षरप्रस्तारे अष्टौ त्रिकाः जायन्ते, ते च

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मकारादयः शास्त्रादौ कथिताः एव। प्रदर्शनार्थं च एतत्। तेन षोड़शचतुष्काः द्वात्रिंशत्पञ्चकाः भवन्ति। एवं चतुःषष्टिः गायत्रीसमवृत्तानि सर्वगुरुलघ्वाद्यन्तानि भवन्ति। द्विगुणोत्तरम् उष्णिगादीनाम् एकैकाक्षराधिक्यात् विस्पष्टार्थम् इदं सूत्रं, प्रस्तारात् एव सङ्ख्यापरिच्छित्तेः। नष्टवृत्तपरिज्ञानार्थम् आह ॥ २३ ॥

लर्द्धे ॥ २४ ॥

यदा एवं विजिज्ञासेत गायत्र्यां समवृत्तं षष्ठं कीदृशम् इति। तदा तम् एव षट्सङ्ख्याविशेषम् अर्द्धयेत्, तस्मिन् अर्द्धीकृते लघुः एकः लभ्यते तं भूमौ विन्यास्यः। इदानीम् अवशिष्टात् त्रिः इति सङ्ख्याविषयत्वात् अर्द्धयितुं न शक्यते, तत्र किं प्रतिपत्तव्यम् इत्याह ॥ २४ ॥

सैके ग् ॥ २५ ॥

अर्द्धे इति अनुवर्त्तते। विषमसङ्ख्यायाम् एकम् अधिकं निक्षिप्य ततः अर्द्धयेत्, तत्र एकः गकारः लभ्यते, तं पूर्वलब्धात् लकारात् परं स्थापयेत्। ततः द्विसङ्ख्या अवशिष्यते, पुनः ताम् अर्द्धयेत् ततश्च एकलकारं दद्यात्। ततश्च एकसङ्ख्या अवशिष्यते, तच्च तावत् सैके गिति लक्षणम् आवर्त्तनीयं, यावत् वृत्ताक्षराणि षट् पूर्य्यन्ते। एवं सङ्ख्यान्तरे अपि योज्यम् उद्दिष्टवृत्तस्य सङ्ख्यापरिज्ञानार्थम् आह ॥ २५ ॥

प्रतिलोमगुणं द्विर्लाद्यम् ॥ २६ ॥

यस्य वृत्तस्य सङ्ख्यां जिज्ञासेत तत् भूमौ प्रस्तारयेत्। ततः तस्य अन्ते यः लकारः सजातीयापेक्षया तम् आदौ कृत्वा प्रातिलोम्येन द्विः आवर्त्तयेत्। तत्र निराकारायाः आवृत्तेः असम्भवात् प्रथमातिक्रमे कारणाभावात् एकसङ्ख्या लभ्यते।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ततश्च एकसङ्ख्याङ्कम् अन्त्यलकारस्य अधस्तात् स्थापयित्वा द्विगुणयेत्, ततः तस्मात् अपनीय तत्पूर्वस्य वर्णस्य अधस्तात् निधाय पुनः द्विगुणयेत। पुनः तत् अपि पूर्वस्य एव यावन्ति वृत्ताक्षराणि प्रातिलोम्येन समाप्यन्ते, तत्र याः संख्याः निष्पद्यन्ते तावतिथं तत् वृत्तम् इति। तत्र विशेषम् आह ॥ २६ ॥

ततोऽप्येकं जह्यात् ॥ २७ ॥

पूर्वोक्ते कर्मणि क्रियमाणे यदि सा संख्या गकारस्थानम् आपद्यते तदा तां द्विगुणयित्वा ततः सङ्ख्यासमुदायात् एकं त्यजेत्, ततः पूर्वोक्तं कर्म कुर्य्यात्। ततः परिपूर्णत्वात् तत्-वृत्तसङ्ख्या सिध्यति। प्रस्तारात् विना वृत्तसङ्ख्यापरिज्ञानार्थम् आह ॥ २७ ॥

द्विरर्द्धे ॥ २८ ॥

अपनीते इति अध्याहारः। यदा जिज्ञासित षड़क्षरे छन्दसि कति वृत्तानि भवन्ति, तदा तां छन्दः अक्षरसङ्ख्यां भूमौ स्थापयित्वा ततः अर्द्धम् अपनयेत्। तस्मिन् अपनीते द्वौ लभ्येते। ततस्तां द्विसङ्ख्यां भूमौ पृथक् प्रस्तारयेत्। ततः शेषाः त्रयः अक्षरसङ्ख्यायां भवन्ति, तेषाम् अर्द्धयितुम् अशक्यत्वात् किं कर्त्तव्यम् इत्याह ॥ २८ ॥

रूपे शून्यम् ॥ २९ ॥

विषमसङ्ख्यातः रूपम् अपनीय तस्मिन् अपनीते शून्यं लभ्यते। तत् पूर्वलब्धायाः द्विसङ्ख्यायाः अधस्तात् स्थापयेत्, ततः द्विसङ्ख्या अवशिष्यते, ततः अर्द्धे अपनीते पुनः द्विसङ्ख्या लभ्यते, तां शून्याधस्तात् स्थापयेत्, ततः रूपे शून्यं लभ्यते, तां शून्याधस्तात् स्थापयेत्, ततः रूपे शून्यं लभ्यते, तत्

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

द्विसङ्ख्यायाः अधस्तात् स्थापयेत्। ततः किं कर्त्तव्यम् इत्याह ॥ २९ ॥

द्विः शून्ये ॥ ३० ॥

शून्यस्थाने द्विरावृत्तिं कुर्य्यात्। तत्र निराकारायाः आवृत्तेः असम्भवात् प्रथमातिक्रमे कारणाभावात् एकसङ्ख्या लभ्यते। तां शून्ये स्थापयित्वा द्विगुणयेत्। ततः द्वौ भवतः। तस्य उपरिष्टात् अर्द्धस्थानं द्विसङ्ख्याङ्कं तत् अपनीय तस्य स्थाने तं द्विसङ्ख्याङ्कं स्थापयेत्। अनन्तरम् इदं कर्त्तव्यम् इत्याह ॥ ३० ॥

तावदर्द्धे तद्गुणितम् ॥ ३१ ॥

यत् अर्द्धस्थाने स्थितं सङ्ख्याजातं तत्तावत् गुणितं कुर्य्यात्। एतत् उक्तं भवति, स्वसङ्ख्यया एव गुणयितव्यम् इति। ततः द्वौ द्वाभ्यां गुणितौ चत्वारः भवन्ति। तेषाम् उपरिष्टात् शून्यस्थानं तत्र तान् आरोपयेत्। अनन्तरं द्विः शून्य इति द्विगुणिता अष्टौ भवन्ति, तान् अपि अर्द्धस्थाने निधाय तावद्गुणान् कुर्य्यात्। ततः अष्टौ अष्टाभिः गुणिताः चतुःषष्टिः भवन्ति गायत्रीसमवृत्तानि। अनेन एव न्यायेन अष्टाविंशत्यधिकशतम् उष्णिहः। षट्पञ्चाशदधिके द्वे शते अनुष्टुभः। द्वादशोत्तराणि पञ्चशतानि बृहत्याः। चतुर्विंशत्यधिकं सहस्रं पङ्क्तेः। अष्टचत्वारिंशदधिके द्वे सहस्रे त्रिष्टुभः। षण्णवत्यधिकानि चत्वारि सहस्राणि जगत्याः। एवम् अतिच्छन्दसां कृतीनां च द्रष्टव्यम् ॥ ३१ ॥

द्विर्द्व्यूनं तदन्तानाम् ॥ ३२ ॥

गायत्र्यादिवृत्तसङ्ख्याजातं द्विगुणीकृत्य द्वाभ्याम् ऊनं कुर्य्यात्। तत्तदन्तानां परिमाणं भवति, यस्य छन्दसः सङ्ख्या

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

द्विगुणिता तत्पर्य्यन्तानां पूर्वेषाम् एकाक्षरप्रभृतीनां सङ्ख्या भवति इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

परेण पूर्णम् ॥ ३३ ॥

तत् एतत् छन्दोवृत्तसङ्ख्याजातं द्विगुणितं पूर्णम् एव स्थापयितव्यं न ऊनम्। परे छन्दसि जिज्ञासिते तत् सङ्ख्याजातं द्विगुणितं परस्य छन्दसः वृत्तानां सङ्ख्या भवति। तत् यथा। चतुःषष्टिः गायत्री समवृत्तानां सङ्ख्या द्विगुणिता सती परस्य उष्णिहः समवृत्तसङ्ख्या अष्टाविंशं शतं भवति ॥३३॥

परे पूर्णमिति ॥ ३४ ॥

अतः अनेकद्वित्रिलघुक्रियासिद्ध्यर्थं यावत् अभिमतं प्रथमप्रस्तारवत् मेरुप्रस्तारं दर्शयति, उपरिष्टात् एकं चतुरस्रकोष्ठं लिखित्वा तस्य अ[illegible]स्तात् उभयतः अर्द्धनिष्क्रान्तं कोष्ठकद्वयं लिखेत्, तस्य अपि अधस्तात् त्रयं तस्य अपि अधस्तात् चतुष्टयं यावदभिमतं स्थानम् इति प्रथममेरुप्रस्तारः। तस्य प्रथमे कोष्ठे एकसङ्ख्यां व्यवस्थाप्य लक्षणम् इदं प्रवर्त्तयेत्। तत्र परे कोष्ठे यत् वृत्तसङ्ख्याजातं तत् पूर्वकोष्ठयोः पूर्णं निवेशयेत्। तत्र उभयोः कोष्ठयोः एकैकम् अङ्कं दद्यात्। ततः तृतीयायां पङ्क्तौ पर्य्यन्तकोष्ठयोः परकोष्ठगतम् एकैकम् अङ्कं दद्यात्। मध्ये कोष्ठे तु परकोष्ठद्वयाङ्कम् एकीकृत्य पूर्णं निवेशयेत् इति पूर्णशब्दार्थः। चतुर्थ्यां पङ्क्तौ अपि पर्य्यन्तकोष्ठयोः एकैकम् एव स्थापयेत्। मध्यमकोष्ठयोस्तु परकोष्ठद्वयाङ्कम् एकीकृत्य पूर्णं त्रिसङ्ख्यारूपं स्थापयेत्। उत्तरत्रापि अयम् एव न्यासः।

तत्र द्विकोष्ठायां पङ्क्तौ एकाक्षरस्य विन्यासः। तत्र एकं गुर्वेकलघुवृत्तं भवति। तृतीयायां पङ्क्तौ द्व्यक्षरस्य प्रस्तारः तत्र एकं सर्वगुरु द्वे एकलघुनी एकं सर्वलघु इति कोष्ठक्रमे

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वृत्तानि भवन्ति। चतुर्थ्यां पङ्क्तौ वयचरस्य प्रस्तारः। तत्र एकं सर्वगुरु त्रीणि एकलघूनि त्रीणि द्विलघूनि एकं सर्वलघु। तथा पञ्चमादिपङ्क्तौ अपि सर्वगुर्वादि सर्वलघ्वन्तम् एकद्व्यादिलघु द्रष्टव्यम् इति। षष्ठप्रत्ययः अपि अर्द्धपरिच्छित्तिः इत्येके। सः अत्यल्पत्वात् पुरुषेच्छानुविधायित्वेन अनियतत्वात् च न उक्तः। एवं प्रत्ययसमासः समाप्तः॥ ३४॥

पिङ्गलाचार्य्यरचिते छन्दःशास्त्रे हलायुधः।
मृतसञ्जीवनीं नाम वृत्तिं निर्म्मितवानिमाम्॥

इति श्रीभट्टहलायुधकृतायां छन्दोवृत्तौ मृतसञ्जीवनी-
नाम्न्यामष्टमोऽध्यायः समाप्तः।

म य द्वादश। धीः पञ्चदश। छन्दः षोडश। पादः परोष्णिक् प्रस्तारपङ्क्तिः विंशतिः विंशतिः एकविंशतिः। देवतादितः अष्टौ। चतुःशतं षष्ठः विंशतिः विंशतिः। युगपरान्तिका त्रयोदश। वृत्तं गवादौ विंशतिः विंशतिः। यवमतौ त्रीणि। यतिः विंशतिः। वातोर्मी अष्टादश। प्रहर्षिणी विंशतिः। शार्दूलविक्रीडितं पञ्चदश। अत्रानुक्तं सप्तदश। इत्यष्टादशच्छन्दः समाप्तम्।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

६७ अनर्घराघवनाटक सटीक [मुरारि]२
६८ अनर्घराघवनाटक मूलमात्र १
६९ उत्तररामचरितनाटक सटीक १
७० कर्पूरमञ्जरीनाटिका सटीक ॥०
७१ चण्डकौशिकनाटक सटीक ॥०
७२ चैतन्यचन्द्रोदयनाटक सटीक २
७३ धनञ्जयविजयनाटक सटीक ।०
७४ नागानन्दनाटक सटीक ॥०
७५ नागानन्दनाटक मूल ।०
७६ प्रबोधचन्द्रोदयनाटक सटीक १
७७ प्रसन्नराघवनाटक जयदेवकृत १
७८ प्रियदर्शिका नाटिका सटीक ॥०
७९ वसन्ततिलक भाण नाटक ।/
८० बालरामायणनाटक सटीक ३
८१ विक्रमोर्वशी नाटक (सटीक) १
८२ विद्धशालभञ्जिकानाटिका सटीक॥।०
८३ वेणीसंहारनाटक सटीक ॥।०
८४ मल्लिकामारुतनाटक सटीक २
८५ महानाटक हनुमन्नाटक सटीक १॥
८६ महानाटकम् (हनुमन्नाटकम्) ॥०
८७ महावीरचरितनाटक सटीक १॥०
८८ महावीरचरितनाटक मूलमात्र ॥०
८९ मालतीमाधवनाटक सटीक ॥०
९० मालविकाग्निमित्रनाटक सटीक १
९१ मुद्राराक्षसनाटक सटीक १
९२ मृच्छकटिकनाटक सटीक १॥०
९३ रत्नावलीनाटिका सटीक ॥०
९४ शकुन्तलानाटक सटीक १
९५ काव्यप्रकाश अलङ्कार सटीक ४
९६ काव्यादर्श सटीक (अलङ्कार) १
९७ काव्यदीपिका अलङ्कार सटीक ॥।०
९८ कुवलयानन्द अलङ्कार सटीक २
९९ चन्द्रालोक प्राचीन अलङ्कार ।०

१०० दशरूपकम् (अलङ्कार) १
१०१ साहित्यदर्पण सटीक अलङ्कार१॥
१०२ साहित्यदर्पणम् (मूलमात्र) ॥।०
१०३ सङ्गीतपारिजात[सङ्गीतशास्त्र]१॥०
१०४ छन्दोमञ्जरी वृत्तरत्नाकर सटीक ॥
१०५ श्रुतबोध: (छन्दोग्रन्थ) सटीक /
१०६ पिङ्गलछन्द: शास्त्र वृत्तिसहित १॥
१०७ महानिर्वाणतन्त्रम् सटीक ४
१०८ सारदातिलक तन्त्रम् ३
१०९ मन्त्रमहोदधि तन्त्र सटीक ३
११० रुद्रयामल तन्त्र ३
१११ इन्द्रजालविद्यासंग्रह: ३
११२ कामन्दकी नीतिसार: ॥।०
११३ चाणक्यशतकम् सटीक /
११४ शुक्रनीतिसार: सटीक २
११५ गयाश्राद्धादिपद्धति: १
११६ तुलादानादिपद्धति: (वङ्गाक्षरै:)४
११७ धर्मशास्त्रसंग्रह: १०
११८ वीरमित्रोदय (स्मृतिशास्त्र) ५
११९ मनुसंहिता कुल्लूकभट्टकृत टीका-सहित ३
१२० वेदान्तदर्शन सभाष्य सटीक ६
१२१ भामती(वेदान्त)वाचस्पतिमिश्रकृत३
१२२ वेदान्तपरिभाषा ॥०
१२३ वेदान्तसार सटीक ॥०
१२४ विवेकचूडामणि वेदान्त ।/
१२५ पञ्चदशी (सटीक) वेदान्त १॥०
१२६ सिद्धान्तबिन्दुसार: (वेदान्त) ॥०
१२७ पूर्णप्रज्ञदर्शनम् सभाष्य ॥०
१२८ साङ्ख्यदर्शन (भाष्यसहित) २
१२९ सांख्यसूत्र अनिरुद्धवृत्तिसहित ॥०
१३० साङ्ख्यसार ।०
१३१ सांख्यतत्त्वकौमुदी सटीक २

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

१३२ सांख्यकारिका गौड़पादभाष्य ।०
१३३ मीमांसादर्शनम् भाष्यसहित १२
१३४ मीमांसापरिभाषा ।०
१३५ शाण्डिल्यसूत्र सभाष्य ॥०
१३६ जैमिनीय (न्यायमालाविस्तरः) ६
१३७ अर्थसंग्रह (लौगाक्षिमीमांसा) ।०
१३८ न्यायदर्शन सभाष्य सवृत्ति २॥०
१३९ भाषापरिच्छेदः मुक्तावली ॥०
१४० भाषापरिच्छेदमुक्तावली दिनकरी १॥
१४१ शब्दशक्तिप्रकाशिका (न्याय) ॥।०
१४२ कुसुमाञ्जलि सटीक (न्याय) ।०
१४३ उपमानचिन्तामणिः /
१४४ आत्मतत्त्वविवेक (बौद्धाधिकार) २
१४५ अनुमानचिन्तामणिः सटीक ४॥
१४६ तर्कामृत (जगदीशकृत) न्याय ।०
१४७ तर्कसंग्रह इं अ[illegible]वादसहित ॥०
१४८ पातञ्जलदर्शन (स[illegible]य सटीक) २
१४९ पातञ्जलदर्शन भोजव[illegible] सहित १
१५० वैशेषिकदर्शनम् सटीक ३
१५१ सर्वदर्शनसंग्रहः [दर्शनशास्त्र] १
१५२ आथर्वणोपनिषद् सभाष्य ३
१५३ आरण्यसंहिता सभाष्य ॥०
१५४ ईश केन कठ प्रश्न मुण्ड माण्डूक्य उपनिषद् (सटीक सभाष्य) ३
१५५ गायत्री व्याख्या ॥०
१५६ गोपथब्राह्मण (अथर्ववेदस्य) १
१५७ छान्दोग्य उपनिषद् सटीक सभाष्य ३
१५८ तैत्तिरीय ऐतरेय श्वेताश्वतर सभाष्य २
१५९ दैवत तथा षड्विंशब्राह्मणसभाष्य २
१६० निरुक्त सभाष्य सटीक १२
१६१ नृसिंहतापनी सभाष्य २
१६२ वृहदारण्यक सटीक सभाष्य ७

१६३ मुक्तिकोपनिषत्
१६४ शुक्लयजुर्वेदसंहिता सभाष्य
१६५ सामवेदसंहिता सभाष्य
१६६ अग्निपुराणम्
१६७ अध्यात्मरामायणम् सटीक
१६८ कल्किपुराणम्
१६९ गरुड़पुराणम्
१७० सटीक वाल्मीकिरामायण बालकाण्डम्
१७१ विष्णुपुराणम् सटीक
१७२ ब्रह्मवैवर्त्तपुराण सम्पूर्ण
१७३ मत्स्यपुराणम्
१७४ मार्कण्डेयपुराणम्
१७५ लिङ्गपुराणम्
१७६ श्रीमद्भगवद्गीता सभाष्य सटी[illegible]
१७७ अष्टाङ्गहृदय (वाग्भट) वैद्यक
१७८ चक्रदत्त (वैद्यक)
१७९ चरकसंहिता (वैद्यक) सम्पू[illegible]
१८० माधवनिदान सटीक
१८१ भावप्रकाश (वैद्यक)
१८२ मदनपालनिर्घण्टुः (वैद्यक)
१८३ रसेन्द्रचिन्तामणितथारसरत्ना[illegible]
१८४ शार्ङ्गधरसंहिता (वैद्यक)
१८५ सुश्रुतसंहिता सटीक (वैद्यक)
१८६ सुश्रुतसंहिता मूलमात्र (वैद्य[illegible]
१८७ गणिताध्यायः भास्कराचार्यकृ[illegible]
१८८ गोलाध्यायः भास्कराचार्य्यकृत
१८९ वृहत्संहिता वा वाराहीसंहि[illegible]
१९० भावकुतूहल (ज्योतिष)
१९१ लीलावती भास्कराचार्यरचि[illegible]
१९२ वीजगणित भास्कराचार्य्यरचि[illegible]
१९३ सूर्य्यसिद्धान्त सटीक

कलिकाता संस्कृतविद्यामन्दिरे वि, ए, उपाधिधारिणः
श्रीजीवानन्दविद्यासागर-भट्टाचार्य्यस्य सकाशात् लभ्यानि ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

शब्दशक्तिप्रकाशिका।

महामहोपाध्याय

श्रीजगदीश तर्कालङ्कार भट्टाचार्य्येण

विरचिता।

वि, ए उपाधिधारिणा, पण्डितकुलपतिना

श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्य्येण

संस्कृता प्रकाशिता च।

द्वितीयसंस्करणम्।

कलिकातानगर्य्यां

१० नं० शम्भु चन्द्र चाटुर्य्येर ष्ट्रीटस्थ निउआर्य्यमिशन यन्त्रे,

इउ, रचितेन मुद्रितम्।

ई १९०४

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

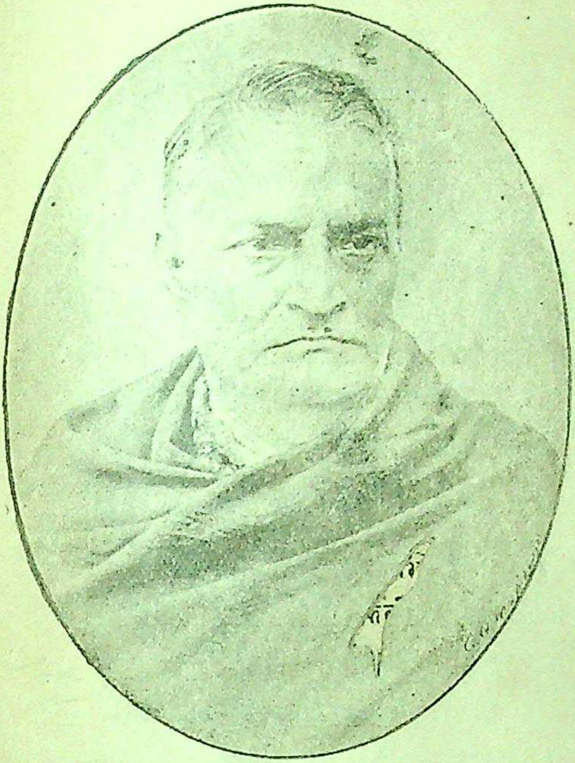

Jibananda vidyasagara B.a.

श्रीजीवानन्द विद्यासागर

শ্রীজীবানন্দ বিদ্যাসাগর

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

शब्दशक्तिप्रकाशिका ।

तर्कं तत्त्वञ्च विदुषां विदुषां तोषकारिका ।
क्रियते जगदीशेन शब्दशक्तिप्रकाशिका ॥

ग्रन्थारम्भे विघ्नविधाय समुचितां शब्दमयीं देवतां ग्रन्थकृत् स्मरति स्म ।

अनुभवहेतुः सकलैः सद्यः समुपासिता मनुजे ।
साकाङ्क्षासन्ना च स्वार्थे योग्या सरस्वती देवी ॥

इतरा तावद्देवता सम्यगुपासिताप्युपासके न साकाङ्क्षा साकाङ्क्षापि वा नासन्ना आसन्नापि यद्‌ न स्वस्योपासितुरभिलषितार्थे योग्या योग्यापि वा न समस्तोपासकेऽनुभवस्य जनिका जनिकापि वा न सद्यः किन्तु कालक्रमेणैव सरस्वती तु देवी सकलमनुजे एव साकाङ्क्षा आसन्ना योग्या चोपासिता सती सद्य एवानुभवं तनुते अतो देवतान्तरमपेक्ष्योत्कर्षवतीयमवश्यमुपास्येत्यत्र तात्पर्य्यम् ।

अथ शब्दो यदि स्वार्थस्यानुभवे भवेद्धेतुः प्रात्यक्षिक एवोपनयिके तत्र नाकाङ्क्षाद्युपयोगस्तद्भिन्ने चेदानुमानिकएव न च तत्र सद्यः साकाङ्क्षत्वादिधीमात्रेण व्याप्तिबुद्ध्यादेरप्यधिकस्यापेक्षणादित्याशङ्कामपनेतुमन्वयबोधनामकमनुभवान्तरं दर्शयति ।

साकाङ्क्षशब्दैर्यो बोधस्तदर्थान्वयगोचरः ।
सोऽयं नियन्त्रितार्थत्वान्न प्रत्यक्षं न चानुमा ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अस्ति तावद्गौरस्ति गामानयेत्यादिसाकाङ्क्षशब्देभ्यः स्वस्ववृत्त्या पदार्थानामुपस्थित्युत्तरं गवादावस्तित्वादेरन्वयावगाही विलक्षणो बोधो यत्नान्वयव्यतिरेकाभ्यामाकाङ्क्षादिमत्तया शब्दस्यावगमो हेतुर्न तु पदार्थानामुपस्थितिमात्रं विशिष्टमतेरानुभविकत्वादन्यथानुमितेरप्यपलापापत्तेः। न चासौ स्मृतिः समानाकारसंस्काराप्रभवत्वात् नापि साक्षात्कारः साकाङ्क्षपदेनैव प्रकारान्तरेणाप्युपस्थितार्थस्योपनयमर्य्यादयावगाहितापत्तेः न चेष्टापत्तिरनुभवविरोधात् तदुत्तरं तथाविधानुव्यवसायापत्तेश्च। तत्तदर्थविषयकत्वेन शाब्दमतेरनुव्यवसायं प्रति तत्तदर्थसाकाङ्क्षपदजन्यतद्गोचरशाब्दत्वेन विषयविधया हेतुत्वकल्पनायामतिगौरवात् इतरबाधलब्धस्या छिद्रेतरत्वादेरपदार्थस्यापि अवगाहित्वेन शाब्दमतेरनुव्यवसीयमानत्वात् गवादावस्तित्वादेरिवास्तित्वादावपि गवादेर्भानप्रसङ्गस्य तावताप्यनुद्धाराच्च। अतएवासौ नानुमितिरपि पूर्वपरामृष्टस्य वस्तुमात्रस्यैवासति बाधके शाब्दधीविषयतापत्तेः। न च तत्तदर्थगोचरशाब्दधियं प्रति साकाङ्क्षपदजन्याया स्तत्तदर्थगोचरस्मृतेः कारणत्वकल्पनान्नैष दोषः तावतापि पदार्थानामन्वयधीदशायामपदार्थानामपि स्वसामग्रीबलेन प्रत्यक्षानुमित्योरन्यतरप्रसङ्गस्य दुर्वारतापत्तेः शाब्दधियः प्रत्यक्षत्वाभ्युपगमे प्रत्यक्षादिसामान्यं प्रति शाब्दसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वासम्भवात् शाब्दान्यप्रत्यक्षत्वाद्यवच्छिन्नं प्रति तस्यास्तथात्वमपेक्ष्य शाब्दधियः प्रत्यक्षादिभिन्नत्वकल्पनायामेव लाघवाच्च।

अथ लिङ्गजन्यत्वेनान्वयबुद्धेरनुमितित्वसिद्धावनायत्या शाब्दान्यानुमित्यां तत्सामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वं वाच्यमतो लिङ्गजत्वमेव शाब्दधियः खण्डयति।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

योग्यतार्थगताकाङ्क्षा शब्दनिष्ठानुभाविका।
प्रत्येकं वा मिलित्वा वा नैते लिङ्गमसिद्धितः॥

गवादावस्तित्वादेरनुभवार्थं न तावदस्तित्वादेर्बाधविरहित्वरूपं योग्यतामात्रं लिङ्गं बाधनिश्चयाभावेनान्वयासिद्धस्य योग्यतानिश्चयस्यानावश्यकत्वात् योग्यतामात्रलिङ्गकसंसर्गानुमानस्यान्वयबुद्धित्वे घटः कर्मत्वमित्यादिस्थलीयस्यापि तस्य तथात्वापातात् योग्यतायाः संशयस्थलेऽप्यन्वयबुद्धेरानुभविकत्वाच्च। गवादावस्तित्वादेरन्वयबोधानुकूलानुपूर्वीपर्य्यवसिता त्वाकाङ्क्षा स्वयमसिद्धा कथमस्तित्वादेरन्वयबोधं साधयेत् अतएव अस्तित्वादेर्योग्यताविशिष्टमप्याकाङ्क्षावत्त्वं न तदन्वयस्यानुमापकमप्रसिद्धेः। अथ गौरस्ति तावान् स्वधर्मिकास्तित्वान्वयबोधानुकूलाकाङ्क्षाश्रयपदस्मारितत्वात् घटवत् अस्तिपदसमभिव्याहृतगौः पदस्मारितत्वाद्वा चक्षुर्वेदित्याद्यनुमानत एवास्त्वन्वयधियोऽन्ययासिद्धिः पदानामेकवाक्यतापन्नत्वरूपसमभिव्याहृतत्वनिश्चयं विना न्यायनयेऽप्यन्वयबोधस्यानुत्पत्त्या पूर्वं तस्यावश्यकत्वात्। न च विनष्टे भाविनि वा घटे चक्षुरादौ व्यभिचारः स्वार्थानुमाने स्वरूपतस्तस्याकिञ्चित्करत्वात् एकविधव्यभिचारज्ञानसत्त्वेऽप्यन्यविधव्याप्तिनिश्चयस्य सम्भवाच्च समानाकारस्यैव व्यभिचारग्रहस्य व्याप्तिधीविरोधित्वात् इति नव्यवैशेषिकाः। तन्न। गवादेः पदस्मारितत्वाद्यभावग्रहदशायामुत्पन्नस्य गौरस्तीत्याद्यन्वयबोधस्योक्तहेतुनाप्यनिष्पत्तेः पदजन्या हि पदार्थस्मृतिः स्वरूपसत्येवान्वयबुद्धावुपयुज्यते न तु ज्ञाता प्रमाणाभावात् पदेरस्मारितस्यापि तत्स्मारितत्वग्रहदशायामन्वयधीप्रसङ्गाच्च। एतेन गौःपदमस्तित्ववत्तागोचरज्ञानपूर्व्वकम् अस्तिपदसाकाङ्क्षगौःपदत्वात् यन्नैवं तन्नैवं यथाकाशमित्येवं पदपक्षकमप्यनुमानं कणभक्ष-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पक्षानुसारिणाम् अपास्तं गवादिपदानां ज्ञानपूर्व्वकत्वाद्यभावनिश्चयदशोत्पन्नस्य गवादिमुख्यधर्म्मिकास्तित्वाद्यन्वयबोधस्य सार्वजनीनस्योक्तलिङ्गादप्यनिष्पत्तेः वाक्यार्थस्यापूर्व्वत्वेन तद्धर्मसाध्यस्य प्रायशः प्रागनुपस्थित्यानुमानायोगाच्च। वस्तुतो वाक्यार्थबोधस्यानुमितित्वे सत्येव साकाङ्क्षपदत्वादिलिङ्गकत्वं कल्प्यं तदेव त्वसिद्धं प्रमाणाभावादस्तित्वेन गामनुमिनोमीत्यादेरनुव्यवसायस्य तत्रासत्त्वात् प्रत्युत गौरस्तीतिवाक्यादस्तित्वेन गौः श्रुतो नत्वनुमित इत्यनुभवाच्च। श्रोतव्यो मन्तव्य इत्यादिप्रयोगदृष्ट्या शाब्दत्वस्यापि शृणोतेः शक्यतावच्छेदकत्वात्। नचासौ भ्रान्तिर्बाधकाभावात्। न चैवमनुमितिमात्रस्य पदजन्यत्वं प्रकल्प्य अन्वयबोधत्वं किमिति न रोचयेः अनुमिताविवान्वयमतावपि समानविषयकप्रत्यक्षसामग्र्यादेः प्रतिबन्धकतया तदभावजन्यत्वेनैकशेषस्य दुष्करत्वात् पटादिपदैर्घट पटादेः स्मरणे सति तदीयव्याप्तेरिव दहनाद्यर्थैस्तदर्थकवह्न्यादिपदस्य स्मरणोत्तरं तदीयाकाङ्क्षाद्यवगमस्य सुवचत्वात् वाच्यतावद्वाचकत्वस्यापि सम्बन्धस्य स्मारकतायामविशिष्टत्वात्। नच ह्रदे धूमाभाव इत्याद्यप्रसिद्धसाध्यकानुमितिस्थले पूर्वं साध्यस्यानुपस्थित्या तेन साध्यवाचकपदस्य स्मरणासम्भव इति वाच्यं तत्र साध्यज्ञानविरहेऽपि उद्बोधकान्तरात् साध्यवाचकपदस्मरणसम्भवात् किञ्च घटाद्यन्य इत्यादिवाक्याद्घटप्रतियोगिताकान्यत्वादिप्रकारकनिरवच्छिन्नविशेष्यताको घटान्यस्य बोधः सर्वजनसिद्धः स चास्माकं तादृशानुपूर्वीकपदज्ञानत्वेन तथाविधान्वयबोधं प्रति हेतुत्वादुपपद्यते परेषान्तु भेदो घटप्रतियोगिताकस्तत्साकाङ्क्षान्यादिपदस्मारितत्वादित्यादिरीत्या अनुमित्या न तन्निर्वाहः पक्षविधयान्यत्वस्य भानेऽप्यन्यत्वप्रकारकान्यस्य तत्राभा-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नात् । न च तत्रान्यपदमेव घटान्यत्वप्रकारेण घटान्यस्य लक्षकं घटादित्यस्य व्यर्थतापत्तेः अन्यथा घटोऽस्तीत्यादावपि घटादि-पदस्यैवास्तित्वादिविशिष्टघटादिलक्षकत्वसम्भवात् तत्राप्यस्तित्व-घटयोरन्वयबोधापलापापत्तेरित्यास्तां विस्तरः ।

साकाङ्क्षत्वादिधीरिव वाक्यार्थगोचरयथार्थज्ञानवदुक्तत्वरूप-स्याप्तोक्तत्वस्यापि निश्चयः शाब्दधीहेतुरतो नैकपदार्थधर्मिको-ऽपरपदार्थस्यान्वयबोधोऽनुमितिः सिद्धिसत्त्वे विनानुमित्सां तदसम्भवात् परन्त्वनुमितिरन्य एव किन्त्वसौ गृहीतग्राहित्वान्न प्रमा यज्जातीयविशिष्टज्ञानत्वावच्छेदेन समानाकारनिश्चयो-त्तरत्वं तज्जातीयान्वययथार्थज्ञानस्यैवागृहीतग्राहित्वेन प्रमात्वात् अतएव धारावाहिकप्रत्यक्षव्यक्तीनां समानाकारग्रहोत्तरवर्त्तित्वे-ऽपि न तासां प्रमात्वहानिः हानिस्तु समानाकारानुभव-समुत्थानां स्मृतीनामिति जरन्मीमांसकानां समाधानं निरस्यति ।

नाप्तोक्तता तु वाक्यार्थगर्भा शाब्दोपयुज्यते ।
वाक्यार्थानामपूर्वत्वात्संशयेऽप्यन्वयोदयात् ॥

यद्येकपदार्थवदपरपदार्थपर्य्यवसन्नस्य वाक्यार्थस्य ज्ञानव-दुक्तत्वरूपाया आप्तोक्ततायाः निश्चयः शाब्दमतेः कारणं स्यात् स्यादपि तेनैव रूपेण साध्यनिश्चयेन प्रतिबन्धादेकपदार्थपक्षि-काया अपरपदार्थानुमितेरनुत्पादो न त्वेवं शाब्दधियः पूर्वं वाक्यार्थस्योपस्थित्यनियमेन तद्धर्मस्याप्तोक्तत्वस्यापि मतेरना-वश्यकत्वात् अन्यथा वेदस्याप्यनुवादकतापत्तेः न हि लौकि-केन तत्त्वेन ज्ञातवाक्येन जनित एवान्वयबोधे तस्य हेतुत्वं गौरवात् एकपदार्थेऽपरपदार्थस्य शब्दे वाक्यार्थज्ञानवदुक्तत्वस्य संशयेऽपि अनुमितेरुत्पादाच्च । अतएवाप्तोक्तत्वस्य संशये व्यतिरेकनिश्चये वान्वयबुद्धेरनुत्पादादवश्यं तन्निश्चयस्तत्र हेतु-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

रित्यपि प्रत्युक्तम् असिद्धेः। ननु माभूदाप्तोक्तत्वस्य निश्चयानुरोधेन सिद्धसाधनं तात्पर्य्यस्य तु स्यात् तन्निश्चयस्यान्वयधीहेतुत्वात् अन्यथा घटकर्मत्वादिपरत्वाभावस्य घटकर्मत्वाद्यन्यमात्रपरत्वस्य वा निश्चयेऽपि घटमित्यादिवाक्यात् कर्मत्वं घटीयमित्याद्यन्वयबोधापत्तेरिति चेन्न कर्मताधर्मिकघटाद्यन्वयधीपरत्वाभावनिश्चयदशायां प्रमेयत्वादिप्रकारेण घटकर्मत्वादिपरत्वस्य निश्चयेऽपि घटीयं कर्मत्वमित्यन्वयमतेरनुत्पत्त्या कर्मताधर्मिकघटान्वयबोधपरत्वप्रकारकनिश्चयत्वेनैव तात्पर्य्यधियस्तस्यां कारणत्वेन वाक्यार्थस्य तत्रानिवेशात्। वस्तुतः समानानुपूर्वीकस्यैव वाक्यान्तरस्य तस्यैव वा कालान्तरमन्तर्भाव्य घटीयकर्मत्वादिपरत्वनिश्चयसत्त्वेऽपि श्रूयमाणवाक्यव्यक्तेरिदानीमन्तर्भावेण तत्परत्वस्यानिश्चयेऽभावनिश्चये वा घटीयं कर्मत्वमित्याद्यन्वयमतेरनुत्पादाद्विशिष्यैव तत्तद्वाक्यव्यक्तिधर्मिकस्य घटकर्मत्वादि[illegible]रत्वनिश्चयस्य तत्तदन्वयबोधहेतुत्वमुपेयं तथाच तत्तद्धेतुभूतानां [illegible]प्रकरणज्ञानाभिधानामेव विज्ञानव्यक्तीनां तथात्वमुचितम् अवश्यं क्लृप्तपूर्ववर्त्तिताकत्वात्। अतएव सैन्धवमानय इत्यादावपि लवणपरत्वधीर्न लवणाद्यन्वयबुद्धौ हेतुः किन्तु तदर्जकत्वेनाभिमतं भोजनादिप्रकरणस्य प्रतिसन्धानमिति न्यायसिद्धान्तः। एवञ्च वाक्यार्थप्रतीतिजनकतयाभिप्रेतत्वलक्षणस्य तात्पर्य्यस्य ज्ञानमवश्यं शाब्दसामान्ये हेतुस्तस्य संशये व्यतिरेकनिश्चये च तदनुत्पादात् तन्निश्चयस्यैव युगपदनेकार्थोपस्थितावेकार्थमात्रान्वये विनिगमकत्वात् लक्षणाकल्पकत्वात् मुख्यार्थबाधस्य सर्वत्र लक्षणाया असम्भवात् तया च तात्पर्य्यावच्छेदकतयैव सर्वत्र वाक्यार्थसिद्धेः प्रत्यक्षानुमितिभ्यां भिन्नमनुभवं भावयन्नपि शब्दो गृहीतग्राहित्वेनानुवादक इति प्रभाकरमतमप्यनादेयं कवि-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वाक्यानामन्यार्थमात्रपरत्वस्य शुकवाक्यानाञ्च स्वार्थपरत्वाभावस्य निश्चयेऽपि ततः सामाजिकादेरन्वयानुभावोत्पत्त्या व्यभिचारादित्यास्तां विस्तरः ।

ननु स्वार्थान्वयगोचरो बोधः साकाङ्क्षैरपि सार्थकैरेव शब्दैः सम्पादनीयो न तु निरर्थकैस्तत्र कोऽसौ सार्थकः कतिविधश्च इत्याकाङ्क्षायामाह ।

शब्दान्तरमपेक्ष्यैव सार्थकः स्वार्थबोधकृत् ।
प्रकृतिः प्रत्ययश्चैव निपातश्चेति स त्रिधा ॥

यादृशः शब्दः शब्दान्तरं सहकृत्यैव स्वस्य स्वघटकस्य वा वृत्त्युपस्थाप्ययादृशार्थावगाहिबोधं प्रत्यनुकूलः स तथाविधार्थे सार्थकः पटपाचकाद्याः प्रकृतयः सुप्तिङाद्याः प्रत्ययाः चादयो निपाताश्च स्वोपस्थाप्यार्थस्य बोधं नियमतः शब्दान्तरं सहकृत्य जनयन्ति वाक्यानि पुनरसहकृत्यापि । शशविषाणादिकः शब्दोऽपि शशीयत्वादिना विषाणादेरन्वयबोधमादधानस्तादृशविषयताकबोधने सार्थक एव परन्त्व[illegible]ः । सचायं त्रिविध एव प्रकृतिः प्रत्ययो निपातश्चेति शप्श्नादिविकरणो नुमाद्यागमश्चान्वयबोधने प्रकृत्यादीनां सहायोऽपि न स्वार्थोपस्थितिद्वारा येन तमादाय चतुरादिविधः सार्थकः स्यात् । पुत्रो वः इत्यादावपि युष्मदादिसम्बन्धो न वसाद्यादेशस्यार्थः किन्तु तदादेशिनो युष्माकमित्यादिवाक्यस्य अतः पूर्वपदमपेक्ष्यैव तादृशसम्बन्धबोधानुकूले तत्र न प्रसङ्गः । सदृशाद्यर्थेषु प्रकृत्यादिभ्यो भिन्नेषु निभनीकाशादिशब्देषु अतिप्रसङ्गस्तु समासान्तर्गतत्वनियतस्वार्थबोधकताकान्यत्वेन विशेषणाद्वारणीयः ।

तत्र प्रथमोद्दिष्टां प्रकृतिं लक्षयन्ति ।

स्वेतरार्थानवच्छिन्नयत्स्वार्थस्यावबोधने ।
यच्छब्दनिश्चयो हेतुः प्रकृतिः सा तदर्थिका ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स्वेतरशब्दार्थविशेषितस्य यादृशस्वार्थस्यान्वयबोधं प्रति स्वाव्यवहितोत्तरत्वसंसर्गेण यादृशशब्दवत्ताया निश्चय एव हेतुस्तादृशस्तथाविधार्थे प्रकृतिः। पटभूप्रभृतयो हि शब्दाः स्वोत्तरविभक्त्याद्यंशे निश्चिता एव स्वोपस्थाप्यस्य वमनजननादेरन्वयं प्रत्ययार्थे कर्मत्वकर्तृत्वादौ बोधयन्ति न त्वन्यथा प्रत्ययास्तु पदान्तरार्थानवच्छिन्नस्य सङ्ख्याकालेष्टसाधनत्वादिस्वार्थस्यान्वयबोधं प्रत्यनिश्चिता अप्युपयुज्यन्ते। चैत्रः पचति यजेतेत्यादौ शब्दान्तरधर्मिकसुबादिनिश्चयस्यासत्त्वेऽपि तदर्थस्यैकत्ववर्त्तमानत्वादेः चैत्रपाकादावन्वयात् स्वाव्यवहितोत्तरत्वसंसर्गेण तादृशशब्दवत्ताया निश्चय एव तदुपस्थाप्ययादृशार्थान्वयबोधं प्रति हेतुस्तादृशस्यैव शब्दस्य प्रकृतेः तथाविधः स्वार्थः स च पाकेत्यादेः शक्त्यादिविरहेऽपि पचनादिरूपः सुबन्ते। पचनादेः कर्मत्वादावन्वयबोधं प्रत्ययादिधर्मिकतादृशशब्दवत्ताया निश्चयस्यैव हेतुत्वात्। बहुगुडो द्राक्षेत्यादावीषदसमाप्तत्वादिरूपस्य स्वार्थस्य द्राक्षादावन्वयबोधं प्रति गुडशब्दादिपदधर्मिकः स्वोत्तरत्वसम्बन्धेन बहुजादिप्रत्ययस्य निश्चय एव हेतुरपि तु न पदान्तरार्थानवच्छिन्नस्य तादृशस्वार्थस्य द्राक्षादावन्वयबोधकः प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थावच्छिन्नस्यैव संख्यादिभिन्नस्वार्थस्य धर्म्यन्तरेऽन्वयबोधकत्वव्युत्पत्तेः। अतो नाम्नः प्राग्विहिते बहुचि न प्रसङ्गः न वा चन्द्रनिभोऽयं कुम्भकारोऽयमित्यादौ सदृशकर्त्राद्यर्थके निभकारादौ पूर्वपदार्थावच्छिन्नस्यैव सदृशाद्यर्थस्य बोधकतायास्तत्र व्युत्पन्नत्वात्। न चैवमेवकारादेरन्ययोगाद्यर्थे प्रकृतित्वं न स्यात् पार्थ एव धनुर्धर इत्यादौ पार्थादिपदार्थविशेषितस्यैव तादृशस्वार्थस्यान्वयबोधं प्रति हेतुत्वादिति वाच्यम् इष्टत्वात् प्रकृतेः स्वोत्तरविभक्तिसाकाङ्क्षसजातीयत्व

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नियमात् एवकारादेश्च सविभक्तिकत्व एव प्रमाणाभावात्। ये तु मन्यन्ते पार्थान्ययोगत्वावच्छिन्नव्यवच्छेदस्यैव तत्रैवकारार्थत्वं तादृशार्थबोधने तात्पर्यग्राहकत्वेन शवादिवदाकाङ्क्षासम्पादकत्वेनैव वा पार्थादिशब्दस्योपयोगादेवकारादिनिपातः प्रकृतिरिव तस्य च लुप्तविभक्तिकत्वेन तादृशविभक्त्यंश एव तन्निश्चयस्य पार्थान्ययोगत्वाद्यवच्छिन्नव्यवच्छेदरूपस्वार्थान्वयबोधं प्रति हेतुत्वमिति तेषां पार्थ एवेत्यत्र पार्थैवकारार्थयोर्भेदेनानुभाविकस्यान्वयबोधस्यापलापप्रसङ्गः प्रसङ्गश्च तयोरभेदेनान्वयस्य तथा व्यवच्छेद एवेत्यादावपि प्रातिपदिकार्थयोरभेदान्वये तन्त्रस्य नाम्नोः समानविभक्तिकत्वस्यानपायादिति। यत्तु उपसर्गाणामिवैवकारादिनिपातानामपि न प्रकृतित्वं निरर्थकत्वात् परन्तु समभिव्याहृतपार्थादिपदानां तदन्ययोगव्यवच्छिन्नादिलक्षणायां निरूढत्वसम्पादकत्वमात्रमिति मतं तच्चिन्त्यम्।

लाघवादन्यथा निर्वक्ति।

स्वोपस्थाप्ययदर्थस्य बोधने तस्य निश्चयः।
तत्त्वेन हेतुरथवा प्रकृतिः सा तदर्थिका॥

तत्त्वेन यन्निश्चयत्वेन स्वोपस्थाप्ययादृशार्थस्यान्वयबोधं प्रति स्वाव्यवहितोत्तरत्वसंसर्गेण यादृशशब्दवत्तानिश्चयत्वेन हेतुत्वं तादृश एव शब्दस्तथाविधार्थे प्रकृतिरिति तु फलितार्थः। बहुगुडो द्राक्षेत्यादौ बहुजाद्यर्थस्यान्वयबोधं प्रति न गुडादिपदधर्मिकबहुजादिनिश्चयत्वेन हेतुत्वमपि तु सुपादिधर्मिकबहुगुडादिपदनिश्चयत्वेन अन्यथा कोशलादपि बहुगुडादिशब्दात् द्राक्षादौ बहुजाद्यर्थस्यान्वयबोधापत्तेरिति न तत्र प्रसङ्गः।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

प्रत्ययं लक्षयति विभजते च ।

यादृशार्थे प्रकृत्यन्यो निपातान्यश्च वृत्तिमान् ।
स तादृशार्थे शब्दः स्यात् प्रत्ययोऽसौ चतुर्विधः ॥

यादृशार्थ इति वृत्तावप्यन्वेति तेन यादृशार्थकप्रकृतिनिपाताभ्यां भिन्नो यादृशार्थे शक्तिनिरूढलक्षणान्यतरात्मकप्रशस्तवृत्तिमान् यादृशः शब्दः स तादृशार्थकप्रत्ययः प्रशंसायां मतुपो विधानात् शक्त्या निरूढलक्षणया च गुणगुणिनोः स्थितिप्रस्थानयोश्च बोधका अपि शुक्लस्थाप्रभृतयः प्रकृतिभ्यो न भिन्नाः तथा शक्त्या समुच्चयादिप्रतिपादका अपि चादयो न निपातेभ्यः सुबादयस्तु स्वपरतायामेव प्रकृतयो नत्वेकत्वाद्यर्थे । तृतीयादौ कर्मत्वादेः सत्यपि लक्षणा न निरूढा प्रायशः प्रयोगविरहात् । अतएव यत्रास्ति प्रयोगस्तत्र तृतीयादितोऽपि कर्मत्वादेरवगमः यथा पशुना रुद्रं यजेत इत्यादौ । अतएव चान्वयबलादेवैकवचनादेरेकत्वादिबोधकत्वप्राप्तौ द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने बहुषु बहुवचनमिति यत् पाणिनिः प्राह तदिदं द्वित्वैकत्वादावेव द्विवचनैकवचनादिनियमार्थमिति फणिभाष्यकृतः तेन द्वित्वादावपि नैकवचनादिः प्रमाणम् । तद्धिताख्यातकृतोऽप्येतेन व्याख्याताः तत्रापि शक्तिवन्निरूढलक्षणाया एव प्रत्ययत्वसम्पादकत्वात् नहि भक्षको दाक्षिः पश्यतीत्यादौ भक्षणादेर्लक्षणया देशाद्यवगमः कृतादितः कस्यापि स्वार्थिकप्रत्ययमात्रस्य च स्वरूपमर्थस्तेन लुगुच्यते देवतेत्यादौ सत्तलादौ नाव्याप्तिः भावविहितानामपि घञादीनामुक्तैव गतिः तत्रापि भावपदस्य धात्वर्थस्वरूपपरत्वात् । अन्यथा पाकं पश्येत्यादौ धात्वर्थस्य पचनादेः कर्मत्वाद्यन्वयापत्तेः सुवर्थे धात्वर्थस्यान्वयस्याव्युत्पन्नत्वात् इत्यपि च

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri
CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

स्तोकः पाक इत्यादिप्रयोगस्य परिशिष्टाद्युक्तस्य प्रामाण्यम् अन्यथा स्तोकादीनां धात्वर्थे विशेषणत्वे नियमतो द्वितीयापत्तेः अतएव सञ्चारो रतिमन्दिरावधि सखीकर्णावधि व्याहृतमित्यादिकं काव्यम् आगमोनिष्फलस्तत्र भुक्तिः स्तोकापि यत्र नो इत्यादिस्मृतिश्च सङ्गच्छत इति नव्याः। स्वोत्तरप्रत्ययार्थसाकाङ्क्षस्यैव धातोरर्थे विशेषणतापन्नस्य बोधने तदर्थकनाम्नो द्वितीयाद्यपेक्षा न तु धातुमात्रस्य तथाच स्तोकः पाक इत्यादिरेव प्रमाणं न तु स्तोकं पाक इत्यादिः अपृथग्रूपक्रियाया विशेषणं कर्मेत्याद्यनुशिष्टेरपि तत्रैव तात्पर्य्यात्। अतएव स्तोकं स्तोयते साधु गतं चकितं द्रष्टव्यमित्यादौ धात्वर्थस्य तिङाद्यर्थकालादिसाकाङ्क्षत्वान्न तद्विशेषणस्य द्वितीयाद्यनुपपत्तिरिति तु शाब्दिकसम्प्रदायः। यत्तु वाक्यपदीये भर्त्तृहरिणोक्तं यः स्वेतरस्य यस्यार्थे स्वार्थस्यान्वयबोधने। यदपेक्षस्तयोः पूर्व्वा प्रकृतिः प्रत्ययः परः॥ इति तद्बहुजादावव्याप्तिप्रसङ्गादुपेक्षितम्। यदपि स्वेतरार्थानवच्छिन्नस्वार्थस्यान्वयबोधने। योऽसमर्थः सैष शब्दः प्रत्ययोऽयं चतुर्विधः॥ इत्युमापत्युक्तं तदप्ययुक्तं सुप्तिङोः पदार्थान्तरावच्छिन्नस्वार्थसंख्यादिप्रकारकबोधसमर्थत्वेन तयोस्तव्यादौ चाव्याप्तेः सैष इत्यत्र सस्य पादपूरणे पुनः सन्धिः।

लाघवादन्यथा निर्वक्ति।

इतरार्थानवच्छिन्ने स्वार्थे यो बोधनाक्षमः।
तिङर्थस्य निभाद्यन्यः स वा प्रत्यय उच्यते॥

यः शब्दः शब्दान्तरार्थाविशेषिते यादृशस्वार्थे धर्म्मिणि तिङर्थस्यान्वयबोधने स्वरूपायोग्यः स वा निभादिशब्देभ्यो भिन्नस्तादृशार्थे प्रत्यय इत्यर्थः। चैत्रोऽस्तीत्यादावर्थान्तरा-

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नवच्छिन्ने स्वार्थे नाम्नां तिङर्थान्वयबोधकत्वम्। एवं यजेत स्वोयेतित्यादौ यजादिधातूनाम् पचतीत्यादौ तिङां पाच-कोऽस्तीत्यादौ कृतां काश्यपिरित्यादौ च तद्धितानाम् प्रकृत्यर्थावच्छिन्न एव स्वार्थे कृत्यादौ तिङर्थस्य वर्त्तमान-त्वादेर्बोधकत्वं न तु तदवच्छिन्न इति न तेषु अप्रसङ्गः। निभनिपातादिकस्तु शब्दान्तरार्थानवच्छिन्ने सदृशसमुच्चयादि स्वार्थे तिङर्थस्यान्वयं प्रति स्वरूपायोग्योऽपि निभादिरेवेति न तत्र प्रसङ्गः।

निपातं लक्षयति।

स्वार्थे शब्दान्तरार्थस्य तादात्म्ये नान्वयाक्षमः।

सुबाद्यन्यो निपातोऽसौ विविधश्चादिभेदतः॥

यः शब्दः केवले यादृशस्वार्थे शब्दान्तरार्थस्य तादात्म्ये नान्वयबोधं प्रत्यसमर्थः सुबादिप्रत्ययेभ्यः प्रत्येकं भिन्नः स तादृशार्थे निपातः [illegible]दयो निपाताः स्वार्थे समुच्चयादौ नामा-र्थस्याभेदेनान्वयबोध[illegible]त्ययोग्याः नहि स्मृतमनुभूतञ्चेत्यादितः कस्यापि स्मृतः समुच्च[illegible] [illegible]यादि रनुभवः किन्तु स्मृतानुभूतयोः समुच्चय इत्यादिरेव। [illegible]वं पचतीत्यादौ धातुरपि स्वार्थे नामार्थस्य तादात्म्यं [illegible]धयं तत्समर्थ एव प्रत्ययस्तु सुबादि-रेव च शब्द इत्यादौ नामार्थस्याभेदसाकाङ्क्षकारादि-स्वपरतायान्न निपातः किन्तु नामैव पुरन्दरप्रभृतौ तु नामि निपातव्यपदेशः सूत्रनिष्पाद्यत्वप्रयुक्तो भाक्तः कार्त्तिक्यादि यन्न दानं तदत्यन्तविनिन्दितमित्यादौ न केवले नञर्थे यदर्थस्य तादात्म्ये नान्वयः किन्तु दानाद्यवच्छिन्ने। स्वर्दिवा नक्तमाद्य-व्ययमपि नामैव न तु [illegible]पातः शोभनं स्वरित्यादौ तदर्थे नामार्थस्य तादात्म्ये नान्वयात्। प्रादयस्तूपसर्गा न सार्थकाः सार्थकाश्चेत् निपाताः अपि जातौ सत्ता नास्तीत्यत्र सत्तायां जातित्वाभि

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

त्वस्य समवेतत्वनिरूपितस्वरूपसम्बन्धेनात्यन्ताभावो नञा प्रत्याय्यते न तु सत्त्वस्याभावः प्रथमान्तपदानुपस्थाप्यत्वेन नञर्थे तत्रास्तित्वादिक्रियान्वयस्यायोगात् जातौ जातौ न स्त इत्यत्र जातिद्वयत्वावच्छिन्नाभावस्यैकत्वेन तत्र तिङर्थद्वित्वस्य पर्याप्तिवाधान्वयासम्भवाच्च । सत्ता समवायेन जातौ नास्तीत्यादौ तु समवेतत्वायस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वे समवायशब्दस्य लक्षणा परेषामपि सत्ताभावस्य समवायावच्छिन्नत्वासम्भवेन समवायावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वे तल्लक्षणाया आवश्यकत्वात् प्रथमार्थप्रतियोगित्वे समवायावच्छिन्नत्वस्य तत्रान्वय इति तु साहसं प्रथमायाः प्रतियोगितार्थकत्वस्य क्वचिदप्यकल्पनात् विशिष्टसत्ता गुणे नास्तीत्यादिकस्तु प्रयोगो यदि प्रमाणं तदाधेयत्वस्याव्याप्यवृत्तित्वेन द्रव्यवृत्तित्वावच्छेदेन तस्यां गुणवृत्तित्वाभावसत्त्वात् विशिष्टस्यातिरिक्तत्वादित्यपि कश्चित् । न क्रोधो न च मात्सर्यं न लोभो नाशुभाः मतिः । भवन्ति कृतपुण्यानां भक्तानां पुरुषोत्तमे इत्यादावनेकनञामानर्थक्यप्रसङ्गस्तु. न तं विरिञ्चिर्न भवो न श्रीर्नापि धनाधिपः । दातुमर्हन्ति विभवं विष्णोराराधनं विना इत्यादाविव प्रकारान्तरवादिनामपि समानः समानसमाधानश्च । पदात् परस्य युष्मदादेस्ते प्रभृत्यादेशविधौ च पदशब्दः साकाङ्क्षनिपातस्याप्युपलक्षकस्तेन न ते धनं धर्ममित्यादौ न तस्यानुपपत्तिः सदृशाद्यर्थे निभादेर्निपातत्वव्युदासस्तु प्रागुक्तदिशावसेयः । स चायं निपातश्च तु नञ पुनरिवैवमादिभेदाद्बहुविधः ।

ननु यदि प्रकृतिः प्रत्ययो निपातो वा स्वार्थोपस्थितिद्वारान्वयबोधं कुर्य्यात् प्रत्येकमात्रं निराकाङ्क्षशब्दसहकृतं वा किन्न कुर्य्यात् मिलितानामेव तेषां तथात्वन्तु सर्वत्रासम्भव इत्यत आह ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वाक्यभावमवाप्तस्य सार्थकस्यावबोधतः ।
सम्पद्यते शाब्दबोधोन तन्मात्रस्य बोधतः ॥

सार्थकस्य प्रकृत्यादेर्वाक्यतामापन्नस्यैव स्वार्थोपस्थितिद्वारा-न्वयबोधकत्वं न तु प्रत्येकस्य निराकाङ्क्षसहितस्य वा।

वाक्यं यदि शब्दसमूहस्तदा मिथोनिराकाङ्क्षस्यापि तस्या-न्वयबोधकत्वापत्तिरतो वाक्यं लक्षयति ।

मिथः साकाङ्क्षशब्दस्य व्यूहोवाक्यं चतुर्विधम् ।
सुप्तिङन्तचयो नैवमतिव्याप्त्यादिदोषतः ॥

यादृशशब्दानां यादृशार्थविषयिताकबोधं प्रत्यनुकूला परस्पराकाङ्क्षा तादृशशब्दस्तोम एव तथाविधार्थे वाक्यम्। तच्च चतुर्विधं चतसृस्त्र विधा वक्ष्यन्ते। वह्निना सिञ्च इत्या-द्यपि वाक्यमेव परन्तु बाधितार्थकत्वादयोग्यम्। शाब्दमत-रहार्थ्यत्वोपगमे निर्वह्निर्वह्निमान् पचन्न पचतीत्यादिकमपि वाक्यमेव नो चेदपार्थकमेव यादृशबोधत्वावच्छेदेनाहार्यत्वं तादृशबुद्ध्यर्थं प्रयु... दानामेव तथाविधार्थबोधं प्रत्यपार्थक-त्वात् यत्तु सुप्तिङ...चयवाक्यमित्यमरसिंहेनोक्तं तन्न युक्तं सुबन्तादेः प्रत्येकमस...विकल्पे नातिव्याप्त्यतिव्याप्त्योः प्रस-ङ्गात् न हि घटं पटा...रः पचति गच्छतीत्यानुपूर्वीकोवा शब्दसमूहो वाक्यं न द...पचतीत्येतयोः प्रत्येकं न वाक्यं क्रियारहितन्न वाक्यम...दकस्तु प्राचां प्रवादो निर्युक्ति-कत्वादश्रद्धेयः।

प्रकृतिं विभजते ।

निरुक्ता प्रकृति...नामधातुप्रभेदतः ।
यत् प्रादिपदिव...उक्तं तन्नाम्नो नातिरिच्यते ॥

निरुक्ता न तु सां...नामिव जगदुपानभूता यच्च पाणिनि-प्रभृतिभिः प्रातिपदिकं प्रकृतिरित्युक्तं तदपि नाम्नो नातिरि-च्यते नातो विभागन्यूनता ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तत्र प्रथमोद्दिष्टं नाम लक्षयति।

येन स्वीययदर्थस्य मुख्यतः प्रतिपादने।
स्वोत्तरप्रथमापेक्षा तन्नाम स्यात्तदर्थकम्॥

यादृशशब्देन स्वोपस्थाप्ययदर्थमुख्यविशेष्यकान्वयबोधार्थं स्वोत्तरप्रथमाविभक्तिरपेक्ष्यते तादृशः शब्दः एव तदर्थकं नाम। घटादयो हि शब्दाः प्रथमान्तत्वेन निश्चिता एव स्वार्थमुख्यविशेष्यकं बोधमुत्पादयन्ति तत्त्वन्यथा न हि घट इत्यादित इव घटादित्यादितोऽपि घटादिमुख्यविशेष्यकः सुवर्थसंख्यादेरवगमः। पीतपटेत्यादिकः समासोऽपि स्वोत्तरं प्रथमाप्रतिसन्धानदशायामेव पटादिमुख्यधर्मिताकस्य पीताद्यन्वयबोधस्य जनकः अतएव नापदं प्रयुञ्जीतेति वृद्धाः। पदं विभक्त्यन्तं पीतपटरूपमित्यादावपि नावान्तरवाक्यार्थबोधपूर्वको महावाक्यार्थबोधः पटादिनाम्नः प्रथमान्तत्वाभावेन तदर्थे पीताद्यन्वयधियः पूर्वमसम्भवात् विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहितायाः प्रमाणान्तरेण पटधर्मिकपीतनिश्चयात्पूर्वं तत्र सम्भवात्। नचान्योन्यन्यपरस्परादिनामस्वव्याप्तिरेषा प्रथमा नाभिधीयते इति वृद्धस्मरणादिति वाच्यं मन्त्राभ्यां योन्यं हन्यत इत्यादौ मन्त्राः परस्मैपदनत इत्यनकर्मसमभिव्याहारेण तेषामपि प्रथमान्तत्वादन्यथा सकर्मकस्य हन्पटशब्दाख्यातसाकाङ्क्षत्वानुपपत्तेरकर्मकस्यैव धातोस्तथात्वात्। मित्य

निरुक्तं नाम विभजते। ासर

रूढञ्च लक्षकञ्चैव योगरूढञ्च यौगिकम्
तच्चतुर्द्धा परैरूढयौगिकं मन्यतेऽधिकम्

तन्नाम च त्रयमवधारणार्थं तेन कौ कश्चिन्नाम क्वचिदर्थं रूढमेव यथा गोप्रभृतौ गवादि गमेर्डो टाभाभ्यां नुर्घटइ- चेत्यादेरौणादिकप्रत्ययस्य शक्तिविरहेण यौगिकत्वविरहात्

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

किञ्चिल्लक्षकमेव यथा तीरादौ गङ्गादि आद्यव्युत्पत्त्या पूरवत्तौ शक्तिग्रहस्याविशिष्टत्वेऽप्याजानिकप्रयोगापत्त्या तदप्रामाण्यकल्पनात् शक्तेः पूर्वपूर्वप्रयोगानियतत्वात् किञ्चिद्योगरूढमेव यथा पङ्कजातपद्मादौ पङ्कजादि किञ्चित् यौगिकमेव यथा पाककर्त्रादौ पाचकादि। रूढयौगिकमप्यधिकं नाम यथा मण्डप महारजतादि तद्धि कदाचिदवयववृत्त्या योगार्थमेव कदाचिच्च समुदायशक्त्या रूढ्यर्थमेवाभिधत्ते इत्यपरेषां मतम्। गौर्वाहीकइत्यादौ तु शक्यार्थसदृशत्वावच्छिन्नबोधकतया गौणं गवादिपदं गोसदृशादौ लक्षकमेव न ततो भिद्यते।

रूढं नाम लक्षयति विभजते च।

रूढं सङ्केतवन्नाम सैव संज्ञेति कीर्त्त्यते।
नैमित्तिकी पारिभाषिक्यौपाधिक्यपि तद्विदा॥

यन्नाम याद्दशार्थे सङ्केतितमेव न तु यौगिकमपि तद्रूढं योगरूढन्तु पङ्कजादिकं न तथा रूढनामैव च संज्ञापदेनाभिलप्यते न तु रूढं [illegible]वत् संज्ञापि नाम्नोऽवान्तरभेदः [illegible] विभागव्याघातः स्यात् [illegible] संज्ञायाश्च त्रयो भेदाः नैमित्तिकी पारिभाषिकी औपाधिकी[illegible]ति पाचकपाठकादयस्तु न संज्ञा सङ्केतशून्यत्वादिति वादौ[illegible]

ये तु रूढस्य किन्तु[illegible]विधत्वमाहुस्तन्मतमुपन्यस्यति।

जातिद्रव्यगुणि[illegible]: सङ्केतवत्तया।
जातिशब्दादि[illegible]चातुर्विध्यं परे जगुः॥

गोगवयादीनां [illegible]त्वादिजात्या पश्वाद्यादीनां लाङ्गलधनादिद्रव्येण धर्मपिशुनादीनां पुण्यद्वेषादिगुणेन चलचपलादीनाञ्च शब्दानां. कर्मणावच्छिन्नशक्तिमत्त्वाच्चातुर्विध्यं रूढानामिति। यथोक्तं दण्डाचार्य्यैः शब्दैरेव प्रतीयन्ते जाति

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

द्रव्यगुणक्रियाः। चातुर्विध्यादमीषान्तु शब्द उक्तश्चतुर्विध इति तदितज्जड़मूकमूर्खादीनामन्यशून्यादीनाञ्च शब्दानामपरिग्रहापत्त्या परित्यक्तमस्माभिः।

नैमित्तिकसंज्ञां लक्षयति।

जात्यवच्छिन्नसङ्केतवती नैमित्तिकी मता।
जातिमात्रे हि सङ्केताद्व्यक्तेर्भानं सुदुष्करम्॥

यन्नाम जात्यवच्छिन्नसङ्केतवत् सा नैमित्तिकी संज्ञा यथा गो चैत्रादिः सा हि गोत्वचैत्रत्वादिजात्यवच्छिन्नमेव गवादिकमभिधत्ते न तु गोत्वादिजातिमात्रं गोपदं गोत्वे सङ्केतितमित्याकारकग्रहाद्गामानयेत्यादौ गोत्वादिना गवादेरन्वयानुपपत्तेः एकशक्तत्वग्रहस्यान्यानुभावकत्वेऽतिप्रसङ्गात्। ननु गामानयेत्यादौ गोत्वादिकर्मताकत्वेनैवानयनादेरन्वयधीर्गोत्वादिशक्तत्वेन पदज्ञानस्य गोत्वाद्यन्वयबुद्धिं प्रत्येव हेतुत्वात् सुवर्थकर्मत्वादौ स्वाश्रयवृत्तित्वसम्बन्धेनैव प्रकृत्यर्थस्य गोत्वादेः साकाङ्क्षत्वात् गवादिकर्मताकत्वेन बोधस्तूत्तरकालमाक्षेपात् कर्मत्वं गोवृत्तिगोत्वनिष्ठ[?]तात्वादानयनं गोवृत्तिकर्मताकं गोत्ववृत्तिकर्मताकत्[?]न [?]याद्यनुमानसाम्राज्यात्। न च वस्तुगत्या यद्गोत्वशक्तत्वं समा[?]ज्ञानस्य हेतुत्वे गोपदं जातिशक्तमित्येवं ग्रहादपि शुद्ध[?]पदश[?]न्वयबोधापत्तिः गोत्वत्वावच्छिन्नशक्तत्वप्रकारकज्ञानत्वेन [?]मित्य[?]वे च लाघवाद्गोत्वावच्छिन्नशक्तताप्रकारकज्ञानत्वेनैव हे[?]ास[?] गोत्वत्वाद्यप्रवेशादिति वाच्यं गोपदं गोत्वशक्तमित्याकारकज्ञा[?]न हेतुतायां शुद्धस्यैव गोत्वस्य विषयितासम्बन्धेन शक्तांशे प्र[?]षणत्वेन गोत्वत्वादिप्रवेशगौरवस्यायोगात्। न हि सम[?]यान्यसम्बन्धेन जातेः प्रकारतायां धर्मावच्छिन्नत्वनियमो मा[?]भावात् अयं गौरित्यादिव्यवसायोत्तरमिमं गोत्वेन जानामीत्याकारे तस्य ज्ञात-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तालिङ्गकानुमानेऽनुव्यवसाये वा व्यभिचाराच्च प्रागनुपस्थित्या गोत्वत्वादेस्तत्रोपनयायोगात्। एतेन जातिनिरवच्छिन्नप्रकारत्वस्य समवाय संसर्गावच्छिन्नत्वनियमात् केवलस्य गोत्वादेः शक्यांशे विषयतया सुबर्थकर्मत्वांशे च परम्परया प्रकारत्वायोग इत्यपि प्रत्युक्तम् उक्तस्थल एव व्यभिचारात्। न चैवं कालोगौः पटं गौरित्यादिप्रत्ययोऽपि प्रमा स्यात् कालिकादिसम्बन्धेन गोत्वादिमति तत्प्रकारकत्वादिति वाच्यं कालिकादिसम्बन्धेन गोत्वादेः प्रामाण्यस्य गोत्वत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारतागर्भत्वेन तादृशमतेः प्रमात्वयोगात् अन्यथा घटत्वादिजातेः संस्थानसमवेतत्वमते संयोगो घट इत्यादिप्रतीतेः समवायेन प्रमात्वस्य दुर्वारतापत्तेः शाब्दस्येव प्रत्यक्षस्यापि कालोगौरित्यादिबोधस्य नियमतो गवाद्यभेदावगाहित्वेनैवाप्रमात्वसम्भवाच्चेति भट्टमतानुवर्त्तिनः। तन्मन्दं विनाप्याक्षेपं गामानयेत्यादितो गवादिकर्मताकत्वेनानयनादेरन्वयबोधस्यानुभविकत्वात् गौर्गच्छतीत्यादौ शुद्धगोत्वे गतिमत्त्वाद्यन्वयस्यानुभवेनास्पर्शनात् गोत्वत्वाद्यनुप[illegible]त्या च गोत्वं गच्छतीत्याद्यनुभवस्यासम्भवात् स्वाश्रयवृत्तित्व[illegible]न गतिमत्त्वादिहेतुना गवादौ साक्षात्सम्बन्धेन गति[illegible]आक्षेपस्य व्यभिचारादिदोषेण दुःशक्यत्वाच्च। एतेन [illegible]दौ गोत्वादेः स्वाश्रयवृत्तित्वसम्बन्धेनान्वयबोधोत्तरं [illegible]स्य गोत्ववृत्तित्वं गोवृत्तित्वं विनानुपपन्नमित्यनुपपत्ति[illegible]हकृतेन गामित्यादिवाक्येनैव कर्मत्वं गवीयमित्यौपाद[illegible]गोगवादिव्यक्तेर्बोध इति श्रीकरमतमप्यनादेयं मिथोवि[illegible]द्धाभ्यां शाब्दत्वार्थापत्तित्वाभ्यामवच्छिन्नबोधस्यालीकत्वेन शब्दानुपपत्तिभ्यां सम्भूय तथाविधौपादानिकबोधस्य जननायोगाच्च। यत्तु गौर्ज्ञायते गौर्नश्यति सर्वत्र गोत्वादिजातिशक्तेनैव गवादिपदेन लक्षणया गोत्वादि-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

विशिष्टा व्यक्तिर्बोध्यते व्यक्तीनां बहुत्वेनान्यलभ्यत्वेन च तत्र शक्तिकल्पनात् तात्पर्य्यानुपपत्तेरपि लक्षणाया वीजत्वात् यदाहुर्मण्डनाचार्य्याः जातेरस्तित्वनास्तित्वे न हि कश्चिद्विवक्षति । नित्यत्वाल्लक्षणीयाया व्यक्तेस्ते हि विशेषणे इति तदपि तुच्छं व्यक्तिविनाकृतायां गोत्वादिजातौ गवादिपदस्य मुख्यप्रयोगाभावेन तन्मात्रस्याशक्यत्वे तद्वति गवादौ लक्षणाया वक्तुमशक्यत्वात् शक्यसम्बन्धस्यैव लक्षणात्वात् । न च गोरन्यो महिष इत्यादौ पञ्चम्यर्थेऽवधित्वे प्रतियोगित्वे वा स्वावच्छेद्यत्वसम्बन्धेन शुद्धस्य गोत्वादेरन्वयात्तथाविधस्थल एव जातौ मुख्यप्रयोगः तत्र पञ्चम्याः स्वार्थेऽवधित्वादौ स्वनिष्ठगोत्वावच्छेद्यत्वसंसर्गेण प्रकृत्यर्थस्य गवादेरन्वयबोधकत्वात् अन्यथा गोगोत्वयोर्भक्तिशक्तिभ्यां गोपदेन बोधने वृत्तिद्वययोगपद्यापत्तेः वस्तुतः शुद्धस्य गोत्वादेः शाब्दधीप्रकारतायाः समवायावच्छिन्नत्वनियमात्तस्यावधित्वादौ स्वावच्छेद्यत्वादिसम्बन्धेनानान्वयोद्घट एव द्रव्यं घट इत्यादिप्रतीतेः समवायेन प्रमात्वानुरोधाद्घटत्वजातेर्नानात्वोपगमादिति ।

प्राभाकरास्तु गोत्वशक्तत्वेन ज्ञातं पदं ताद्रूप्येण गोशब्दत्वावच्छिन्नं प्रत्येव हेतुरतो गोत्वशक्तिग्रहान्न गोत्वेन गवयादेः न वा द्रव्यात्वादिना गोरन्वयधियोऽतिप्रसङ्गः । न चैवं जातिरिव व्यक्तेरपि शक्यत्वमावश्यकं न हि गवादिपदस्य शक्यत्वं जन्यत्वमपि तु जन्यशाब्दधीविषयत्वं तत्र गोत्वस्येव गोरप्यविशिष्टमिति वाच्यं गवादिपदधर्म्मिकस्वशक्तताज्ञानत्वावच्छिन्नशाब्दधीजनकतायच्छेदकत्वेन गोत्वादेरेव गवादिपदशक्यत्वात् गोत्वशक्ततापेक्षया गोशक्तत्वस्य गुरुतया तज्ज्ञानत्वस्य गोशाब्दं प्रति जनकतानवच्छेदकत्वात् । अतएवान्वयबुद्धेरात्मस्वात्मत्वाद्यवगाहित्वेऽपि न तेषां पदशक्यत्वम् अस्तु वा गोत्वादि-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

शक्तत्वेन ज्ञातं पदं गोत्वादिशब्दत्वावच्छिन्नं प्रत्येव हेतुर्विशेष्यतया तादृशशब्दं प्रति समवायेन गोत्वस्य नियामकत्वकल्पनाच्च नातिप्रसङ्गः गोत्वादिना गवादेरिव गवादेर्गोत्वादिनान्वयबोधत्वावच्छिन्नं प्रत्यपि विनिगमकाभावेन गोत्वादिशक्तिज्ञानत्वेन हेतुत्वमपेक्ष्य गोत्वशाब्दत्वावच्छिन्नं प्रत्येव गोत्वस्य तच्छक्तत्वज्ञानस्य च द्वयोः कारणतायामेव लाघवात् वस्तुतो गोत्वशाब्दं प्रति गोत्वशक्तिज्ञानमेव हेतुर्न तु गोत्वमपि जातिव्यक्त्योस्तुल्यवित्तिवेद्यत्वनियमादेव गोव्यक्तीनां तद्विषयत्वसिद्धेः प्रमाणविरहादेव गोत्वादिना गवयादिविषयत्वस्य तत्रासिद्धेश्च। यद्यपि जातेर्विषयत्वं तत्समवायिव्यक्तिविषयतानिरूपितमिति न व्याप्तिर्गोत्वाद्यालोचने काले गोत्ववानित्यादिबोधे च व्यभिचारात् नापि जातेर्निरवच्छिन्नप्रकारतायास्तथात्वनियमः गौरयमित्यादिज्ञानस्य प्रत्यक्षे गोत्वेनेमं जानामीत्याकारे तथात्वात्तथाप्यन्वयबोधस्य निरवच्छिन्नगोत्वादिप्रकारत्वं गवादिविशेष्यतानिरूपितमेवेति व्याप्तिस्तादृशविशेष्यताकत्वं विना शुद्धस्य गोत्वादेरन्वयबोधेनास्पर्शनात् गुरूणां गोत्वेन गवयादिबोधस्यालीकत्वात्। अतएव गवाद्यंशे गोत्वादिप्रकारको बोधः समवायेनेव सम्बन्धान्तरेणापि तत्प्रकारकः स्याद्गोत्वशक्तिज्ञानस्य तदीयसम्बन्धभानं प्रत्युदासीनत्वादित्यपि प्रत्युक्तं शाब्दमतेः शुद्धगोत्वप्रकारतायां गोविशेष्यताकत्वस्येव समवायावच्छिन्नत्वस्यापि व्याप्तिबलेन सिद्धावपि सम्बन्धान्तरावच्छिन्नत्वस्य प्रमाणविरहेणासिद्धेः। एवञ्च गोत्वादिशक्तिज्ञानत्वेन जनकतायां विषयतयावच्छेदकत्वाद्गोत्वादिरेव गवादिपदस्यार्थः गवादौ तद्व्यवहारस्तु तादृशावच्छेदकधर्मवत्त्वप्रयुक्तो गौणः। नचैवं गम्यादिधातोरपि गत्यादौ शक्तिर्न स्याद्गतित्वादिशक्तिज्ञानादेव ताद्रूप्ये

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

गत्यादेर्गम्यादिधातुतो बोधसम्भवादिति वाच्यं गुरूणां गतित्वादेः संस्थानाव्यङ्ग्यत्वेन जातित्वासम्भवात् उत्तरसंयोगाद्यवच्छिन्नक्रियात्वाद्युपाधिरूपे च तत्र स्वरूपतः शक्तिग्रहायोगात् सखण्डस्य निरवच्छिन्नप्रकारत्वाभावात् निरुक्तक्रियात्वत्वावच्छिन्नशक्तताज्ञानत्वेन हेतुतामपेक्ष्य लघुतया तादृशक्रियात्वावच्छिन्नशक्तिमत्त्वज्ञानत्वेनैव तथात्वौचित्यात् गुरुत्वादिप्रयोज्यस्य पतनत्वादेरखण्डत्वे पत्यादिधातूनां तत्र शक्तत्वेऽपि क्षत्यभावाच्च पश्वादिपदानामपि लोमवल्लाङ्गूलादिपर्य्यवसिते पशुत्वादिमात्रे न शक्तिस्तत्र तत्र वृत्तिग्रहोत्तरं तन्मात्रस्यैवानुभवेन तदाश्रयस्यालाभात् लोमादीनां स्वाश्रयतुल्यवित्तिवेद्यत्वस्य लोमवल्लाङ्गूलवान् देश इत्याद्यनुभवे व्यभिचारादितिप्राहुः। तत्र ब्रूमः शाब्दमतेर्गवादिव्यक्त्यवगाहित्वमवश्यङ्कारणप्रयोज्यं जन्यधीविषयतायास्तत्प्रयोज्यत्वनियमादन्यथा पक्षधर्म्मिकसाध्यावगाहितादेरपि परामर्शादिप्रयोज्यता न स्यादनुमत्यादि सामान्यं प्रत्येव ज्ञानत्वादिना हेतुत्वस्य लाघवेनौचित्यात् पक्षतादि सहकृतपरामर्शाद्युत्तरज्ञानस्य तत्प्रकाशस्यैव वा पक्षे साध्यावगाहित्वनियमादेवानुमित्यादेः प्रतिनियतपक्षाद्यवगाहित्वसिद्धेः। किञ्च गोत्वशक्तत्वं न गोत्वसमयत्वं यस्य धात्वन्वयधीहेतुत्वासिद्धत्वात् नापि तद्गोचरमभिधानात्मकं पदार्थान्तरं तत्र मानाभावात् न वा गोत्वानुभवजनकत्वं पटादिपदस्यापि गोत्वशक्तत्वापत्तेस्तस्यापि गवादिपदाकाङ्क्षादिसाचिव्येन गोत्वानुभवजनकत्वात् न च गोत्वानुभवसामान्यं प्रति हेतुत्वं तथा गवादिपदेऽप्यसत्वात् नापि गोत्वानुभवजनकत्व प्रकारकनित्यसङ्केतवत्त्वं तादृशसङ्केतवत्त्वमात्रं वा गोत्वशक्तत्वमिति साम्प्रतं गौरिदं गोत्वेन गवानुभवस्य जनकतया न सङ्केतितमित्यादिग्रहेऽपि तस्य ग्रहाद्गोत्वेन

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

गोरन्वयधीप्रसङ्गात् किन्तु गोत्वेन गवानुभवस्य जनकतया सङ्केतितत्वं तथा तथा च पदधर्मिकतज्ज्ञानत्वेन गोत्वप्रकारकशाब्दं प्रति हेतुतायां गोत्वस्येव तद्विशिष्टस्य गोरपि विषयविधयावच्छेदकत्वादवश्यं गोत्वादिविशिष्टो गवादिर्गवादिपदस्यार्थः ।

स्यादेतत् निरुक्तस्येव सङ्केतस्य कुतः प्रथमतो ग्रहः नोपमानान्न कोषान्न विवरणान्न प्रसिद्धार्थशब्दसामानाधिकरण्यान्नापि वाक्यशेषादमीषां शक्तिग्रहमूलकत्वेन पूर्वं पृथुकस्य कस्यापि तदसत्वादत आह ।

सङ्केतस्य ग्रहः पूर्वं वृद्धस्य व्यवहारतः ।
पश्चादिवोपमानाद्यैः शक्तिधीपूर्वकैरसौ ॥

प्रथमं पदेषु सङ्केतग्रहो वृद्धस्य व्युत्पन्नस्य शब्दाधीनव्यवहारादेव बालानां तथा हि गामानयेति केनचिन्निपुणेन नियुक्तः कश्चन व्युत्पन्नस्तद्वाक्यतोऽर्थं प्रतीत्य गवानयनं करोति तच्चोपलभमानो बाल इदं गवानयनं स्वगोचरप्रवृत्तिजन्यं चेष्टात्वान्मदीयस्तनपानादिवदित्यनुमाय सा गवानयनप्रवृत्तिः स्वविषयधर्मिककार्य्यताज्ञानजन्या प्रवृत्तित्वात् निजप्रवृत्तिवदिति प्रवृत्तेर्गवानयनधर्मिककार्य्यताज्ञानजन्यत्वं प्रसाध्य गवानयनगोचरतज्ज्ञानसाधारणहेतुकं कार्य्यत्वाद्घटवदित्येव मनुमिन्वानः समुपस्थितत्वाद्बाधावाच्च श्रुतं वृद्धवाक्यमेव तदसाधारणकारणत्वेनावधारयति तदनन्तरञ्च गवादिपदानां प्रत्येकमावापोद्वापेन गवादिनुभवजनकत्वमवगत्यानतिप्रसक्तये गवादिसङ्केतस्य तदनुकूलत्वं कल्पयति । पश्चात्तु क्वचिदुपमानाच्छक्तिग्रहो यथा गवादिपदशक्तिधीसाचिव्येन गोसादृश्यातिदेशवाक्यात् गवयपदवाच्यत्वबोधोत्तरं गवयत्वजात्यवच्छिन्ने गोसादृश्यग्रहात् गवयो गवयपदवाच्य इत्याकारः क्वचिच्च व्याकरणात्

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

यथा कर्मणि द्वितीया कर्त्तरि परस्मैपदमित्याद्यनुशासनात् कर्मत्वादौ द्वितीयादेः क्वचित् कोषादपि यथा गुणे शुक्लादयः पुंसि गुणिलिङ्गास्तु तद्वति। शीतं गुणे तद्वदर्थाः सुशीमः शिशिरो जड़ः। चूर्णे चोदः समुत्पिञ्जपिञ्जलौ भृशमाकुले इत्यादि कोषेभ्यः श्वैत्यादौ शुक्लादिशब्दस्य। क्वचिद्विवरणादपि यथा पचति पाकं करोतीति तुल्यार्थकवाक्यात् कृत्यादौ तिङादेः। क्वचित् प्रसिद्धार्थशब्दसामानाधिकरण्यादपि यथा नीरूपस्पर्शवान् वायुर्निस्पृश मूर्त्तिमन्मन इत्यादौ रूपशून्यस्पर्शवदादिषु वायादिपदस्य वायुत्वादिजातेरतीन्द्रियत्वेन स्वरूपतस्तदवच्छिन्नस्यानुपस्थित्या तत्र शक्तिग्रहायोगात् यथा वा सत्कृत्यालङ्कृतां कन्यां ददानः कुकुदः स्मृत इत्यादावुक्तरीत्या कन्यादातादिषु कुकुदादिपदस्य। सहकारतरौ मधुरं रौति पिक इत्यादिकन्तु न युक्तमुक्तक्रमेण शक्तिग्रहस्योदाहरणं तिङर्थे धर्मिण्यभेदेन नामार्थान्वयस्याव्युत्पन्नत्वात् प्रत्यक्षसिद्ध कोकिलत्वजात्यवच्छिन्न एव लाघवेन पिकशब्दस्य शक्त्यावच्छेदाच्च। क्वचिद्वाक्यशेषादपि यथा यवपदस्य कङ्गु प्रभृतौ म्लेच्छानां दीर्घशूके च शिष्टानां व्यवहारादेकमात्रशक्तेः परिच्छेत्तुमशक्यत्वात् नानार्थत्वस्य चान्याय्यत्वात् यवमयश्चरुर्भवतीतिश्रुतौ यवपदस्यार्थसन्देहे वसन्ते सर्वशस्यानां जायते पत्रशातनम्। मोदमानास्तु तिष्ठन्ति यवाः कणिशशालिन इति विध्यर्थाकाङ्क्षया प्रवर्त्तमानाद्वाक्यशेषाद्दीर्घशूक एव यवपदस्य शक्तिग्रहः। यथा वा स्वाराज्यकामोऽग्निष्टोमेन यजेतेत्यादिविधिशेषीभूतेभ्यः यन्न दुःखेन सम्भिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरम्। अभिलाषोपनीतं च यत्तत्सुखं स्वपदास्पदमित्यादिवाक्येभ्यः स्वरादिपदस्य।

ननु व्यवहारादनुमितेर्गवाद्यानयनधर्मिककार्य्यतान्वयज्ञाने

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पदानां प्रथमतः कारणत्वं साकाङ्क्षपदत्वावच्छेदेनैव गृहीत-मुपस्थितत्वादतस्तदुपपत्तये शाब्दसामान्यं प्रत्यवश्यं कार्य्यता-वाचिपदस्य तत्साकाङ्क्षपदस्य वा हेतुत्वमुपेतव्यं तथाच कथं केवलकोषादितः शक्तिग्रहस्तस्य विध्यनाकाङ्क्षत्वेनार्थवादतया शाब्दबोधाजनकत्वादिति प्राभाकराशङ्कां निरस्यति ।

कार्य्यत्वस्यान्वयज्ञाने प्राग्गृहीतापि हेतुता ।
पदानामर्थवादेभ्यः पश्चाद्बोधादुपेक्ष्यते ॥

साकाङ्क्षपदत्वावच्छेदेन कार्य्यताबोधजनकत्वं पूर्वं गृहीत-मप्युत्तरकालमर्थवादेभ्यः शाब्दबोधानुरोधादुपेक्ष्यते पूर्वगृही-तस्य अपरिहार्य्यत्वानियमात् प्रतिबिम्बिते वस्तुनि व्यभिचारात् नवोपस्थितधर्मावच्छेदेनैव जनकत्वस्य ग्रहनियमः पटजनकं द्वैयद्रव्यमित्यादौ तत्सामानाधिकरण्येनापि ग्रहात् अन्यथा-न्यथाख्यात्यापत्तेस्तत्रैव दुर्वारतापत्तेः । न च कार्य्यतासाकाङ्क्ष-पदान्तर्भावेणैव शब्दानामन्वयानुभवहेतुत्वस्य कॢप्तत्वादर्थवाद-स्थले न शाब्दधीः परत्वसंसर्गाग्रहमात्रसाकाङ्क्षान्तरकल्पने गौरवादिति वाच्यं कार्य्यतानिराकाङ्क्षपदान्तर्भावेणैव शाब्दधी-हेतुत्वस्य कल्पनया विधिस्थले न शाब्दधीरित्यस्यापि सुवच-त्वात् उभयत्राप्यन्वयमतेरनुभविकत्वेनैकशेषस्य दुष्करत्वा-दिति दिक् ।

पारिभाषिकीमौपाधिकीञ्च संज्ञां क्रमेण लक्षयति ।

उभयावृत्तिधर्मेण या संज्ञा स्यात् परिभाषिकी ।
औपाधिकी त्वनुगतोपाधिना या प्रवर्त्तते ॥

उभयावृत्तिधर्मावच्छिन्नसङ्केतवती संज्ञा पारिभाषिकी यथाकाश इत्यादिः स हि द्वितयावृत्तिनैव शब्दादिना रूपेण तदाश्रयमभिधत्ते नच आकाशादिपदस्य गगनादौ निरवच्छिन्नैव शक्तिः पटादिपदस्यापि पटादौ तादृशशक्त्यापत्तेः पटे शक्तामि

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पटपदं न पटत्वावच्छिन्नशक्तिमदित्यादिग्रहोत्तरं ततः पटत्व-विशिष्टस्याननुभवादवश्यं तच्छक्तिरवच्छिन्नेति चेत् शब्दवति शक्तमप्याकाशपदं न शब्दवत्त्वावच्छिन्नशक्तिमदित्येवं ग्रहदशा-यामाकाशादिपदान्न शब्दवत्त्वेन गगनस्य प्रतीतिरतस्तस्यापि शब्दवत्त्वावच्छिन्नैव तत्र शक्तिरिति विभाव्यताम्। एतेन पटत्वाद्युपलक्षिते धर्मिण्येव शक्तिग्रहस्य ताद्रूप्येण पटाद्यनुभवं प्रति हेतुत्वान्मास्तु पटादिपदस्यापि पटत्वाद्यवच्छिन्ने शक्तिः परन्तु पटत्वाद्युपलक्षितव्यक्तिष्वेवेति शिरोमण्युक्तमपि प्रत्युक्तं शब्दोपलक्षिते धर्मिणि शक्तिग्रहादेवाकाशादिपदात्तदंशे निर्वि-कल्पकात्मकस्मरणमन्वयानुभवश्चोत्पद्यत इति तु नानुभविकं न वा यौक्तिकम्। या चानुगतोपाध्यवच्छिन्नसङ्केतवती संज्ञा सा त्वौपाधिकी यथा भूतदूतादिः सा हि सचेतनावृत्तिविशेष-गुणवत्त्ववार्त्ताहारकत्वाद्यनुगतोपाधिपुरस्कारेणैव प्रवर्त्तते शब्दादिस्तु सखण्डत्वेनोपाधिरपि नानुगतो द्वितयावृत्तित्वादतः पारिभाषिके गगनादिपदे नातिप्रसङ्गः। घटत्वादेः संस्थान-वृत्तित्वमते यदि घटादिपदं विलक्षणसंस्थानवत्त्वेन शक्तं तदौपाधिकमेव यदि च परम्परया वैलक्षण्यवत्त्वेन तदा नैमित्तिकमेव वस्तुतः सामान्यस्य शब्दशक्तौ स्वरूपतः प्रकारत्वं समवायेनैवेत्यभिहितं प्रागिति।

ये तु जात्यवच्छिन्नसङ्केतवतामपि चैत्रादिपदानां पारि-भाषिकत्वमाहुस्तेषां मते त्रैविध्यमन्यथा निर्वक्ति।

यत्राधुनिकसङ्केतशालित्वात् पारिभाषिकम्।
जात्या नैमित्तिकं शक्तमौपाधिकमुपाधिना॥

यत्रार्थे यन्नामाधुनिकसङ्केतवत्तदेव तत्र पारिभाषिकं यथा पित्रादिभिः पुत्रादौ सङ्केतितं चैत्रादि यथावा शास्त्रकृद्भिः सिद्धभावादौ पचतादि। जात्यवच्छिन्नशक्तिमन्नाम नैमित्तिकं

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

यथा गोगवयादि। यदुपाध्यवच्छिन्नशक्तिमन्नाम तदौपाधिकं यथाकाशपश्वादि। आधुनिकस्तु सङ्केतो न शक्तिर्नित्यस्यैव तस्य तथात्वात्। तदुक्तं भर्तृहरिणा। आजानिकश्चाधुनिकः सङ्केतो द्विविधो मतः। नित्य आजानिकस्तत्र या शक्तिरिति गीयते। कादाचित्कस्त्वाधुनिकः शास्त्रकारादिभिः कृत इति। न च पित्रादिना सङ्केतिते चैत्रादिपदे नित्यसङ्केतवत्त्वे मानमस्ति द्वादशेऽहनि पिता नाम कुर्य्यादिति श्रुतेः पितृकर्त्तव्यसङ्केतविधायकमात्रत्वात् चैत्रादिपदस्य शक्तिमत्त्वे पूर्वपूर्वप्रयुक्तत्वापाताच्च तस्य तन्नियतत्वादित्युक्तत्वात् चैत्रादिपदानामिव पारसीकादिशब्दानां सङ्केतवत्त्वाविशेषेऽपि न तेषां धर्मकर्मसु प्रयोगः साधुर्भाषितव्यं नापभ्रंशितवै न म्लेच्छितवै इति श्रुत्या तत्र तन्निषेधात् म्लेच्छितवै म्लेच्छमात्रसङ्केतिते। खरादिशब्दास्तु रासभादौ म्लेच्छैरिवार्य्यैरपि सङ्केतिताः। ननु गवादिपदं गोत्वादिनेव संस्थानविशेषेणापि विशिष्ट एव गवादौ शक्तमिति तदपि तदौपाधिकं स्यात् न स्यात्कृतकत्वाविशेषेऽपि गोत्वाद्यपेक्षया गुरुत्वेन संस्थानस्य गवादिपदशक्यतानवच्छेदकत्वात्। न च संस्थानमशक्यमेव गवादिपदस्येति देशनीयं गवादिपदाद्गोत्वादिजात्या इव सास्नादिलक्षणविलक्षणाकृत्यापि नियमतो गवादेरनुभवेन तस्यापि तच्छक्यत्वात् तथाच न्यायसूत्रं जात्याकृतिव्यक्तयस्तु पदार्थ इति पदार्थो गवादिपदस्यार्थः तिष्वेकशक्तेर्लाभार्थमेकवचनम् अन्यथा विभिन्नशक्तौ निशकलितानामेव तासामनुभवस्य गौर्नित्या गुणो वेत्यादौ लक्षणाद्यभावस्य च प्रसङ्गादिति साम्प्रदायिकाः। नव्यास्तु जातिव्यक्त्योरेवैकशक्तिप्राप्त्यर्थं सौत्रमेकवचनं आकृतिरूपन्तु संस्थानं पृथगेव शक्यं शक्यस्यैकपदोपस्थाप्ययोरप्याकृतिव्यक्त्योरभेदान्वयबोधनं गवादिशब्देन व्यक्त

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

त्विवेचितत्वात् अतएव संस्थानानुपस्थितौ केवलगोत्वप्रकारेण व्यक्तेरवगमः शक्त्यैव सम्पद्यते। यद्येवं संस्थानव्यक्त्योरिवैकशक्तिर्गोत्वादिजातावेव शक्त्यन्तरं तद्वैशिष्ट्यन्तु पदार्थविधया युष्माकमिवास्माकं वाक्यार्थं इत्येव किं न स्यात् न स्यात्. समवायेन गोत्वादिमदपेक्षया परम्परया संस्थानवतः परमगुरुत्वेनाशक्यत्वात् शक्यतायाः किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नत्वनियमात् शुद्धगोत्वादौ तदयोगाच्चेत्याहुः। मिथो वैशिष्ट्यविधुराभ्यां चन्द्रत्वसूर्य्यत्वाभ्यामवच्छिन्नैकशक्तिमतः पुष्पवन्तपदस्येव गोत्वसंस्थानप्रभेदाभ्यामवच्छिन्नैकशक्तिमतो गवादिपदस्यापि जात्यवच्छिन्नशक्तिमत्तया नैमित्तिकसंज्ञात्वेऽपि नौपाधिकसंज्ञात्वं सखण्डोपाधिमात्रावच्छिन्नशक्तिमत एव नाम्नस्तथात्वादिति वस्तुगतिः। सौत्रमाकृतिपदं न संस्थानपरं परन्तु करणव्युत्पत्त्याकारनिरूपकार्थकं जातिव्यक्त्योः संसर्गपरमेव अन्यथा समवायादेरपि सम्बन्धविधया गवादिपदशक्यत्वेन तदनुक्त्या सुनेर्न्यूनतापत्तेः। क्वाचित्कस्तु जातिसंस्थानाभ्यां गवादेरवगमो गवादिपदस्य जात्याकृतिविशिष्टे शक्तिभ्रमेण लक्षणया वा सम्पाद्य इति पुनर्न्यायरहस्ये अस्मद्गुरुचरणाः।

लक्षकं नाम लक्षयति।

यादृशार्थस्य सम्बन्धवति शक्तं तु यद्भवेत्।
तत्र तल्लक्षकं नाम तच्छक्तिविधुरं यदि॥

यादृशार्थसम्बन्धवति यन्नाम सङ्केतितं तदेव तादृशार्थे लक्षकं यदि तादृशार्थे शक्तिशून्यं भवेत् सैन्धवादयश्च शब्दास्तुरगादिसम्बन्धिनि लवणादाविव तुरगादावपि शक्ता एव गङ्गादयस्तु तीरादावसङ्केतिताः तत्सम्बन्धिनीरादिशक्तत्वेन गृहीता एव तीराद्यन्वयं बोधयन्तीति तत्र लक्षका एव शक्तत्वे

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पूर्वपूर्वप्रयुक्तत्वापत्तेः तस्य तद्व्याप्यत्वात् कथञ्चित्तीरादिसम्बन्धित्वेन गृहीतादपि गङ्गादिपदात्तीरादेरन्वयाबोधेन तीराद्यशक्तत्वे सति तत्सम्बन्धितामात्रन्तु न लक्षणा गङ्गागङ्गायां घोष इत्यादावपि गङ्गागङ्गेतिभागस्य निरुक्तलक्षणायाः सत्त्वेन वैयर्थ्याभावप्रसङ्गाच्च । एतेन तीराद्यशक्तत्वे सति तीरादिपरत्वं तीरादिसम्बन्ध्यनुभावकत्वं वा तल्लक्षकत्वमित्यपि प्रत्युक्तम् अपभ्रंशस्यापि लक्षकत्वापाताच्च नचेष्टापत्तिः शक्तिलक्षणान्यतरवृत्तिमत्त्वे तस्य साधुतापत्तेः पदसाधुतायां वृत्तिमत्त्वस्यैव तन्त्रत्वात् । किञ्चानुभावकत्वं यद्यनुभवस्योपधायकत्वं तदा घोषादिपदसाकाङ्क्षस्य गङ्गादिपदस्य तीरलक्षकता न स्यात् तेन तीरसम्बन्धिनो नीरस्यानुभवानर्जनात् स्वरूपयोग्यत्वन्तु गङ्गायामिति वाक्यस्य दुर्वारं तस्याप्याधेयताधर्मिकनीरानुभवं प्रति नीरार्थकनामोत्तरसप्तमीत्वेन तथात्वात् नीराधेयत्वस्य च तीरसम्बन्धित्वानपायात् । ननु वाक्यमपि लक्षकं भवत्येव कथमन्यथा चित्रगुसमुदायस्य लक्षणया चित्रगोस्वामिनां बोधः कथं वा गभीरायां नद्यां घोष इत्यादौ गभीरनदीतीरस्य न हि तत्र नदीपदं तीरलक्षकं गभीरायामित्यस्यान्वयापत्तेः नहि तीरं गभीरं नापि गभीरापदं तथा नद्यामित्यस्यायोग्यतापत्तेः न हि तीरं नदी तस्माद्वाक्यमेव तत्र गभीरनदीतीरलक्षकमिति मीमांसकाः तन्न गभीरायां नद्यामिति विभक्त्यन्तभागस्य तादृक्तीरलक्षकत्वे घोषादावाधेयत्वेन तदन्वयानुपपत्तेः समासादन्यत्र नामार्थयोर्भेदान्वयस्याव्युत्पन्नत्वात् । एतेन तादृशतीरवृत्तितायामित्यंशभागस्य लक्षणयापि न निस्तारः तादृशतीरवृत्तेश्च लक्षणायां घोषादावभेदेन तदन्वययोग्यत्वेऽपि समासभिन्नस्थले नामार्थयोरभेदान्वये नाम्नोः समानविभक्तिकत्वस्य तन्त्रत्वात् न च गभीरायां नद्यामितिभागस्य

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

तादृक्तीरलक्षकत्वं तदर्थे विभक्त्यर्थस्यानन्वयापत्तेर्नहि स भागः प्रकृतिर्येन तदर्थे विभक्त्यर्थस्यान्वयः स्यात् गभीरायां नदीं व्रजेत्यादितोऽपि गभीरनदीतीरकर्मकत्वादिबोधापत्तेस्तद्भागस्य वाक्यादन्यत्वाच्च तस्माद्गभीरापदं नदीपदं वा तत्र गभीरनदी-तीरलक्षकं पदान्तरन्तु तत्र तात्पर्यग्राहकमिति सिद्धान्तविदः। चटपटाद्यनुकरणस्य हुम्फडादिस्तोभस्य च स्वानुभावकत्वमपभ्रंशानामिव शक्तिभ्रमादेव गौर्वाहीक इत्यादौ तु शक्यार्थ-सदृशत्वावच्छिन्नबोधकतया गौणं गवादिपदं गोसदृशादौ लक्षकमेव न ततो भिद्यते।

स्यादेतत् मुखं विकसितस्मितमित्यत्र विकसितपदेन विस्तृतार्थलक्षणया मुखस्य प्रकटितस्मितवत्तामनुभाव्योत्तर-कालं कुसुमतुल्यसौरभादिमत्त्वं तस्य लक्षणामूलकव्यञ्जनया वृत्त्या बोध्यत इति रूढ्यादिवद्व्यञ्जकमपि शब्दान्तरमास्थेयं न हि तत्र विकसितादिपदं कुसुमसदृशादौ रूढमसङ्केतितत्वात् नापि यौगिकं स्वावयववृत्त्या तदप्रापकत्वात् नवा लक्षकं उपस्थितार्थान्वयानुपपत्तिधीरूपस्य लक्षणावीजस्य तत्रासत्त्वा-दित्यालङ्कारिकाः तत्र वदन्ति अन्वयानुपपत्तेर्लक्षणावीजत्वं न तज्जनकत्वं शक्यसम्बन्धात्मिकाया लक्षणायास्तदजन्यत्वात् नापि तज्ज्ञापकत्वं मुख्यार्थान्वयानुपपत्तिज्ञानमन्तरेणापि प्रमाणान्तरेण तद्ग्रहसम्भवात् अतएव न लक्ष्यार्थतात्पर्यग्राह-कत्वमपि प्रकरणादितोऽपि लक्ष्यार्थपरत्वग्रहात् न च लक्षणा-जन्यान्वयबोधं प्रति तस्याः कारणत्वमेव लक्षणावीजत्वमिति साम्प्रतं यष्टीः प्रवेशयेत्यादौ व्यभिचारात् तादृशहेतुतायां प्रमाणाभावाच्च। अथास्ति नानार्थशब्दे प्रकरणादिसाचिव्या-देकविधानामर्थानामन्वयबुद्धेरनन्तरमप्यन्यविधानामन्वयानुभवः सहृदयस्य यथायं गौरवितो महान् इत्यादौ यथा वा वयस्या

नागरासङ्गादङ्गानां हन्ति वेदनामित्यादौ। सचाय मनुभव
न शक्तिधीप्रभवः शक्यार्थबुद्धौ तत्परत्वग्रहस्य तद्ग्राहकप्रक-
रणाद्यवगमस्य वा हेतुत्वेन तदसत्त्वात् नापि लक्षणाप्रयुक्तः
शक्यार्थे तदयोगात् परन्त्वभिधामूलव्यञ्जनयैव सम्पाद्यः तदु-
क्तम् अनेकार्थस्य शब्दस्य प्रस्तावाद्यैर्नियन्त्रिते। एकत्रार्थेऽभि-
धामूलव्यञ्जनान्यस्य बोधिका। इति चेन्न तात्पर्य्यधियो हेतुत्वस्य
पूर्वं परास्तत्वात् अतएव प्रकरणादीनामननुगतानां क्वचिद-
सत्त्वेऽपि तत्त्वभावात् वस्तुतः शक्त्याद्युपस्थितानामेकविधानां
पदार्थानामन्वयमतेरनन्तरं यद्यन्यविधाना मन्वयबोधः स्यात्
स्यादपि तदनुरोधेन व्यञ्जनास्वीकारः नचैवं तत्तदर्थकशाब्द-
सामान्यं प्रत्येव तत्तदर्थनिस्तात्पर्य्यकत्वधियः प्रतिबन्धकत्वात्
तत्तदर्थानां यथा कथञ्चिदुपनयवशेन मनसैव विशिष्टधीसम्भ-
वात् मानोरथिकसुखमभेदपर्य्यवसितं चमत्कारं प्रत्यपि
शाब्दस्येव मानसस्यापि बोधविशेषस्य हेतुतायाः सुवचत्वात्
व्यञ्जनाख्यपदार्थान्तरस्य स्वरूपसत्तया अन्वयबुद्धौ तद्धेतुत्वे
च प्रमाणविरहेणासत्त्वाच्चेति संक्षेपः।

लक्षकं नाम विभजते।

जहत्स्वार्थाजहत्स्वार्थनिरूढाधुनिकादिकाः।
लक्षणा विविधास्ताभिर्लक्षकं स्यादनेकधा॥

काचिल्लक्षणा शक्यावृत्तिरूपेण बोधकतया जहत्स्वार्था-
त्युच्यते यथा तीरत्वादिना गङ्गादिपदस्य। काचिच्छक्यलक्ष्यो-
भयवृत्तिना शक्यवृत्तिनैव वा रूपेणानुभावकत्वादजहत्स्वार्था
यथा द्रव्यत्वादिना नीलघटत्वादिना च घटपदस्य। काचि-
ल्लक्ष्यतावच्छेदकीभूततद्रूपेण पूर्वपूर्वं प्रत्यायकत्वात् निरूढा
यथा आरुण्यादिप्रकारेण तदाश्रयद्रव्यानुभावकत्वादरुणादि
पदस्य। काचिच्च पूर्वपूर्वं ताद्रूप्येणाप्रत्यायकत्वादाधुनिकी

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

यथा घटत्वादिना पटादिपदस्य। आदिना शक्यसदृशत्व-प्रकारेण बोधकतया गौण्युपगच्छति यथा अग्निर्माणवक इत्यादावग्निसदृशत्वादिना अग्न्यादिपदस्य। तदेवं विविध-लक्षणावत्त्वाल्लक्षकं नामापि जहत्स्वार्थादिभेदादनेकविध-मित्यर्थः। स्यादेतत् यदि तीरादिलक्षकतया गङ्गादिपदस्य ज्ञानं तीराद्यनुभवे भवेद्धेतुर्भवेदप्युक्तक्रमेण लक्षकाणां विभागः नत्वेतदस्ति तीराद्यन्वयबोधं प्रति तीरादिशक्तत्वेनैव पदज्ञानस्य लाघवेन हेतुतया लक्षकाणामननुभावकत्वात् गुरूणामग्नौ शैत्यं स्पृशेदित्यादौ शक्येन दहनादिनेव गङ्गायां घोष इत्यादौ लक्षितेन तीरादिना साक्षात्सम्बन्धेन गृहीतासंसर्गकस्यैव सप्तम्यर्था-धेयत्वादेरन्वयबोधप्रविष्टत्वादिति चेन्न प्रकृत्यर्थावच्छिन्नस्यैव प्रत्ययार्थस्य धर्म्यन्तरेऽन्वयबुद्धेर्व्युत्पन्नतया तीराद्यविशेषितस्य सुबर्थाधेयत्वादेर्घोषादावन्वयबोधायोगात्। न च शक्तस्यैव पदस्य स्वसाकाङ्क्षपदान्तरोपस्थाप्यार्थान्वितस्वार्थधर्मिकान्वय-बोधं प्रति हेतुत्वादन्वयबुद्धौ लक्ष्यार्थस्य प्रवेशः कुन्ताः प्रवि-शन्तीत्यादौ लक्ष्यस्य कुन्तधरादेरन्वयविशेष्यत्वानुपपत्तेः कुमतिः पशुरित्यादौ लक्ष्यार्थयोर्मिथोऽन्वयबोधस्याप्यानुभविकत्वाच्च तस्माच्छक्तेरिव भक्तेरपि ज्ञानमनुभावकं भवत्येव कार्यताव-च्छेदकस्य सङ्कोचाच्च न व्यभिचारः।

योगरूढं नाम लक्षयति।

स्वान्तर्निविष्टशब्दार्थस्वार्थयोर्बोधकृन्मिथः।
योगरूढं न यत्त्वेकं विनान्यस्यास्ति शब्दधीः॥

यन्नाम स्वावयववृत्तिलभ्यार्थेन समं स्वार्थस्यान्वयबोधकृत् तन्नाम योगरूढं यथा पङ्कजकृष्णसर्पाधर्मादि तद्धि स्वान्त-र्निविष्टानां पङ्कादिशब्दानां वृत्तिलभ्येन पङ्कजनिकर्त्रादिना समं स्वशक्यस्य पद्मादेरन्वयानुभावकं पङ्कजमित्यादितः पङ्कज-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

निकर्तृ पद्ममित्यनुभवस्य सर्वसिद्धत्वात्। इयांस्तु विशेषो यद्रूढमपि मण्डपरथकारादिपदं योगार्थविनाकृतस्य रूढार्थस्येव रूढ्यर्थविनाकृतस्यापि योगार्थस्य बोधकं मण्डपे शेते इत्यादौ योगार्थस्य मण्डपानकर्त्रादेरिव मण्डपं भोजयेदित्यादौ समुदितार्थस्य गृहादेरयोग्यत्वेनान्वयाबोधात्। योगरूढन्तु पङ्कजादिपदमवयववृत्त्या रूढ्यर्थमेव समुदायशक्त्या चावयवलभ्यार्थमेवानुभावयति नत्वन्यं व्युत्पत्तिवैचित्र्यात्तथैव साकाङ्क्षत्वात्। अतएव पङ्कजं कुमुदमित्यत्र पङ्कजनिकर्तृत्वेन भूमौ पङ्कजमुत्पन्नमित्यादौ च पद्मत्वेन पङ्कजपदस्य लक्षणयैव कुमुदस्थलपद्मयोर्बोध इति वार्त्तिकम्। ननु पुष्पं पङ्कजेत्यादौ पङ्कजादेरन्वयस्याबोधात् बोधाच्च पङ्कजपुष्पमित्यादौ निर्विभक्तिकेन पङ्कजादिपदेनोपस्थाप्यार्थस्यान्वयधीसामान्यं प्रत्येव तादृशपङ्कजादिपदोत्तरशब्दोपस्थाप्यत्वं तन्त्रम् एवं पुष्पं पङ्कजमित्यादौ अन्वयबोधदर्शनात्तदनुरोधेन सविभक्तिकपङ्कजादिपदोपस्थाप्यार्थान्वयबोधं प्रति स्वसमानविभक्तिकपदोपस्थाप्यत्वञ्च अतस्तदुपस्थापितस्य पङ्कजातादेः कथं पदान्तरानुपस्थापिते पद्मादावन्वय इति चेदपङ्कजवृत्तिः सत्त्वेत्यादौ स्खलदक्षरसंशोभि तरुण्या मुखपङ्कजमित्यादौ च व्यभिचारादुक्तव्युत्पत्तेः सङ्कोचेनेति गृहाण। न च धेनुपदस्य धानकर्मत्वविशिष्टायां गवीव पङ्कजादिपदस्यापि पङ्कजातत्वादिविशिष्टपद्मादौ रूढिरेवास्तु न तु योगरूढिरिति साम्प्रतं अन्यत्र कॢप्तशक्तिभ्यः पङ्कजन्यादिपदेभ्य एवाकाङ्क्षादिसाचिव्येन पङ्कजनिकर्तृत्वादेर्लाभसम्भवे तद्विशिष्टस्य पद्मस्य गुरोः समुदायाशक्यत्वादनन्यलभ्यस्यैव शब्दार्थत्वात्। यद्यपि कर्तृवाचकडप्रत्यये एव पद्मत्वविशिष्टस्य लक्षणया लाभसम्भवान्न पङ्कजभागस्य तत्र शक्तिरुचिता प्रकारान्तरालभ्यस्यैव शब्दशक्यत्व-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मित्युक्तत्वात् कृतिवर्त्तमानत्वयोरिवैकपदार्थयोरपि कर्त्तृपद्म-
योर्मिथोऽन्वयस्य सम्भवित्वात् तथाप्यवयवानां शक्तेरग्रहे ग्रहे-
ऽपि वा पद्मादौ तदर्थस्यान्वयधीविरोधिधीदशायां पङ्कजमस्ती-
त्यादितः पद्ममस्तीत्याद्यनुभवार्थमवश्यं पद्मत्वादिविशिष्टे पङ्क-
जादिभागस्य रूढ़िरुपेया इतरथा प्रकृत्यर्थावच्छिन्नस्यैव प्रत्यया-
र्थस्य पदार्थान्तरेणान्वयस्य व्युत्पन्नतया डप्रत्ययोपस्थापितस्यापि
पद्मस्यास्तित्वादिना सहान्वयानुपपत्तेः अतएव पङ्कजादिपदा-
गृहीतशक्तिकस्य पुंसः पङ्कजमस्तीत्यादितो जात्वपि कर्त्ता-
स्तीत्याकारको नान्वयबोधः प्रत्ययमात्रोपस्थाप्यस्य कर्त्तुरन्य-
त्रान्वये निराकाङ्क्षत्वादिति वक्ष्यते। किञ्चैवमेकाक्षरकोषाव-
धृतशक्तिकानां कखादिप्रत्येकवर्णानामिव निरूढ़लक्षणया तत्त-
दर्थानुभावकत्वसम्भवादेकनखादिसमुदायस्यापि तत्तदर्थे शक्ति-
र्विलीयेत कादिप्रत्येकवर्णस्य शक्तिग्रहं विनापि वकादिशब्दा-
द्बकादेरनुभवार्थं तत्र समुदाये शक्तिरिति तु प्रकृतेऽपि समानं
डादिप्रत्ययमात्रस्य पद्मादौ वृत्तिमत्त्वाग्रहेऽपि पङ्कजादिसमु-
दायात् पद्मादेरनुभवस्य सर्वासिद्धत्वात्। नचैवं चित्रगुरित्यादा-
वपि चित्रगोस्वाम्यादौ समुदायस्य शक्तिप्रसङ्गः समासत्वस्या-
विशिष्टत्वादिति वाच्यम् अगृहीतावयववृत्तिकस्य पुंसस्ततोऽर्था-
नधिगमेनावयवानां वृत्तेरवश्यापेक्षायां तेषामेव तथाविधार्थ-
बोधकत्वौचित्यस्य वक्ष्यमाणत्वादिति।

पङ्कजादिपदेभ्यः केवलस्यैव योगार्थस्य रूढ्यर्थस्य वा
बोधव्युदासार्थं तादृशार्थयोर्मिथः साकाङ्क्षत्वनियमो न कल्प्यते
परन्तु रूढ्यर्थभिन्ने योगार्थस्य बोधं प्रति रूढ़िधियः प्रतिबन्धकत्वं
तेन रूढेरप्रतिसन्धानदशायामवयवशक्त्यैव पङ्कजं कुमुद-
मित्यादौ पङ्कजनिकर्त्तृत्वादिना कैरवादेरवगमस्तथावयव-
शक्तेरनुपस्थितौ समुदायशक्त्यैव भूमौ पङ्कजमुत्पन्नमित्यादौ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पङ्कत्वप्रकारेण स्थलपद्मादेरत एव च तैलपदं योगेन तिलप्रभवं रूढ्या च विलक्षणद्रवद्रव्यपर्य्यवसितं स्नेहं बोधयेद्योगरूढमपि तैलं पत्रमित्यादौ सर्षपस्य तैलमित्यादौ च शक्त्यैव प्रत्येकस्य बोधकमिति मीमांसकानां मतमुपन्यस्यति ।

रूढ्यर्थभिन्ने योगार्थबुद्धौ रूढिर्विरोधिताम् ।
वदन्ति केचिदेकैकबुद्धिस्तैः क्वचिदिष्यते ॥

क्वचित्समुदायावयवयोरेकमात्रस्य शक्तिप्रतिसन्धानस्थले यद्यपि पद्मान्यधर्म्मिकपङ्कजातत्वान्वयधीसामान्यं प्रति पङ्कजपदं पद्मशक्तमित्येवं रूढिज्ञानत्वेन न विरोधित्वं तादृशधीसत्त्वेऽपि कर्दमजादिशब्देभ्यस्तादृप्येण कैरवादेरवगमात् नापि पङ्कजपदजन्यतादृशबोधं प्रत्येव तथा विरोधित्वं रूढिज्ञानदशायामपि समुदायस्य लक्षणया शक्तिभ्रमेण वा पङ्कजपदात् पङ्कजातत्वेन कुमुदबोधस्य सर्व्वैरुपगमात् तथाप्यवयवशक्त्या पङ्कजपदजन्यपद्मान्यधर्म्मिकपङ्कजातत्वान्वयबोधं प्रत्येव रूढिज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वम् । न च कुमुद एव पद्मत्वेन रूढिभ्रमदशायां तादृप्येण कुमुदस्य बोधो न स्याद्विरोधिन्या रूढिधियः सत्त्वादिति वाच्यं पद्मान्यधर्म्मिकत्वेन पद्मत्वानवच्छिन्नविशेष्यताकत्वस्योक्तत्वात् । पद्मस्येव कुमुदस्यापि समुदायशक्यत्वधीदशायामवयवशक्त्या पङ्कजातं कुमुदमित्याकारकधीस्वीकारे तु कुमुदादिशक्तत्वज्ञानाजन्यत्वेनापि प्रतिबध्यं विशेषणीयम् । न च यत्र तात्पर्य्यादिधीविलम्बाद्योग्यताभ्रमादिना प्रतिबन्धाद्वा रूढ्योपस्थिते पद्मे योगार्थस्य पङ्कजनिकर्त्तुरनन्वयस्तत्रावयवशक्त्या पङ्कजातत्वेन कुमुदादिबोधो न स्यात् विरोधिरूढिज्ञानस्य सत्त्वादिति वाच्यं मीमांसकानामिष्टत्वात् ञ्चि मण्डपं भोजयेदित्यादावपि गृहादौ रूढिधीसत्त्वे मण्डपादिपदानामवयवशक्त्या मण्डपानकर्त्रादेर्न मन्यन्ते बोधं भ्रम

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ग्रहानाकन्दितस्यैव रूढ्यर्थगोचरतत्तदयोग्यताज्ञानाद्यभाव-विशिष्टस्यैव रूढ़िज्ञानस्य विरोधितायाः सुवचत्वाच्च। यदि च समुदाय एव पद्मत्वेन पङ्कजनिकर्तृत्वेन च शक्तेः प्रमाभ्र-माभ्यां पङ्कजातं पद्ममित्याकारको बोधः प्रामाणिकस्तदानीं च पङ्कजनिकर्तृत्वेन कुमुदस्य नान्वयधीः तदावयवशक्तेरत्य-पहाय पङ्कजपदघटकशब्दशक्तेति प्रतिबध्यकुक्षौ निक्षेपणीयं तद्घटकत्वञ्चेह तद्विषयिताव्यापकविषयिताकत्वमात्रं तदवयव इव तत्राप्यविशिष्टम्। यत्तु स्वावयवशक्त्या पङ्कजपदजन्यं पङ्कजकर्तृत्वेनान्वयबोधं प्रति पद्मत्वं हेतुस्तत्र कार्य्यस्य विशेष्यत्वं तदवच्छेदकत्वं वा कारणस्य तु समवायस्तादात्म्यं वा प्रत्यासत्तिरित्येतावतैव योगार्थमर्य्यादया कुमुदादेर्बोध-व्युदाससम्भवात् उक्तक्रमेण प्रतिबन्धकतायां मानाभावः पद्मत्वं पङ्कजप्रयोगोपाधिरिति प्राचीनप्रवादस्याप्युक्तार्थं एव पर्य्यव-सानादिति तत्तुच्छं पद्माग्रहीतशक्तिकस्यापि पुंसः पङ्कजनि-कर्तृत्वेनावयवशक्त्या कुमुदस्य बोधानुदयप्रसङ्गात् न चेष्टा-पत्तिरनुभवविरोधात् न च रूढ़िज्ञानकालीनमेव योगार्थस्य बोधं प्रत्युक्तरीत्या पद्मत्वस्य हेतुत्वं तथा सति रूढिधी-दशायामपि तदसमानकालीनस्य पङ्कजातत्वेन कुमुदबोधस्य सामान्यसामग्रीमहिम्ना दुर्वारतापत्तेः रूढिज्ञानासमानकालीन-तादृशबोधं प्रति विशेषतो हेत्वन्तरस्याक्लृप्तत्वात् तत्कल्पने चातिगौरवात्। यदपि पङ्कजननकर्तृषु पङ्कादिपदानां शक्तिसत्त्वेऽपि पङ्कजपदान्न ताद्रूप्येण बोधः परन्तु पद्मत्वमात्रेण योगार्थमर्य्यादया पङ्कजातत्वप्रकारकबोधसामान्यं प्रत्येव पद्मत्वविशिष्टे रूढिज्ञानस्य लाघवेन विरोधित्वात् पद्मान्य-धर्मिकत्वादेर्गौरवेण प्रतिबध्यकोट्यप्रविष्टत्वादतो योगरूढं नामैव नास्ति युधिष्ठिरादिशब्दादपि रणस्थिरत्वादिकं योगार्थं

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

परित्यज्यैव वैजात्यादिप्रकारेण कुन्तीपुत्राद्यवगमात् । यदुक्तमभियुक्तैः या वृत्तिरजहत्स्वार्था सेयमत्रोपपादिता । जहत्स्वार्था तु तत्रैव यत्र रूढ़िविरोधिनी ॥ पङ्कजं मनसादेवो पद्मनाभो युधिष्ठिर इति । तदेतद्वैयाकरणमतं पङ्कमस्तीत्यादितः पङ्कजातं पद्ममस्तीत्याद्यनुभवस्य न्यायमीमांसादिसकलतन्त्रसिद्धत्वेन गौरवस्य प्रामाणिकत्वादनादेयमन्यथा अवयवशक्तेरपि प्रतिबध्यतायामप्रवेशापत्तेर्लाघवेन पङ्कजातत्वप्रकारकशाब्दसामान्यं प्रत्येव रूढ़िधियः प्रतिबन्धकत्वस्य सुवचत्वात् । नन्वेवं द्रव्ये सरसिजमस्तीत्यादितो द्रव्यनिष्ठं सरोजमिव द्रव्याभिन्ने सरसिजातं पद्ममपि प्रतीयेत नामार्थयोरभेदान्वये तन्त्रस्य नाम्नोः समानविभक्तिकत्वस्यानपायादिति चेत् सत्यं सविभक्तिकनामार्थस्य नामान्तरान्वये वृत्तिशब्दैकदेशान्यनैव समानविभक्तिकनामान्तरेण स्मारितत्वस्य तन्त्रतायाः स्वीकार्यत्वादिति ।

यद्यदाकाङ्क्षितं योग्यं सन्निधानं प्रपद्यते । तेन तेनान्वितः स्वार्थः पदैः समधिगम्यत इति रूढ्यर्थयोगार्थयोर्युगपदुपस्थितौ तयोराकाङ्क्षादिसाचिव्यादाहत्यान्वयबुद्धिस्थल एव योगार्थस्य रूढ्यर्थस्य वा नान्यत्रान्वयो न तु तयोरेव मिथः साकाङ्क्षत्वं अन्यत्र योगार्थस्य बोधने रूढिधियः प्रतिबन्धकत्वं वा प्रमाणाभावात्, एवञ्च यत्र योगरूढिलभ्यार्थयोस्तात्पर्य्यादिग्रहाविरोधिसमवधानाद्वा न प्रथममन्वयधीस्तत्र योगार्थमर्य्यादया पङ्कजातत्वेन कुमुदादेः समुदायशक्त्या च पद्मत्वेन स्थलकमलस्य बोधो भवत्येवेति मणिकृन्मतं दर्शयति ।

रूढ्यर्थेऽन्यत्र वा यत्र यदाकाङ्क्षादिनिश्चयः ।
तदेव तत्र योगार्थस्यान्वयो मणिकृन्मतः ॥

समुदायशक्त्यपस्थापिते पदान्तरवृत्त्युपस्थापिते वा यत्र

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

धर्मिणि अवान्तरवृत्तिलभ्यार्थस्य यदाकाङ्क्षानिश्चयादिस्तदैव तत्र तस्यान्वयबोध उत्पद्यते सम्भूतसामग्रीकत्वात् रूढ्यर्थभिन्न योगार्थस्यान्वयबोधव्युदासाय तु रूढेर्योगापहारिताप्रवादो रूढ्यर्थमात्रे योगार्थस्यान्वयबोधसामग्रीस्थलाभिप्रायक इति चिन्तामणिकृतां मतम् ।

योगरूढं विभजते ।

सामासिकं तद्धितान्तमिति तत् द्विविधं भवेत् ।
योगरूढं कृदन्तस्य समासत्वव्यवस्थितेः ॥

तत् योगरूढं सामासिकं समासात्मकं कृष्णसर्पादि तद्धितान्तं वासुदेवादि । कृदन्तस्य पङ्कजादियोगरूढस्य सामासिक एवान्तर्भाव इति नाधिक्यम् ।

यौगिकं नाम लक्षयति विभजते च ।

योगलभ्यार्थमात्रस्य बोधकं नाम यौगिकम् ।
समासस्तद्धितान्तञ्च कृदन्तञ्चेति तत्त्रिधा ॥

यन्नाम स्वान्तर्निविष्टशब्दानां योगलभ्यस्यैव यादृशार्थस्यान्वयबोधं प्रति हेतुस्तन्नाम तादृशार्थे यौगिकम् । योगरूढन्तु कृष्णसर्पादिपदं योगेनावच्छिन्नस्य रूढ्यर्थस्य बोधकं न तु तन्मात्रस्य । तत्र यौगिकं त्रिविधं समासतद्धितान्तं कृदन्तञ्चेति द्वन्द्वोऽपि समासः स्वघटकशब्दानामाकाङ्क्षया लभ्यस्य धवखदिराद्यर्थस्यान्वयबोधकतया यौगिक एव । सर्वञ्चेदं रूढान्यत्वेन विशेषणीयः नातः कृष्णसर्पादौ वासुदेवादौ पङ्कजादौ च योगरूढेऽतिप्रसङ्गः । ब्राह्मणी स्वम्भूः शूद्रेत्यादौ ङीबादेः स्त्रीत्ववाचित्वे तादृशं नाम यौगिकमेव अन्यथा तु स्त्रीत्वादिमति तत्तदर्थे रूढमेव नातो विभागस्य व्याघातः ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

परित्यज्यैव वैजात्यादिप्रकारेण कुन्तीपुत्राद्यवगमात्। यदुक्तमभियुक्तैः या वृत्तिरजहत्स्वार्था सेयमत्रोपपादिता। जहत्स्वार्था तु तत्रैव यत्र रूढ़िविरोधिनी॥ पङ्कजं मनसादेवी पद्मनाभो युधिष्ठिर इति। तदेतद्वैयाकरणमतं पङ्कमस्तोत्यादितः पङ्कजातं पद्ममस्तोत्याद्यनुभवस्य न्यायमीमांसादिसकलतन्त्रसिद्धत्वेन गौरवस्य प्रामाणिकत्वादनादेयमन्यथा अवयवशक्तेरपि प्रतिबध्यतायामप्रवेशापत्तेर्लाघवेन पङ्कजातत्वप्रकारकशाब्दसामान्यं प्रत्येव रूढ़िधियः प्रतिबन्धकत्वस्य सुवचत्वात्। नन्वेवं द्रव्ये सरसिजमस्तोत्यादितो द्रव्यनिष्ठं सरोजमिव द्रव्याभिन्ने सरसिजातं पद्ममपि प्रतीयेत नामार्थयोरभेदान्वये तन्त्रस्य नाम्नोः समानविभक्तिकत्वस्यानपायादिति चेत् सत्यं सविभक्तिकनामार्थस्य नामान्तरान्वये वृत्तिशब्दैकदेशान्येनैव समानविभक्तिकनामान्तरेण स्मारितत्वस्य तन्त्रतायाः स्त्रीकार्यत्वादिति।

यद्यदाकाङ्क्षितं योग्यं सन्निधानं प्रपद्यते। तेन तेनान्वितः स्वार्थः पदैः समधिगम्यत इति रूढ्यर्थयोगार्थयोर्युगपदुपस्थितौ तयोराकाङ्क्षादिसाचिव्यादाहत्यान्वयबुद्धिस्थल एव योगार्थस्य रूढ्यर्थस्य वा नान्यत्रान्वयो न तु तयोरेव मिथः साकाङ्क्षत्वं अन्यत्र योगार्थस्य बोधने रूढिधियः प्रतिबन्धकत्वं वा प्रमाणाभावात् एवञ्च यत्र योगरूढिलभ्यार्थयोस्तात्पर्य्याद्यग्रहादिरोविसमवधानाद्वा न प्रथममन्वयधीस्तत्र योगार्थमर्य्यादया पङ्कजातत्वेन कुमुदादेः समुदायशक्त्या च पद्मत्वेन स्थलकमलस्य बोधो भवत्येवेति मणिकृन्मतं दर्शयति।

रूढ्यर्थेऽन्यत्र वा यत्र यदाकाङ्क्षादिनिश्चयः।
तदैव तत्र योगार्थस्यान्वयो मणिकृन्मतः॥

समुदायशक्त्यपस्थापिते पदान्तरवृत्त्युपस्थापिते वा यत्र

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

धर्मिणि अवान्तरवृत्तिलभ्यार्थस्य यदाकाङ्क्षानिश्चयादिस्तदैव तत्र तस्यान्वयबोध उत्पद्यते सम्भूतसामग्रीकत्वात् रूढ्यर्थभिन्ने योगार्थस्यान्वयबोधव्युदासाय तु रूढेर्योगापहारिताप्रवादो रूढ्यर्थमात्रे योगार्थस्यान्वयबोधसामग्रीस्थलाभिप्रायक इति चिन्तामणिकृतां मतम् ।

योगरूढं विभजते ।

सामासिकं तद्धितान्तमिति तत् द्विविधं भवेत् ।
योगरूढं कृदन्तस्य समासत्वव्यवस्थितेः ॥

तत् योगरूढं सामासिकं समासात्मकं कृष्णसर्पादि तद्धितान्तं वासुदेवादि । कृदन्तस्य पङ्कजादियोगरूढस्य सामासिक एवान्तर्भाव इति नाधिक्यम् ।

यौगिकं नाम लक्षयति विभजते च ।

योगलभ्यार्थमात्रस्य बोधकं नाम यौगिकम् ।
समासस्तद्धितान्तश्च कृदन्तश्चेति तत्त्रिधा ॥

यन्नाम स्वान्तर्निविष्टशब्दानां योगलभ्यस्यैव यादृशार्थस्यान्वयबोधं प्रति हेतुस्तन्नाम तादृशार्थे यौगिकम् । योगरूढन्तु कृष्णसर्पादिपदं योगेनावच्छिन्नस्य रूढ्यर्थस्य बोधकं न तु तन्मात्रस्य । तत्र यौगिकं त्रिविधं समासतद्धितान्तं कृदन्तश्चेति द्वन्द्वोऽपि समासः स्वघटकशब्दानामाकाङ्क्षया लभ्यस्य धवखदिराद्यर्थस्यान्वयबोधकतया यौगिक एव । सर्वञ्चेदं रूढान्यत्वेन विशेषणीयः नातः कृष्णसर्पादौ वासुदेवादौ पङ्कजादौ च योगरूढेऽतिप्रसङ्गः । ब्राह्मणी श्वश्रूः शूद्रेत्यादौ ङीबादेः स्त्रीत्ववाचित्वे तादृशं नाम यौगिकमेव अन्यथा तु स्त्रीत्वादिमति तत्तदर्थे रूढमेव नातो विभागस्य व्याघातः ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

यौगिकेषु समासं लक्षयति ।

याद्दशस्य महावाक्यस्यान्तस्त्वादिर्निजार्थके ।
याद्दशार्थस्य धीहेतिः स समासस्तदर्थकः ॥

याद्दशमहावाक्योत्तरस्त्वतलादिः स्वार्थस्य याद्दशार्थावच्छिन्नविषयताशालिबोधे हेतुस्ताद्दशं तद्वाक्यं तथाविधार्थे समासः। पाचकादिकन्तु पाककर्त्राद्यर्थकं वाक्यमपि स्वघटकानेकनामलभ्यताद्दशार्थकत्वविरहान्न महावाक्यं प्रकृत्यर्थमात्रावच्छिन्नप्रत्ययार्थस्यान्वयबोधं प्रत्ययोग्यत्वं वा प्रकृते वाक्यस्य महत्त्वं वाच्यं तेन उपकुम्भादौ नाव्याप्तिर्नवा नीलघटत्वमित्यादौ नीलघटत्वादिभागेऽतिप्रसङ्गः। क्षारपायीत्यादिकस्तु प्रकृत्यर्थावच्छिन्नकर्तृत्वस्यान्वयबोधे समर्थोऽपि न प्रकृत्यर्थमात्रावच्छिन्नस्य ततः पानशीलसामान्यस्याप्रत्ययात् राज्ञः पुरुषत्वमित्यादितो राजन्येव पुरुषभावः प्रतीयते न तु राजपुरुषस्य भावः तद्धितानां प्रकृत्यर्थमात्रान्वितस्वार्थबोधकत्वादतो राज्ञः पुरुषेत्यादिभागे न प्रसङ्गः। पायं पायमित्यादिणमन्तभागस्तु स्वार्थावच्छिन्नस्य धात्वन्तरार्थस्यैवान्वयबोधको न तु त्वादिप्रत्ययार्थस्य प्रख्यायेत्यादौ समासव्यपदेशो ल्यबादिशब्दसंस्कारप्रयोजनको गौणः।

विभजते ।

स चायं षड्विधः कर्मधारयादिप्रभेदतः ।
यश्चोपपदसंज्ञोऽन्यस्तेनासौ सप्तधा मतः ॥

स चायं निरुक्तसमासः कर्मधारयद्विगुतत्पुरुषाव्ययीभावबहुव्रीहिद्वन्द्वभेदात् षड्विधः यश्च कुम्भकारादिरप्युपपदसंज्ञकः समासोऽस्ति तेन समं समासः सप्तविधः। सङ्काशनिभनीकाशादीनामिव कारादीनामपि शब्दानामुपपदार्थान्वितस्यैव स्वार्थस्य बोधकतया तथाविधनामान्तत्वस्यैव चैतस्य समासान्तराद्विशेषः

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ननु यदि षड्विधः सप्तविधो वा समासस्तदास्य पञ्चविधत्वोक्तिः प्राचामसङ्गतेत्यतस्तामुपपादयति ।

पूर्वमध्यान्तसर्वान्यपदप्राधान्यतः पुनः ।
प्राच्यैः पञ्चविधः प्रोक्तः समासो वाभटादिभिः ॥

कश्चित्समासः पूर्वपदार्थधर्मिकान्वयबोधजनकतया पूर्वपदप्रधान उच्यते यथा प्राप्तजायार्द्धपिप्पलीपूर्वकायादिकस्तत्पुरुषः यथा वा उपकुम्भाद्यव्ययीभावः पुरुषसिंहादि कर्मधारयश्च । कश्चिन्मध्यपदार्थधर्मिकधीजनकतयैव मध्यपदप्रधानो यथा पटानधिकरणप्रतियोगितानवच्छेदकेत्यादिकस्तत्पुरुषः पटस्य नाधिकरणमित्यादिविग्रहे मध्यपदार्थस्यैव विशेष्यत्वात् बहुपदे बहुव्रीहिरेवेत्यस्य तत्पुरुषादेर्बहुनामगर्भत्वाभावे तात्पर्य्यमित्यग्रे व्युत्पाद्यत्वात् । कश्चिदन्त्यपदार्थधर्मिकधीहेतुत्वादन्त्यपदप्रधानः यथा राजपुरुषादिकस्तत्पुरुषो नीलोत्पलादिकः कर्मधारयो द्विगार्ग्याद्यव्ययीभावश्च । कश्चित्सर्वपदार्थधर्मिकबुद्धिहेतुत्वात् सर्वपदप्रधानः यथेतरेतरद्वन्द्वो द्वन्द्वमात्रं वा । कश्चित्स्वघटकान्यपदार्थधर्मिकज्ञानजनकत्वादन्यपदार्थप्रधानः यथा बहुव्रीहिः खलेयवाद्यव्ययीभावश्च । तदेवं पञ्चभेदानादायैव पञ्चविधत्वं प्राच्यैरुक्तमतो न विरोधः । नित्यानित्यभेदेन समासस्य द्वैविध्यमप्यस्ति यदुक्तं जयादित्येन विभक्तिमात्रप्रक्षेपान्निजान्तर्गतनामसु । स्वार्थस्याबोधबोधाभ्यां नित्यानित्यौ समासकाविति । स्वान्तर्गतनामसु विभक्तिमात्रप्रक्षेपेण यल्लभ्यार्थस्याबोधः स नित्यः समासः यथा कृष्णसर्पनिमक्षिकासुरादिः कृष्णः सर्पो मक्षिकाया निः न सुर इत्यादितस्तल्लभ्यस्य वैजात्यादेरग्रहात् यल्लभ्यस्य च बोधः सोऽनित्यो यथा राजपुरुषपूर्वकायादिः तल्लभ्यार्थस्य राज्ञः पुरुषः पूर्वं कायस्येत्यादिवाक्यादपि प्रतीतेः । स्फरद्वाणो चलच्चैव इत्या-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

दिक: कर्मधारयोऽप्यनित्य एव समास: स्फुरन्ती वाणीत्यादिविग्रहस्य वाण्यादौ स्फुरदादिविधेयकबोधाजनकत्वेऽपि स्फुरदभिन्नवाण्यादावेकत्वादिबोधकत्वमादायैव तदर्थप्रकाशकत्वात् स्फुरन्तीं वाणीमित्यादिवाक्यस्यैव तत्र विग्रहत्वसम्भवाच्च विग्रह एव समासलभ्यार्थस्य बोधकत्वं तन्त्रं न तु समासे विग्रहार्थस्य विग्रहलभ्ययोर्लिङ्गसंख्ययोर्व्यञ्जकवैधुर्येण प्रायश: समासाबोध्यत्वात्। अतएव यत्र समासे तयोर्व्यञ्जकसद्भावस्तत्रावगमोऽपि यथा जरतीचित्रगुर्जन: प्रियतिसा पुरुष इत्यादौ स्त्रीत्वस्य स्त्रीप्रत्ययतिस्रादेशयोस्तदभिव्यञ्जकयो: सत्त्वात् यथा वा अक्षपरि शलाकापरि प्रिययुवा हस्त्यश्वमित्यादावेकत्वादे: अक्षशलाकयोरेकत्व एवाव्ययीभावस्य युष्मदस्मदोर्द्वित्व एव युवाद्यादेशस्य सेनाङ्गानां बहुत्व एव समाहारद्वन्द्वस्य विधानात्। तदुक्तमभियुक्तै: सङ्ख्या तु व्यञ्जकाभावादव्यक्ता प्रातरादिवत्। यत्र तु व्यञ्जकं किञ्चित्तत्र सङ्ख्या प्रकाशते शलकापरि हस्त्यश्वं पूर्वकायोऽर्द्धपिप्पलीति। पूर्वादेरर्द्धस्य च ङसर्थैकत्वमन्तर्भाव्यैवावयविना तत्पुरुषस्य व्युत्पन्नत्वात् सरसिजादौ कण्ठेकालादौ चालुक् समासे सुप: संख्यावगमेऽपि न क्षति: तच्च व्यञ्जकसुप: सत्त्वेऽपि संख्या न बुध्यत इति तु समासशक्तिवादिन: पातञ्जला:।

समासेषु कर्मधारयं लक्षयति ।

क्रमिकं यन्नामयुगमेकार्थेऽन्यार्थबोधकम् ।
तादात्म्येन भवेदेष समास: कर्मधारय: ॥

क्रमिकं यन्नामद्वयं तयोरेकस्य नाम्नोऽर्थे धर्मिणि तादात्म्येनापरनाम्नोऽर्थस्यान्वयबोधं प्रति समर्थं तादृशनामद्वयं कर्मधारय: नीलोत्पलमित्यादावुत्पलादिपदस्यार्थे नीलादिपदार्थस्य तादात्म्येनान्वय: तथा पुरुषसिंह इत्यादावपि

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पुरुषशार्दूलादावुपमितसमासे सिंहादिसदृशस्य पुरुषः सिंह इवे-
त्यादिविग्रहे प्रायेणाप्रसिद्धस्योपमानैरिति कर्मधारयानुशास-
नात्। कुम्भस्य समीपमित्याद्यर्थक उपकुम्भादिर्न तादा-
त्म्येनान्वयबोधकः प्रत्यक्षमद्रव्यमित्यादेः संग्रहाय नामपदस्य
धातुभिन्नोपलक्षकत्वात् सार्थकसामान्यपरत्वेऽपि क्षत्यभावाच्च।
नीलमुत्पलमित्यादौ तु समानविभक्तिकं नामद्वयं स्वार्थयोर-
भेदान्वयं बोधयदपि न क्रमिकं विभक्त्या व्यवधानात्। यदि च
तादात्म्येन नीलादिनामार्थस्यान्वयबुद्धौ नीलादिनामोत्तर-
नामोपस्थाप्यत्वं तन्त्रमतो न तत्राभेदसम्बन्धेन नीलादेरन्वयः
परन्तु विशेषणविभक्त्युपस्थापिते तादात्म्य एवाधेयत्वेन नील-
घटपटावित्यादौ च नीलपदाव्यवहितेन घटपटेत्येवं द्वन्द्वात्मक-
नाम्नैवोपस्थापिते पटे नीलस्य तादात्म्येनान्वयान्न व्यभिचारः
स्तोकं पचति धान्येन धनं प्रकृत्या पटुरित्यादावपि स्तोकादेर्न
धात्वाद्यर्थे तादात्म्येनान्वयः किन्तु द्वितीयाद्यर्थे तादात्म्य
एवाधेयत्वेनेत्यादिकं विभाव्यते तदा क्रमिकत्वमनुपादेय-
मेव। राजपुरुष इत्यादिकस्तु तत्पुरुषो न पुरुषे पूर्वपद-
लक्षितराजसम्बन्धिनस्तादात्म्येनान्वयबोधकः समासविग्रह-
योस्तुल्यार्थकत्वहान्यापत्तेः परन्तु राजसम्बन्धस्यैव अतएव
राजपुरुष इत्यादौ पूर्वपदे षष्ठ्यर्थसम्बन्धे लक्षणेति मणि-
कृदुक्तमपि सङ्गच्छते। यथा च नामार्थयोर्भेदेनान्वयेऽपि न
क्षतिस्तथोपरिष्टाद्वक्ष्यते। किञ्चिद्विशिष्टस्वार्थानवच्छिन्नस्यैव
वा तादात्म्येनान्वयबोधकत्वमुक्तनिरुक्तौ निवेश्यम्। न चैव-
मपि पञ्चपूल्यादिद्विगौ द्विगार्ग्यं गच्छत इत्यादिस्थलीये द्वित-
यादभिन्नगार्ग्यादिबोधकाव्ययीभावे चातिव्याप्तिस्तदन्यत्वेनापि
विशेषणीयत्वात्। अत्र च मानुषब्राह्मणो ब्राह्मणमानुष
इत्याद्युपयोगाद्विशेषणविशेष्ययोरनियमस्तादात्म्ये न व्यभिचार-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स्तत्रैव कर्मधारयः साधुः प्रमेयधूम इत्यादौ तु नरस्य शरीरं राहोः शिर इत्यादाविव तादात्म्यसम्बन्धार्थकषष्ठ्या तत्पुरुष एवेति वृद्धाः। चन्दनतरुर्विन्ध्यगिरिर्वसन्तसमय इत्यादिप्रयोगस्य प्रामाणिकत्वात् विशेष्यस्यैव विशेषणव्यभिचारित्वं कर्मधारये तन्त्रं न तु विशेषणस्यापि तद्व्यभिचारित्वं पुरुषोत्तम इत्यत्र चोत्तमत्वं नित्यज्ञानादिमत्त्वं किन्तु भ्रमविधुरत्वम् अतएव तत्र पुरुषस्येव पुरुषेऽपि तस्य व्यभिचारसत्त्वादुत्तमपुरुष इत्यपि कर्मधारयः साधुरिति तु नव्याः। तदाद्युत्तरपदकः कर्मधारयः प्रायशो नेष्यते नीलतदस्तीत्यादितो जात्वपि नीलोत्पलादेरस्तित्वाद्यप्रतीतेः। पक्वयज्ञोजनं रभ्यमामतङ्गजनं वृथा। नीलयद्रस आस्वाद्यः कटुतद्रूपमोच्यते इत्यादिप्रयोगात् क्वचिदिष्यतेऽपि प्रयुक्तश्च जुमरनन्दिना परमः स इत्याद्यर्थे परमसः परमताविल्यादि। तत्पुरुषोऽप्येतेन व्याख्यातः। ननु विशिष्यतया नामार्थप्रकारकान्वयबुद्धिमात्रं प्रत्येव नामोत्तरविभक्त्यपस्थाप्यत्वं तन्त्रं न तु तादात्म्यसम्बन्धानवच्छिन्नतत्प्रकारताकबुद्धिं प्रति गौरवादतो नामार्थयोर्नीलोत्पलयोरन्वयासम्भवात् कर्मधारयादिकः समासो न यौगिकः किन्तु नीलोत्पलत्वादिविशिष्टे रूढ एव। तदुक्तं भर्तृहरिणा अबुधान् प्रत्युपायाश्च विहिताः प्रतिपत्तये। शब्दान्तरत्वादत्यन्तं भेदो वाक्यसमासयोरिति वैयाकरणाः तन्मन्दं नीलोत्पलमित्यादौ समुदाये रूढ्यप्रतिसन्धानेऽपि नीलादिप्रत्येकपदोपस्थित्या तयोस्तादात्म्येनान्वयबोधस्यानुभविकत्वेन गौरवस्य प्रामाणिकत्वाद्यन्यथा नामार्थस्यान्वयबोधसामान्यं प्रत्येव नामोत्तरनामोपस्थाप्यत्वं तन्त्रमुरीकृत्य नीलमानयेत्यादौ नामार्थसुबर्थयोर्नान्वयबोधः परन्तु सुबन्तभागस्य नीलविशिष्टकर्मत्वादौ रूढिरेवेत्यपि किन्न रोचयेः। न च समासस्या

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

शक्तत्वे नीलोद्रव्यञ्च घट इत्यादाविव नीलघटो द्रव्यमित्यादावपि घटे धर्मिण्येकत्र द्वयमिति न्यायेन नीलद्रव्ययोस्तादात्म्येनान्वयाप्तिरिति वाच्यं नामार्थस्य मुख्यविशेष्यताक इव तादात्म्यावच्छिन्नविधेयताकेऽपि बोधे नाम्नः प्रथमान्तत्वस्य तन्त्रत्वात् विधेयत्वन्तु विषयतावच्छेदकतान्यप्रकारत्वं प्रकारताप्रभेदो वेत्यन्यदेतत् पटमित्यादौ तु कर्मत्वादौ पटादिर्न तादात्म्येन विधेय इति न तत्र व्यभिचारः। ननु नीलं पीतञ्चोत्पलं यत्र इत्यर्थे नीलपीतोत्पलं सर इत्यादिको बहुव्रीहिरिव नीलं पीतञ्चोत्पलमित्यर्थे नीलपीतोत्पलं पुष्पमित्यादिकः कर्मधारयोऽप्येकत्र द्वयमिति न्यायेन नीलपीताभ्यामवच्छिन्नोत्पलनिष्ठधर्मिताकधीजनकः कथं न स्यात् इति चेन्न बहुपदे बहुव्रीहिरिव नेतरो द्वन्द्वान्यः समास इत्यनुशिष्टिबलेन बहुव्रीहेरेव स्वनिविष्टनामद्वयोपस्थाप्यार्थद्वयावच्छिन्नतादृशनामान्तरार्थनिष्ठविषयताकबोधं प्रति हेतुत्वेन समासान्तरस्य तादृशधियं प्रत्यसमर्थत्वात्। नीलपीतोत्पले रम्ये पीतनीलोत्पलाश्रितमित्यादौ तु नीलोत्पलं पीतोत्पलञ्च रम्यमित्याकारक एव बोधो न तु नीलं पीतञ्च यदुत्पलं तद्रम्यमित्याकारः। अतएव द्वन्द्वात् परस्य प्रत्येकाभिसम्बन्धसूचनार्थं नीलपीते च ते उत्पले चेत्यादिकमेव तत्र विग्रहं वर्णयन्ति न तु नीलं पीतञ्च तदुत्पलञ्चेत्यादिकम्। घटस्य नाधिकरणमित्यादिविग्रहे घटानधिकरणमित्यादिकस्तु मध्यपदप्रधानस्तत्पुरुषो न बहुनामगर्भो नवैकत्र द्वयमितिन्यायेन स्वार्थस्य बोधक इति सम्प्रदायविदः।

स्यादेतत्. समासानां समुदायशक्तत्वे वाचस्पतिमितायाः स श्यामे कण्ठे व्रणः पुमान् इत्यादौ वाचि मितायाः कण्ठे च श्यामादेर्नाभेदेनान्वयो वागादेः पदार्थैकदेशत्वेन तत्र पदान्त-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

रार्थस्य पशुरपशुर्गगनं समवेतमित्यादाविव निराकाङ्क्षत्वादेवं पतत्रा द्विजातिस्वाध्यायो जटाभिस्तापसस्पृहेत्यादौ पत्रासह भावस्य द्विजातौ जटावैशिष्ट्यस्य च तापसे भेदनापि नान्वयो यथाकाशमभिधानादित्यादौ। यौगिकत्वे तु तत्र तत्र तथाविधान्वयो दुर्वारो वाक्यप्रभृतेः पदार्थत्वादिति चेन्न वृत्त्येकदेशपदस्यार्थसम्बन्धस्य कारकस्य वा बोधकान्यविभक्तेः स्वार्थानुभावकतायां निराकाङ्क्षत्वादेव तस्य निरस्तत्वादत एव चैत्रस्य गुरुकुलं शरैः शातितपत्रक इत्यादौ गुर्वादिपदस्य वृत्त्येकदेशत्वेऽपि तदर्थे षष्ठ्यर्थसम्बन्धस्य तृतीयार्थकरणत्वादेश्चान्वयः सर्वसिद्धः। समासस्येव क्यजादिप्रत्ययान्तस्यापि वृत्तित्वात् परिष्कृतायाः सततं यस्तु वाचस्पतीयते। सम्पदा जटया वापि पुत्रीयति स पुरुष इत्यादेरपि वागाद्यंशे परिष्कृतादेः पुत्राद्यंशे च सम्पदादेः सहभावादिबोधकतायां न सामर्थ्यमत एव प्रतियोगिपदादन्यद्यदन्यत् कारकादपि। वृत्तिशब्दैकदेशार्थे न तस्यान्वय इष्यत इत्यपि पठन्ति कर्म चाण्डालयोगीत्यं कुरु पापक्षयं समित्यत्र च योगीत्यमित्यस्य योगप्रयोज्यमित्यर्थः स चाभेदेन पापक्षयेऽन्वितः। यस्मिन् राशिगते सूर्ये विपत्तिं यान्ति मानवाः। तेषां तत्रैव कर्त्तव्या पिण्डदानादिका क्रियेति वचनन्तु असूलं समूलत्वे तु यस्मिन् राशौ गते सूर्ये इत्येव तत्र पाठ इत्यास्तां विस्तरः।

द्विगुं लक्षयति।

संख्याशब्दयुतं नाम तदलक्ष्यार्थबोधकम्।

अभेदेनैव यत्स्वार्थे स द्विगुस्त्रिविधो मतः॥

संख्यावच्छिन्नशक्तयत्पदोत्तरत्वविशिष्टं यन्नाम स्वार्थधर्मिकं तादात्म्येन तदलक्ष्यार्थस्यान्वयबोधं प्रति समर्थं तन्नामोत्तरतापन्नं तन्नामैव तदलक्ष्यार्थाभिन्नस्वार्थं द्विगुरुच्यते।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

त्रिकटु त्रिभुवन चतुर्युग चतुर्वर्ग पञ्चगव्य पञ्चामृत षड्रस षट्-पदार्थ सप्तर्षि अष्टनाग अष्टवसु नवरस नवग्रह दशमूल एका-दशरुद्र एकादशेन्द्रिय द्वादशादित्यादिकस्तु कर्मधारयः शुण्ठ्यादिपर्य्याप्तत्रित्वावच्छिन्नबोधकतया न पूर्वपदालक्षणार्थस्य बोधकस्त्रिकटुप्रभृतिभ्यः कटुत्रयादिसामान्यस्याप्रतीतेः पञ्च-मूलेत्यादौ तु मूलपञ्चकत्वेनैव मूलविशेषेषु तात्पर्य्यं नतु विशेषरूपेणापि अतएव कण्टकार्य्यादिकं स्वल्पं गाम्भार्य्यादि च यन्महत्। पञ्चमूलं तदुभयं दशमूलमुदाहृतमित्यादिक-स्ताद्रूप्येण बोधस्थलीयः प्रयोगः वर्षाकाले मधर्क्षेण युक्ता चापि त्रयदशोत्यादिवदेकवचनस्य साधुत्वसम्भवात् द्वयो रूप-मित्याद्यर्थे द्विरूपादिपदं नाभेदेन द्विप्रभृतेरनुभावकम् एकत्व-संख्यया विशिष्टं बोधयदपि एकपदं न पर्य्याप्तिसंसर्गेण तद-वच्छिन्नस्य बोधकं द्वितयादिपदं पर्य्याप्त्या द्वित्वावच्छिन्नं प्रतिपादयदपि न तत्र शक्तं वाक्यत्वादतो नैकघटद्वितयपटे-त्यादिकर्मधारयेऽतिप्रसङ्गः। सप्तशतौ पठ्यतामित्यादौ च यद्यपि शते धर्म्मिणि सप्तानामभेदेन नान्वयो बाधितत्वान्नापि सप्तपदलक्षितस्य सप्तगुणितस्य द्विगुत्वहान्यापत्तेः तथापि शतपदार्थैकदेशे शतत्वसंख्यायां तस्याः सप्तत्वसम्भवादिति वदन्ति। द्विगार्य्यं गच्छत इत्याद्यव्ययीभाववारणन्तु पूर्ववत्। स चायं द्विगुस्त्रिविधः तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारभेदात्।

तत्र तद्धितार्थं द्विगुं लक्षयति।

> तद्धितार्थान्वितस्वार्थस्तद्धितार्थद्विगुर्मतः।
> तद्धितार्थे लाक्षणिकस्त्वान्यनाम्ना त्वसर्वगः॥

यो द्विगुः स्वोत्तरतद्धितार्थान्वितस्वार्थकः स तद्धितार्थद्विगुः। द्विमुद्रो वृष इत्यादौ द्वाभ्यां मुद्राभ्यां क्रीतस्य द्विवर्षा गौरि-त्यादौ द्वाभ्यां वर्षाभ्यामभिन्नवयस्कस्य द्विदलं पवित्रमित्यादौ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

द्वाभ्यां दन्ताभ्यां निर्मितस्य द्विगुञ्जं स्वर्णमित्यादौ द्वाभ्यां गुञ्जाभ्यां तुलितस्य त्रिकाण्डः पुरुष इत्यादौ त्रिभिः काण्डैः परिमितस्य पञ्चकपालश्चरुरित्यादौ पञ्चभिः कपालैः संस्कृतस्य बोधने लुप्तस्यैव ठगादितद्धितस्य क्रीताद्यभिधायकत्वात् परिशिष्टकृतां मतेनेदम्। उक्तप्रयोगेषु द्विगोरन्तिमनाम्नैव क्रीतादिरूपार्थो लक्ष्यते न तु लुप्तठगादिरप्यपेक्षतेऽतस्तद्धितार्थलाक्षणिकस्यान्त्यनामको द्विगुरेव तद्धितार्थद्विगुरिति फणिभाष्यमतन्तु न युक्तम् असर्वगत्वात् पाञ्चपुरुषिरित्यादौ पञ्चानां पुरुषाणामपत्यस्य पञ्चगर्गरूप्यो गौरित्यादौ पञ्चानां गर्गाणां भूतपूर्वस्य बोधने तद्धितेनैव स्वार्थस्यापत्यप्रभृतेरुपस्थापनात् द्विस्वर्णमुद्रः पञ्चगुरित्यादावुत्तरपदस्य शक्तिविरहेण क्रीताद्यर्थे लाक्षणिकत्वायोगाच्च।

उत्तरपदद्विगुं लक्षयति।

स्वान्तर्निविष्टशब्दाभ्यां शब्दान्तरसमासगः।
यो द्विगुः शाब्दिकैरुक्तः स उत्तरपदद्विगुः॥

यो द्विगुः स्वघटकनामभ्यां सह साकाङ्क्षनामान्तरेण समासस्यान्तर्गतः स उत्तरपदद्विगुः यथा पञ्च गावो धनमस्येत्यादिविग्रहे पञ्चगवधनः पुरुष इत्यादौ बहुव्रीह्यादिनिविष्टः पञ्चगवादिः।

समाहारद्विगुं लक्षयति।

स्वार्थान्वितसमाहारलक्षकस्वान्त्यशब्दकः।
उक्ताभ्यामितरः किं वा समाहारद्विगुर्द्विगुः॥

स्वोपस्थाप्यार्थस्य समाहारलक्षको यदीयान्त्यशब्दः स द्विगुः समाहारद्विगुः पञ्चपुलीत्यत्र हि योगलभ्यानां पञ्चाभिन्नपुलानां समाहारः परस्थपुलशब्देन लक्ष्यते न तु तत्र द्विगोः शक्तिरन्यलभ्ये शक्त्यायोगात् अतएव न लक्षणापि शक्यसम्बन्धस्यैव लक्षणा-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

त्वेन वाक्ये तदसम्भवात्। यदि च पञ्चपूलीत्यतः पञ्चानां पूला-नामिव बोधो न तु तत्समाहारस्यापि अतएव पञ्चपूलीं छिनत्ति इत्यादिकः प्रयोगः प्रमाणम् अन्यथा समूहात्मनः समाहारस्य छिदाद्यसम्भवेन तदयोग्यत्वापत्तेः पूलादेर्हि त्वबहुत्वेऽप्येक-वचनत्वानुशासनिकं दारादेर्बहुवचनवदुपपद्यते। न च द्रव्य-प्राधान्ये पञ्चखट्वीत्यादौ ह्रस्वो न स्यात् गोशब्दस्येव स्त्रीप्रत्यय-स्यापि समासान्त्यस्योपसर्जनस्यैव तद्विधानादिति वाच्यं समा-हार संज्ञकद्विगोरप्यन्त्यस्य स्त्रीप्रत्ययस्य पृथगेव ह्रस्वविधेर्वक्तव्य-त्वात् प्रयोगानुसारित्वात् कल्पनायाः पञ्चपाचकीत्यादावव्याप्तिश्च तत्रोत्तरपदस्य वाक्यत्वेन लक्षकत्वायोगादिति सूक्ष्ममीक्षते तदा पूर्वनिरुक्ताभ्यां तद्धितार्थोत्तरपदद्विगुभ्यां भिन्नद्विगुरेव समाहारद्विगुर्बोध्यः। एवञ्च द्विगोः कर्मधारयान्तर्गतत्वेऽपि न क्षतिरिति तु विभावनीयम्।

तत्पुरुषं लक्षयति।

यदीयेन सुबर्थेन युतयत् बोधनक्षमः।
यः समासस्तस्य तत्र स तत्पुरुष उच्यते।

यदर्थगतेन सुबर्थेन विशिष्टस्य यदर्थस्यान्वयबोधं प्रति यः समासः स्वरूपयोग्यः स तदर्थस्य तदर्थे तत्पुरुषः न तु यन्नामोत्तरं यन्नाम यदर्थगतसुबर्थावच्छिन्नस्य यत्स्वार्थस्य बोधकं तदुत्तरं तन्नामैव तदर्थयोस्तत्पुरुषः पूर्वकायोऽर्द्धपिप्प-लीत्यादावव्याप्तेः। स्तोकपक्वेत्यादौ क्रियाविशेषणैः कर्म-धारय एव महाकविसहाविन्न इत्यादौ कवित्वादाविव प्रकृते-ऽप्येकनामार्थैकदेशे पचनादावपरनामार्थस्याभेदान्वयबोधकतया तथात्वसम्भवात् स्तोकं पक्वेत्यादौ असमस्तादात्मवाचित्वे तु तत्पुरुषः सम्भवत्येव क्रियाविशेषणैः समास एवाव्युत्पन्न इति तु न देश्यं स्तोकनम्रा स्तनाभ्यामित्यादेः कालिदासादेः

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्रयुक्तत्वात् द्विगौ कर्मधारये च शाब्दिकानां तत्पुरुषत्वव्यपदेशः पदसंस्कारार्थो गौणः।

विभजते।

द्वितीयादिसुबर्थस्य भेदादेष च षड्विधः।
क्रियान्वयी द्वितीयादेरर्थः प्रायोऽत्र योजितः॥

ग्रामगतः चैत्रनीतः ब्राह्मणदत्तः वृक्षपतितः चैत्रधनं मैत्रगतिः गृहस्थित इत्यादौ द्वितीयादिसुबर्थस्य कर्मत्वकर्तृत्वादेर्बोधभेदादेतस्य द्वितीयातृतीयादितत्पुरुषत्वेन षड्भेदाः स्वघटकैकपदार्थनिष्ठद्वितीयार्थावच्छिन्नापरपदार्थबोधकसमासादेर्धर्मषट्कस्य सुवचत्वात्। इयांस्तु विशेषो यदेतेषु धात्वर्थान्वय्येव द्वितीयादेरर्थः प्रायो घटकः पीठं परितः पुण्येन सुखं ग्रमाय विद्या दण्डाद्दटः गवां कृष्णा सम्पन्नक्षीरा तिलेषु तैलमित्यादिविग्रहे तत्पुरुषस्यासाधुत्वात् वर्षसुखो लोष्टकाणः कुण्डलहिरण्यं घटान्यः कुबेरबलिः कर्मकुशल इत्यादौ तु तत्तद्विशेषविधेर्द्वितीयादितत्पुरुषः।

ननु ग्राम गत इत्यत्र गतौ ग्रामकर्मत्वस्य राजपुरुष इत्यत्र च पुरुषे राजसम्बन्धस्यावगमो न ग्रामादिपदेभ्यो लुप्तसुपःस्मरणात् तल्लोपमजानतोऽप्यन्वयबोधात् समृद्धं ग्रामगत इत्यादितः समृद्धग्रामयोरभेदान्वयधीप्रसङ्गाच्च सम्पन्नं दधि पश्येत्यादाविव तत्रापि नामार्थयोरभेदान्वयबोधोपयुक्तस्य नाम्नोः समानविभक्तिप्रतिसन्धानस्याविशिष्टत्वात् नापि ग्रामादिपदस्य ग्रामकर्मत्वादिलक्षकत्वात् अभेदान्यसम्बन्धेन नामार्थस्यान्वयबोधं प्रत्यनुकूलस्य नामोत्तरविभक्त्युपस्थाप्यत्वस्य तादृशप्रत्ययोपस्थाप्यत्वस्य वा गत्यादावसत्त्वात्। न च ग्रामादिपदलक्षितस्य ग्रामकर्मकादेरेव तत्र गत्यादौ तादात्म्येनान्वय इति साम्प्रदायिकानां मतमेव साम्प्रतं तत्पुरुषास्यापि समस्य-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मानपदार्थयोरभेदान्वयबोधकत्वे कर्मधारयत्वापत्तेः ग्रामं गतः राज्ञः पुरुष इत्यादिविग्रहस्य समासतुल्यार्थकत्वहान्यापत्तेश्चेति चेन्न प्रत्ययान्ततत्तन्नामार्थस्यैव भेदेनान्वयबोधं प्रति तत्तन्नामोत्तरप्रत्ययोपस्थाप्यतायास्तन्त्रत्वेन ग्रामगत इत्यादौ ग्रामादिपदलक्षितग्रामकर्मत्वादेर्गत्यादौ भेदेनान्वये बाधकाभावात्। नचैवं गतो ग्रामित्यत्रापि ग्रामपदलक्षितस्य ग्रामकर्मत्वादेर्गत्यादौ भेदेनान्वयबोधप्रसङ्गः प्रत्ययान्तान्यतत्तन्नामोपस्थाप्यार्थस्यान्वयबोधसामान्यं प्रत्येवोत्सर्गतस्तादृशतत्तन्नामोत्तरनामोपस्थाप्यत्वस्य हेतुत्वेन तदसम्भवात्। अत एवार्द्धपिप्पलीच्छेद इत्यादौ पूर्वपदप्रधानत्वेनानुशिष्टस्य तत्पुरुषादेरन्त्यपदार्थानां पिप्पलीप्रभृतीनां अर्द्धाद्यर्थे घटपटमठानामित्यादौ च सर्वपदप्रधानत्वेन द्वन्द्वस्यानन्त्यपदार्थानां घटादीनां सुबर्थे अन्वयः तथा बहुगुड़द्राक्षेत्यादौ गुड़ादीनामपि बहुजर्थे प्रकृत्यर्थस्येषदसमाप्तौ नाम्नः प्राग्बहुचो विधानादिति।

ननु यदि नामार्थयोरपि भेदेनान्वयो व्युत्पन्नस्तर्हि ग्रामगत इत्यादौ कर्मत्वादिसंसर्गेण ग्रामादेरेव गत्यादावन्वयोऽस्तु कृतं ग्रामादिशब्दस्य ग्रामकर्मत्वादिलक्षणयेति चेत्, सत्यं विग्रहवाक्यानां समाससमानार्थकत्वरक्षणाय तत्र लक्षणास्वीकारात् मास्तु वा ग्रामादिपदस्य तत्कर्मत्वादौ लक्षणा कर्मत्वादिसंसर्गेणैव ग्रामादेर्गत्यादावन्वयसम्भवात्तथापि न क्षतिः ग्रामं गत इत्यादिविग्रहस्यापि कर्मत्वार्थकद्वितीयाद्युपसन्धानवशादेव कर्मत्वादिसंसर्गेण गत्यादौ ग्रामाद्यन्वयबोधकतया समाससमानार्थकत्वसम्भवात् ग्राममित्यादौ कर्मत्वादिधर्मिकान्वयबोधानुरोधेन द्वितीयादेः कर्मत्वाद्यर्थकत्वात् अतएवाघटः पट इत्यादावन्यस्य असुरो दैत्य इत्यादौ विरोधिनः अनिक्षुः शर इत्यादौ सदृशस्य अब्राह्मणो वार्द्धुषिक इत्या-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

दावपकृष्टस्य अनुदरमुदरन्तरुण्या इत्यादौ स्वल्पस्य वाचकेन नञ्निपातेन स्वार्थे प्रतियोगित्वादिसम्बन्धेनैव घटादेरनुभावनेऽपि तत्त्वस्य तत्पुरुषे नाव्याप्तिः। पटस्याभाव इत्यर्थे प्रसज्यनञा अव्ययीभाव एव समासः प्रमाणान्तेनापटं वर्त्तते इत्याद्येव तत्र प्रयोगस्तत्पुरुषस्योत्तरपदलिङ्गकत्वनियमात् इति वृद्धाः। प्रसज्यनञाप्यपट इत्यादिस्तत्पुरुषएव साधुर्नाव्ययीभावः नञ्तत्पुरुषविधेस्तदपवादकत्वात् अतएव वादिनामविवाद इत्यादिकः किरणावल्यादौ पुंसि प्रयोग इति तु पक्षधरमिश्राः। युज्यते चोत्तरः कल्पो नचेदेवं दर्शैते राजमातङ्गास्तस्यैवामी तुरङ्गमाः। चैत्रो ग्रामगतस्तत्र मैत्र किं कुरुतेऽधुना। इत्यादौ राजसम्बन्धादे राजादिपदलक्ष्यत्वे तदेकदेशस्य राजादेस्तदा परामर्शो न स्यात् विशेष्यविधया वृत्त्या पूर्वोपस्थापितस्यैवार्थस्य परामर्शकत्वात् तदादिशब्दानां न हि प्रजावतीयं मे त्वं तस्मै देहि कम्बलम्। नोलो मणिगुणः सोऽत्र भ्रात्रादिर्बोध्यते तदा।

नन्वेवमनयैव ऋचा निषादस्थपतिं याजयेदिति श्रुतौ निषादानां स्थपतिरिति व्युत्पत्त्या न तत्पुरुषः परन्तु निषादः स्थपतिरित्यर्थे कर्मधारय एवेति सिद्धान्तो व्याहन्येत तत्पुरुषे भक्तिभिया हि तत्र कर्मधारयस्वीकारस्तन्मूलके निषादस्याधानेऽपूर्वविद्याप्रयुक्तिश्च कल्पते कल्पते च निषादीयतत्तदध्ययने निषेधविधिबाधात् स्त्रीशूद्रौ नाधीयेतामिति श्रुतौ तत्तदध्ययनेतराध्ययनपरत्वं धातोः शूद्रपदस्य त्रैवर्णिकान्योपलक्षकत्वात्। यदि च कर्मधारय इव तत्पुरुषेऽपि न लक्षणा तदा तत्पुरुष एव तत्रोचितस्त्रैवर्णिकस्यैव निषादीयस्थपतित्वेन प्राप्तावपूर्वविद्याप्रयुक्तेस्तन्मूलकनिषेधविधिसङ्कोचस्य चाकल्पत्वादिति चेत् तत्पुरुषे लक्षणापत्तेऽपि किमिति कर्मधारय एव तत्राभ्युपेयते

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

न तु तत्पुरुषः निषादानां स्थपतिरिति व्युत्पत्त्या निषादस्थपतिपदान्निषादसम्बन्धवत्त्वेन स्थपत्यनुभवसहस्रस्य सर्वसिद्धत्वेन तदनुरोधाल्लक्षणायाः क्लृप्तत्वेन तत्कल्पनाभयस्यासम्भवात् न हि निषादस्थपत्यादिपदं निषादादिसम्बन्धवत्तया स्थपत्यादिबोधने निराकाङ्क्षं तथा सति निराकाङ्क्षत्वादेव तत्पुरुषत्वासम्भवेन लक्षणापत्तेस्तद्बाधकतयोपन्यासानौचित्यात् । अथ बाधकं विना मुख्यार्थ एव श्रुतीनां प्रामाण्यं न तु प्रमाणान्तरविषयेऽपि लक्ष्यार्थे मुख्ये शब्दस्वरस इत्यादिमीमांसया तथैव सम्प्रतिपत्तेरिति चेत्तर्हि बाधकाभावे कर्मधारयविधयैव वेदानां प्रामाण्यं न तु प्रामाणान्तरविषयेऽपि तत्पुरुषविधया कर्मधारयात् समासान्तरस्य दौर्बल्यमित्यादिमीमांसया तथैव प्रतिपत्तेरित्यपि किन्न रोचयेः । तत्पुरुषाद्बहुव्रीहेर्जघन्यत्वमित्यत्राप्युक्तैव रीतिरनुसर्त्तव्या न हि बहुव्रीहौ समस्तपदानां लाक्षणिकत्वादेव ततो दुर्बलत्वम् एकपदमात्रलक्षणयापि बहुव्रीहेर्व्यवस्थाप्यत्वात् इति आस्तां विस्तरः ।

अव्ययोभावं लक्षयति ।

> उत्तरार्थान्वितस्वार्थाव्ययपूर्वस्तु यो भवेत् ।
> समासः सोऽव्ययीभावः स्त्रीपुंलिङ्गविवर्जितः ॥

यः समासः स्वोत्तरपदोपस्थाप्येन यदर्थेनान्वितस्य यदर्थस्य बोधकाव्ययपूर्वभागकः स तद्विशिष्टस्य तदर्थस्य बोधनेऽव्ययीभावः यथा निर्मक्षिकम् उपकुम्भमित्यादौ हि मक्षिकाया अभावः कुम्भादेश्च सामीप्यादिर्मक्षिकादिपदप्राग्वर्त्तिना निराद्यव्ययेनानुभाव्यते अर्द्धशरीरमित्यादौ उत्तरपदार्थान्वितस्वार्थबोधकसप्यर्द्धपदं नाव्ययं निर्मक्षिका भूमिः निर्मनुष्यो देश इत्यादौ तु मक्षिकादेरभाववन्तं बोधयन्नपि निर्मक्षिकादिक-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स्तत्पुरुषो न तादृशार्थे स्त्रीपुंलिङ्गकार्य्यविधुर इति तत्र न प्रसङ्गः ।

नन्वक्षस्याचस्य शलाकाया वा द्युतेऽन्यथा पातनमित्यर्थेऽक्ष-परि शलाकापरि इति अव्ययीभावेऽव्याप्तिस्तस्याव्ययगर्भत्वेऽपि तत्पूर्वकत्वाभावात् एवं द्वौ गार्ग्यौ इत्यर्थे द्विगार्ग्यं गच्छत इत्यादौ द्वाभ्यां दण्डाभ्याम् इत्यर्थे द्विदण्डि प्रहरतीत्यादौ तिसृणां यमुनानां समाहार इत्यर्थे त्रियमुनं स्नातीत्यादौ लोहिता गङ्गा यस्मिन्नित्यर्थे लोहितगङ्गं देश इत्यादौ दण्डेन मिथः प्रहृत्य वृत्तमित्यर्थं दण्डादण्डि रणमित्यादौ केशेषु मिथः प्रगृह्य वृत्त-मित्याद्यर्थे केशाकेशि युद्धमित्यादौ खले यवा यदा संहृता यवा यदा तिष्ठन्तो गावो यदेत्याद्यर्थे खलेयवं संहृतयवं तिष्ठद्गु वा काल इत्यादौ द्विगार्ग्यद्विदण्ड्यादिष्वपि तेषु अव्ययगर्भत्व-स्याप्यभावादतः प्रकारान्तरेण निर्वक्ति ।

अमादेशं विना श्रूयमाणषष्ठी न बोधिका ।
स्वार्थे यदर्थस्य यत्र सोऽव्ययीभाव इष्यते ॥

अमादेशं विना श्रूयमाणषष्ठी स्वार्थे यत्समासार्थस्यान्वय-बोधं प्रत्यसमर्था स एव वाव्ययीभावः श्रूयमाणैव षष्ठी स्वार्थे समासान्तरार्थस्यान्वयबोधने समर्था न तु लुप्तापि कृतयो-रक्षपरिव्यर्थत्वमित्यादौ त्वव्ययीभावार्थस्य लुप्तापि कृतयो-रेकाचान्यथापातनयोर्निष्फलत्वमित्यन्वये लुप्तषष्ठ्यैव पातनस्य सम्बन्धप्रत्यायनात् । स्निग्धस्योपगङ्गं पावित्र्यमित्यादौ स्निग्धस्य गङ्गासमीपस्य पवित्रत्वमित्याद्यन्वये समीपादेः सम्बन्धः श्रुतयाप्यमादेशवशादेव षष्ठ्यानुभाव्यते इति न तत्रोप-गङ्गाद्यव्ययीभावेऽव्याप्तिः अनुगङ्गेन सञ्चारः उपगङ्गेषु पूतत्व-मुपकुम्भादानीतमित्यादावमादेशं विनापि श्रूयमाणाभिस्तृ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तीयासप्तम्यादिसुब्भिरव्ययीभावार्थस्य करणत्वाधिकरणत्वादिकं बोध्यत इति षष्ठीपर्य्यन्तानुसरणम्।

बहुव्रीहिं लक्षयति।

बहुव्रीहिः स्वगर्भार्थसम्बन्धित्वेन बोधकः।
निरूढ़या लक्षणया स्वांशज्ञापकशब्दवान्॥

समास इति प्रकृतं तथाच स्वांशस्य निरूढ़लक्षणया ज्ञापकेन शब्देन घटितः स्वगर्भस्य यादृशार्थस्य सम्बन्धित्व-प्रकारेणान्वयबोधं प्रति समर्थः समासः स्वगर्भतादृशार्थ-सम्बन्धिबोधने बहुव्रीहिरित्यर्थः। आरूढ़वानरो वृक्ष इत्य-त्रारूढ़ो वानरो यमिति व्युत्पत्त्या स्वकर्मकारोहणकर्तृवानर-सम्बन्धित्वेन वृक्षपीतपयस्कं पात्रमित्यत्र पीतं पयो येन इति रीत्या स्वकरणकपानकर्मजलसम्बन्धित्वेन पात्रं पक्वतण्डुलश्चैत्र इत्यत्र पक्वास्तण्डुलो येनेति दिशा स्वकर्तृकपाककर्म तण्डुल-सम्बन्धित्वेन चैत्रं दत्तदक्षिणो द्विज इत्यत्र दत्ता दक्षिणा यस्मै इति क्रमेण स्वसम्प्रदानकदानकर्मदक्षिणसम्बन्धित्वेन द्विजं पतितपत्रस्तरुरित्यत्र पतितं पत्रं यस्मादिति विग्रहेण स्वापा-दानकपतनाश्रयपत्रसम्बन्धित्वेन तरुं चित्रगुरित्यत्र चित्रा गौर्यस्येति वाक्यानुसारेण चित्राभिन्नस्वगोसम्बन्धित्वेन चैत्रं रक्तपटः काय इत्यत्र रक्तः पटो यत्रेति व्युत्पत्त्या रक्ताभिन्न-स्ववृत्तिपटसम्बन्धित्वेन कायम् एवं वाणच्छिन्नकरो नर इत्या-दावपि वाणेन छिन्नः करो येन यस्य वा इत्यादि विग्रहे वाण-करणकस्वकर्तृकच्छिदाकर्मकरसम्बन्धित्वादिना नरादिकं बहु-व्रीहिर्बोधयतीति सर्वत्र स्वगर्भतत्तदर्थसम्बन्धित्वेन धर्मिणामव-गमः। दक्षिणपूर्वा पूर्वोत्तरेत्यादिविदिग्बहुव्रीहिस्थले दक्षिणया पूर्वा यस्या इत्यादिविग्रहेण स्वपार्श्वस्थदक्षिणसङ्गित-पूर्वसम्बन्धित्वादिना आग्नेयीप्रभृतीनां विदिशां बोधः। अस्ति-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

क्षीरा नास्तिक्षीरा गौरित्यादावप्यस्ति क्षीरं यस्या इत्यादिविग्रहेणास्तित्ववत्स्वक्षीरसम्बन्धित्वादिप्रकारेण गवादेरवगतिः इयांस्तु विशेषो यत्तत्रैकेषां मतेऽस्तीत्यादिकं तिङन्तमन्येषां तत्प्रतिरूपकाव्ययमिति। उप समीपे दश येषामिति समीपगणितत्वार्थकषष्ठ्या विग्रहादुपदशाः शकुनय इत्यादौ स्वसमीपगणितदशसम्बन्धित्वेन नवानामेकादशानाञ्च पक्षिणामवगमस्तत्र दशशब्दस्य दशत्वलक्षणया स्वपर्य्याप्तसंख्यासमीपगणितदशत्वसम्बन्धित्वेनैव नवादेर्बोध इति दुर्गप्रभृतयः। अधिका दश येषामित्यादिविग्रहे अधिकदशाः पुरुषा इत्यादावपि स्वपर्य्याप्तसंख्याधिक दशवृत्तिसंख्यापर्य्याप्त्यधिकरणदशसम्बन्धित्वेन नवादिपुंसां प्रत्ययः। द्वौ त्रयो वा येषां इत्यन्यतरार्थकवाशब्देन विग्रहे द्वित्राः पवित्राः परमित्यादौ द्वित्र्यन्यतरपर्य्याप्तस्वपर्य्याप्तसंख्यासम्बन्धित्वेन द्वयोस्त्रयाणां वा पवित्राणां बोधः पटे घटे वा घटत्वमित्याद्यनुरोधेन वाकारस्यान्यतरार्थकतायाः व्युत्पाद्यत्वात् तस्य च वृत्तौ गतार्थत्वादश्रुतिः पञ्च षड्वा येषामित्यादिविग्रहात् पञ्चषाः पुरुषा इत्यादावप्युक्तरीत्यैवान्वयो द्रष्टव्यः। परे तु द्वौ वा त्रयो वा येषामित्यादिविग्रहे वाशब्दस्य संशयकोट्यर्थकतया द्वित्रा इत्यादि बहुव्रीहिः स्वधर्मिकसंशयकोटितापन्नद्वित्रिसम्बन्धित्वेन द्विप्रभृतिबोधकत्वमित्याहुः।

द्विस्त्रयो येषामिति विग्रहे तु द्विशब्दस्य द्विगुणितवाचित्वेन द्विगुणितत्रिपर्य्याप्तस्ववृत्तिसंख्यासम्बन्धित्वेन द्वित्रा रसा इत्यादौ षण्णामवगमः सुजन्तस्यैवैव विग्रहस्य व्युत्पन्नत्वाच्च पञ्चकृत्वो दश येषामित्यर्थे पञ्चदशा इत्यादिको न समासः सर्वत्रोक्तबहुव्रीहौ राजादित्वादतिचरमस्वरादेर्लोपः। स्वधनसम्बन्धी चैत्र इत्यादौ स्वधनस्य सम्बन्धीति व्युत्पत्त्या

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स्वगर्भार्थस्य सम्बन्धित्वेन चैतं बोधयन्नपि तत् पुरुषो न स्वांशस्य निरूढलक्षणया प्रत्यायकपदेन घटितः। तथा आधुनिकलक्षणया स्वपटबोधकेन पटपदेन गर्भितः पट-सम्बन्धीत्यादिरपि। मातृभक्त इत्यादिकस्तु तत्पुरुषः स्वमा-तृत्वेन निरूढलक्षणया बोधकेन विशेषितोऽपि न तत्स-म्बन्धित्वेन बोधकः। न च द्वौ मुनी त्रयो वा मुनयो यस्येति वक्तृत्वायत्तषष्ठ्या विग्रहे स्ववक्तृमुनिद्वयादिसम्बन्धित्वेन बोधके द्विमुनि त्रिमुनि वा ग्रन्थ इत्यादौ द्विमुन्याद्यव्ययीभावे स्वमातृ-सम्बन्धित्वेन बोधके मातृसम्बन्धीत्यादि तत्पुरुषे चातिव्याप्ति-स्तदन्यत्वेनापि विशेषणीयत्वात्। इदमत्रावधातव्यं चित्रगुर-स्तीत्यादौ चित्राभिन्नस्वगोसम्बन्धिप्रभृतीनां प्रतीत्यर्थं न चित्र-गुसमुदायस्य लक्षणा तस्य वाक्यत्वेन लक्षकत्वायोगात् वाक्ये लक्षणायाः प्रागेव परास्तत्वात्। न च चित्रपदमेव तत्र चित्राभिन्नस्वगोसम्बन्धि लक्षकं गोपदन्तु तादृशार्थे तात्पर्य्य-ग्राहकं लक्षणाया निरूढत्वसम्पादकं वेति वाच्यं चित्रपदस्य प्रथमान्तत्वाभावेन तदर्थेऽस्तित्वाद्यन्वयस्यानुपपत्तेः प्रथमान्त-पदोपस्थाप्यस्यैव भावनाविशेष्यत्वात्। अन्यथा राजपुरुषो-ऽस्तीत्यादावपि राजन्यस्तित्वान्वयप्रसङ्गात् प्रकृत्यर्थ एव सुपः संख्याबोधकत्वव्युत्पत्तेः गोपदोत्तरप्रथमया चित्रपदोपस्थाप्ये चित्राभिन्नस्वगोसम्बन्धिन्येकत्वबोधनायोगाच्च। यत्तु गोपद-मेव तादृशगोसम्बन्धिलक्षकं चित्रपदन्तु तत्र तात्पर्य्यादि-ग्राहकमिति मणिकारादुक्तं तन्न युक्तं पूर्वपदार्थसाकाङ्क्षस्यैव स्वार्थस्योपसर्जनतायां गोपदस्य ह्रस्वविधानात् चित्रपदार्थेन समं तदर्थस्यानन्वये तदनुपपत्तेरन्यथा गौरस्तीत्यादावपि चित्राभिन्नस्वगोसम्बन्धित्वेन गोपदस्य लक्षणायामुदन्तत्वापत्तेः न च नामोत्तरवर्त्तिन एव गोपदस्य स्वार्थोपसर्जनतायां ह्रस्व-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

विधेयश्च गोपदेन लक्षणयोपस्थापिते स्वगोसम्बन्धिन्यभेदेन चित्रपदस्यान्वयः तत्र चित्रगवोऽस्तीत्यादिकर्मधारयेऽपि गोपदस्य ह्रस्वप्रसङ्गात् वस्तुतः कृतपाकश्चैत्र इत्यादौ स्वकृतिविषयपाकसम्बन्धित्वादिना चैत्राद्यवगमः पूर्वपदस्य परपदस्य वा लक्षणया न सम्भवदुक्तिकस्तयोरशक्तत्वेन भाक्तत्वायोगात्। न च तत्र कादिवर्णस्य स्वरूपशक्तघञादिप्रत्ययस्य वा स्वकृतिविषयपाकसम्बन्धिनि लक्षणा तन्निरूढत्वसम्पादकञ्च शब्दान्तरमिति साम्प्रतं कृतादिपदेभ्यः स्वार्थानुपस्थितावपि तदन्वयबोधप्रसङ्गात् घञादिमात्रस्य नामत्वाभावेन तन्मात्रोपस्थाप्यार्थे सुबर्थान्वयायोगात् प्रकृत्यर्थावच्छिन्नस्यैव कृदर्थस्य पदार्थान्तरेऽन्वयबुद्धेर्व्युत्पन्नत्वाच्च तस्माच्चित्रगुरित्यत्र गोपदं स्वगोसम्बन्धिलक्षकं तदेकदेशे च गवि तादात्म्येन चित्रपदस्यान्वयः। न च गोधर्मिकान्वयबुद्धौ तद्धर्मिकवृत्तिज्ञानत्वेन हेतुत्वात् पदार्थैकदेशे गवि चित्रस्यान्वयो दुर्घटः चित्रव्रजोऽस्तीत्यादौ गोस्थानरूपस्य व्रजस्यैकदेशे गवि चित्रस्यानन्वयेन तादृशव्युत्पत्तेरावश्यकत्वादिति वाच्यं घटशून्यं चैत्रनप्तेत्यादि तत्पुरुषे भेदेनैव चित्रगुप्रभृतिबहुव्रीहावप्यभेदेन पदार्थैकदेशधर्मिकान्वयबोधस्य व्युत्पत्तिवैचित्र्येण सम्भवात् फलानुरोधित्वात् कल्पनायाः प्राच्यैरपि सुन्दरराजपुरुष इत्यादावभेदेन सुन्दरादेः पदार्थैकदेशे राजन्यन्वयबुद्धेः स्वीकाराच्च। यत्तु गोपदं तत्र स्वकीयगोत्वेन सम्बन्धित्वेन च लक्षकमतश्चित्रस्य गोपदार्थ एव स्वकीये गवि तस्य च सम्बन्धिनि अन्वयान्न पदार्थैकदेशान्वयित्वमेकपदार्थयोश्च मिथोऽन्वयः कृतिवर्त्तमानत्वयोरिव नाव्युत्पन्न इति तन्मन्दं तथा सति चित्रगुः पुरुषस्तस्याः सञ्चारोऽतिमनोहर इत्यादौ तदादेः स्वकीयगवादिपरामर्शकत्वापत्तेः पदार्थैकदेशस्यैव परामर्शकतायास्तदादावव्युत्पन्नत्वादिति। एवञ्चारूढवानरो

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वृक्ष इत्यादावपि रुहधातुना स्वकर्मकारोहणकर्त्तृवानरपदेन च वानरसम्बन्धिन उपस्थापनादमीषामाकाङ्क्षादिधीसाचिव्यादेव स्वकर्मकारोहणकर्तृभिन्नवानरसम्बन्धित्वादिना वृक्षादेर्बोध इत्यास्तां विस्तरः।

न चारूढो वानरो यस्य वृक्षमित्यादिविग्रहादारूढवानरपदं स्वकीयवृक्षारूढवानरसम्बन्धित्वेन ग्रामादिकं बोधयदपि बहुव्रीहिः स्यादतस्तादृग्वाक्यस्य विग्रहत्वं खण्डयन्नाह।

> अस्यैकं प्रथमान्तं सत् सुबन्तैरितरैः सह।
> यदा भेदसुबन्तेन साकाङ्क्षं नाम विग्रहः॥

अस्य बहुव्रीहेर्घटकमेकं नाम प्रथमान्तं सत्सुबन्तैरितरनामभिः सह भेदार्थकसुबन्तयच्छब्देन साकाङ्क्षं विग्रहः कथ्यते नचोक्तवाक्ये तथा सुबन्तस्यापि यदस्तत्र वृक्षपदेनैव साकाङ्क्षत्वात् आरूढो वानरो य इत्यादौ तु यच्छब्दो न भेदार्थकसुबन्त इति न तादृशस्यापि वाक्यस्यार्थे बहुव्रीहिः पतितस्य धनं यस्य दण्डाहतो यस्मादित्यादिकस्तु समानार्थकसुबद्वयोमन्तर्भाव्य न विग्रहः सम्प्रदायविरोधात् एवं घटेन पटो यत्रेत्यादिकः सप्तम्यर्थमन्तर्भाव्यापि सुबन्तैरिति तु सम्भवाभिप्रायं तेनाघटो देश इत्यादिबहुव्रीहेर्न घटो यत्रेत्यादिविग्रहेण नञादेः सुबन्तत्वाभावेऽपि नाव्याप्तिः सपुत्र इत्यादौ तु सह पुत्रो येनेत्यादिरेव विग्रहो न तु पुत्रेण सहेत्यादिरन्यपदार्थाप्राप्तेः सघटो देश इत्यादौ च सह घटो येनेत्यादिविग्रहे सहार्थो वैशिष्ट्यं न तु सामानाधिकरण्यं घटे देशस्य तद्बाधात्। जीवत्पितृकइत्यादेस्तु जीवन् पिता यस्येति विग्रहो यस्य च पिता जीवन्नित्येवं जीवद्विधेयकान्वये निराकाङ्क्षोऽपि जीवदभिन्नः पिता यदीय इत्यन्वय एव साकाङ्क्षः। इदन्तु बोध्यं यत्र विग्रहवाक्ये सुबन्तयदः क्रियासाकाङ्क्षत्वसम्भवस्तत्र तदर्थान्वितक्रियागर्भित

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

एवार्थे विना बाधकं बहुव्रीहिर्व्युत्पन्नः तेन गन्तव्यो ग्रामो यस्येति विग्रहे गन्तव्यग्रामकश्चैत्र इत्यादितः स्वकर्तृक गति-कर्मग्रामसम्बन्धित्वेनैव चैत्रादेरौत्सर्गिको बोधः कदाचित्तु तात्-पर्यादिवशाद्गन्तव्याभिन्नस्वकीयग्रामसम्बन्धित्वेन यत्र तु न यद-स्तत्साकाङ्क्षत्वसम्भवस्तत्र विशेषविध्यसत्त्वे यन्नामार्थमुख्य-विशेष्यको विग्रहवाक्याद्बोधः सुबन्तयदर्थान्वित तन्नामार्थ-गर्भित एवार्थ्यऽतएव धनो दासो यस्येत्यर्थे यदायधनवान् दास-स्तस्य धनिदासकोऽयमित्यादितो नावगमः किन्तु धनवत् स्वदाससम्बन्धिन एव चन्द्रश्चूडायां यस्येत्यादिकस्तु विग्रहो न यदीयश्चन्द्रश्चूडायामित्यर्थकः किन्तु यदीयचूड़ायां चन्द्र इत्यर्थकस्तादृशार्थे एव सप्तम्यन्तेनेन्द्वादेर्विशेषतो बहुव्रीहि-विधानात्तेन चन्द्रचूड़ः शिव इत्यादौ स्वचूड़ावृत्तिचन्द्रसम्बन्धि-त्वेनैव शिवस्यावगमो न तु चूड़ावृत्तिस्वकीयचन्द्रसम्बन्धित्वेन तस्य गगनादेर्वा बोधः ससम्बन्धिकपदार्थस्य विशेषणत्वस्थले तु सुबन्तयदर्थान्वितेन तादृशपदस्यार्थेन गर्भितेऽपि अतएव चैत्रः पुत्रकृतोत्कर्ष इत्यादौ स्वपुत्रकृतोत्कर्षवानेव चैत्रादिः प्रतीयते नत्वन्यदीयपुत्रकृतोत्कर्षाश्रयः।

बहुव्रीहिं विभजते।

तद्‌तद्‌गुणसंविज्ञानौ द्वौ भेदौ तदादिमः।
विग्रहस्य विशेष्यो यस्तद्विशेष्यकबोधकृत्॥

तद्गुणसंविज्ञानोऽतद्गुणसंविज्ञानश्च बहुव्रीहेर्द्वौ भेदौ तत्र विग्रहवाक्यस्य विशेष्यविधया प्रत्याय्यो योऽर्थस्तद्विशेष्यकबोध-कृद्बहुव्रीहिः तयोरादिमस्तद्गुणसंविज्ञानस्तस्य स्वार्थगुणी-भूतस्य सम्यग्विशेष्यविधया विज्ञानं यस्मादिति व्युत्पत्त्या सान्वयसंज्ञाकत्वात् तद्भिन्नस्त्वतद्गुणसंविज्ञानस्त्वरम इत्यर्था-द्गम्यते घटस्वरूपः पदार्थः इत्यादितो हि घटः स्वरूपं यस्येति

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

विग्रहस्थले स्वस्वरूपाभिन्नघटसम्बन्धित्वेन घटाभिन्न स्वस्वरूपसम्बन्धित्वेन वा विग्रहविशेष्यं कलसमिव विशेष्यविधया बोध्यते घटस्य स्वरूपं यस्मादिति विग्रहे च विग्रहस्य यद्विशेष्यं ततोऽन्यदेव स्वजन्यस्वरूपाभिन्नघटसम्बन्धित्वेनं कुटादिर्गण इत्यादिरपि कुट आदिर्यस्येति व्युत्पत्त्या कुटाभिन्नस्य स्वघसिक व्यवस्थाधर्मिणः सम्बन्धित्वेन धात्वन्तरमिव कुटमपि बोधयं स्तद्गुणसंविज्ञान एव बहुव्रीहिः।

प्राचां मतेन तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिमन्यथा निर्वक्ति।

यः स्वार्थघटकार्थस्य स्वार्थान्वयिनि बोधने।
अनुकूलो बहुव्रीहिः स तयोरथवादिमः॥

यो बहुव्रीहिः स्वार्थस्यान्वयिनि स्वार्थघटकस्याप्यर्थस्यान्वयबोधने समर्थः स तयोस्तद्गुणसंविज्ञानयोरादिमः लम्बकर्णमानय हारग्रीवं पश्येत्यादौ हि बहुव्रीहिर्लम्बस्वकर्णसम्बन्धिनः स्वग्रीवाहृत्ति हारसम्बन्धिनश्च स्वार्थस्यान्वयिनि कर्मत्वादौ स्वार्थघटकीभूतस्य तादृशकर्णहारादेरपि व्युत्पत्तिवैचित्र्येणान्वयबोधने समर्थ इत्येवं विध एव तद्गुणसंविज्ञानस्तद्भिन्न एव चार्थोऽतद्गुणसंविज्ञानः यथा दृष्टसागरमानय इत्यादाविति प्राचां मतम्।

व्युत्पत्तिवैशद्यार्थमन्यथापि पुनर्विभजते।

स्वान्तर्निविष्टद्वित्वादिनामभिर्विग्रहात् पुनः।
बहुव्रीहिर्बहुविधो द्विपदत्रिपदादिकः॥

द्वित्रिचतुरादिभिरेव स्वघटकनामभिर्विग्रहवशात् द्विपदत्रिपदचतुष्पदादिको बहुव्रीहिर्बोध्यः चित्रा गावोऽस्येति विग्रहाच्चित्रगुरित्यादौ द्विपदस्यैव जरती चित्रा गौर्यस्य महन्नीलमुत्पलं यत्नेत्यादि विग्रहाज्जरती चित्रगुश्चैतो महन्नीलोत्पला सरिदित्यादौ त्रिपदस्यापि बहुव्रीहेरावश्यकत्वात् जरती चित्र-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

गवो यस्य महन्नीलोत्पलं यत्रेति त्रिपदविग्रहे जरतीशब्दे पुंवद्भावस्य महच्छब्दे चाकारस्य प्रसङ्गादुत्तरपदे तयोर्विधानात् समासान्त्यपदस्य चोत्तरपदत्वात् एकत्र द्वयमिति न्यायेन गवि चित्र-जरतोरभेदानुभवस्योक्तरीत्या सम्पादयितुमशक्यत्वेन तदर्थमेव त्रिपदादिबहुव्रीहेरावश्यकत्वाच्च।

द्वन्द्वं लक्षयति।

यद्यदर्थकयन्नामव्यूहो यद्यत्प्रकारके।
बोधे समर्थः स द्वन्द्वः समासस्तावदर्थकः॥

यद्यदर्थोपस्थापकस्य क्रमिकयादृशनामस्तोमस्य निश्चयस्तत्तदर्थप्रकारकान्वयबोधं प्रति तत्त्वेन समर्थस्तादृशनामनिवह एव तावदर्थको द्वन्द्वसमासः। पाणिपादं वादय धवखदिरौ छिन्धीत्यादौ हि कर्मत्वाद्यंशे करचरणादिप्रकारकान्वयबोधं प्रत्यमादिधर्मिकः करचरणाद्युपस्थापकस्य पाणिपादादिक्रमिकनामस्तोमस्याव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन निश्चयः कारणम् अतः पाणिपादादिसमुदायः करचरणादितत्तदर्थे द्वन्द्वः। यत्तु पाणिपादमित्यादौ समाहारद्वन्द्वे सर्वत्रोत्तरपदे पाणिपादादिसाहित्ये लक्षणा अतएव नित्यं तत्रैकवचनं समाहारस्यैकत्वात् पदान्तरन्तु तादृशलक्षणाया निरूढत्वसम्पादकं तथाविधसाहित्यस्य च स्वाश्रयनिष्ठत्वादिसम्बन्धेनैव द्वितीयाद्यर्थकर्मत्वादौ साकाङ्क्षत्वात् पाणिपादं वादयेत्यादेर्नायोग्यत्वमिति प्राचैरुक्तं तन्न युक्तं तुल्यवदेकक्रियान्वयित्वं बुद्धिविशेषविशेष्यत्वं वा पाणिपादयोः साहित्यं तस्य च नानात्वसम्भवेन तद्गतद्वित्वादिबोधार्थं समाहारद्वन्द्वादपि द्विवचनाद्यापत्तेर्दुर्वारत्वात्। साहित्यस्य द्विबहुत्वेऽपि न समाहारद्वन्द्वस्य द्विवचनादिसाकाङ्क्षत्वं तादृशद्विगोरिवेति चेत् तर्हि पाणिपादप्रभृतीनां नानात्वेऽपि न तदर्थकस्य द्वन्द्वस्य द्विवचनाद्याकाङ्क्षत्वमित्येव वक्तुं

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मुचितं कृतं साहित्यभक्त्या हस्त्यश्वं धनमित्यादिरयोग्यताया दुर्वारतापाताच्च नामार्थयोर्भेदान्वयस्याव्युत्पन्नत्वेन हस्तिनामश्वानाञ्च साहित्यस्य स्वाश्रयत्वादिसम्बन्धेन धनादावन्वयायोगात् तादृशसाहित्ये धनादेरभेदविरहाच्च समाहारपरिभाषा तु क्लीवलिङ्गत्वनित्यैकवचनत्वादिपदसंस्कारोपयोगितयैवोपपन्ना न द्वन्द्वस्वार्थव्यवस्थापिका। एतेन धवखदिरावित्यादावितरेतरद्वन्द्वेऽप्युत्तरपदे धवखदिरसाहित्याश्रये लक्षणा अन्यथा द्विवचनादेः प्रकृत्यर्थतावच्छेदकवत्त्वेव पर्य्याप्तिसम्बन्धेन स्वार्थद्वित्वाद्यनुभावकत्वव्युत्पत्तेर्धवखदिरावित्यतो धवद्वयस्य खदिरद्वयस्य च प्रतीत्यापत्तेरिति मीमांसकानां मतमप्यपास्तं तुल्यवदेकक्रियान्वयित्वं धवखदिरविशेष्यकधीविशेष्यत्वं वा धवखदिरयोश्च साहित्यं तदाश्रयश्च धवद्वयादिकमपीति तादृशसाहित्याश्रयलक्षकत्वपक्षेऽपि धवखदिरावित्यतो धवद्वयादिबोधस्य दुर्वारतापत्तेः न च वितया विशेष्यकधवखदिरधर्मिकधीविशेष्यत्वमेव प्रकृते धवखदिरयोः साहित्यं तच्च न धवद्वयादेरिति वाच्यं तादृशसाहित्यान्वयस्यानुभवेनास्पर्शनात् तस्मात् यत्र नानाधर्माणां प्रकृत्यर्थतावच्छेदकत्वं तत्र तत्तद्धर्मावच्छिन्ने समुदित एव पर्य्याप्तिसम्बन्धेन द्वित्वादिबोधने द्विवचनादिकं साकाङ्क्षं न तु तादृशैकधर्मावच्छिन्नं परित्यज्य तथाविधापरधर्मावच्छिन्ने यतो धवखदिरावित्यादितो धवयोः खदिरयोश्च बोधप्रसङ्ग इति तत्त्वम्। घटघटेत्यादिकस्य घटकलसेत्यादिकस्य घटतद्घटेत्यादिकस्य च क्रमिकनामस्तोमस्य नियतत्वेन घटादेरन्वयबोधं प्रत्यहेतुत्वमतो न तादृङ्नामनिवहो घटाद्यर्थे द्वन्द्वः अतएव समस्यमानपदार्थयोस्तत्त्वावच्छेदकयोर्वा यत्र मिथो भेदस्तत्रैव द्वन्द्वस्य साधुत्वसूचनाय चार्थे द्वन्द्व इति पाणिनिः प्राह। अतएव भेदगर्भसमुच्चयार्थकं च शब्दमत्त-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भाव्य धवस्य खदिरस्येत्यादिकं विग्रहमस्य प्रयुञ्जते वृद्धा: समुपाददते च तत्र मिथोभेदप्राप्त्यर्थश्चकारद्वयं पीततत्पटयोस्तादात्म्यमित्यादौ तत्पटादे: पीताद्यभिन्नत्वेऽपि पीतत्वतत्पटत्वाद्यो: पदार्थतावच्छेदकयोरस्त्येव भेद: सुबर्थस्तु द्वित्वं न तत्र प्रकृत्यर्थेऽन्वेति पर्य्याप्तिसम्बन्धेन पीततत्पटे तस्य बाधात् सुबर्थद्वित्वादेस्तादृशसम्बन्धेनैव प्रकृत्यर्थसाकाङ्क्षत्वात् परन्तु प्रकृत्यर्थतावच्छेदकयो: पीतत्वतत्पटत्वयोरेव व्युत्पत्तिवैचित्र्यात् अतएव द्व्यणुकारम्भकसंयोगनाशेभ्य: कार्य्यद्रव्यं नश्यतीति भाष्यस्य योग्यतासम्पत्तये सुवर्थकत्वस्य कार्य्यद्रव्यत्वेऽन्वयमभिधित्सुनाचार्य्येण जात्यभिप्रायकमेकवचनमिति गुणकिरणावल्यामभिहितम्। अतएव च श्याला सुभ्रातर: पत्न्या: स्वामिनो देवृदेवरौ इत्यत्र च द्विवचनमहिम्ना स्वामिनो भ्रातरौ देवृदेवरोभयपदवाच्या इत्यर्थ: सुभृत्यादिसिद्ध: सङ्गच्छते। यदि च पटद्वयासत्त्वेऽपि भूतले पीतपटावित्यादिक: प्रयोग: स्यात् पीतत्वपटत्वोभयाश्रयस्य तत्र सत्त्वादेवं पीतपटयोरभेद इत्यादित: शुद्धपटत्वादेरबोधप्रसङ्गस्य तदंशे सुबर्थद्वित्वस्य प्रकारत्वादित्यादिसूक्ष्ममीक्ष्यते तदा गोदौ ग्राम इत्यादाविव साधुत्वार्थमेव तत्र द्विवचनमिति वदन्ति। विद्यते विन्दति विनत्तोनामजिट् इत्यत्र विद्यत इत्यादिशब्दो न विदधातुत्वेनोपस्थापक: किन्तु सत्ताद्यर्थकतादृशधातुत्वेनैव। मृगपाण्डुरयो: पदार्थयोर्भेदेऽपि हरिणहरिणावित्यप्रयोगात् समानशब्दयोर्द्वन्द्वप्रसक्तावेकशेषो व्युत्पत्तिसिद्धस्तेन हरिणावित्यत्र लुप्तश्रुताभ्यामेव हरिणपदाभ्यामुपस्थितयोर्मृगपाण्डुरयोर्बोध: हरी नमस्यावित्यत्राप्युक्तरीत्यैव हरिपदाभ्यां विष्णुचन्द्रयोरवगति: अन्यथा हरिहरी नमस्यावित्यपि प्रयोगापत्ते: हरो च हरयश्चेति विग्रहस्थले यत्र हरय इत्यादित: समस्यमानपदा-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

र्थानामवान्तरसंख्यागमस्तत्र तत्तत्संख्यावच्छिन्नस्वार्थलक्षकस्य
लुप्तस्य हर्य्यादिपदस्योत्तरत्वेन प्रतिसंहितमेव हर्य्यादिपदं तथा-
विधस्वार्थस्य लक्षणया बोधकं तदप्रतिसन्धाने तु श्रुतमेव हरि-
पदं विष्णुहयोः सिंहत्रयस्य चैकया लक्षणया शक्तिभ्रान्त्यैव वा
न च विग्रहस्थसुबर्थस्य द्वित्वादेः समासाप्रतिपाद्यत्वनियमा-
त्तथाविधद्वित्वत्रित्वान्तर्भावेण द्वन्द्वस्यैवासाधुत्वादुक्तक्रमेणैक-
शेषो न युक्तः शलाकापरि हस्त्यश्वमित्यादौ व्यभिचारेणोक्त-
नियमस्यासत्त्वात् एकत्वे चैकत्वानि चेति विग्रहे च एकत्वा-
नीत्येकशेषस्य गुणकिरणावल्यामाचार्य्यैरभिहितत्वाच्च हंसश्च
हंसी च इत्यर्थे हंसहंस्यावित्यप्रयोगात् तत्रापि पुंसा स्त्रियाः
सारूप्ये इत्यनुशिष्टे हंसीपदस्य लोपे हंसावित्यत्र लुप्तमेव
हंसीपदमनुसन्धाय स्त्रीपुंसयोर्बोधः तल्लोपमजानतस्तु हंसपदे
स्त्रीहंसत्वपुरुषहंसत्वाभ्यां विभिन्नरूपाभ्यामेकस्याः शक्तेर्लक्ष-
णाया वा ग्रहादेव। यत्तु तत्र हंसपदमेव लक्षणया हंसीत्वेन
शक्त्या च हंसत्वेन बोधकं सुबर्थस्तु पुंस्त्वं हंस एवान्वेति न तु
हंस्यामयोग्यत्वात् इति मतं तन्न, तथा सति स्त्रीहंसत्वहंस-
त्वयोः पदार्थतावच्छेदकयोर्मिथो भेदविरहेण द्वन्द्वाप्रसक्तावेक-
शेषस्य दुष्करत्वापत्तेः अन्यथा घटतद्वदावित्यपि द्वन्द्वप्रसङ्गात्
हंसौ च हंसाश्चेति विग्रहेऽपि हंसा इत्यतो हंसद्वयहंस-
त्रययोः प्रागुक्तरीत्यावगमः दुन्दुभी च दुन्दुभिश्चेति विग्रहे
दुन्दुभी सुन्दरावित्यत्राक्षभेर्य्योर्बोधनस्थले पुंलिङ्गस्यैव दुन्दुभि-
शब्दस्य शिष्टतया तद्विशेषणत्वादेव सुन्दरादेः पुंस्त्वं युवा
च युवतिश्च इत्यर्थे युवानावित्यत्राप्युक्तरीत्यैव युवतीयौवन-
वतोर्बोधः वरटाहंसौ लक्षणासारसावित्यादौ तु स्त्रीपुंसयोर्द्व-
न्द्वेऽपि पदसारूप्यविरहान्नैकशेषः दम्पत्यर्चनप्रकरणे ब्राह्मणा-
वानयेदित्यत्रापि ब्राह्मणश्च ब्राह्मणी च इति विग्रहे प्रागुक्त-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

दिशा ब्राह्मणभार्य्यापत्योरवगमः। एकश्चैका चेत्यत्र एकौ द्वौ च द्वे चेत्यत्र द्वौ उभे चोभौ चेत्यत्र उभे त्रयश्च तिस्रश्च इत्यत्र च विग्रहे त्रय इत्यादिरेकशेष इष्यत एव। ग्राम्यानेकशफेष्वतरुणेषु स्त्रीपुंसयोर्बहुत्वमन्तर्भाव्य सारूप्येण द्वन्द्वस्थले तु पुंस एव लुक् तेन मेषश्च मेषाश्चेत्यर्थे मेषा इत्यत्रापि लुप्तं बहुमेषाणां लक्षकं मेषपदं प्रतिसन्दधत एव बहुमेषाणामनेकमेषीणाञ्चावगमः। एवं महिषाश्च महिष्यश्चेत्यर्थे महिषा इत्यत्रापि महिषपदं बहूनां महिषाणां मृगाश्च मृग्यश्चेत्यर्थे मृगा इत्यत्र तु मृगादेरग्राम्यत्वान्न पुंसो लुक् परन्तु स्त्रियाः यथा गर्द्दभाश्च गर्द्दभ्यश्चेत्यर्थे गर्द्दभा इत्यत्रापि खराणामेकशफत्वात् वर्करास्च वर्कर्य्यश्च इत्यर्थे वर्करा इत्यत्रापि तरुणार्थकत्वात् स्वसा च भ्राता चेत्यर्थे भ्रातराविद्यत्र पुत्रश्च दुहिता चेत्यर्थे पुत्रावित्यत्र च विरूपैकशेषेऽपि स्वसृपदं दुहितृपदञ्च लुप्तं प्रतिसन्धायैव भ्रातृभगिन्योः पुत्रकन्ययोश्चावगमः। ज्येष्ठपुत्रदुहित्रोश्च ज्यैष्ठे मासि न कारयेदित्यादिकस्तु प्रयोगः परिचिन्तनीयः। स च मैत्रश्चेति विग्रहे त्यदादिना तदन्यस्य द्वन्द्वे लुकि तावित्यत्रापि लुप्तं मैत्रादिपदमनुसन्दधत एव मैत्राद्यवगमः स च त्वञ्चेत्यादिविग्रहेण किं पदान्यत्यदादिद्वयगर्भद्वन्द्वे तु पूर्वस्यैवं लुक् तस्यैव वा त्यदादेर्लुकि युवामित्यत्र त्यादावप्युक्तक्रमेणैव तदर्थयुष्मदर्थयोर्बोधः स च सचेत्यत्रापि विभिन्नार्थयोर्विग्रहे स्वपूर्वागणितोऽपि तदादिः स्वोत्तरापठित एव तत्तन्मानुषतुल्योऽसौ यद्यद्विद्यातिनिर्मलेत्यादौ तु न त्यदादिगणेन द्वन्द्वः परन्तु तदाद्यव्ययेन यथा तत्तत्तामसभूतभीतय इत्यादौ यत्तदादिव्यतिरिक्तानामेवाव्ययानां सरूपैकशेषस्य व्युत्पन्नत्वात् प्रयोगानुरोधित्वात् कल्पनायाः कश्च यश्चेत्यादिविग्रहेण किमा तादृशद्वन्द्वे तु

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तदन्यस्यैव त्यदादेर्लुकि काविव्यादिक एव प्रयोगः चैत्रस्य पितराविव्यत्रापि विरूपैकशेषे लुप्तस्य मातृपदस्य स्मरणात् मातुरवगमः तदस्मरतस्तु पितृपदे जनकशरीरत्वेन लक्षणया मातापित्रोरवगतिरिति प्राञ्चः। कौमारास्तु माता पितुर्द्वन्द्वे मातापितृभ्यां मातरपितराभ्यामिति प्रयोगद्वयोदर्शनाच्चैत्रस्य पितराविव्यत्र नैकशेषः परन्तु पुष्पवन्तादिपदवत् मातृत्वपितृत्वाभ्यां विभिन्नरूपाभ्यामेकशक्तिमदेव नियतद्विवचनाकाङ्क्षं पितृपदं प्रकृत्यन्तरम् एवं श्वश्रूश्च श्वशुरश्चेत्यर्थे श्वशुरौ इत्यत्र श्वशुरपदमपि श्वश्रूः श्वशुरस्य द्वन्द्वे श्वश्रूश्वशुराविव्येव प्रयोगादित्याहुः।

द्वन्द्वं विभजते।

> द्वौ भेदावस्य शास्त्रोक्तौ समाहारेतरेतरौ।
> एकान्यवचनाकाङ्क्षाहीनोपादानतश्च तौ॥

अस्य द्वन्द्वस्य द्वौ भेदौ समाहार इतरेतरश्च शास्त्रसिद्धौ तत्रैकवचनान्यसुबाकाङ्क्षाविहीनः समाहारः तथाविधसुबाकाङ्क्षश्चेतरेतरः पाणिपादं हस्त्यश्वमित्यादितो हि करचरणादीनां बहुत्वमप्यवगतावेकवचनमेव प्रमाणं धवखदिराविव्यादौ द्विवचनादेः पदिस्कन्दिखिदेर्दादित्यादौ तु पदिस्कन्दिभ्यां सहितः खिदिरिति विगृह्य मध्यपदलोपी कर्मधारयो यथा श्वव्याघ्रतिर्व्याघ्रेति मणिग्रन्थादौ।

उपपदसमासं लक्षयति।

> यदुत्तरपदं नामानुत्तरं यदबोधकम्।
> धातुकृज्जमुपपदसमासः स तदन्तकः॥

धातुकृद्भ्यां निष्पन्नं यस्योत्तरपदं शब्दान्तरानुत्तरं सत् यादृशार्थस्य बोधं प्रत्यसमर्थं तादृशार्थकान्त्यपदकः समासः उपपदसंज्ञकः कुम्भकारः चौरघातीत्यादिके तूपपदसमासे धातुकृद्भ्यां निष्पन्नं कर्त्राद्यर्थकं कारादिपदं पदान्तरानुत्तरं सन्

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कर्त्रादेरन्वयबोधक्षमं चन्द्रनिभमित्यादौ तु तत्पुरुषे निभादिपदं सदृशाद्यर्थे तादृशमपि न धातुजन्यं निष्पन्नमिति तद्व्युदास:।

विभजते।

कारकैकोपपदक: षड्विधोऽयमिति भ्रम:।
कर्मकर्त्राद्युपपदभेदाद्बहुविधस्त्वसौ॥

कारकेषु श्रोत्तानशय: पूर्वसर इत्यादावुत्तानादि: कर्त्ता कुम्भकार: सौवीरपायीत्यादौ कर्म कच्छप: पार्श्वशय इत्यादौ करणम् उखास्रत् वहभ्रट् इत्यादावपादानं खशय: कुरुचर: इत्यादावधिकरणमुपपदं सम्प्रदानन्तु न कुत्रापि दृश्यते दृश्यते च ब्रह्मभूयमित्यादौ कारकभिन्नेनाप्युपपदेन समास इत्यसावनेकविध एव न तु कारकमात्रोपपदकत्वात् षड्विध एव न्यूनत्वाधिकत्वाभ्यां विभागव्याघातादिति सूर्य्यम्पश्याप्युक्तसमास: परन्त्वव्ययपदस्यैव नञा समस्तस्यैव तस्य स्वार्थबोधने व्युत्पन्नत्वान्न केवलस्य तस्य प्रयोग:।

यौगिकेषु क्रमप्राप्तं तद्धितान्तं नाम लक्षयति।

यन्नाम तद्धितं यच्च यत्क्रमं सदादर्थकम्।
यद्द्वयं यत् क्रमं तत्र तद्धितान्तं निगद्यते॥

यद्यपि नामोत्तरतद्धितत्वं तद्धितोत्तरनामत्वं वा प्रत्येकं बहुगुडो द्राक्षेत्यादौ दाक्षिरित्यादौ चाव्यापकमेव तद्धितान्ते नाम्नि तथापि यादृशं नाम यच्च तद्धितं यादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नं सद्यादृशार्थस्यान्वयबोधे समर्थं तादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नं तदद्वयमपि तादृशार्थे तद्धितान्तं नामेत्यर्थ: पचतितरामित्यादिकन्तु नामैव न प्रागेव तु तद्धितान्तं तस्यापि लक्ष्यत्वे य: शब्दस्तद्धितं यच्चेति पठनीयं टावादेरपि तद्धितत्वोपगमादनाब्राह्मणीत्यादेर्नासंग्रह इति वदन्ति।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कृदन्तं नाम लक्षयति ।

यद्धात्वर्थान्वितस्वार्थधीकृते कृद्यादृशं भवेत् ।
तद्धातूत्तरगं तत् कृत् कृदन्तं नाम तादृशम् ।

यद्धात्वर्थान्वितस्वार्थान्वयबोधं प्रति यादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नस्य यत्कृतो निश्चयः कारणं तद्धातूत्तरगं तत् कृदेव तादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नं सत् कृदन्तं नाम यथा पाठकपाठ्यमानादि तद्धि धात्वर्थेनान्वितस्य स्वार्थकर्त्रादेः कर्मत्वादावन्वयबोधं प्रति द्वितीयाद्यंशे तादृशानुपूर्वीकत्वेन निश्चीयमानं हेतुः चैत्रेण ग्रामस्य गन्तव्यमित्यादौ धात्वर्थे स्वार्थमिष्टसाधनत्वादिकं बोधयदपि तव्यादिकं धात्वर्थनिष्ठविषयतानिरूपितस्वार्थविषयताकबोधजनकत्वेन धात्वर्थान्वितस्वार्थकमेव भावकृतामपि स्वरूपार्थकत्वं व्युत्पादितमेव ।

तदेवं रूढयोगाद्यर्थभेदेन नाम्नश्चातुर्विध्यमुक्तं सम्प्रति शब्दसंस्कारानुगुणलिङ्गभेदेन त्रैविध्यमाह ।

स्त्रीलिङ्गमपि पुंलिङ्गं क्लीबलिङ्गमिति त्रिधा ।
शब्दसंस्कारसिद्ध्यर्थं भाषया नाम भिद्यते ॥

स्त्रीलिङ्गं पुंलिङ्गं नपुंसकलिङ्गमित्यपि त्रिधा नाम भिद्यते तत्र स्त्रीलिङ्गत्वादिकं न स्त्रीत्वादिवाचकत्वं तटः तटी तटमित्यादौ प्रकृत्यर्थस्य तटादेः स्त्रीत्वाद्यवगताऽयोग्यतापत्तेः । परन्तु स्त्रीलिङ्गत्वादिना परिभाषितत्वमात्रं परिभाषायाः प्रयोजनञ्चेह पदसंस्कारः सोऽपि तट इत्यादौ पुंस्त्वेन सुबादिसद्भावः तटीत्यादौ स्त्रीत्वेन ङीबादि प्रत्ययः तटमित्यादौ क्लीबत्वेन सुबादेर्लुगादिरिति दुन्दुभी सुवर्णं इत्यादौ तु शब्दसंस्कारस्यैव फलमर्थविशेषस्य लाभो न ह्ययं दुन्दुभिरिदं सुवर्णमित्यादितोऽक्षस्याशीतिरत्तिकापरिमितस्वर्णादेश्चावगमः । यत्र च सम्पदादिशब्दे स्त्रीलिङ्गत्वादिप्रयुक्तो नास्ति संस्कारस्य

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

विशेषस्तत्राप्यभेदेन तत्साकाङ्क्षे शोभनादिपदे एवास्ति विशेषणपदानां विशेष्यपदलिङ्गग्राहित्वस्य विना बाधकं नियमात्। यत्तु तटादिकं द्रव्यमिव तद्गतं स्त्रीत्वादिकं पदार्थान्तरमपि तटादिपदस्यार्थः प्रत्ययानान्तु तद्व्यञ्जकतामात्रमिति वैयाकरणैरुक्तं तन्न युक्तं, तटादिपदेभ्यस्तटत्वादिनेव धर्मान्तरेण स्त्रीत्वादिना तटादेरननुभवेन तादृशपदार्थान्तरे प्रमाणाभावात् न विप्रा वेदमुच्चरेदित्यादौ च टावादिना प्रत्ययेनैव स्वार्थस्य योन्यादिमत्वलक्षणस्त्रीत्वस्य प्रकृत्यर्थेऽनुभावनात् न प्राणि प्राप्नुयाद्दायं न विप्रोऽध्ययनं त्यजेत् इत्यादावपि लुमालुमाभ्यां सुब्भ्यामिवोपस्थितं विलक्षणसंस्थानरूपं नपुंसकत्वं प्राणिनि पुंस्त्वञ्च विप्रेऽनुभूयते न चेदेवं दधि भुञ्जीत इत्यादौ कर्मत्वादेरनुभवार्थं तस्यापि प्रकृत्यर्थता किन्न स्यात् स्यादेवेति चेत् संख्याया अपि स्यादिति किन्न रोचये रोचयेस्तदपि प्रत्ययानां तत्तदर्थव्यञ्जकतामात्रत्वादिति तु रिक्तं वचः प्रत्ययानामन्वयव्यतिरेकाभ्यां संख्यादिवाचकत्वव्यवस्थितेः अन्यथा प्रत्ययानामेव तत्तद्विशिष्टार्थबोधकतायां प्रकृतीनामभिव्यञ्जकतामात्रस्य सुवचत्वात् अस्तु वा न प्राणिप्राप्नुयाद्दायमित्यादौ प्राण्यादिमात्रबोधकस्य प्राण्यादिपदस्यैव लक्षणया नपुंसकप्राण्यादिपरतेत्यास्तां विस्तरः।

फणिभाष्याद्युक्तं नाम्नः पञ्चविधत्वमुपपादयति।

एकैकेन तथा द्वाभ्यां वचनैस्त्रिभिरेव च।
साकाङ्क्षत्वप्रयुक्तन्तु नाम पञ्चविधं स्मृतम्॥

सुपां मध्ये एकवचनमात्रसाकाङ्क्षत्वेन द्विवचनमात्रसाकाङ्क्षत्वेन बहुवचनमात्रसाकाङ्क्षत्वेन द्विवचनमात्रनिराकाङ्क्षत्वेन वचनत्रयसाकाङ्क्षत्वेन च नाम्नः पञ्चविधत्वव्यपदेशः एकादिकं विंशत्यादिकं सार्थकभावकृदन्तं भूयमानभवितव्यादिकं क्रिया-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

विशेषणार्थकं सहाहारद्विगुद्दन्द्वावन्योन्यपरस्परादिकञ्च सुपामेव-वचनमात्रेण साकाङ्क्षं भवितव्यानां भवन्ति द्वाराणीत्यादौ च भवितव्यानामित्यस्य प्राप्तव्यानामित्यर्थः। उपपदं द्विपदं पुष्पवन्तपदं स्ववैद्येऽश्विनपदं भूस्वर्गयो रोदस्यादिपदं ग्रामि गोपदञ्च द्विवचनमात्रेण प्राणप्रभृतिकं त्रिचतुरादिकपदं कतिपदञ्च बहुवचनेनैव उभयपदमेकवचनबहुवचनाभ्यामेव घटपटादिकं तु त्रिभिरपि वचनैः। यथा चैतत्तथाग्रे प्रतिपादयिष्यामः।

नामधातुभेदात् प्रकृतेर्द्वैविध्यमुक्तं तत्र सामान्यतो विशेषतश्च नाम निरूप्यावसरसङ्गत्या धातुं निरूपयति।

> यो यत्स्वार्थस्योत्तरस्थत्वजर्थे बोधनक्षमः।
> स तादृशार्थकः शब्दो धातुस्त्रिविध ईरितः॥

यः शब्दः स्वोत्तरत्वचः शक्त्येऽर्थे स्वोपस्थाप्यस्य यादृशार्थस्यान्वयबोधं प्रति समर्थः स तादृशार्थे धातुरुच्यते। पचपिपच्चादयो हि शब्दाः पक्तृपिपक्षित्रादिनामनिविष्टाः स्वोत्तरत्वजर्थे कर्त्रादौ स्वोपस्थाप्यानां पचनपाकेच्छादीनामन्वयधियं प्रति प्रभवो नत्वन्ये घटाद्याः। स चायं मूलधातुः सौत्रः प्रत्ययान्तश्चेति त्रिविधः।

सुबर्थेऽपि धात्वर्थस्यान्वयवादिनां मतेन धातुं लक्षयति।

> यः सुबर्थे निजार्थस्य स्वान्ते क्वचिन्तनं विना।
> यादृशस्यान्वयाहेतुः स वा धातुस्तदर्थकः॥

यः शब्दः स्वान्ते क्वचिन्तनं विना सुबर्थे यादृशस्य निजार्थस्यान्वयधियं प्रत्यसमर्थः स एव तादृशार्थको धातुः पाकं कुरु सम्पदं पश्येत्यादौ हि पचादिको धातुः स्वोत्तरस्य भावक्तः प्रतिसन्धानदशायामेव सुबर्थकर्मत्वादौ स्वार्थस्य पचनादेरन्वयबोधमाधत्ते न त्वन्यथा स्वरूपस्य घञाद्यघटकत्वेन तत्र धात्वर्थान्वयायोगादिति प्राञ्चः।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

धातोर्विधात्वयं लक्षयति ।

मूलधातुर्गणोक्तोऽसौ सौत्रः सूत्रैकदर्शितः ।
योगलभ्यार्थको धातुः प्रत्ययान्तः प्रकीर्त्तितः ॥

गणोक्तो गणपठितः पचभूप्रभृतिः सौत्रः सूत्रमात्रोपात्तः स्कन्भुजप्रभृतिकः योगलभ्यार्थकः स्वावयवलभ्यार्थस्य बोधकः पाचिपिपच्चादिः तितिक्षादिरपि सनर्थस्वरूपाद्यन्तर्भावेन यौगिक एव हिन्दोलान्दोलादेर्लौकिकस्यापि सत्त्वाच्चतुर्विध एव धातुरिति वोपदेवः। सौत्रपदं यौगिकगणोक्ताभ्यामन्यपरमतो लौकिकस्य नाधिक्यमित्यन्ये ।

परस्मैपदित्वादिभेदेनापि त्रैविध्यं सम्भवति अतस्तदपि निर्वक्ति ।

यो यत्पदार्थकर्तृत्वे यादृक् स्वार्थस्य बोधकः ।
स तत्पदी भवेद्धातुस्तादृशः स्वार्थबोधने ॥

यो धातुः स्वोपस्थाप्यस्य यादृशार्थस्य यत्पदोपस्थाप्ये कर्तृत्वेऽन्वयबोधं प्रति समर्थः स धातुस्तत्पदी गमभूप्रभृतयः स्वार्थस्य गत्युत्पत्तिप्रभृतेर्मुख्ये गौणे वा परस्मैपदार्थ एव कर्तृत्वेऽन्वयं प्रति प्रभवः सत्यपि योग्यतादिग्रहे चैत्रो गच्छति भवति इत्यादित इव गच्छते भवते प्रभृतिभ्यो गतिकर्तृत्वाद्यप्रतीतेः सङ्गच्छते भवते इत्यादितः सङ्गतिप्राप्त्यादिकर्तृत्वावगमात्तादृशार्थे आत्मनेपदिन एव ते यजति करोतीत्यादित इव यजते कुरुते इत्यादितोऽपि यागादिकर्तृत्वस्यावगते र्यागाद्यर्थे यजिकृञादिरुभयपदी । तदुक्तमभियुक्तैः पदद्वयेन साकाङ्क्षाः स्वरितञित्ण्यन्तधातवः । सनन्ताः प्रायशो मूलधातुवत् पदिनो मताः॥ क्यङ्यङन्ताङानुबन्धा रुचाद्याश्चात्मनेपदे । परे परस्मैपदिनो नित्यं कर्त्तरि धातवः ॥ स्वरितः समाहारस्वरानुबन्धा यजपचाद्याः ञितो ञानुबन्धाः कृञ्सुञादयो ण्यन्ताश्च भाविप्रभृतयः

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कर्तृत्ववाचिना पदद्वयेन समं साकाङ्क्षाः सनन्तास्तु स्वप्रकृतिपदभाजस्तेन बुभूषते विवर्द्धिषति इत्यादिको न प्रयोगः। स्मृदृशोः परस्मैपदित्वेऽपि सनन्तयोस्तयोरात्मनेपदित्वमेव अत उक्तं प्रायश इति क्यङन्ता हंसायाद्याः यङन्ता बोभूयाद्याः ङानुबन्धाः शीङाद्याः रुचादिगणाश्च कर्तृत्ववाचिनात्मनेपदेनैव साकाङ्क्षाः परे पुनर्धातवः परस्मैपदेनैवेत्यर्थः।

प्रत्ययोऽसौ चतुर्विध इति यदुक्तं तस्य चतस्रो विधा दर्शयति।

> विभक्तिश्चैव धात्वंशस्तद्धितः कृदिति क्रमात्।
> चतुर्धा प्रत्ययः प्रोक्तः कादिभिः पञ्चधाथवा॥

धात्वंशः सन् क्यजादिः। वत्सकोऽश्वक इत्यादौ दयाकुत्साद्यर्थकस्य कादेः अजा ब्राह्मणी श्वश्रूरित्यादौ स्त्रीत्वाद्यर्थकटाबादेश्च तद्धितत्वोपगमे चतुर्विध एव प्रत्ययस्तदनुपगमे तु पञ्चविध एव अतएवाश्वकभार्य्य इत्यादौ पुंवद्भावस्तद्धितकतोरेव कोपधस्य तन्निषेधादेवमौपगव इत्यादाविव पट्वीत्यादौ ङीत्वादिरिति कालापाः।

प्रत्ययेषु विभक्तिं लक्षयति विभजते च।

> संख्यात्वव्याप्यसामान्यैः शक्तिमान् प्रत्ययस्तु यः।
> सा विभक्तिर्द्विधा प्रोक्ता सुप्तिङौ चेति भेदतः॥

संख्यात्वावान्तरजात्यवच्छिन्नशक्तिमान् यः प्रत्ययः सा विभक्तिः सुप्तिङ इति भेदतो द्विविधा एकत्वत्वाद्यवच्छिन्नशक्तिमानपि तदादिर्न प्रत्ययः प्रत्ययश्च द्व्यजादिर्न संख्याशक्त इति तयोर्व्युदासः।

यद्याख्यातमात्रस्य तदेकवचनस्य वा न संख्याशक्तत्वे प्रमाणं तदान्यथा निर्वक्ति॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्रकृत्यर्थस्य यः स्वार्थे विधेयत्वेन बोधने ।
समर्थः सोऽथवा शब्दो विभक्तित्वेन गीयते ॥

यः शब्दः स्वार्थे धर्मिणि स्वप्रकृत्यर्थविधेयकान्वयबोधं प्रति समर्थः स वा विभक्तिरित्युच्यते घटमित्यादौ सुपा कर्मत्वं घटीयमित्यादिरिव पचतीत्यादौ तिङापि कृतिः पाकीयेत्यादि-रुद्देश्यविधेयभावेन स्वार्थे प्रकृत्यर्थस्य धीरुत्पाद्यते न तु प्रत्ययान्तरेण तस्य प्रकृत्यर्थावच्छिन्नस्वार्थविषयताशालिन्येव शाब्दे सामर्थ्यात् न हि दाक्षिरित्यादितोऽपत्यं दक्षस्येत्यादि-रुद्देश्यविधेयभावेन बोधः कस्यापि किन्तु दक्षापत्यत्वाद्यव-च्छिन्ने धर्मिण्येव सुवर्थैकत्वादेः अन्यथा अपत्यं दक्षस्य चैत्रश्च चेत्यादाविव दाक्षिश्चैत्रश्च चेत्यादावप्यपत्यादिधर्मिकस्य दक्ष-चैत्राद्योर्विधेयभावेन युगपदन्वयस्य दुर्वारतापत्तेः प्रथमाद्य-भेदादौ स्वार्थे प्रकृत्यर्थस्य विधेयभावेन धियं जनयत्येव न चैवं नीलो घट इत्यादौ नीलाद्यभेदरूपस्यावान्तरवाक्यार्थस्य पूर्वमप्रतीतौ महावाक्यार्थबोधस्य तत्पूर्वकत्वहान्यापत्तिरतो न तस्यामव्याप्तिः ।

विभक्त्योः सुपं लक्षयति विभजते च ।

प्रकृत्यर्थे स्वार्थसंख्यान्वयधीहेतवः सुपः ।
प्रथमादिप्रभेदेन तास्तु सप्तविधा मताः ॥

प्रकृत्यर्थधर्मिकस्वार्थसंख्यान्वयबोधिका विभक्तयः सुप उच्यन्ते ताः प्रथमाद्वितीयादिभेदेन सप्तविधाः तिङस्तु स्वार्थं भावनाद्यन्वयिन्येव स्वार्थसंख्यामवबोधयन्ति न तु स्वप्रकृत्यर्थ इति तासां व्युदासः ।

सुप्सु प्रथमां लक्षयति ।

तादात्म्यभिन्ने स्वार्थे या प्रकृत्यर्थस्य बोधने ।
न समर्था विभक्तिः सा प्रथमा परिकीर्त्यते ॥

या विभक्तिस्तादात्म्याभिन्नस्वार्थधर्मिक प्रकृत्यर्थबोधं प्रति न

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स्वरूपयोग्या सा प्रथमा द्वितीयादयः स्वार्थे कर्मत्वादौ प्रकृत्यर्थस्यान्वयबोधं प्रति समर्थाः प्रथमा तु विशेषणपदोत्तरस्था तादृशि तादात्म्ये तथान्वयं बोधयन्त्यपि न तादात्म्यभिन्ने तथा प्रथमाया द्विवचनम् औ द्वितीयाया पुनः औट् इति न तत्राव्याप्तिशङ्कापीति वदन्ति।

यदि स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ प्रथमोपस्थाप्यस्य नियोज्यत्वस्य यागादावाधेयत्वस्य वा विध्यर्थकृतिसाध्यत्वादिघटकत्वादौ प्रकृत्यर्थावच्छिन्नस्यान्वयः प्रामाणिकः यदि वा द्युतिः स्वाहेत्यादौ चतुर्थ्याः स्थाने न प्रथमा परन्तु प्रथमैवोद्देश्यत्वबोधिका तदा तस्यामव्याप्तिरसम्भवो वा स्यादतोऽन्यथा निर्वक्ति।

> धात्वर्थेन विशिष्टस्य तिङर्थस्यान्वयं प्रति।
> यदन्तनामबोध्यत्वं तत्त्वं सुप् प्रथमा तथा॥

धात्वर्थावच्छिन्नतिङर्थस्यान्वयबोधं प्रति यदन्तनामोपस्थाप्यत्वं तत्त्वं तादृशी सुप् वा प्रथमा यजेतेत्यादौ तिङर्थस्येष्टसाधनत्वादेर्न प्रकृत्यर्थावच्छिन्नस्य यागादावन्वयः किन्तु केवलस्य अतस्तस्य प्रथमान्तनामानुपस्थाप्यत्वेऽपि न क्षतिः चैत्रमैत्रौ स्त इत्यादौ च द्वन्द्वेनैव प्रथमान्तनाम्ना चैत्रस्योपस्थापनान्न व्यभिचारः।

द्वितीयादिविभक्तिषट्कं संक्षेपार्थमेकग्रन्थे निर्वक्ति।

> धातुभेदानुपादाय तदर्थे कर्मतादिकान्।
> बोधयन्त्यो द्वितीयाद्या निर्वक्तव्या विभक्तयः।

धातुभेदाः पचाद्याः तथा च तिबन्तपचधातूपस्थाप्यपाकधर्मिककर्मत्वानुभवानुकूलसुप्सजातीयत्वं द्वितीयाया लक्षणं चौरस्य हिनस्तीत्यत्र तिबन्तधात्वर्थे कर्मतादिप्रतिपादिकापि षष्ठी न पाके तण्डुलस्य पाचक इत्यादौ पाके तादृश्यपि न

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तिबन्तपच्यर्थे ग्रामं गच्छतीत्यादावमादेः पाकादौ कर्मत्वाद्यननुभावकत्वेऽपि तदनुभावकसजातीयत्वान्नाव्याप्तिः काष्ठेन पचतीत्यत्र तृतीया करणत्वस्यैव बोधिका न तु कर्मत्वस्य पटौ स्त इत्यादौ द्विवचनस्यौकारस्य प्रथमात्वमिव द्वितीयात्वं न चतिकरम् उपधेयसङ्करेऽप्युपाधेरसाङ्कर्य्यात् प्रकृत्यर्थमुख्यविशेष्यकान्वयबोधाजनकत्वे सतीति वा वक्तव्यम्। अधिकमभिहितं प्राक् पच्यर्थधर्मिककरणत्वान्वयबोधानुकूलसुप्सजातीयत्वं तृतीयात्वं शताय परिक्रीणातीत्यादौ धात्वर्थे करणत्वबोधं प्रत्यनुकूलापि चतुर्थी न पच्यर्थे तथा परिक्रीकरणतायामेव तद्विधानात् काष्ठात् पचनमित्यादौ तु पञ्चमी न करणत्वस्य बोधिका असामर्थ्यात् किन्तु कारणत्वस्यैव हेतुतायां तदनुशासनात्। ददात्यर्थधर्मिकसम्प्रदानत्वानुभावकसुप्सजातीयत्वं चतुर्थीत्वं दास्या मालां प्रयच्छतीत्यत्र दाने सम्प्रदानत्वस्यानुभाविकापि तृतीया न ददात्यर्थे दानधातोर्योग एव सम्प्रदानतायां दाणोऽनाचार इत्यनेन तृतीयानुशासनात्। रीतिरुक्तैव। सम्प्रदानत्वशक्ता सुप्चतुर्थीति तु न युक्तं सम्प्रदानत्वाद्यपेक्षया लघुन्येकत्वादाविव चतुर्थ्याः शक्तिमत्त्वादनुशिष्टमंतसरादिपद इव निरूढलक्षणाभिप्रायकत्वेनाप्युपपत्तेः पतधात्वर्थतावच्छेदकरूपावच्छिन्नधर्मिकविभागबोधानुकूलसुप्सजातीयत्वं पञ्चमीत्वं तले पतस्तरुं त्यजतीत्यादौ वस्तुगत्या पत्यर्थे विभागस्य बोधिकापि द्वितीया न पतनत्वजात्यवच्छिन्ने तस्या एव पत्यर्थतावच्छेदकत्वात् नरकं पतित इत्यादौ भोगावच्छिन्नस्य दुरितस्य पत्यर्थत्वेऽपि द्वितीयया न तत्र विभागोऽनुभाव्यते परन्त्वाधेयत्वं तिबन्तदाधात्वर्थधर्मिकस्वार्थान्वयबोधास्वरूपयोग्यत्वे सति प्रथमान्यं सुप्त्वं षष्ठीत्वं धनं करेण विप्राय पाव्रात् काश्यां ददात्यसावित्यत्र द्वितीयादिर्ददात्यर्थे स्वार्था-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

न्वयबोधकतया तत्स्वरूपयोग्य एव प्रथमा तु तदयोग्यापि प्रथमैव धनस्य दातेत्यत्र दाने स्वार्थबोधिकापि षष्ठी न तिबन्तस्य दाधातोरर्थे येनासम्भवः हिनस्त्यर्थहिंसाधर्मिकस्वार्थकर्मत्वानुभावकसुप्सजातीयत्वं वा चौरं ज्वरयतीत्यादौ हिंसायां कर्मत्वबोधिकापि द्वितीया न हिनस्त्युपस्थाप्यायां दण्डेन हिनस्तीत्यादौ तादृश्यामपि हिंसायां करणत्वादेर्बोधकस्तृतीयादिर्न तु कर्मत्वस्य। सम्बन्धसामान्ये स्वत्वे वा शक्ता सुप् षष्ठी ग्रामं गच्छति पटं ददातीत्यादौ च धात्वर्थतावच्छेदकीभूते संयोगस्वत्वादौ द्वितीयया धेयत्वमेव बोध्यत इत्यपि वदन्ति। पचधात्वर्थतावच्छेदकरूपावच्छिन्नधर्मिकस्वार्थाधेयत्वबोधानुकूलसुप्सजातीयत्वं सप्तमीत्वं शाकसुपयोः पाचक इत्यादौ द्विवचनस्य लक्ष्यत्वादि पूर्ववत् अधिकरणतायामाधेयत्वे वा शक्ता सुप् सप्तमी ग्राममध्यास्ते इत्यादावधिकरणत्वं बोधयन्त्यपि द्वितीयादिर्न तत्र शक्ता ग्रामाय गच्छतीत्यादौ कर्मत्वादिष्वेव चतुर्थ्यादिः। चैत्रधर्मिकस्वार्थाधिकरणत्वान्वयबोधकसुप्समानानुपूर्वीकत्वं वा सप्तमीत्वमित्यपि वदन्ति। स्वादित्रिकान्यतमत्वं प्रथमात्वम् एवममादित्रिकान्यतमत्वादिना द्वितीयात्वादिकं निर्वाच्यमित्यप्याहुरिति कृतं विस्तरेण।

क्रियाकारकयोरन्वयव्युत्पत्तयेऽन्यथापि सुपं विभजते।

कारकार्थेतरार्था च सुप् द्विधा च विभज्यते।
धात्वर्थांशे प्रकारो यः सुबर्थः सोऽत्र कारणम्॥

इत्या कारकस्य बोधिका तदन्यस्य चेत्येवं द्विविधोऽपि सुपो विभागः तत्र यद्धातूपस्थाप्ययादृशार्थेऽन्वयप्रकारीभूय भासते यः सुबर्थः स तद्धातूपस्थाप्यतादृशक्रियायां कारकम्। वृक्षात् पतति व्याघ्रात् बिभेति इत्यादौ ब्राह्मणाय ददाति पुत्राय क्रुध्यतीत्यादौ दात्रेण छिनत्ति घटत्वेन जानातीत्यादौ स्थाल्यां

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पचति शक्तौ भासत इत्यादौ ग्रामं गच्छति घटं पश्यतीत्यादौ चैत्रेण पच्यते घटेन भूयत इत्यादौ च पतप्रभृतिधात्वर्थे पतनादौ पञ्चम्याद्युपस्थापितो विभागादिः प्रकारीभूय भासते इति तत्तद्धातूपस्थापिततत्तत्क्रियायां विभागादिकं प्रकृते कारकमतो धात्वर्थे स्वार्थबोधकतया तत्र पञ्चम्यादिः कारकविभक्तिरुच्यते यादृशेन नामार्थेनावच्छिन्नस्य सुबर्थस्य यादृशधात्वर्थेऽन्वयः स एव तादृशधात्वर्थे कारकतया व्यपदिश्यते तेन वृक्षात् पततीत्यादौ वृक्षादेरपि पतनादिक्रियायामपादानादिकारकव्यवहारः। स्तोकं पचतीत्यादौ क्रियायां प्रकारीभूतोऽपि स्तोकादिर्न कारकं सुपानुपस्थापनात् द्वितीया तु तत्र क्लीवलिङ्गत्ववदानुशासनिक्येव स्तोकपाचक इत्यादिकस्तु तत्पुरुषो गिरिकाण इत्यादिवद्विशेषविधेरेव षष्ठ्यर्थस्तु सम्बन्धो न धात्वर्थे प्रकारीभूय भासते तण्डुलस्य पचतीत्याद्यप्रयोगादतः सम्बन्धो न कारकं न वा तदर्थिकापि षष्ठ्यादिः कारकविभक्तिः। अतएव क्रियाप्रकारीभूतोऽर्थः कारकं तच्च षड्विधम्। कर्तृकर्मादिभेदेन शेषः सम्बन्ध इष्यत इति शाब्दिकाः स्मरन्ति। शेषः कारकादवशिष्टः सम्बन्धः कारकादन्य इत्यपि पठन्ति। रजकस्य वस्त्रं ददातीत्यादौ च परिष्कार्यत्वादिलक्षणः सम्बन्धो वस्त्रादावेव षष्ठ्यानुभाव्यते तण्डुलस्य पाचकः मैत्रस्य भोक्तव्यमित्यादौ कर्मत्वकर्तृत्वादिकं कारकमेव धात्वर्थे पचनादौ त्वयोगि कर्तृकर्मणोः षष्ठ्यनुशिष्टेः गुरुविप्रतपस्विदुर्गतानां प्रति कुर्वीत भिषक् स्वभेषजैः पद्मस्यानुकरोत्येष कुमारीमुखमण्डलः सा लक्ष्मीरुपकुरुते यया परेषामित्यादावपि मातुः स्मरति चोरस्य ह्निनस्ति जलस्योपस्कुरुते इत्यादाविव क्रियाविशेषयोगि कारकार्थैव षष्ठी प्रयोगदृष्ट्या प्रत्यनूपेभ्यः करोतिकर्मण्यपि वैकल्पिकस्य षष्ठीविधेर्वक्तव्यत्वात् न हि गुरुन्

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्रतिकरोतीत्यादित इवोक्तवाक्येभ्यो गुर्वादिकर्मकत्वं प्रतिकारादिक्रियायां नावगम्यते। अतएव सामान्यवत्त्वे सति वाह्यकरणकप्रत्यक्षत्वादित्यादावनुशासनासत्त्वेऽपि सति सप्तम्याः सामानाधिकरण्यसमर्थश्चिन्तामणौ चिन्तितः। दण्डेन घटः भूतले पट इत्यादौ तु तृतीयाद्यर्थः करणत्वादिकं न कारकं धात्वर्थानन्वितत्वात् अतएव तादृशवाक्यार्थे दण्डघटः भूतलपट इत्यादिर्न समासः कारकविभक्त्यन्तर्भावेणैव विशेषविधिं विना तत्पुरुषस्य व्युत्पन्नत्वात् मम प्रतिभाति रोचके स्फुरतीत्यादौ प्रतिभानादिक्रियायामस्मदादेः सम्बन्धः षष्ठ्या कथं बोध्यताम् अकारकविभक्तित्वादिति तु विभावनीयम्।

कारकं विभजते।

> अपादानसम्प्रदानकरणाधारकर्मणाम्।
> कर्त्तुश्च भेदतः षोढ़ा कारकं परिकीर्त्तितम्॥

अपादानादीनां भेदो वैधर्म्यमपादानत्वादि तत्प्रयुक्तः कारकस्य षड्विधत्वव्यवहारः।

तत्रापादनत्वं लक्षयति।

> क्रियाधर्मिणि यः स्वार्थः पञ्चम्या विग्रहस्थया।
> अनुभाव्यः कारकन्तदपादानत्वसंज्ञकम्॥

क्रिया धात्वर्थः तत्र च यद्धातूपस्थाप्ययादृशार्थे विग्रहवाक्यस्य पञ्चम्या यः स्वार्थोऽनुभावयितुं शक्यः स तद्धातूपस्थाप्यतादृशक्रियायामपादानत्वमुच्यते वृक्षात् पतित इत्यतो वृक्षावधिकविभागानुकूल पतनकर्त्तेत्यन्वयबुद्धौ धातूपस्थाप्यपतने पञ्चम्युपस्थाप्यो विभागः स्वानुकूलत्वसम्बन्धेन प्रकार इति स एव तत्रापादानत्वम्। न च वृक्षादिव स्वस्मात् पतितश्चैत्र इत्यप्रयोगात् धात्वर्थान्वितं परसमवेतत्वमपि तत्र पञ्चम्यर्थ इति तदप्यपादानत्वं स्यात् इष्टत्वात् वस्तुतः परसम-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वेतत्वं न पञ्चम्यर्थं तथा सति द्रव्यान्यसमवेतस्य पतनस्याप्रसिद्ध्या द्रव्यात् पतति खग इत्यादेरयोग्यतापत्तेः परन्तु स्वावधिकत्वसम्बन्धेन प्रकृत्यर्थान्वितस्य पञ्चम्यर्थविभागस्य सामानाधिकरण्यानुकूलत्वोभयसम्बन्धेन धात्वर्थे पतनेऽन्वयस्य व्युत्पन्नत्वान्न तादृशप्रयोगः चैत्रावधिकत्वविशिष्टविभागाधिकरणनिष्ठं यत् चैत्रविभागानुकूलं पतनं तस्य चैत्रे बाधात् स्वावधिकत्वविशिष्टविभागस्य स्वस्मिन्नसत्त्वादिति युक्तमुत्पश्यामः। प्रासादमारुह्य प्रेक्षक इत्याद्यर्थे तु प्रासादात् प्रेक्षक इत्यादिवाक्यं न विग्रहस्तादृशार्थे प्रासादप्रेक्षकादिशब्दानामसमासत्वादतस्तन्निविष्टपञ्चम्यर्थे आरोहणानन्तर्यादौ नातिप्रसङ्गः अपादानशब्दस्तु तत्तत्कर्मानधिकरणत्वे सति तत्तत्कर्मजन्यविभागाश्रये शक्त इति न तत्र तद्व्यवहारः। तरुकर्मकस्त्यागः एव तरुतः पतनसतस्तस्य त्यागे कर्मवदपादानं तरुर्भवत्येव धात्वर्थतानवच्छेदकीभूतएव विभागे पञ्चम्याः साधुतया तरोस्त्यजतीत्यादिको न प्रयोगः त्यजेर्विभागावच्छिन्नक्रियावाचित्वात् वृक्षादपैतीत्यादावपि लक्षणया पतनमेव धात्वर्थः विभागावच्छिन्नक्रियायास्तथात्वे वृक्षं त्यजति जहातीत्यादिवत् वृक्षमपैतीत्यपि प्रमाणमेव पतिस्तु न विभागावच्छिन्नं स्पन्दमभिधत्ते किन्त्वधःसंयोगावच्छिन्नं गुरुत्वप्रयोज्यपतनत्वजात्यवच्छिन्नं वा वृक्षाच्चलतीत्यादिवच्च वृक्षात् स्पन्दते इत्यपि प्रयोगो भवत्येव चलिस्पन्द्योर्द्वयोरप्यकर्मकधातुत्वेन तत्प्रयोगस्याविशिष्टत्वात्। यत्तु तरुं त्यजतीत्यत्र विभागो धात्वर्थः क्रियाजन्यविभागत्वेनापादानत्वमिव धात्वर्थतावच्छेदकीभूतफलत्वेन कर्मत्वमपीत्यपादानत्वकर्मत्वयोर्विभक्तिप्रसक्तौ कर्मत्वस्य परत्वात्तस्य बोधिका द्वितीयैव प्रवर्त्तते न त्वपादानत्वस्य बोधिका पञ्चमी तथैव साकाङ्क्षत्वात्

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अपादानसम्प्रदानकरणाधारकर्मणाम्। कर्त्तुश्चोभयसम्प्राप्तौ परमेव प्रवर्त्तते इत्यनुशासनादिति तच्चिन्त्यं वृक्षाद्विभजते खग इत्यत्रावधित्वमवधिता निरूपकत्वं वा धात्वर्थेऽन्वितं पञ्चम्या प्रतिपाद्यते तेन वृक्षनिष्ठावधिताकविभागवान् खग इत्याकारकस्तत्र बोधः स्वप्रतियोगिकसंयोगस्येव स्वावधिकविभागस्यापि स्वस्मिन्नसत्त्वादेव स्वस्माद्विभजते इत्यादिको न प्रयोग इत्युक्तप्रायम् अवधित्वन्तु स्वरूपसम्बन्धप्रभेदः पदार्थान्तरं वा इत्यन्यदेतत्। व्याघ्रात् बिभेति वस्यतीत्यादौ हेतुत्वं जन्यत्वं वा पञ्चम्यर्थः तच्च भावित्वेन स्वानिष्टचिन्तनपर्य्यवसितस्य भयस्यैकदेशेऽनिष्टे चिन्तन एव वान्वितं तथाच व्याघ्रहेतुकस्य स्वानिष्टस्य भावित्वेन चिन्तनवान् व्याघ्रहेतुकत्वेन भाव्यनिष्टधर्म्मिकचिन्तनवानिति वा तत्र बोधः। पापान्निवर्त्तते अधर्माद्विरमतीत्यादौ पञ्चम्या द्वेषोऽर्थः तत्र प्रकृत्यर्थस्य विषयत्वेन तस्य च निवृत्तिरूपे धात्वर्थे जन्यत्वेनान्वयः तेन पापगोचरद्वेषजन्यनिवृत्तिमानित्येवं तत्र बोधः तत्र विषयत्वं पञ्चम्यर्थः तथाच पापगोचरनिवृत्तिमानित्यर्थ इत्यन्ये। रणात् पराजयते इत्यत्र युद्धनिवृत्तिः पराजेरर्थः पञ्चम्यास्तु द्वेषस्तेन रणगोचरद्वेषजन्ययुद्धनिवृत्तिमानित्येवं तत्र बोधः कृत्यसाध्यत्वधीप्रयुक्तप्रवृत्त्यभाववत्त्वं तत्र पराजेरर्थः पञ्चम्यास्तु विशेष्यत्वं तच्च धात्वर्थैकदेशे बुद्धावन्वितं तेन रणधर्म्मिकस्वकृत्यसाध्यत्वधीप्रयुक्तप्रवृत्त्यभाववानित्याकारकस्तत्र बोध इत्यपि वदन्ति। शत्रुं पराजयते इत्यादौ त्वभिभवहेतुव्यापारः पराजेरर्थ इति धात्वर्थतावच्छेदकफलशालितया शत्रुप्रभृतेः कर्म्मत्वमेव। पापात् जुगुप्सते इत्यत्र गर्हापूर्वकनिवृत्तिर्गुपधातोरर्थः सुपो विषयित्वं तच्च गर्हानिवृत्त्योः क्रमेणान्वयि तथाच पापविषयकगर्हाप्रयुक्तपापगोचरनिवृत्तिमानित्याकार-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

बोधः। वल्मीकाग्रात् प्रभवति धनुःखण्डमाखण्डलस्येत्यत्र धातोरर्थः प्राक्प्रकाशनं तत्र पञ्चम्या अधिकरणत्वमाधेयत्वं वा प्रत्याय्यते यत्र प्रकाशनं प्रभुव इति सूत्रेणाधिकरणस्यैवापादानत्वोपदेशात्। एतच्च वल्मीकाग्रवृत्तिप्रथमप्रकाशनवदाखण्डलस्य धनुःखण्डमित्याकारकस्तत्र बोधः। वल्मीकः सातपो मेघः आखण्डलः शक्रः। वल्मीकाग्रे आविर्भवति इत्यादौ च प्रकाशपर्य्यवसितोऽप्याविर्भावो न प्रपूर्वस्य भवतेरर्थ इति तत्राधिकरणतायां सप्तम्येव प्रमाणम्। धर्मादुत्पद्यते सुखं दण्डात् जायते घट इत्यादौ धातुना स्वाधिकरणसमयध्वंसानधिकरणसमयसम्बन्धरूपस्तत्तत्समयवृत्तिध्वंसप्रतियोगिसमयावृत्तित्वे सति तत्तत्समयसम्बन्धरूप एव वा उत्पादः प्रत्याय्यते पञ्चम्या तन्निष्ठं जन्यत्वं तथाच धर्मजन्यो यः स्वाधिकरणसमयध्वंसानधिकरणसमयसम्बन्धस्तद्वत् सुखम् इत्याकारस्तत्र बोधः।

वार्त्तिककृतस्तु उत्पद्यते इत्यादौ प्रागभावप्रतियोगितारूपमेवोत्पत्तिमत्त्वं धात्वर्थस्तत्र च तिङर्थस्य वर्त्तमानादिकालस्यावच्छेद्यता सम्बन्धेनान्वयात् भाविन्युत्पद्यते इत्यादिको न प्रयोगः। किन्तु उत्पत्स्यत इत्यादिस्तत्र भविष्यत्कालावच्छेद्यस्यैव प्रागभावप्रतियोगित्वस्य सत्त्वेन वर्त्तमानकालावच्छेद्यतदसत्त्वात् अतएव नाशं प्राप्नोति प्राप्स्यतीत्यादावपि प्रतियोगित्वपर्य्यवसितायां प्राप्तौ लडादिना वर्त्तमानादिकालावच्छेद्यत्वमेवानुभाव्यते न तु वर्त्तमानत्वादिकं नाशप्रतियोगित्वस्य व्याप्यवृत्तित्वे भाविनाशं प्राप्नोति नष्टो नाशं प्राप्स्यतीत्यादिप्रयोगस्य दुर्वारतापत्तेः। वर्त्तमानं भाविकालवृत्ति वा यत् नाशप्रतियोगित्वं तस्य च भाविनि विनष्टे च सत्त्वात् नश्यति नंक्ष्यतीत्यादावपि धात्वर्थस्य नाशस्य प्रति-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

योगित्वं स्वार्थे न वर्त्तमानादिकालेनावच्छिन्नं तिङा बोध्यते तेन भावि नश्यति नष्टो नंक्ष्यतीत्यादिको न प्रयोगः सम्प्रत्यादि-कालावच्छेद्यस्य नाशप्रतियोगित्वस्य भाव्यादावसत्त्वात्। यत्तु नश्यति नंक्ष्यति ननाशेत्यादौ प्रतियोगित्वमिव वर्त्तमाना भाविन्यतीता चोत्पत्तिरपि यथाक्रमं तिङर्थः तथाच वर्त्तमानोत्पत्तिकस्य ध्वंसस्य प्रतियोगित्वं न भाव्यादौ भाव्युत्पत्तिकस्य न नष्टादौ अतो भावी नश्यतीत्यादिको न प्रयोग इति दीधितिकृदुक्तं तन्न युक्तं कथितक्रमेणैव साम-ञ्जस्ये लड़ादेरुत्पत्तावपि वृत्त्यन्तरकल्पने गौरवात् अतएव ध्वंसप्रागभावयोः प्रतियोगितायां पूर्व्वापरकालावच्छेद्यत्व-प्रवादोऽपि पक्षधरमिश्राद्यनुमोदितः सङ्गच्छते। नचैवं प्रागभावादिप्रतियोगित्वस्य धर्म्माद्यजन्यत्वात् धर्म्मादुत्पद्यते सुखमित्यादेरयोग्यतापत्तिः सुखादेराद्यक्षणसम्बन्धरूपा-यामप्युत्पत्तौ धर्म्मादिजन्यत्वे प्रमाणाभावेनोक्तदोषस्य सतान्तरेऽप्यविशिष्टत्वादाद्यक्षणसम्बन्धस्य धर्म्माद्यजन्यत्वेऽपि तदधीनत्वोपगमेन पञ्चमीसमर्थने प्रागभावप्रतियोगित्व-रूपायामप्युत्पत्तौ तस्य सुवचत्वादिति प्राहुः कूपादन्धं वारयति विषाद्बालं निवारयति इत्यादौ च क्रियाधर्म्मिक-निवृत्त्यनुकूलव्यापारो वारणं तन्निविष्टनिवृत्तौ पञ्चम्या कूपा-दिप्रकारकत्वं द्वितीयया चान्धादिनिष्ठत्वं प्रत्याय्यते क्रिया च पतनभोजनादिर्विशेषतो ग्राह्या तथा चान्धनिष्ठायाः पतनधर्म्मिककूपप्रकारकनिवृत्तेर्बालनिष्ठायाश्च भोजनधर्म्मिक विषप्रकारकनिवृत्तेरनुकूलव्यापारवानित्याकारकस्तत्र बोधः तथाविधनिवृत्त्यनुकूलव्यापारस्य स्वार्थधीद्वारा कूपे मा पत विषं मा भुंक्ष्व इत्याद्यभिलापरूपः स्फुट एव। यत्तु पतनादिप्रतिकूलव्यापारो वारणं तदेकदेशे च पतनादा-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वन्ध्यादेराधेयत्वेन कूपादेः कर्मत्वेनान्वयादन्धनिष्ठस्य कूपकर्मकपतनस्य प्रतिकूलव्यापारवानित्यादिरूपः कूपादन्धं वारयतीत्यादितो बोध इति तत्तुच्छं तादृशपतनस्याप्रसिद्धस्थले तथाविधवाक्यस्यायोग्यतापत्तेः परस्वेभ्यः पाणिं निवारयतीत्यत्रानयनधर्मिकनिवृत्त्यनुकूलव्यापारो निवारणं तदन्तर्गतनिवृत्तौ च पाण्यादेरवच्छेदकत्वेन परस्वादेश्च प्रकारत्वेनान्वयः तादृशव्यापारः कराकुञ्चनादिरेव। स्वाङ्गाद्बाणं वारयतीत्यत्र च यद्यपि बाणनिष्ठस्य स्वाङ्गसंयोगस्य विरोधिव्यापारो नार्थः तादृशसंयोगस्याप्रसिद्धेः तथापि बाणसंयोगाभावनिष्ठायाः स्वाङ्गवृत्तितायाः प्रयोजकव्यापारः तथाच संयोगाभावनिष्ठस्य प्रयोजकव्यापारस्तत्र वारणं तन्निविष्टे च संयोगे द्वितीयान्तलभ्यस्य बाणप्रतियोगिकत्वस्य संयोगाभावनिष्ठे च पञ्चम्यन्तलभ्यस्य स्वाङ्गवृत्तित्वस्यान्वयः कार्य्याभाव इव तन्निष्ठे अधिकरणविशेषवृत्तित्वेऽपि प्रतिबन्धकस्य प्रयोजकत्वात् अतएव मणिः काष्ठे दाहाभावस्य प्रयोजकः नतु पाथमोत्यादिकः सार्वलौकिकव्यवहार इति बाणसंयोगाद्यभावनिष्ठस्य स्वाङ्गवृत्तित्वस्य प्रयोजकत्वं बाणापसारणादिव्यापारस्य नासिद्धम्। दण्डात् घट इत्यादौ पञ्चम्यर्थोऽपि जन्यत्वादिकं न कारकं धात्वर्थानन्वयित्वात् अतएव दण्डघट इत्यादिकस्तत्र न प्रयोग इत्युक्तप्रायम्।

सम्प्रदानत्वं लक्षयति।

गत्यादिभिन्ने धात्वर्थे चतुर्थ्या विग्रहस्थया।
यः स्वार्थो बोधनीयस्तत् सम्प्रदानत्वमीरितम्।

गत्यादिभिन्ने यद्धातूपस्थाप्ये यादृशार्थे विग्रहस्थचतुर्थ्या यः स्वार्थो बोधयितुं शक्यते स तद्धातूपस्थाप्यतादृ-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

शक्रियायां सम्प्रदानत्वमुच्यते। ब्राह्मणाय दानं धनस्येत्यादौ ददातेः स्वत्वजनकत्यागोऽर्थं स्तन्निविष्टे च स्वत्वे ब्राह्मणादेः प्रतियोगित्वं निरूपितत्वं वा चतुर्थ्या बोध्यते इति तदेव तत्र सम्प्रदानत्वं ब्राह्मणप्रतियोगिकं ब्राह्मणनिरूपितं वा यद्वनवृत्ति स्वत्वं तज्जनकस्त्याग इत्येवं तत्र प्रत्ययात् धात्वर्थतावच्छेदकीभूतस्वत्वाख्यफलवत्तया धनादेर्दानकर्मत्वात्। नचैवं पशुकामनया यागकरणदशायां चैत्रः स्वात्मने पशुं ददातीत्यपि प्रयोगापत्तिस्तादृशयागस्य चैत्रीयं यत् पशुनिष्ठं स्वत्वं तज्जनकत्यागत्वादिति वाच्यं स्वत्वध्वंसजनकक्रियापर्य्यवसन्नस्य त्यागस्यैकदेशे स्वत्वध्वंसेऽपि द्वितीयाद्यर्थस्यान्वयेन पशुफलकयागे पशुनिष्ठस्य स्वत्वध्वंसस्य जनकत्वविरहादेव तद्वाक्यस्याप्रमाणत्वात्। ग्रामाय गत इत्यादौ विग्रहस्थचतुर्थ्या धात्वर्थे बोध्यमपि कर्मत्वं न गत्यादिभिन्ने वृत्ताय सेचक इत्यादौ गत्यादिभिन्ने चतुर्थ्या बोधनीयोऽपि सम्वर्द्धयितुमित्यादि तुमर्थो न विग्रहस्थयेति न तत्र प्रसङ्गः। सम्प्रदानशब्दस्तु स्वाश्रयगोचरत्यागजन्यस्वत्वस्य प्रतियोगिन्येव शक्त इति स्वत्वप्रतियोगित्वं सम्प्रदानमित्यादिको न प्रयोगः।

न च दानस्य स्वत्वहेतुत्वे प्रमाणाभावः सप्त वित्तागमा धर्म्या दायो लाभः क्रयो जयः। प्रयोगः कर्मयोगश्च सत्प्रतिग्रह एव चेत्यादि मन्वादिवचनैस्तस्य स्वत्वहेतुत्वाप्रतिपादनादिति वाच्यं ब्राह्मणाय त्यक्तायां गवि गौरियं ब्राह्मणस्य नतु ममेत्यादिसर्वजनीनप्रतीतेरेव तत्र प्रमाणत्वात् प्रदानं स्वाम्यकारणमिति वचनाच्च। अतएव विदेशस्थं पात्रसुद्दिश्य त्यक्तधने स्वीकारमन्तरेणैव पात्रस्य मरणस्थले पितृदायत्वेन तद्धनं पुत्रादिभिर्विभज्य गृह्यते अन्यथा

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तैरिव उदासीनैरपि तद्धनस्यारण्यकुशादेरिवोपादाने यथेष्टनियोगे च प्रत्यवायो न स्यात्। नन्वेवं दानादेव स्वत्वसिद्धेर्दत्तवस्तुनि स्वीकारो व्यर्थ इति चेन्न लब्धा चाष्टगुणं फलमित्यादिस्मृतेः प्रतिग्रहीतद्द्रव्यदानस्य फलविशेषं प्रति हेतुत्वेन तादृशफलसम्पत्त्यर्थमेव प्रतिग्रहस्योपयोगात् याजनाध्यापनप्रतिग्रहैर्द्विजो धनमर्ज्जयेदित्यादि श्रुत्या प्रागुक्तस्मृत्या च प्रतिग्रहस्यापि स्वत्वहेतुत्वबोधनाच्च स्वत्वजनकव्यापारस्यैवार्ज्जनपदार्थत्वात्। दासाय भक्ष्यं ददाति भृतकाय वेतनं ददातीत्यादावपि स्वत्वजनकत्यागं प्रतिपादयन् ददातिर्मुख्य एव पुण्यजनकन्तु न तादृशं दानमवैधत्वात्। यत्तु स्वीकारजन्यस्य स्वत्वस्य जनकस्त्यागो दानं मनसा पात्रमुद्दिश्य धनत्यागस्तु न दानं किन्तूत्सर्गमात्रं प्रतिग्रहजन्यस्वत्वं प्रति हेतुभूतवैधत्यागस्यैव तथात्वात् उपेक्षा तु स्वत्वध्वंसमात्रजनकस्त्यागो नतु तत्र स्वत्वजनकस्यान्तर्भाव इति मैथिलैरुक्तं तन्न युक्तं लाघवेन स्वत्वजनकत्यागस्यैव ददात्यर्थत्वात्। तिलानस्मै प्रतियच्छति तुरगमस्मै विक्रीणीत इत्यादौ द्रव्यान्तरग्रहणपूर्वकं दानमेव प्रतिदानं मूल्यग्रहणपूर्वकं दानमेव च विक्रय इति तत्रापि मुख्यमेव सम्प्रदानत्वं चतुर्थ्या बोध्यते तिलादिकञ्च न मूल्यं पणपुराणादेरिव शास्त्रे तथात्वोपदेशात्। अदृष्टार्थं दत्तस्यैव च स्वीकारः प्रतिग्रह इति परेण प्रतिदत्तस्य विक्रीतस्य वा तिलतुरगादेः स्वीकारो न दोषावहः।

मैत्राय रोचते मोदक इत्यत्र चतुर्थ्या धात्वर्थान्वितमाधेयत्वं धातुना च भक्ष्यत्वप्रकारकेच्छोपस्थाप्यते तिङा तु प्रकाशते इत्यादाविव विषयत्वलक्षणं कर्तृत्वं तथाच मैत्रनिष्ठया भक्ष्यत्वप्रकारकेच्छया विषयतावान् मोदक इत्याकारकस्तत्र

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

बोधः। गुरवे गां धारयते इत्यत्र धृङा गृहावस्थितिर्द्वितीयया तदन्वितं कर्तृत्वं चतुर्थ्या च तन्निविष्टगृहान्वितं सम्बन्धित्वमुपस्थाप्यते तेन गोकर्तृकाया गुरुसम्बन्धिगृहावस्थितेरनुकूलव्यापारवानित्याकारस्तत्र बोधः धातूत्तरणिचा व्यापारबोधनादिति कालापाः। पाणिनीयास्तु धारेरुत्तमर्ण इति सूत्रानुसारेण चैत्राय शतं धारयति इत्यादाविव गुरवे गां धारयति इत्यादावपि ऋणग्रहणं धारणं दत्तत्वञ्च चतुर्थ्यर्थः तथाच गुरुदत्तां गां ऋणत्वेन गृह्णातीत्याकारस्तत्र वाक्यार्थः पश्चाच्छोध्यत्वेनाङ्गीकृत्य गृहीतञ्च द्रव्यमृणमित्याहुः। पुत्राय राध्यति पुत्रायेक्षत इत्यादौ दैवनिरूपणं धात्वर्थस्तन्निविष्टे च दैवे सुवर्थस्य सम्बन्धस्यान्वयस्तेन पुत्रस्य दैवं निरूपयतीत्येवं तत्र बोधः। गुरवे गां प्रतिशृणोति आशृणोतीत्यादौ देयत्वेनाभ्युपगमः शृणोतेरर्थस्तत्र गोर्विशेष्यत्वेन तदेकदेशे च दाने गुरोरुद्देश्यत्वेनान्वयस्तेन गुरूद्देश्यकदानकर्मत्वेन गामभ्युपगच्छतीत्येवं तत्र बोधः। होत्रे प्रतिगृणातीत्यादौ हर्षानुकूलव्यापारलक्षणं प्रोत्साहनं गृणातेरर्थस्तदेकदेशे च हर्षे होत्रादेरन्वयस्तेन होतृनिष्ठहर्षानुकूलव्यापारवानित्याकारकस्तत्र बोधः। चैत्राय कुप्यति क्रुद्ध्यतीत्यादौ धात्वर्थे उत्कटद्वेषस्तत्र विषयित्वलक्षणं सम्प्रदानत्वं चतुर्थ्या बोध्यते तेन चैत्रविषयकोत्कटद्वेषवानित्याकारकस्तत्र बोधः। पुत्रे कोपो न युज्यते इत्यादौ कृदन्तस्य कोपपदस्यैवार्थे पुत्र इत्यस्यान्वयो नतु धात्वर्थे। पटाय यतते इत्यादावपि धात्वर्थकृतौ सुपा पटस्य विषयित्वं बोध्यते तत्रोद्देश्यत्वमेव चतुर्थ्यर्थः कथमन्यथा पटेच्छया तन्तुनिर्माणदशायां पटाय यतते इत्यादिकः प्रयोगः इत्यपि वदन्ति। मित्राय द्रुह्यतीत्यत्र द्विष्टाचरणं द्रोहस्तेन मित्रस्य द्विष्टमाचरतीत्यर्थः। शिष्यायेर्ष्यतीत्यत्रानिष्टानुप्रे-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

श्यमीर्ष्या तथाच शिष्यानिष्टं नोपेचत इत्यर्थः। पुत्रायासूयतीत्यत्र असूया गुणद्वेषस्तेन पुत्रस्य गुणं द्वेष्टीत्याकारस्तत्र बोधः। मित्रं द्रुह्यति शिष्यमीर्ष्यति पुत्रमसूयतीत्यपि प्रयोगात् द्रुहादिकर्म्मणः सम्प्रदानत्वं वैकल्पिकमित्युन्नीयते। कोपपूर्वकस्य द्रोहादेर्द्रुहादिधातुवाच्यत्वे तत्कर्म्मणः सम्प्रदानत्वं द्रोहादिमात्रस्य तथात्वे तु कर्म्मत्वमेवेति पुनः कौमाराः। सोपसर्गयोस्तु क्रुधद्रुहोः कर्म्मणः कर्म्मतैव नतु सम्प्रदानता अतएव शिष्यस्याभिक्रोद्धा मित्रस्याभिद्रोढेत्यादौ कद्योगे कर्म्मणि षष्ठ्येव प्रमाणम्।

करणत्वं लक्षयति।

योऽर्थो विकरणान्तस्य धातोरर्थे तृतीयया।
बोध्यते करणं नाम कारकं तदिहोच्यते॥

सविकरणस्य यद्धातोरुपस्थाप्ययाद्दृशार्थंतृतीयया यादृशः स्वार्थेऽनुभाव्यते स तद्धातूपस्थाप्यतादृशक्रियायाः करणसंज्ञकं कारकमुच्यते। दात्रेण छिनत्ति घटत्वेन जानातीत्यादौ धात्वर्थे छिदायां दात्रस्य व्यापारद्वारा जन्यत्वादि ज्ञानादौ च घटत्वादेः प्रकारित्वादिकं तृतीयया बोध्यते तदेव तत्र करणत्वं चैत्रेण पक्वमित्यादौ धातोरर्थे तृतीयया बोध्यमपि कर्तृत्वं न विकरणान्तस्य हस्तेन रुणद्धीत्यादौ विकरणान्तभिन्नोऽपि रुधादिधातुर्विकरणान्त एव घृतेनात्ति जुहोतीत्यादावपि लुप्तमेव प्रतिसन्धीयमानविकरणमस्तीति मतेनेदं नातस्तत्र घृतादेः करणत्वव्याहतिः करणशब्दस्तु व्यापारप्रत्यासत्त्या जनकस्य वाचकः चाक्षुषादौ चक्षुरादिः संयोगेन अनुमित्यादौ व्याप्तिज्ञानादिः परामर्शादिना स्मृत्यादावनुभवादिः संस्कारादिना स्वव्यापारेणैव सम्बन्धेन हेतुः शरीरात्मप्रभृतयस्तु ज्ञानादौ तादात्म्येनैव अतो न तेषां तत्र करणत्वप्रसङ्गः।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

श्रावणेऽपि प्रत्यक्षे कर्णावच्छिन्नशब्दात्मना व्यापारेणैव सम्बन्धेन श्रोत्रं करणं स्वव्यवस्थापकगुणं पुरस्कृत्यैव बहिरिन्द्रियाणां प्रवृत्तेः शब्दसामान्याभावस्य श्रावणत्वविरहेऽपि चत्यभावात् श्रोत्रमनसोः संयोग एव वा तत्र व्यापारः ज्ञानस्य धारावहन-स्थले च तृतीयादिकं प्रति द्वितीयादिकं न प्रथमादेः प्रत्या-सत्तिस्तत्सम्बन्धेन हेतुत्वे मानाभावात् फलायोगव्यवच्छिन्नं फलोपधायकं वा कारणमेव करणं ज्ञानादावात्मादेः कर-णत्वस्येष्टत्वात् उपधेयसङ्करेऽपि कर्तृत्वकरणत्वाद्युपाधेरसा-ङ्कर्य्यादेव कारकस्य षड्विधत्वादत एवात्मानमात्मना वेत्ति सृजस्यात्मानमात्मनेत्यादिकः प्रयोगः अतएव च विवक्षातः कारकविभक्तयो भवन्तीत्यपि प्रवाद इत्यन्ये। पशुना रुद्रं यजेत इत्यत्र पशुं रुद्राय ददातीत्यर्थः करणं कर्म्म यजेः कर्म्म च सम्प्रदानमित्यनुशासनात् कर्म्मत्वादावपि तृतीयादेः साधुत्वात्। एतदुदाहरणमात्रविषयानुशिष्टिरियमिति वृद्धाः। पायसेन विष्णुं यजेत इत्यादिप्रयोगात् सामान्यत एवेत्यपरे। दण्डेन घट इत्यत्रापि तृतीयार्थः करणत्वं परन्तु तन्न कारकं क्रियानन्वयित्वात्।

अधिकरणत्वं लक्षयति।

यत्क्रियायां यादृशार्थः सप्तम्या विग्रहस्थया।
बोध्यस्तस्यां तदेवाधिकरणं नाम कारकम्॥

क्रिया धात्वर्थस्तथाच यद्धातूपस्थाप्ययादृशार्थे विग्रह-स्थया सप्तम्या यः यः स्वार्थोऽनुभाव्यते तदेव तद्धातूपस्थाप्यता-दृशक्रियायामधिकरणत्वं नाम कारकम्। ग्रामे गन्तेत्यत्र धात्वर्थे गतौ ग्रामनिष्ठमधिकरणत्वं तन्निरूपितमाधेयत्वं वा सप्तम्यानुभाव्यत इति तदेव तद्धातूपस्थाप्यतादृशक्रियायामधि-करणत्वकारकम् अतएव ग्रामगन्तेत्यादिकस्तत्र समासः।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

यद्यपि चैत्रादिनिष्ठाया गतेः समवायादिना ग्रामादिवृत्तित्वं बाधितं कालिकादिना तद्वृत्तित्वञ्चातिप्रसक्तं स्पन्दे गच्छतीत्यपि प्रयोगापत्तेस्तथापि ग्रामे गच्छत्ययं नतु गृहादावित्याद्यनुभवसाक्षिकेण स्वरूपसम्बन्धविशेषेण तथात्वं बोध्यम्। यत्तु संयोगावच्छिन्नक्रियाया गतित्वात् तन्निविष्टसंयोगे समवायेनैव ग्रामवृत्तित्वसत्त्वान्नासङ्गतिरिति तन्न ग्रामादेर्धात्वर्थतावच्छेदकीभूतफलान्वयित्वेन कर्म्मतापत्त्या ग्रामं गच्छतीत्येव नियमतः प्रयोगापत्तेः। विक्लित्यवच्छिन्नक्रियायाः पाकत्वेन तस्यामिव तन्निविष्टविक्लित्तावपि समवायादिना स्थाल्यादिवृत्तित्वासम्भवेन स्थाल्यां पचति तण्डुलमित्यादौ तथाप्यप्रतीकाराच्च तण्डुलाद्यवयवविभागप्रभेदस्यैव विक्लित्तित्वादिति। घटत्वं घटे भासत इत्यत्र विषयतापर्य्यवसन्ने भासने घटनिष्ठविशेष्यत्वमवच्छेद्यतासम्बन्धेन सप्तम्यानुभाव्यत इति तत्रापि तदेवाधिकरणतानामकं कारकम्। ज्ञाने घटत्वं भासत इत्यादौ निरूपितत्वमपि। घटे पटत्वं जानातीत्यादौ तु विशेष्यतारूपः सप्तम्यर्थो न धात्वर्थेऽन्वेति घटपटयोस्ताद्रूप्येण प्रमास्थलेऽपि तादृशप्रयोगापत्तेः परन्तु द्वितीयार्थे पटत्वप्रकारत्व एवावच्छेद्यत्वसम्बन्धेन। यथाच सुबर्थयोर्मिथोऽन्वयेऽपि न क्षतिस्तथा वक्ष्यते। अधिकरणपदस्य शक्यतावच्छेदकन्तु न सम्बन्धमात्रं घटाद्यात्मनस्तदधिकरणतापत्तेः वृत्तिनियामकः सम्बन्धस्तथेत्यपि न कुण्डादौ वदरादेरिव वदरादावपि कुण्डादेरधिकरणतापत्तेर्वृत्तिनियामकत्वस्याधिकरणतावच्छेदकत्वे पर्य्यवसानाच्च नाप्याधेयतानिरूपकत्वमधिकरणत्वं तुल्यन्यायेनाधिकरणतानिरूपकत्वस्यैवाधेयतात्वेन परस्पराश्रयप्रसङ्गात् परन्त्वाधेयतावत् पदार्थान्तरमेवाधिकरणत्वं तच्च नैकं सर्वस्य सर्वाधिकरणतापत्तेः किन्त्वाधेयताभेदेन नानैव प्रतीत्यनु-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

शमस्तु रूपत्वादिना रूपादेरिवाधिकरणतात्वे नैवाखण्डेन तस्य नचैकधर्म्मावच्छिन्नाधिकरणत्वं लाघवादेकमेवोचितं रूपत्वेन नीलस्याधिकरणं स्फटिकमित्यपि प्रयोगापत्तेः। अतएव तद्रूपरसयोः समनियतमप्यधिकरणत्वं विभिन्नमेव अन्यथा तद्रूपत्वेन तद्रसस्याधिकरणं घट इत्यादेरपि योग्यतापत्तेरित्यास्तां विस्तरः।

कर्म्मत्वकारकं लक्षयति।

यगन्तधातोरर्थो यस्तिङा स्वार्थेऽनुभाव्यते।
यत्रासौ कर्म्मता नाम कारकं कर्त्तृतेतरः॥

यगन्तस्य यद्धातोरुत्तरस्थतिङा यत्र स्वार्थे तदीयो यादृशोऽर्थोऽनुभावयितुं शक्यते तद्धातूपस्थाप्यतादृशक्रियायां स तिङर्थः कर्त्तृताभिन्नः कर्म्मत्वं नाम कारकमित्यर्थः। ग्रामो गम्यते इत्यत्र गमधातूपस्थाप्यायाः संयोगावच्छिन्नक्रियायाः स्वजन्यत्वसम्बन्धेन तिङ्पदोपस्थाप्ये संयोग एवान्वयो नतु त्यजत इत्यादाविव विभागादौ धात्वर्थतावच्छेदकस्यैव फलस्य बोधने कर्म्मविहितप्रत्ययानां धातुसाकाङ्क्षत्वादतः संयोग एव तत्र गतिक्रियायाः कर्म्मत्वं नतु विभागादिः तेन तरोस्त्यागिनि खगे तरुं गच्छतीत्यादिको न प्रयोगः गम्यते रथः स्वयमेवेत्यादौ कर्म्मत्वमिवानुकूलव्यापारवत्त्वलक्षणं कर्त्तृत्वं धात्वर्थस्य धर्म्म्यपि न तत् कर्त्तृताभिन्नमिति तद्व्युदासः। ननु चैत्रकर्त्तृकगमनजन्यसंयोगस्य ग्राम इव चैत्रेऽपि सत्त्वाच्चैत्रेण गम्यते चैत्र इत्यपि प्रयोगः स्यात् न स्यात् तिङर्थसंयोगे स्वजन्यत्वस्वाश्रयप्रतियोगिकत्वोभयसम्बन्धेन धात्वर्थगतेः साकाङ्क्षत्वेन चैत्रकर्त्तृकगत्याश्रय प्रतियोगिकत्वविशिष्टस्य संयोगस्य चैत्रे वाधितत्वात्। अतएव चैत्रो ग्रामं गच्छतीतिवत् चैत्रश्चैत्रं गच्छतीत्यपि न प्रयोगः तत्रापि द्वितीयार्थसंयोगे प्रकृत्यर्थस्य स्वप्रतियोगिक-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

त्वसम्बन्धेनैव साकाङ्क्षतया द्वितीयान्तलभ्यस्य चैत्रीयत्वविशिष्ट-संयोगस्य जनकत्वस्वाश्रयवृत्तित्वोभयसम्बन्धेनैव क्रियाया-मन्वयेन चैत्रप्रतियोगिकसंयोगाश्रयवृत्तिगतेश्चैत्रे बाधित-त्वात्।.

यत्तु फलमिव क्रियायामन्वितं परसमवेतत्वमपि कर्म-तावाचि प्रत्ययस्यार्थः परत्वञ्च तिङा स्वार्थफलान्वयिप्रति-योगिकं द्वितीयादिसुपा तु प्रकृत्यर्थप्रतियोगिकं प्रत्याय्यते तथाच चैत्रकर्तृकस्य चैत्रान्यसमवेतगमनस्याप्रसिद्धत्वेन चैत्रे तज्ज-न्यसंयोगस्यासम्भवात् चैत्रेण गम्यते चैत्र इत्यादिको न प्रयोगः। एवं चैत्रान्यसमवेतस्य गमनस्य चैत्रे बाधात् चैत्रश्चैत्रं गच्छतीत्या-दिरपि। चैत्रेण गम्यते ग्राम इत्यादौ तु चैत्रकर्तृकस्य ग्रामभिन्नसमवेतस्य गमनस्य जन्यो यः संयोग स्तद्वान् ग्राम इत्यन्वयबोधने न किञ्चित् बाधकमिति प्राचैक्तं तन्न युक्तं, संख्याकालातिरिक्तस्य तिङर्थस्य धात्वर्थविशेषत्वे नियमेन तिङर्थपरसमवेतत्वादेर्धात्वर्थगत्यादावन्वययोगात् प्रथ-मान्तोपस्थाप्यग्रामादेरभेदान्यसम्बन्धेनान्यत्वप्रत्ययार्थे तिङर्थे वान्वयस्य दृष्टचरत्वेनाव्युत्पन्नत्वात् चैत्रेण गम्यते द्रव्यं द्रव्यं गच्छति चैत्र इत्यादौ द्रव्यान्यसमवेतस्य गत्यादेरप्रति-सिद्धत्वेनायोग्यतापत्तेश्च। नव्यास्तु फलमिव भेदोऽपि कर्मत्व-वाचिप्रत्ययस्यार्थस्तथाच चैत्रेण गम्यते ग्राम इत्यत्र तिङर्थ-भेदस्य सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन धात्वर्थविशिष्टत्वात् प्रति-योगित्वसम्बन्धेन प्रथमान्तार्थे ग्रामादौ विशेषणत्वात् व्युत्पत्तिविरोधो नवातिप्रसङ्गः, चैत्रकर्तृकगमनाश्रयवृत्तिभेद-प्रतियोगित्वस्य चैत्रे विरहात्, चैत्रं गच्छतीत्यादावपि प्रति-योगित्वसम्बन्धेन चैत्रान्वितस्य द्वितीयार्थभेदस्य सामानाधि-करण्यसम्बन्धेन धात्वर्थगतावन्वयात् तादृशगतेश्चैत्रे बाधाच्चैत्रं

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

गच्छति चैत्र इत्यादिको न प्रयोगः प्रतियोगित्वञ्च उभयावृत्ति-धर्मावच्छिन्नं धर्मद्वयानवच्छिन्नं वा ग्राह्यमतो द्रव्यं गच्छतीत्यादौ गतेर्द्रव्यभेदसामानाधिकरण्यविरहेऽपि न क्षतिरिति प्राहुस्तच्चिन्त्यम्।

वृक्षं खगस्त्यजतीत्यादौ विभागावच्छिन्नक्रिया त्यजेरर्थः द्वितीयायास्तु विभागस्तेन वृक्षावधिकविभागवती या विभागावच्छिन्नक्रिया तद्वान् खग इत्याकारस्तत्र बोधः वृक्षावधिकविभागवत्वञ्च जनकत्वस्वाश्रयवृत्तित्वोभयसम्बन्धेनैव क्रियायां ग्राह्यमतः खगावधिकविभागस्य खगादावसत्त्वात् खगं त्यजति खग इत्यादिको न प्रयोगः। खगेन त्यज्यते खग इत्यपि प्रयोगः प्रागुक्तरीत्या निरसनीयः।

प्राञ्चस्तु ग्रामं गच्छति त्यजतीत्यादौ सर्वत्र क्रियामात्रं धात्वर्थस्त्यजिगम्योः पर्य्यायत्वेऽपि न क्षतिः। गत्यर्थक्रियायां संयोगस्यैव त्यज्यर्थक्रियायाञ्च विभागस्यैव बोधकतायाः कर्मप्रत्ययेषु व्युत्पन्नत्वात् तरुं त्यजतीत्यादौ संयोगस्य तरुं गच्छतीत्यादौ च विभागस्य द्वितीयादितो नावगमः परैरपि समभिव्याहृतधात्वर्थतावच्छेदकफलस्यैव द्वितीयादिबोध्यताव्युत्पत्तेरभ्युपेतव्यत्वात् अन्यथातिप्रसङ्गात्। नचैवं स्पन्दो न स्पन्द इत्यादेरिव त्यागो न गतिरित्यादेरपि वाक्यस्य निराकाङ्क्षतापत्तिस्तत्र त्यजिगम्योर्विभागाद्यवच्छिन्नक्रियालक्षकत्वेनैवान्वययोग्यतासम्भवात् द्वितीयासाकाङ्क्षतुमन्तधातुत्वप्रयुक्त एव च धातूनां सकर्मकत्वव्यपदेशो न तु फलावच्छिन्नक्रियावाचित्वप्रयुक्तः स्मरणार्थधातूनां व्याप्तत्वात्। स्मृत्यर्थधातूनां कर्मणि षष्ठ्या इव द्वितीयाया अपि साधुत्वात्। एवञ्च ग्रामं गच्छति तरुं त्यजतीत्यादौ ग्रामसंयोगजनकक्रियावांस्तरुविभागजनकक्रियावानित्याकारक एव बोधो न तु ग्रामसंयोगजनकसंयोगा-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वच्छिन्नक्रियावांस्तद्विभागजनकविभागावच्छिन्नक्रियावानित्याकारकः संयोगविभागयोरुभयथाभानस्य नीलघटजनकघटजनकदण्डवानित्यादौ घटादेरिव निराकाङ्क्षत्वेनासम्भवादनुभवबाधितत्वाच्चेत्याहुः ।

परे तु संयोगः क्रिया च द्वयमेव प्रत्येकं गमिशक्यं तयोर्जन्यजनकभावस्तु वाक्यार्थमर्य्यादया भासते एवार्थयोरन्ययोगव्यवच्छेदयोरिव गम्यर्थयोः संयोगक्रिययोर्मिथ एव साकाङ्क्षत्वाच्च नैकमात्रे गमिप्रयोगः । पुष्पवन्तपदे चन्द्रत्वसूर्य्यत्वाभ्यामिव विभिन्नरूपाभ्यां प्रकृतेऽपि संयोगत्वक्रियात्वाभ्यां गमधातोरेकशक्तिस्वीकारेऽपि न चतिः इयांस्तु विशेषो यस्तत्र सूर्य्यशशिनोर्मिथो नान्वयः प्रकृते तु संयोगक्रिययोस्तथेति तथाच ग्रामं गच्छतीत्यत्र द्वितीयाया आधेयत्वं प्रतियोगित्वं वार्थस्तेन तदन्वितस्य संयोगस्य क्रियायामन्वयात् ग्रामवृत्तिस्तत्प्रतियोगिको वा यः संयोगस्तद्विशिष्टक्रियावानित्याकारकस्तत्र बोधः तरुं त्यजतीत्यत्राप्याधेयत्वमवधित्वं वा द्वितीयार्थस्तेन तदन्वितस्य धात्वर्थविभागस्य धात्वर्थान्तरे क्रियायामन्वयात् तरुवृत्तिस्तदवधिको वा यो विभागस्तद्विशिष्टक्रियावानित्याकारको बोधः संयोगादिवैशिष्ट्यञ्च जनकत्वस्वाश्रयवृत्तित्वोभयसम्बन्धेनैव प्रागिव ग्राह्यमतो नातिप्रसङ्गः । सकर्मकत्वमपि धातोः स्वार्थफलावच्छिन्नस्वार्थक्रियान्वयबोधकत्वं जानातीत्यादौ सकर्मकत्वव्यवहारो भाक्त इत्याहुः ।

तण्डुलं पचतीत्यत्र रूपादिपरावृत्तिफलकतेजःसंयोगावच्छिन्नक्रिया पचेरर्थः तन्निविष्टे च निरुक्ते तेजःसंयोगे तण्डुलस्याधेयत्वेनान्वयः परमाणुं पचतीत्यपि प्रयुज्यत एव अतएव स्वतन्त्राः परमाणवः पच्यन्ते इति किरणावल्यामाचार्य्याः । ओदनं पचतीत्यादौ तु तण्डुलादावोदनादिपदस्य लक्षणा तत्र

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

क्रियायामन्वितमनुकूलत्वं द्वितीयार्थ इत्यपि कश्चित्। वृक्षं छिनत्तीत्यादावारम्भकसंयोगविरोधिविभागावच्छिन्नक्रिया छिदेरर्थस्तन्निविष्टे च संयोगे विभागे वा स्वावयववृत्तित्वसम्बन्धेन वृक्षादेरन्वयः। पुष्पेण विष्णुं यजत इत्यत्र प्रीत्यवच्छिन्नसमन्त्रकद्रव्यत्यागो यजेरर्थः प्रीतौ विष्णोराधेयत्वेन द्रव्ये च पुष्पादेरभेदेनान्वयस्तेन विष्णुनिष्ठप्रीतिहेतुर्यो मन्त्रकरणकः पुष्पाभिन्नद्रव्यत्यागस्तद्वानित्याकारस्तत्र बोधः स्वत्वध्वंसजनकेच्छापर्य्यवसन्नस्य त्यागस्यैकदेशे स्वत्व एव वा पुष्पादेराधेयत्वेन तत्रान्वयस्तेन द्रव्येण विष्णुं यजत इत्यादौ द्रव्यस्य द्रव्याभिन्नत्वेन शाब्दासत्त्वेऽपि न क्षतिः। पितरमाराधयति उपास्ते पूजयतीत्यादौ गौरवप्रयुक्तप्रीत्यवच्छिन्नक्रिया धात्वर्थस्तन्निविष्टयोर्गौरवप्रीत्योः क्रमेण विषयत्वाधेयत्वाभ्यां पित्रादेरन्वयस्तेन पितृगोचरगौरवप्रयुक्ता या पितृनिष्ठप्रीतिहेतुक्रिया तद्वानित्येवं तत्र बुद्धिः। गौरवं पुनराराध्यत्वावगाही ज्ञानप्रभेदो येयं भक्तिरित्युच्यते। पित्रादिसेवायाश्च मन्त्रकरणकत्वाभावान्न तत्र पितरं यजत इत्यादिकः प्रयोगः। परमात्मानमुपास्ते इत्यादौ तु गौरवप्रयुक्तक्रियामात्रे धातुलक्षणा नातः परमेशितुः प्रीतिविरहादयोग्यत्वापत्तिः। घृतं जुहोतीत्यादौ वह्न्यधिकरणकपतनावच्छिन्नमन्त्रकरणकक्रिया हुधातोरर्थः प्रोक्ते च पतने घृतस्याधेयत्वेनान्वयस्तेनाग्न्यधिकरणकस्य घृतवृत्तिपतनस्यानुकूलमन्त्रकरणकक्रियावानित्येवं तत्र बोधस्तादृशी च क्रिया सघृतस्य करादेः प्रसारणन्युब्जीकरणादिरेव। अतएव घृतादेः परित्यागित्वविरहादृत्विगादेर्न यष्टृत्वं किन्तु होतृत्वमेव वह्नौ जुहोतीत्यत्र सप्तम्यन्तस्यार्थो न धात्वर्थनिविष्टे पतनेऽन्वेति वह्निवृत्तित्वविशिष्टपतने तद्वृत्तित्वस्यान्वये निराकाङ्क्षतापत्तेः, परन्तु तदवच्छिन्नक्रियायामेव प्रतिमादौ घृतादिस्नपनं

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वच्छिन्नक्रियावांस्तदविभागजनकविभागावच्छिन्नक्रियावानित्याकारकः संयोगविभागयोरुभयथाभानस्य नीलघटजनकघटजनकदण्डवानित्यादौ घटादेरिव निराकाङ्क्षत्वेनासम्भवादनुभवबाधितत्वाच्चेत्याहुः ।

परे तु संयोगः क्रिया च द्वयमेव प्रत्येकं गमिशक्यं तयोर्जन्यजनकभावस्तु वाक्यार्थमर्यादया भासते एवार्थयोरन्ययोगव्यवच्छेदयोरिव गम्यर्थयोः संयोगक्रिययोर्मिथ एव साकाङ्क्षत्वाच्च नैकमात्रे गमिप्रयोगः । पुष्पवन्तपदे चन्द्रत्वसूर्य्यत्वाभ्यामिव विभिन्नरूपाभ्यां प्रकृतेऽपि संयोगत्वक्रियात्वाभ्यां गमधातोरेकशक्तिस्वीकारेऽपि न क्षतिः इयांस्तु विशेषो यस्तत्र सूर्यशशिनोर्मिथो नान्वयः प्रकृते तु संयोगक्रिययोस्तथेति तथाच ग्रामं गच्छतीत्यत्र द्वितीयाया आधेयत्वं प्रतियोगित्वं वार्थस्तेन तदन्वितस्य संयोगस्य क्रियायामन्वयात् ग्रामवृत्तिस्तत्प्रतियोगिको वा यः संयोगस्तद्विशिष्टक्रियावानित्याकारकस्तत्र बोधः तरं त्यजतीत्यत्राप्याधेयत्वमवधित्वं वा द्वितीयार्थस्तेन तदन्वितस्य धात्वर्थविभागस्य धात्वर्थान्तरे क्रियायामन्वयात् तरुवृत्तिस्तदवधिको वा यो विभागस्तद्विशिष्टक्रियावानित्याकारको बोधः संयोगादिवैशिष्ट्यञ्च जनकत्वस्वाश्रयवृत्तित्वोभयसम्बन्धेनैव प्रागिव ग्राह्यमतो नातिप्रसङ्गः । सकर्मकत्वमपि धातोः स्वार्थफलावच्छिन्नस्वार्थक्रियान्वयबोधकत्वं जानातीत्यादौ सकर्मकत्वव्यवहारो भाक्त इत्याहुः ।

तण्डुलं पचतीत्यत्र रूपादिपरावृत्तिफलकतेजःसंयोगावच्छिन्नक्रिया पचेरर्थः तन्निविष्टे च निरुक्ते तेजःसंयोगे तण्डुलस्याधेयत्वेनान्वयः परमाणुं पचतीत्यपि प्रयुज्यत एव अतएव स्वतन्त्राः परमाणवः पच्यन्ते इति किरणावल्यामाचार्य्याः । ओदनं पचतीत्यादौ तु तण्डुलादावोदनादिपदस्य लक्षणा तत्र

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

क्रियायामन्वितमनुकूलत्वं द्वितीयार्थ इत्यपि कश्चित्। वृक्षं छिनत्तीत्यादावारम्भकसंयोगविरोधिविभागावच्छिन्नक्रिया छिदेरर्थस्तन्निविष्टे च संयोगे विभागे वा स्वावयववृत्तित्वसम्बन्धेन वृक्षादेरन्वयः। पुष्पेण विष्णुं यजत इत्यत्र प्रीत्यवच्छिन्नसमन्त्रकद्रव्यत्यागो यजेरर्थः प्रीतौ विष्णोराधेयत्वेन द्रव्ये च पुष्पादेरभेदेनान्वयस्तेन विष्णुनिष्ठप्रीतिहेतुर्यो मन्त्रकरणकः पुष्पाभिन्नद्रव्यत्यागस्तद्वानित्याकारस्तत्र बोधः स्वत्वध्वंसजनकेच्छापर्य्यवसन्नस्य त्यागस्यैकदेशे स्वत्व एव वा पुष्पादेराधेयत्वेन तत्रान्वयस्तेन द्रव्येण विष्णुं यजत इत्यादौ द्रव्यस्य द्रव्याभिन्नत्वेन शाब्दासत्त्वेऽपि न क्षतिः। पितरमाराधयति उपास्ते पूजयतीत्यादौ गौरवप्रयुक्तप्रीत्यवच्छिन्नक्रिया धात्वर्थस्तन्निविष्टयोर्गौरवप्रीत्योः क्रमेण विषयत्वाधेयत्वाभ्यां पित्रादेरन्वयस्तेन पितृगोचरगौरवप्रयुक्ता या पितृनिष्ठप्रीतिहेतुक्रिया तद्वानित्येवं तत्र बुद्धिः। गौरवं पुनराराध्यत्वावगाही ज्ञानप्रभेदो येयं भक्तिरित्युच्यते। पित्रादिसेवायाश्च मन्त्रकरणकत्वाभावान्न तत्र पितरं यजत इत्यादिकः प्रयोगः। परमात्मानमुपास्ते इत्यादौ तु गौरवप्रयुक्तक्रियामात्रे धातुलक्षणा नातः परमेशितुः प्रीतिविरहादयोग्यत्वापत्तिः। घृतं जुहोतीत्यादौ वह्न्यधिकरणकपतनावच्छिन्नमन्त्रकरणकक्रिया हुधातोरर्थः प्रोक्ते च पतने घृतस्याधेयत्वेनान्वयस्तेनाग्न्यधिकरणकस्य घृतवृत्तिपतनस्यानुकूलमन्त्रकरणकक्रियावानित्येवं तत्र बोधस्तादृशी च क्रिया सघृतस्य करादेः प्रसारणन्युब्जीकरणादिरेव। अतएव घृतादेः परित्यागित्वविरहादृत्विगादेर्न यष्टृत्वं किन्तु होतृत्वमेव वह्नौ जुहोतीत्यत्र सप्तम्यन्तस्यार्थो न धात्वर्थनिविष्टे पतनेऽन्वेति वह्निवृत्तित्वविशिष्टपतने तद्वृत्तित्वस्यान्वये निराकाङ्क्षतापत्तेः, परन्तु तदवच्छिन्नक्रियायामेव प्रतिमादौ घृतादिस्नपनं

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मन्त्रकरणकमपि नाग्न्यधिकरणकं वह्नौ घृतस्य प्रक्षेपमात्रमग्न्यधिकरणकतत् पतनानुकूलमपि न मन्त्रकरणकमतस्तदुभयं न होमः प्रजापत्येऽपि होमे मानस एव मन्त्रः करणं यद्वा वह्निसंयोगावच्छिन्नपतनानुकूलमन्त्रकरणकं क्रियैव जुहोत्यर्थस्तेन घृतं जुहोतीत्यत्र वह्निसंयोगजनकं यद्घृतस्य पतनं तदनुकूलमन्त्रकरणकक्रियाविशेषवानित्याकारको बोधः। नचैवं हुधात्वर्थतावच्छेदकीभूतसंयोगात्मकफलशालित्वेन वह्न्यादेस्तदर्थकर्मतया वह्निं जुहोतीत्यपि प्रयोगापत्तिः साक्षात् धात्वर्थतावच्छेदकीभूतस्यैव फलस्यान्वयिनः कर्मत्वादन्यथा गगने लोष्टमुत्क्षिपतीत्यादौ गगनादेरुत्क्षेपणादिकर्मतायाः दुर्वारतापत्तेः, ऊर्द्ध्वसंयोगफलकक्रियावच्छिन्नव्यापारस्यैवोत्क्षेपणत्वात् नचोत्क्षेपणत्वादिदं जातिरेव तत्र धात्वर्थतावच्छेदकं प्रविशनत्वादिना सङ्करेण तस्य जातित्वायोगात् लोष्टादेस्तत्कर्मत्वाप्रसङ्गाच्च। अतएव परम्परया दुहाद्यर्थतावच्छेदकीभूतवह्निः चरणशालित्वेन पयःप्रभृतेस्तत्कर्मत्वसम्पत्त्यर्थमकथितञ्चेति सूत्रान्तरस्य प्रणयनमपि पाणिनेः सङ्गच्छते।

धनं प्रतिगृह्णातीत्यत्र पुण्यार्थकदानजन्यस्वत्वस्य जनकः स्वीकारः प्रतिग्रह इति फलीभूतस्वत्ववत्तया धनस्य कर्मत्वं विक्रयादेर्दानविशेषत्वेऽपि न तस्य पुण्यजनकत्वमतस्तज्जन्यस्वीकारो न प्रतिग्रहः। ग्रामं क्रीणातीत्यत्र मूल्यदानजन्यस्वत्वस्य जनकः स्वीकारः स्वत्वजनकं मूल्यदानमेव वा क्रयस्तत्फले च स्वत्वे ग्रामस्याधेयत्वेनान्वयस्तेन ग्रामनिष्ठस्य मूल्यदानजन्यस्वत्वस्यानुकूलस्वीकारवान् ग्रामनिष्ठं यत्स्वत्वं तदनुकूलमूल्यदाता वेति तत्र बोधः। ग्रामं विक्रीणातीत्यत्र मूल्यग्रहणजन्यस्य परस्वत्वस्यानुकूलत्यागः परस्वत्वजनकमूल्यग्रहणमेव वा विक्रयस्तेन ग्रामनिष्ठस्य मूल्यग्रहणजन्यपरस्वत्वस्यानुकूली

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

यो ग्रामस्य त्यागस्तद्वान् ग्रामनिष्ठं यत्परस्वत्वं तदनुकूलमूल्य-ग्रहणवानिति वा तत्र बोधः। मूल्यञ्च पणपुराणादिकमेव राजनिर्दिष्टं नतु द्रव्यमात्रं तेन तिलादीन् दत्त्वा माषादीनां विनिमये विप्राणां तिलविक्रयादिदोषस्यानवकाशः इत्युक्तमेव। नरकं पततीत्यत्र भोगावच्छिन्नं पातित्यमेव पतेरर्थस्तेन नरक-भोगानुकूलपातित्यवानित्याकारकस्तत्र बोधः नरकपतित इति द्वितीयातत्पुरुषोदाहरणमपि वृत्तिकारस्य एतदभिप्रायक-मेव पतनक्रियायास्तथात्वे तु नरके पततीत्यादिरेव युक्तः प्रयोगः स्वर्गं गच्छतीत्यादौ स्वर्गादिपदस्येव प्रकृते नरकपद-स्यापि तद्देशपरत्वात्। धनं लभते प्राप्नोतीत्यादौ स्वत्वाव-च्छिन्नो व्यापारो धात्वर्थः तन्निविष्टे स्वत्वे धनादेराधेयत्वे-नान्वयः।

ननु यगन्तधात्वर्थविशेष्यतापन्नस्तिङर्थो यदि कर्मत्वं तदा दुहादेर्मुख्यकर्मण्यव्याप्तिः। गोपेन गौः पयो दुह्यत इत्यादौ गोपकर्तृकव्यापारजन्यं यत् पयःकर्मकमोचनं तद्वती गौरित्येव-मन्वये मोचनबहिःचरणयोर्द्वयोरेव दुहधात्वर्थतावच्छेदक-फलत्वेऽपि गौणं यत् मोचनरूपं तस्यैव कर्मं तिङाद्यैर्बोधनात् गौणं कर्म दुहादिभ्यस्तिङाद्यैरभिधीयते इति व्युत्पत्तेरतः प्रकारान्तरेण कर्मत्वं निर्वक्ति।

यस्य धातोर्यदर्थे यः प्रकारीभूय भासते।
द्वितीयया स्मारितोऽर्थः सदा तत्कर्मतोच्यते॥

यत्धातोर्यादृशार्थे द्वितीयया यादृशः स्वार्थोऽनुभाव्यते तद्धा-त्वर्थतादृशक्रियायां तत्कर्मत्वं तच्च गां दोग्धि पय इत्यादिप्रयो-गात् पयः प्रभृतेरप्युक्तं पाकं कुरुते इत्यादौ यत्नं प्रकारीभूतमपि विषयत्वं न यतेरर्थे भवते ग्राममित्यादौ भूधात्वर्थे प्राप्तौ तथा-भूतमपि संयोगित्वादिकं न तदर्थोत्पत्तौ प्रकारः। चौरं

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

रुजन् पयः परिष्कुर्वन्नित्यादाविव रुजादिधात्वर्थहिंसादेर्हितो-यार्थकर्मतायां विशेष्यत्वं सुलभं शट्शानजादेर्निष्ठादिगणान्तर्गतत्वेन तदन्तधातोः कर्मणि षष्ठ्याः प्रतिषिद्धत्वात् दिवः करणस्य कर्मत्वोपदेशात् अक्षान् दीव्यतीत्यत्र द्वितीयार्थः करणत्वमपि गौणं कर्मत्वमेव अतएवाक्षा दीव्यन्ते द्यूतादावित्यादौ क्रीड़ाकरणतायामेव विहितास्तिङादिकर्मप्रत्ययाः। दुहादयस्तु फलावच्छिन्नक्रियाहेतुव्यापारवाचित्वादेव द्विकर्मकास्तेन गां पयो दोग्धि गोप इत्यत्र दुहेर्मोचनानुकूलव्यापारोऽर्थ इति तत्रत्यमोचने गोराधेयत्वेन पयसः कर्मत्वेनान्वयात् पयः कर्मताकं यद्गोवृत्तिमोचनं तदनुकूलव्यापारवान् इत्याकारकबोधस्तत्र वहिःक्षरणावच्छिन्नव्यापारो मोचनं तदनुकूलव्यापारो दोहनमतो धात्वर्थतावच्छेदकीभूतं वहिःक्षरणरूपं फलमादाय पयसो मोचनात्मकञ्च तदादाय गोः कर्मत्वमवसेयम्। एवं शिष्यं धर्मं वदति वक्ति ब्रूते उपदिशत्याचष्टे इत्यादौ प्रतिपत्त्यवच्छिन्नव्यापारो वदप्रभृतिधात्वर्थ इति तन्निविष्टायां प्रतिपत्तौ शिष्यस्याधेयत्वेन धर्मस्य च विषयत्वेनान्वयाद्धर्मविषयिणी या शिष्यनिष्ठा प्रतिपत्तिस्तदनुकूलव्यापारवान् इत्याकारको बोधस्तादृशव्यापारो धर्मः सेव्यतामित्यादिको गुर्वाद्यभिलापः। शत्रुं शतानि जयतीत्यत्र ग्रहणावच्छिन्नपराभवो जयत्यर्थः तथाच शतस्य ग्रहणानुकूलो यः शत्रुकर्मकः पराभवस्तत्कर्त्तेत्येवं तत्र बोधः। पराभवश्च तिरस्कारः। प्रजाः शतं दण्डयतीत्यत्र ग्रहणावच्छिन्नशासनं दण्डार्थस्तथाच शतग्रहणानुकूलं यत् प्रजानां शासनं तत्कर्त्तेत्येवं तत्र बोधः। शासनं नियन्त्रणम्। सुधां समुद्रं मथ्नातीत्यत्र उत्थानावच्छिन्नोन्मन्थनं धात्वर्थस्तेन सुधोत्थानानुकूलं यत्समुद्रस्योन्मन्थनं तत्कर्त्तेत्यर्थः। उन्मन्थनमालोड़नम्। पान्थं पन्थानं पृच्छतीत्यत्र अभिधाना-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

च्छिन्नव्यापारः पृच्छा तथाच पान्थनिष्ठं यत्पथोऽभिधानं तदनु-
कूलव्यापारवानित्येवं तत्र बोधः। अभिधानमिहाभिलाप-
स्तदनुकूलव्यापारश्च केन पथा गन्तव्यमित्यादि प्रश्नः। नृप-
मर्थं प्रार्थयते याचते भिक्षते इत्यादौ दानाय प्रेरणं धात्वर्थ-
स्तथाच नृपनिष्ठं यदर्थस्य दानं तत्प्रेरणावानित्यर्थः। प्रेरणा
प्रवर्त्तना सा च दीयतामित्याद्यभिलापरूपा। ग्राममजां
वहति नयतीत्यादौ गत्यवच्छिन्नव्यापारो वहिप्रभृतेरर्थस्तेन
ग्रामकर्मकं यदजादिनिष्ठं गमनं तदनुकूलव्यापारवानित्येवं तत्र
बोधस्तादृशव्यापारः प्रकृते गलरज्ज्वाकर्षणादिः। पुत्रं धर्म-
मनुशास्तीत्यादावनुशासनं देशनया प्रवर्त्तना तथाच पुत्रनिष्ठस्य
देशनया प्रवर्त्तनस्यानुकूलव्यापारवानित्यर्थः। तथाविधो व्यापारः
सन्ध्यां विधेहि समिधमाधेहीत्याद्युपदेशरूपः शाखां ग्राममाकर्ष-
तीत्यत्र गतिहेतुविकर्षणं धात्वर्थस्तेन ग्रामकर्मकं यच्छाखा-
गमनं तदनुकूलविकर्षणवानित्यर्थः। विकर्षणं नम्रीकरणम्।
गामवरुणद्धि व्रजमित्यत्र गतिःप्रतिरोधहेत्वावरणमवरुधेरर्थस्तेन
गोगतिप्रतिरोधस्यानुकूलं यद्व्रजस्यावरणं तत्कृतिमानित्य-
न्वयः। वृक्षं फलानि अवचिनोति इत्यत्र छिदाहेतुर्विघट्टनं
चिनोतेरर्थस्तथाच फलकर्मकच्छिदानुकूलं यत् वृक्षस्य विघट्टनं
चालनं तद्वानित्येवं तत्र बोधः। उत् क्षिपत्यादिकस्तु धातुः
सफलक्रियाहेतुव्यापारवाच्यपि न दुहादिः। यदुक्तमभियुक्तैः
दुहिर्वदत्यर्थजिदण्डिमन्थिपृच्छार्थनार्थौ नयनार्थशास्तू। कृषो-
रुधिश्चिञ् तथार्थवृत्तौ द्विकर्मकोऽयं कथितो दुहादिः। तथार्थ-
वृत्तौ निरुक्ततत्तदर्थवृत्तौ।

गतिभोजनधीप्राप्तिशब्दार्थध्रौव्यधातुषु। कर्तृत्वं हेतु-
विहितण्यन्तेष्वेतेषु कर्मतेतिशाब्दिकास्म तेर्गोपान् गमयति
द्विजान् भोजयति गुरूननुज्ञापयति शिष्यान् पाठयति सुतान्

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

स्नापयतीत्यादौ मूलधात्वर्थस्य कर्तृत्वलक्षणं गौणमेव कर्मत्वं द्वितीयार्थः तथा च गोपकर्तृकगत्यनुकूलव्यापारवानित्याकारस्तत्र बोधः। पुत्रान् प्रीतिं प्रापयतीत्यादौ च प्राप्तिर्न गतिः चैत्रो ग्रामं भावयति ग्रामस्य भावक इत्यादौ प्राप्त्यर्थस्य भवतेः स्वार्थविहितण्यन्तस्य कर्त्तुः कर्मतानिरासाय णिचो हेतुविहितत्वमनुसृतं हिंसायामेव भुज्यर्थभक्षेरेवं वहेरपि। ण्यन्तस्य कर्त्तुः कर्मत्वं क्रियया वाहनं यदीतिस्मरणाद्भक्षयति मूषिकान् मार्जारं भक्षयति लतां छागमित्यादेरेव भक्षेः कर्त्तरि कर्मता न तु भक्षयत्योदनं भृत्येनेत्यादौ भक्षयति प्रजाः परिजनैः कुनृप इत्यादौ तु न भोजनं भक्षेरर्थः। वाहयति रथमश्वान् सारथिर्वाहयति गोणीं वृषभान् वाहिक इत्यादाविव वाहयति भारं भृत्येन धनिक इत्यादौ स्वचेष्टया वाहको न धनिकादिः। हृक्रोस्तु कर्त्तुः कर्मत्वं ण्यन्तत्वे स्याद्विभाषया। अभिवादिदृशोरेवमात्मनेपदे इष्यते इत्यनुशिष्टेर्हारयति कारयति वा पटं कुविन्देनेत्यत्र इव कुविन्दमित्यतोऽपि कुविन्दस्य गौणकर्मत्वावगमः तथा अभ्यवहारयत्योदनं तनयं तनयेन वा जननी विकारयति चित्तं चित्तेन वा वसन्त इत्यपि प्रमाणम्। परन्तु पूर्वयोरप्राप्तावेतयोस्तु प्राप्ताविव कर्मत्वस्य वैकल्पिको विधिः। गुरुमभिवादयते सुतं सुतेन वा गृहस्थः ध्रुवं दर्शयते भार्य्यां भार्य्यया वा पतिरित्यादौ तु दृशेः प्राप्तावभिवादयतेस्त्वप्राप्तौ सः। अनात्मनेपदस्थले तु पन्थानं पथिकं दर्शयति पुत्रेण मित्रमभिवादयतीत्यादौ यथा प्राप्तमेव कर्मत्वादिकम्। छात्रेणार्थं निर्णाययति चैत्रेण ओदनं खादयति शङ्खेन शब्दाययति दारैः क्रन्दयति पुत्रेण मित्रमाह्वाययतीत्यादौ तु नीप्रभृतिबुद्ध्यर्थकत्वेन तत्कर्त्तुः कर्मत्वं प्रसक्तमपि न नीखाद्यादिशब्दायक्रन्दिह्वयतिषु क्वचित्। हेतुण्यन्तेषु कर्तृत्वं कर्मता

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स्यात्तिङादिष्विति भर्तृहरिवचनान्निषिध्यते। अत्र च कश्चि-त्तिङादिष्वितिकथनाच्चैतेनार्थं निर्णीयमाणस्तिष्ठति मैत्रेण पूगं खाद्यमानो ब्रूते इत्यादौ कर्मविहितस्य शानजादेर्नानुपपत्तिरिति वदन्ति। सुखं प्राप्नोतीत्यादौ प्राप्तिरुत्पत्तिः परम्परया तदाश्रयत्वञ्च तिङर्थः। घटं जानातीत्यत्र विषयत्वं विषयिता वा द्वितीयार्थः।

दिवाकरस्तु संस्कारावच्छिन्नमेव ज्ञानं जानात्यर्थं इत्युक्तस्थले मुख्यमेव कर्मत्वं घटादेरित्याह तत् मन्दं ज्ञानमित्यादितः संस्काराप्रतीतेर्लाघवेन ज्ञानत्वस्यैव जानात्यर्थतावच्छेदकत्वात् घटस्योपेक्षात्मकज्ञाने निर्विकल्पके वा घटं जानातीतिप्रयोगस्याप्रसङ्गाच्च। अतएव प्राकट्यावच्छिन्नज्ञानमेव तत्र धात्वर्थ इति तत्त्वावच्छेदकीभूतज्ञाततावत्त्वादेव घटादेर्ज्ञानकर्मतेति भट्टमतमप्यनादेयं ज्ञानविषयतातिरिक्तायां ज्ञाततायां मानाभावादन्यथा ज्ञातताया इव कृततादेरप्यतिरिक्ताया: कल्पनापत्तेः। वह्निमनुमिनोम्यापादयामीत्यादौ विधेयतानामको विषयताप्रभेद एव द्वितीयार्थः पर्वतो वह्निमानित्याद्यनुमितावापत्तौ वा पर्वतमनुमिनोमीत्याद्यप्रयोगात् विषयतावच्छेदकत्वभिन्नप्रकारत्वमेव तत्र द्वितीयार्थं इत्यपि वदन्ति। घटं पश्यति शब्दं शृणोत्यनुभवतीत्यादौ दर्शनाद्यर्थकधातुयोगे साक्षात्कारत्वनिरूपितमेव विषयत्वं कर्मत्वं घटादेरुपनीतचाक्षुषादौ तादृशाप्रयोगात् आकाशं न पश्यतीत्यादौ पुनरन्वयो वक्ष्यते। तण्डुलपाकं करोतीत्यत्र चिकीर्षाजन्यतावच्छेदकः क्रियायामुद्देश्यताख्यो विषयताविशेष एव द्वितीयार्थः कृतौ भासते तेन तण्डुलपाकत्वप्रकारककृतेस्तण्डुलविषयत्वेऽपि पाकदशायां तण्डुलं करोतीत्यादिको न प्रयोगः पाकदशायामोदनं करोतीत्यादौ च द्वितीयायामनुकूलत्वलक्षणा

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तण्डुलादिक्रयणकृतिस्तु नौदनादिजनिका प्रमाणाभावात्। वर्त्तमानस्तु कृत्स्थले धातुना उत्पत्त्यनुकूला कृतिरुच्यते इति तत्रौदनस्य मुख्यमेव कर्मत्वमतएव यत्र कृतिमात्रं धात्वर्थस्तत्र न द्वितीया यथा घटाय यतत इत्यादावित्याह तन्न कृत्यादिपदाद् यत्नमात्रप्रतीत्या यत्नत्वावच्छिन्नस्यैव करोत्यर्थत्वात्।

मीमांसामहार्णवे तु पाककृतौ तण्डुलादेरुपादानविधयेव फलविधयौदनादेरपि विषयत्वमुक्तं यदाह वत्सेश्वरः सिद्धं साध्यं फलञ्चेति प्रवृत्ते विषयस्त्रिधा। तत्र सिद्धमुपादानं क्रियासाध्यं फलं सुखमिति तथाच तन्मते तण्डुलपक्तृत्वदशायामोदनं करोतीत्यादिप्रयोगे फलत्वेन विषयतैव द्वितीयार्थः। मासं जीवति क्रोशं स्वपिति गोदोहं तिष्ठति कुरून् क्रीड़तीत्यादावधिकरणत्वं गौणमेव कर्मत्वं सुपानुभाव्यते कालानामध्वमानानां क्रियाणां नीवृतामपि। आधारता ध्रौव्यधातोः कर्मता स्याद्विभाषयेतिस्मृतेः। अतएव मासश्चैत्रेण जीव्यते जीवित इत्यादौ कर्मतार्थकतिङादयः तथाच मासाधिकरणताकजीवनवांश्चैत्रः चैत्रकर्तृकजीवनाधिकरणतावान् मास इत्यादि क्रमेण तत्र बोधः। सन्ध्यायां पचतीत्यादौ तु न ध्रौव्यस्य धातोरर्थेन योगः किन्तु सकर्मकस्य। दिवसं सुप्यते सुन्दरीभिः क्रोशं तत्र सेनया स्थितमित्यादौ तु द्वितीयया कालाध्वनोरभिव्याप्तिरेव बोध्यते नत्वधिकरणत्वं शय्यामधिशेते अध्यास्ते अधितिष्ठतीत्यादावप्यधिकरणत्वमेव कर्मत्वं द्वितीयार्थस्तथैव शय्याधिशय्यतेऽधिशयितेत्यादौ कर्मतार्थकयोराख्यातकृतोः सम्भवात् ध्रौव्याणामधिशीङ्स्थासानां कर्मत्वमेव तदितिस्मरणात् तदाधारत्वम्। अत्राधिष्ठानं कुर्वित्यादौ त्वधिष्ठानस्याधारत्वं नैतस्य भासते किन्तु कृतेः तद्धानस्थले त्वेतस्याधिष्ठानं कुर्वित्यादिकमेव प्रमाणं काशीमनुवसति काश्य-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नूषति इत्यादावप्यधिकरणत्वमेव द्वितीयादिभिः प्रत्याय्यते अनूपाध्याङो वसतेराधारस्य कर्मतातिदेशात्। गृहेऽनुवस्ते इत्यादौ तु वस्तिर्न वसतिः। शय्यामुपवसतीत्यादौ तूपवसतेर्निवासार्थकत्व एव तदाधारस्य कर्मत्वं तत्रैव तदनुशासनादनशनार्थकत्वेऽधिकरणत्वमेव अतएव गृहेऽप्युपवसेद्दक्षः प्रान्तरेऽपि नृपः सुखीत्यादिकः प्रयोगः।

कर्तृत्वकारकं लक्षयति।

> तिङा विकरणाक्तस्य धातोरर्थस्तु यादृशः।
> स्वार्थे यादृशि बोध्यस्तत् कर्तृत्वं तदिहोच्यते॥

सविकरणेन यद्धातुनोपस्थाप्यो यादृशार्थस्तदुत्तरतिङा स्वोपस्थाप्ययादृशार्थेऽनुभावयितुं शक्यस्तद्धातूपस्थाप्यस्य तस्य तदेव कर्तृत्वं कारकमित्यर्थः। कर्मत्वादौ धातुनोपस्थाप्योऽर्थस्तिङानुभाव्योऽपि न विकरणाक्तेनेति न तत्र प्रसङ्गः। पचति जानातीत्यादौ स्वोपस्थाप्यकृत्याश्रयत्वादौ धातूपस्थाप्यस्य पाकबुद्ध्यादेरन्वयः पचाद्युत्तरतिङा बोध्यत इति पाकस्य यत्नवत्त्वं ज्ञानस्याश्रयत्वमेवं नश्यतीत्यत्र नाशस्य प्रतियोगित्वं प्रतिविम्बत इत्यत्र भ्रमात्मनः प्रतिविम्बस्य प्रकारत्वमेव कर्तृत्वं कर्तृशब्दस्तु अवयववृत्तिलभ्ये कृत्याश्रये यौगिकएव न तु शक्यार्थः प्रकारान्तरालभ्यस्यैव शक्यत्वात् निरूढलक्षणया शक्त्यैव वाश्रयस्य तृचा प्रत्यायनात् घटस्य कर्त्तेत्यादौ चानुकूलत्वं षष्ठ्यर्थः फलस्य प्रायशः कृत्यविषयत्वात् घटाद्युपभोगानुकूलकृतिश्च न घटाद्यनुकूला प्रमाणाभावात् अतो न घटादिभोक्तुस्तत्कर्तृत्वप्रसङ्गः क्रियाश्रये कर्तृशब्दो रूढस्तेन रथादेर्गत्यादिकर्तृत्वमपि मुख्यमेवेति तु न युक्तम्। क्रिया हि नात्र स्पन्दस्तेनस्य पाककर्तृत्वानुपपत्तेः प्रत्युत तण्डुलादेरेव तथात्वापत्तेः नापि

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

धात्वर्थमात्रम् अतएव नापि स्पन्दानुकूलव्यापारः चलनानुकूलो व्यापारवतः कारकमात्रस्य चलनकर्तृत्वापत्तेः।

अत्तिजुहोतीत्यादावप्यदादेरुत्तरं लुप्तस्यैव विकरणस्य प्रतिसन्धाने भोजनकर्तृत्वादेरवगम इति तदप्रतिसन्धानेऽपीति मते त्वाह।

यगन्तभिन्नधात्वर्थवत्तया योऽनुभाव्यते।
लटा स्वार्थः स धात्वर्थः कर्तृता वा निगद्यते॥

यगन्तभिन्नधातूपस्थाप्ययादृशार्थप्रकारकयदर्थधर्मिकान्वयबोधं प्रति लटः सामर्थ्यं स एवार्थो धातूपस्थाप्यतदर्थस्य कर्तृत्वं पच्यत इत्यादौ धातोरर्थवत्तया स्वार्थकर्मत्वं लटानुभाव्यमपि न यगन्तभिन्नस्य पच्यते तण्डुल इत्यादौ तु तादृशस्य धातोरर्थवत्तया तिङैव स्वार्थः कर्मत्वमनुभाव्यते न तद्विशिष्ट लटेति तद्व्युदासः।

अपादानत्वादिभेदेन षड्विधत्वमिवोक्तानुक्तत्वभेदेन कारकस्य द्वैविध्यमप्यस्तीति तदनुक्त्या न्यूनत्वमत आह।

धात्वर्थस्य धर्मितया तिङाद्यै रनुभाव्यते।
यत्तदुक्तं धर्मितया त्वनुक्तं कारकं भवेत्॥

धात्वर्थस्य विशेष्यतया तिङाद्यनुभाव्यत्वमेव कारकस्योक्तत्वं तद्विशेषणतया तदनुभाव्यत्वमेव चानुक्तत्वं न तु धातुसाकाङ्क्ष प्रत्ययस्याभिधेयत्वमात्रमुक्तत्वं तण्डुलं पचति इत्यादावपि कर्मत्वादेरुक्तत्वापत्तेः पचति पच्यत इत्यादौ तिङा पाचकः पच्यमान इत्यादौ च कृता कर्तृत्वं कर्मत्वञ्च धात्वर्थविशेषत्वेनानुभाव्यते तथा पचनं काष्ठं दानीयो द्विजः भीमो गजः शयनं गृहमित्यादौ यथाक्रमं करणत्वादिव्युत्पत्तिवैचित्र्येण पदार्थैकदेशेऽपि कर्तृत्वादौ धात्वर्थस्य पाकादेरन्वयात् सेवितुं साम्प्रतं विद्वेर्गुरुः परुषवागपि विषद्रुचोऽपि सम्बर्द्ध्य स्वयं छेत्तुमसाम्प्रतमित्यादौ निपातेन क्वचित् कर्मत्वकारकस्योक्तम्।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

धातुभेदेन कर्मत्वकारकस्योक्ततायां नियममाह।

दुह्यादिभ्यः प्रत्ययेन मुख्यकर्मत्वमुच्यते।
णिजन्तेभ्यः कर्तृताख्यां तदसत्त्वेऽन्यकर्मता॥

दुह्याद्युत्तरप्रत्ययेन मुख्यं साक्षाद्धात्वर्थतावच्छेदकं यत्कर्मत्वं तदेवोच्यते धात्वर्थविशेष्यत्वेनानुभाव्यते तेन गौः पयो दुह्यते दुग्धा वेत्यत्र पयःकर्मकमोचनानुकूलव्यापारजन्यमोचनवती गौरित्येवं बोधः। तत्र मोचनावच्छिन्नव्यापारस्य धातुवाच्यतया मोचनस्यैव साक्षाद्धात्वर्थतावच्छेदकफलत्वात् वहिप्रभृतेर्गत्यवच्छिन्नव्यापारः कृषेश्च गत्यवच्छिन्नविकर्षणं वाच्यमतः साक्षात् तद्वाच्यतावच्छेदकं गतिमत्त्वमेव फलं न तु तद्घटकं संयोगादि। तथाच भारो भवनमुह्यते नीयत इत्यादौ शाखा ग्रामं कृष्यतइत्यादौ च यथाक्रमं भवनकर्मकगत्यनुकूलव्यापारजन्यगतिमान् भारः ग्रामकर्मकगत्यवच्छिन्नविकर्षणकर्मताश्रयः शाखेत्याकारकबोधयोरुत्पत्त्यैव सम्पत्तौ। दुह्यादेर्गौणकं कर्मनोवह्यादेः प्रधानकमित्याद्युक्तिभेदेन विधिद्वयं शाब्दिकानामनादेयम्। णिजन्तोत्तरं कर्मतावाचिप्रत्ययस्थले तु मूलधातोः कर्तृतायां कर्मतातिदेशसम्भवे तादृशमेव कर्मत्वं धात्वर्थस्य विशेष्यतया तिङाद्यैर्बोध्यते यथा चैत्रो ग्रामं गम्यते गमितो वेत्यादौ ग्रामकर्मकस्य व्यापारजन्यगमनस्य कर्त्ता चैत्र इत्यादि। यत्र तु न तदतिदेशस्तत्र मूलधातोः कर्मत्वमेव तदर्थविशेष्यतया तैरुच्यते यथा ओदनः पाच्यते खाद्यते वा भृत्येन भर्त्रेत्यादौ तत्र भर्तृकर्तृकव्यापारजन्यस्य भृत्यकर्तृकपाकादेः कर्मतयौदनादिरेव बुध्यते मैत्रेण पूगं खाद्यमानश्चैत्रो व्रजतीत्यादौ कर्मणि शानजादिप्रत्ययः प्राक् परिचिन्तितः।

अथ भिद्यते अभेदि वा कुशूलः स्वयमित्यादौ भिदाद्यनुकूलव्यापारवत्त्वरूपस्य तत्कर्तृत्वस्य कथं कुशूलादावन्वयः

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भिदादेः परस्मैपदित्वेन तदर्थधर्मितया कर्तृत्वबोधने पदान्तरस्यासामर्थ्यात् यगिचोर्विगुणत्वाच्चेत्यत आह ।

एकक्रियाधर्मितया कर्तृता कर्मतोभयोः ।
बोधने कर्मताकाङ्क्षा वापेक्ष्योत्सर्गतो भवेत् ॥

कर्मताकाङ्क्षा कर्मत्वान्वयस्यैवानुकूला आत्मनेपदयगादिसमभिव्याहाररूपाकाङ्क्षा व्युत्पत्तिवैचित्र्यादपेक्षणीया न तु कर्तृत्वान्वयस्य परस्मैपदविकरणादिसन्दंशरूपा यद्येवं तण्डुलश्चैत्रो पच्यते इत्यपि प्रयोगः स्यात् न स्यात् सामग्रीमिथो विरोधेन विभिन्नधर्मावच्छिन्ने प्रत्ययानां युगपत्कर्तृताकर्मत्वयोरनुभावकत्वस्याव्युत्पन्नत्वात् । अतएव पचेलिमो मैत्रतण्डुलावित्यादिको न प्रयोगः । आत्मने धौव्यधातूनां सनन्तण्यन्तयोः किरः । ग्रन्थिग्रन्थ्योस्तथा ब्रूञः कर्तृकर्मत्वबोधने । यगिचौ न दुहेर्नौ यक्षजन्तस्य च तस्य च । इच् वा स्याद्दुक्तधातूनां नित्यं तत्रात्मनेपदमिति वृद्धस्मृतेः । स्वयं विकुरुते युवेत्यादौ स्वयं चिकीर्षते कट इत्यादौ स्वयं कटः कारयते गौरुत्पुच्छयते चोरयते इत्यादौ स्वयमेव किरते करोत्यादौ स्वयं श्रथ्नाते ग्रथ्नाते वा मालिकेत्यादौ स्वयं ब्रूते कथेत्यादौ स्वयं दुग्धे गौरित्यादौ धात्वर्थकर्तृकर्मत्वयोर्युगपदन्वये कर्मत्वान्वयानुकूलस्य यको नापेक्षा तथा स्वयं व्यकृत युवा स्वयमचिकीर्षत कट इत्यादौ इचोऽपि एवं स्वयमलावि अलविष्ट वा केदार इत्यादौ स्वरान्तस्य धातोः स्वयमदुग्ध अदोहि वा गौरित्यादौ दुहेस्तादर्थ्यस्य तदुभयस्थानार्थमिचोऽनावश्यकत्वमत उक्तमुत्सर्गत इति । विकारहेतौ सति विक्रियन्ते येषां न चेतांसि त एव धीरा इत्यादौ तु यको गतिश्चिन्त्या ।

ननु शाकः पचता पश्यता वा भुज्यते इत्यादितः कुतः

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पाकादौ शाकादिकर्मत्वावगमः सुवर्थस्यैव कर्मत्वस्य धात्वर्थे धर्मिणि साकाङ्क्षत्वादत आह।

स्वकर्मकैकधात्वर्थकर्तृकापरकर्मता।
यत्रान्वेत्यस्य कर्मत्वे प्रथमैवानुशिष्यते॥

स्वकर्मताकत्वविशिष्टैकधात्वर्थकर्तृकर्तृकस्यापरस्य धातुनिपातयोरन्यतरार्थस्य कर्मत्वं यत्र धर्मिणि अन्वेति तदीयत्वेनानुभाव्ये कर्मत्वे प्रथमैवानुशिष्यते न तु द्वितीयादिरपेक्ष्यते येन शाकः स्वकर्मताकपाककर्तृकर्तृताकभोजनकर्मतावानित्याद्यन्वयधीस्तत्र न स्यात्। अतएव प्रधानशक्त्यभिधाने गुणशक्तिरभिहितवत् प्रकाशते इति पठन्ति। शक्तिः कारकमिति शाब्दिकाः। कर्मतामात्रन्तु ज्यायः तेन हस्तेन पचता भुज्यते शाक इत्यादौ नाभिहिताधिकारीयप्रथमा शक्तिः।

ननु यत्र विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहितानिरूपकत्वेन गौणप्रधानभावापन्ने क्रियाद्वये प्रकारीभूय एकविधस्यैव कर्मत्वादिकारकस्य भानं तत्र तन्न स्यात् यथा पक्वान्नस्य भोक्ता पश्यन्नन्नस्य दाता भोक्तुमन्नस्य पाचकः पुरस्य गत्वा गन्ता भुक्त्वा चैत्रस्य स्थितिः पक्त्वा सूदस्य गमनमित्यादौ क्तादेर्निष्ठादित्वेन तदन्तधात्वर्थे षष्ठ्याः कर्मत्वाद्यनुभावकत्वस्य निषिद्धत्वात् एवं यत्र तादृशक्रियाद्वये नानाविधं कर्मत्वसम्प्रदानत्वादि प्रकारस्तत्रापि तथा यथा ब्राह्मणायाहूय ददाति वृक्षात् आरुह्य पततीत्यादौ कर्मत्वादौ चतुर्थ्यादेरसामर्थ्यादत आह।

गौणप्रधानक्रिययोः प्रकारीभूतकारके।
एकस्मिन् वा विभिन्ने वा प्रधानापेक्षया स्थितिः।

यत्र गौणप्रधानतापन्नधात्वर्थद्वये प्रकारीभूयैकविधमनेकविधं वा यदीयत्वेन कारकं भासते तत्र प्रधानक्रियामपेक्ष्यैव स्थितिः कारकविभक्त्यैर्व्यवस्थितिः नतु गौणक्रियां तथाच पक्वान्नस्य भोक्ता इत्यादौ अन्नकर्मताकपाकोत्तरान्नकर्मताक-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भोजनत्वादिना ब्राह्मणाय आहूय ददातीत्यादौ च ब्राह्मणकर्मताकाह्वानोत्तरब्राह्मणसम्प्रदानताकदानत्वादिना बोधने व्युत्पत्तिवैचित्र्यादेव पचनाह्वानादिगौणक्रियायां षष्ठीचतुर्थ्यादिना कर्मत्वादेर्भानमिति भावः ।

ननु शत्रवे कुप्यतीत्यत्र शत्रोः प्रयुक्तत्वविषयित्वरूपाभ्यामपादानत्वसम्प्रदानत्वाभ्यां कोपे पुत्रेण ददातीत्यत्र पुत्रस्य सम्प्रदानत्वकरणत्वाभ्यां दाने पात्र्यां भुङ्क्ते इत्यत्र पात्र्याः करणत्वाधिकरणत्वाभ्यां भोजने ग्रामं गच्छतीत्यत्र ग्रामस्याधिकरणत्वकर्मत्वाभ्यां गमने चैत्रस्य चलनमित्यादौ च चैत्रादेरधिकरणत्वकर्तृत्वादिना चलनादौ युगपत्कथमन्वयधीरपादानत्वादिबोधने चतुर्थ्यादेरसामर्थ्यादत आह ।

एकस्यैकक्रियायान्तु कारकद्वयबोधने ।
यत्परं कारकं तत्र विहिता सुबपेक्षिता ॥

एकस्मिन् धात्वर्थे यत्रैकनामार्थनिरूपितयोः कारणद्वयोर्युगपद्बोधस्तत्र लक्षितक्रमेण यत् परं कारकं तत्र विहितानुशिष्टैव सुप् आकाङ्क्षानिर्वाहिका नतु पूर्वत्र व्युत्पत्तिवैचित्र्यादित्यर्थः । ब्राह्मणायाहूय ददातीत्यादावेकनिरूपितमपि नैकक्रियायां दण्डेन गामभ्याजेत्यादावेकक्रियायामपि नैकनिरूपितं कारकद्वयमन्वेति । अत्र अपादानसम्प्रदानकरणाधारकर्मणाम् । कर्तुश्चोभयसम्प्राप्तौ परमेकं प्रवर्त्तते इति भर्तृहरिवचनात् करणत्वाधारत्वयोरेकदा अन्वयस्थलेऽधिकरणत्वार्थिकैव विभक्तिरपेक्षितेति प्राञ्चः । करणत्वार्थिका एव तथेति कालापाः । तैराधारत्वं निरुच्यैव करणत्वस्य निर्वचनादिति ध्येयम् ।

कर्तृत्वकर्मत्वयोरनुक्तविधयान्वयबोधोपयुक्तविभक्तीर्वक्तुमुपक्रमते ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

क्रियायां धातुलभ्यायां कर्तृत्वस्यावबोधिका ।
तृतीया कर्मतायांस्तु द्वितीयोत्सर्गतो भवेत् ॥

धात्वर्थे कर्तृत्वस्यान्वयबुद्धौ नाम्नस्तृतीया कर्मत्वस्य च द्वितीया उत्सर्गतो हेतुः । सत्त्वा अस्ति ग्रहो गृह्यते इत्यादौ वस्तुगत्या धात्वर्थेऽपि कर्तृत्वकर्मत्वाद्यन्वयो न धर्मिणो धातुजन्यामुपस्थितिमपेक्षते किन्तु नामजन्यामतस्तत्र न व्यभिचारः ।

सामान्यविधिरुत्सर्गः सचापवादकं विशेषविधिं विना प्रवर्त्तते इति कर्मतायां द्वितीयाया वैकल्पिकं विशेषविधिं दर्शयति ।

कर्मत्वस्य गतौ बोधे द्वितीयावच्चतुर्थ्यपि ।
अर्थे दयेशोः संज्ञस्य नाथ्यर्थाशंसने स्मृतौ ॥
पणिव्यवहृदिव्यर्थक्रयाद्यर्थेषु षष्ठ्यपि ।
कृञर्थप्रतियत्ने च हिंसने चाप्यपेक्षिता ॥

ग्रामं गच्छतीत्यादित इव ग्रामाय गच्छतीत्यादितोऽपि गतौ ग्रामादिकर्मताकत्वस्यावगतेर्धात्वर्थगतौ कर्मत्वस्य बोधे द्वितीयावच्चतुर्थ्यपेक्षिता तथा दीनं दयते ईष्टे इत्यादित इव दीनस्य दयते ईष्टे संजानीते चिन्तयति स्मरतीत्यादितोऽपि दयादौ पुत्रस्य नाथते इत्यादित आशंसायां शतस्य पणायते व्यवहरतीति दीव्यतीत्यादितः पणत्वोपगमक्रयविक्रयादिव्यवहारेषु स्वर्णस्योपस्कुरुते इत्यादितोऽपि गुणान्तराधानरूपप्रतियत्ने चौरस्य हिनस्तीत्यादितो हिंसायाञ्च कर्मत्वस्यान्वयबोधे षष्ठ्यपि नैवं अनुनाथतीत्यादौ नाथ्यर्थेऽपि प्रार्थनादिर्नाशंसनं नृपं पणायति बन्धुं व्यवहरति दिवं दीव्यतीत्यादौ पणादेरर्थोऽपि स्तुतितोषगत्यादयो न क्रयादिरूपाः ।

धात्वर्थे कर्तृत्वकर्मत्वयोर्बोधने द्वितीया तृतीयादेर्नित्यापवादमाह ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

निष्ठाद्यन्यकृदन्तार्थे कर्त्तृत्वस्यान्वयं प्रति ।
कर्मत्वस्य च षष्ठ्येव हेतुर्बाधविधिं विना ॥

निष्ठादिभिन्नं कृन्मात्रमन्ते यस्य न तु तदुत्तरं प्रत्ययान्तरं तादृशधातोरर्थे कर्त्तृत्वस्य कर्मत्वस्य वान्वये नाम्नः षष्ठ्येव तन्त्रं न तु तृतीयादिः यथा चैत्रस्य गतिः ग्रामस्य गमनमित्यादौ । चैत्रेण दृष्टचरस्तण्डुलं पाचकतर इत्यादौ तु धातोरुत्तरं न कृन्मात्रं अतएव निष्ठादिभिन्नयोरपि न जिष्णोर्नित्यं तद्धितान्तत्वात् अङ्गानि व्यत्युच्चो धनानि सांग्राहिणमित्यादौ कर्मतायां न षष्ठीप्रसङ्गः प्रापकाभावात् ग्रामस्य गन्तृमान् देशस्थत्वस्य गतिमद्गृहमित्यादौ तु गतिश्चिन्त्या तत्र गन्त्रादाविव षष्ठ्यर्थसम्बन्धो भासते न तु धात्वर्थे कर्मत्वादिरित्यपि कश्चित् । चैत्रेण भुक्तो मैत्रेण दत्त इत्यादौ सुकरः कटो मया दुष्करः पटस्त्वया इत्यादौ सुपानः सोमो मया दुष्पानः सोमस्त्वयेत्यादौ च कर्त्तृत्वस्य ग्रामं गतवानित्यादौ तण्डुलं पचन् पारायणमधीयन् उपनिषदं धारयन्नित्यादौ वटं विद्वान् तण्डुलं पेचिवान् इत्यादौ भक्ष्यम् भुञ्जानः इत्यादौ सोमं पिवमानः कवचमुद्वहन् इत्यादौ कटं चक्राण इत्यादौ दधि घटं चक्रिः कटमित्यादौ शत्रुं जिष्णुरित्यादौ स्त्रियमलङ्करिष्णुरित्यादौ कष्टं सहिष्णुरित्यादौ धनं गृध्नुः शरं क्षिप्नुरित्यादौ कटं चिकीर्षुः पुंयोगमाशंसुः तण्डुलं भिक्षुरित्यादौ शतं दायीत्यादौ ग्रामं गामी ग्राममागामीत्यादौ कटं कारको व्रजतीत्यादौ तण्डुलं पक्त्वा वर्त्तते इत्यादौ पयः पायं पायं व्रजतीत्यादौ पटं कर्त्तुं गच्छतीत्यादौ वदिता जनापवादमित्यादौ ग्रामं गामुकः सुखमभिलाषुक इत्यादौ च कर्मत्वस्य धात्वर्थे विनैव षष्ठीमन्वय इत्यत उक्तं निष्ठादिभिन्नेति ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

निष्ठादिकं विवृणोति ।

सम्प्रत्याधारवाच्यश्च क्तः क्वसुश्च शन्तृङ् ।
ग्रनुरानः शानकानाः किः ष्णु गिष्णुक् रुस्तथा ॥
भविष्यदर्थकणिनिर्भावित्वर्थकेन् वुण् तुमर्थकम् ।
खल खलर्थकयुःक्ता णम् तुमौ वणु कञपि ॥
निष्ठादिः कथितः कृत्सु प्रत्ययानामयं गणः ।
कमेरुकञ् गणे नास्मिन् द्विषः शन्तृड्विभाषया ॥

वर्त्तमानत्वस्याधारत्वस्य च प्रत्यायको यः क्तस्तदन्तधात्वर्थे कर्तृकर्मत्वयोरन्वये षष्ठ्येव प्रमाणम् । यथा भीतं मृगाणां मतः साधूनाम् इष्टः प्रजानां पूजितो जनानामित्यादौ शुन्नमरण्यं पथिकानां गतं नभो नक्षत्राणां पीतं नगरं पयस इत्यादौ भुक्ता पात्रो करस्तस्य मित्राणामित्यादौ च अत एव सम्प्रत्याधारवाच्यश्च इति । धनस्य ग्राहीत्यादावश्यर्थं न णिनिः ओदनस्य पाचक इत्यादौ च न तुमर्थे वुण् । स्त्रियाः कामुक इत्यादिदर्शनान्नात्र गणे कमेरुकञ् ग्राह्यः तथा द्विषः शन्तृङ्विभाषया चौरं द्विषन्निितिवच्चौरस्य द्विषन्नित्यपि प्रयोगादिति ।

कृदन्तधात्वर्थे कर्तृत्वस्य कर्मत्वस्य वान्वये षष्ठ्येव बाधकं विना तन्त्रमित्युक्तं बाधकमाह ।

स्त्र्यधिकारोक्तभावान्यकृदन्तस्यार्थधर्मिके ।
द्वयोर्बोधे कर्मतायामेव षष्ठी न कर्त्तरि ॥

स्त्र्यधिकारविहिताः ये भावप्रत्ययास्तदन्यकृदन्तस्य धातोरर्थे कर्तृत्वकर्मत्वयोर्युगपत्बोधने कर्मतायामेव षष्ठी तन्त्रं न तु कर्तृत्वे यथा ओदनस्य पाकश्चैत्रेण दोहः क्षीरस्य गवां गोपेन इत्यादौ स्त्र्यधिकारोक्तभावान्तस्य धातोरर्थे कर्तृकर्मत्वयोर्युगपदन्वये द्वयोरपि षष्ठ्येव यथा भिदा तमसामर्कस्य छिदा वृक्षाणां दक्षस्य इत्यादौ चिकीर्षा पुष्पाणां पुरुषस्य ईहा

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

धनानां दीनस्येत्यादौ मम भोजिका शत्रूनां तव शायिका रात्रीणामित्यादौ यथा वा तीर्थानां गतिरास्तिकस्य गुरूणां परिचर्य्या शिष्यस्य पितॄणामुपासना सन्तानस्य रजनीनां जागर्य्या चौरस्य पुण्यानामकरणिर्जाल्मस्य जन्तूनां हत्या व्याधस्य हानिरर्थानां विरक्तस्य। ह्राज्याम्लाभ्यः क्त्यर्थे निः। उक्तक्तिन्याद्यन्तस्य धातोरर्थे कर्त्तृत्वकर्मत्वयो र्युगपद्बोधे कर्त्तृत्वांशे तृतीयाषष्ठ्योर्वैकल्पिकं कारणत्वमिति तु कौमाराः।

षष्ठ्येव तन्त्रमिति प्रागुक्ते बाधकं विशेषविध्यन्तरमाह।

कृत्यान्तधातोरर्थे तु कर्त्तृत्वस्यैव बोधने।
षष्ठी वा स्यात् द्वयोर्बोधे न द्वयोरपि सा भवेत्॥

कृत्यप्रत्ययान्तधातोरर्थे कर्त्तृत्वमात्रस्य बोधने षष्ठीवत् तृतीयापि तन्त्रं कर्त्तव्यः करणीयः कृत्यः कार्य्यः प्रदेयो वा पटश्चैत्रस्येति वत् चैत्रेणेत्यस्यापि साकाङ्क्षत्वात्। तादृशधात्वर्थे कर्त्तृत्वकर्मत्वयो र्द्वयो र्बोधने तु न द्वयोरपि षष्ठी यथा नेतव्यः प्रापणीयो वा ग्रामं गौ र्गोपिनेत्यादौ गन्तव्यं ग्राममनेनेत्यादौ च। तव्यानीयौ क्यप् च ण्यण्यौ पञ्चैते कृत्यसंज्ञकाः।

ननु स्थितं चैत्रस्येत्यादौ कर्त्तृत्वस्य गतं ग्रामस्येत्यादौ कर्मत्वस्य गतं ग्रामस्य चैत्रस्येत्यादौ च कर्त्तृत्वकर्मत्वयोः क्रियायां कथमन्वयः निष्ठाद्यन्य कृदन्तस्यैव धातोरर्थे कर्त्तृत्वाद्यन्वयं प्रति षष्ठ्यास्तन्त्रत्वादत आह।

द्वितीययैव कर्मत्वं कर्त्तृत्वं वा तृतीयया।
षष्ठ्यापि बोध्यते भावक्तान्तधात्वर्थधर्मिणि।

भावक्तान्तधातोरर्थे कर्मत्वस्य कर्त्तृत्वस्य वान्वये द्वितीयादिवत् षष्ठ्यापि तन्त्रम् उभयथैव प्रयोगात् सर्वत्रैव कार्य्यतावच्छेदकसङ्कोचान्न व्यभिचारः।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

करणत्वादेरनुक्तता प्रयोजका: सुप: संक्षेपेणाह।

तृतीया च चतुर्थी च पञ्चमी सप्तमी तथा।
धात्वर्थे करणत्वादेर्बोधिकोत्सर्गतो मता।

शतेन शताय वा परिक्रीणीत इत्यादौ चतुर्थ्या: सर्पिषा सर्पिषो वा पूर्ण: फलेन फलस्य वा तृप्त इत्यादौ च षष्ठ्या: करणत्वे दास्यै दास्या वा सम्प्रयच्छते। मासामित्यादौ च तृतीयाया: सम्प्रदानत्वे विधानादुक्तमुत्सर्गत इति।

कारकार्थां सुपं निरूप्य तदन्यार्थां निर्वक्ति।

यत्सुपो याद्दशार्थो न प्रकारीभूय भासते।
धात्वर्थे ताद्दगर्थे सा कारकान्यार्थसुब् भवेत्॥

प्रथमादीनां सप्तानां विभक्तीनामेकत्वादयोऽर्था न धात्वर्थे प्रकारीभूय भासन्ते परन्तु प्रकृत्यर्थे पाक इत्यादावपि सुबर्थसंख्या न धात्वर्थे प्रकार: परन्तु पचनादिस्वरूपे नामार्थ इत्युक्तप्रायं समासनिविष्टस्य धातोरर्थे इति वा वक्तव्यं नहि ग्रामगत इत्यादौ धात्वर्थे कर्मत्वादिरिवैकत्वादिरपि सुबर्थ: प्रकार: अतएव प्रासादात् प्रेक्षते इत्यादौ ल्यबर्थस्य धात्वर्थे प्रकारत्वेऽपि तदर्थकपञ्चम्यां नाव्याप्ति: प्रासादप्रेक्षक इत्यादौ समासनिविष्टस्य धातोरर्थे ल्यबर्थस्यारोहणोत्तरत्वादेरप्रकारत्वात् शलाकापरीत्यादौ समासनिविष्टस्य नाम्नोऽर्थे प्रकारीभूतमप्येकत्वादिकं न धातोरर्थे। न च कारकविभक्तेरपि तदन्यार्थकत्वादतिप्रसक्ति: उपधेयसङ्करेऽप्युपाधेरसाङ्कर्य्यात्। चैत्र व्रजेत्यादौ एकत्वादिसंख्यावत् सम्बोध्यत्वमपि प्रथमार्थ: तच्च क्रियाकरणाय वक्त्रभिप्रेतत्वं वक्तृनिष्ठविलक्षणबोधविशेष्यत्वं वा तथाच ताद्दशसम्बोध्यत्ववांश्चैत्रोऽनुमतव्रजनवानित्याकारस्तत्र बोध: संख्यातिरिक्तसुबर्थस्य प्रकृत्यर्थविशेष्यत्वानियमात्। छत्रिन् तुष्टो व्रजेत्यादौ तु छत्रिण्येव तुष्टस्याभेदो भासते न तु तुष्टे

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

छत्रिणः प्रकृत्यर्थमुख्यविशेष्यक एव स्वार्थसम्बोध्यत्वस्यान्वये सम्बुद्धिसुपः सामर्थ्यात् अन्यथा छत्री दण्डीत्यत्रेव छत्रिन् दण्डिन्नित्यत्रापि छत्रिदण्डिनोरभेदबोधापत्तेः तदुपयुक्तस्य नाम्नः समानविभक्तिकत्वस्याविशिष्टत्वात् छत्री तुष्टो व्रजतु इतिवत् छत्रिन् दण्डी व्रजतु इत्यपि प्रयोगापाताच्च। हे चैत्रेत्यादौ तु सम्बोधनान्यतरवैयर्थ्यम्। सुमित्रामात नैलत्ते विचित्रं चित्रयोधिन इत्यादौ सम्बोध्यत्वमिव प्रशंस्यत्वमपि सम्बुद्धिसुपोऽर्थः तत्रैव मातृकस्य ऋकारादेरकारोद्देशात्। ध्रुतिः स्यादित्यादौ प्रथमादेश्चतुर्थ्यन्तादेशे तस्या एव उद्देश्यत्वमर्थः।

दक्षिणेन ग्राममुत्तरेण पन्थानमित्यादौ एनप्रत्ययान्तस्य योगे ग्रामस्यादूरदक्षिणादिशीत्याद्याकारिका धीः दक्षिणोत्तराभ्यामदूरे एनोऽपञ्चम्या इत्यनुशासनात् तत्रागारं धनपतिगृहादुत्तरेणास्मदीयमित्यादौ तु क्वचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्ग इति न्यायात् दिगर्थयोगित्वात् पञ्चम्यपि। वृक्षमभि प्रति पर्यनु वा द्योतते विद्युदित्यादावभ्यादेः कर्मप्रवचनीयस्य लक्षणीकृत्येत्यर्थः तेन वृक्षं लक्षीकृत्याश्रित्य प्रकाशते विद्युदित्येवं वाक्यार्थं इत्याश्रितत्वान्वयि निरूपितत्वमेव तत्र द्वितीयया बोध्यते। अभ्यादेर्लक्षणाद्यर्थे वृक्षादेरन्वयधियं प्रत्येव वा तदर्थकपदोत्तरं द्वितीयापेक्षिता प्राज्ञं प्रतिभोऽस्यार्थः प्राज्ञं प्रतिभाय वर्त्तते इत्यादौ प्रतिभादेस्त्वरया स्फुरणमर्थः न तु प्रतेर्लक्षीकरणं उपसर्गत्वातो ङस्य क्त्वो ल्यप् विधानानुपपत्तेः परन्तु प्रतिभादेर्योगे षष्ठ्येव द्वितीयापि तदर्थः सम्बन्धोऽनुभाव्यते षष्ठ्यर्थे द्वितीया वा प्रतिभादेरित्यनुशिष्टेः तेन प्राज्ञस्य या प्रतिभा झटितिस्फूर्त्तिस्तद्विषयतावानयमर्थ इत्येवं तत्र बोधः। वृक्षं वृक्षमभि परि प्रत्यनु वा वायसा इति वीप्सास्थलेऽपि प्रतिवृक्षवृत्तयो वायसा इत्यर्थः।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पितरमभि परि प्रत्यनु वा चैत्र इत्यत्र इत्थम्भूतार्थकैरभ्यादिभिः पितरीत्थम्भूतश्चैत्र इत्यन्वयबोधः। यन्मां प्रति परि वा तद्देहीत्यादौ प्रतिपरिभ्यामुपस्थिते भागे मत्सम्बन्धो द्वितीयया बोध्यते तेन यो मदीयो भागस्तं देहीत्येवं तत्र बोधः। कारीरीमनुवृष्टिरित्यत्रानुशब्दस्य हेतुतावाचित्वात्। कारीरीनिष्ठहेतुताका वृष्टिरित्यर्थः। कारीरी यज्ञविशेषः शूरमनुयुध्यते दरिद्रमनुयाचते इत्यादौ च तस्य सहार्थत्वात् शूरेण सह युध्यते इत्यादिरर्थः। उपार्जुनं क्षत्रियाः अनु देवं दानवा इत्यादावुपानुभ्यां हीनबलस्याभिधानात् क्षत्रिया अर्जुनाद्धीनबला इत्याकारकस्तत्र बोधः। तदुक्तमभियुक्तैः। लक्षणवीप्सेत्थम्भावेष्वभिर्भागे परिप्रती अनुरेषु सहार्थे च हीने उपश्च कथ्यते। नरमधि गुणदोषयो श्चिन्ता निशाद्वं वा पूजा समयमधि वा यस्तु पठतीत्यादिप्रयोगात् लक्ष्मीकृत्यार्थकस्याधिशब्दस्यापि योगे द्वितीयामिच्छन्ति। समया निकषा चाव्ययं सामीप्यार्थकं तेन तद्योगे समया ग्राममित्यादौ ग्रामस्य समीपमित्यन्वये ग्रामावधिकत्वं तत्प्रतियोगिकत्वं वा द्वितीयया बोध्यते। विद्यामृतेऽन्तरेणान्तरा विना वा नरः शोच्य इत्यादौ ऋते प्रभृत्यव्ययानामत्यन्ताभावस्तद्वैशिष्ट्यं वार्थं इति विद्यात्यन्ताभाववान्नरः शोच्य इत्यन्वयेऽत्यन्ताभावेऽन्वितं प्रतियोगित्वम्। गगनमृते द्रव्यं न शब्दवदित्यादौ तूक्ताव्ययानां भेदोऽप्यर्थः तेन गगनभिन्नं द्रव्यं न शब्दवदित्याकारकस्तत्र बोधः। हा पुत्रमित्यत्र हाव्ययस्यार्थे कष्टे द्वितीयान्तेन पुत्रसमवेतत्वं बोध्यते, धिक् पुत्रमित्यत्र धिगर्थगर्हायां पुत्रविषयित्वम्। हा पितः क्वासि हे सुभ्रु वह्वेवं विललाप स इत्यादौ स्वगतमेव कष्टं हाशब्देन बोध्यते न तु पित्रादिगतं पुत्रस्य धिक्कार इत्यादौ तु न धिगित्यस्यार्थे पुत्राद्यन्वयः किन्तु धिक्कारादिपदस्य। एवं

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पुत्रेण विनाकृतस्यैव इत्यादौ न विनेत्यस्यार्थे परन्तु विनाकृतपदस्य। विनाव्ययस्य योगे द्वितीयामिव तृतीयापञ्चम्यावपीच्छन्ति घटेन विना घटाद्विना इत्यपि प्रयुक्तेः। उपर्युपरि गृहं पताकेत्यत्र द्विरुक्तस्योपरि निपातस्य सन्निकृष्टोर्द्ध्वभागार्थकत्वेन गृहस्य सन्निकृष्टोऽर्द्धभागे पताकेत्यर्थः। अधोऽधो मेघमभ्रः अध्यधि शिखरं घन इत्यत्राप्युक्तदिशैवान्वयः द्विरुपर्य्यधोऽधीनां सामीप्यवाचितायां तद्योगे द्वितीयानुशिष्टेः। सर्वेषां मद्यमल्लानामुपर्य्युपरि वर्त्तते। अत्राता शरणं यातं यात्यधोऽधश्च दुर्गतेरित्यादौ द्विरुक्तस्योपर्य्यादे नं सामीप्यमर्थः परन्त्वतिशयः। गृहमभितः पुरतरुणा इत्यत्र अभितःशब्दस्य खण्डशो वृत्त्या सर्व्वावच्छेदेनेत्यर्थः तदेकदेशे च सर्वस्मिन् गृहावयवत्वं द्वितीययानुभाव्यते। गृहं परितः सर्वत उभयतो वा इत्यत्राप्युक्तरीत्यैवान्वयः। नदीं यावन्मम पुरं गृहं यावद्वनं तवेत्यत्र यावदित्यव्ययस्य मर्य्यादा अभिविधिश्च क्रमेणार्थस्तेन नदीपर्य्यन्तं मत्पुरं गृहाभिव्याप्तत्वद्वनमित्याकारस्तत्र बोधः तत्पर्य्यन्तत्वञ्च तदवधिकविप्रकर्षशून्यत्वे सति तत्सन्निकृष्टत्वं तदभिव्याप्तत्वमपि प्रकृते तदारम्भकयावदवयवावच्छेदेन तत्संयुक्तत्वम्। मासं सुप्यते क्रोशं गम्यते इत्यादौ कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे इत्यनुशिष्टेर्द्वितीयया अभिव्याप्तिरुच्यते न मासाभिव्याप्तः स्वापः क्रोशाभिव्याप्तमतेः कर्मत्वमित्यादिकस्तत्र बोधः तत्र मासादेरभिव्याप्तिर्मासवृत्त्यधिकरणतावच्छेदकीभूतयावत्स्वपर्य्याप्त्यधिकरणकालवृत्तित्वं तथाविधयत्किञ्चिद्यावत्त्वव्यापकत्वं वा क्रोशादेस्तु क्रोशगम्यदेशवृत्त्यधिकरणतावच्छेदकीभूतयावत्त्वपर्य्याप्त्यधिकरणदेशवृत्तित्वं तथाविधयत्किञ्चिद्यावत्त्वव्यापकं वेति मन्तव्यम्।

अक्ष्णा काण इत्यत्र चक्षुःशून्यगोलकवत्त्वे सति सचक्षु

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

गोलकवान् काणः प्रसन्नाक्षस्य काणत्वाभावात् गोलकार्थकाक्षिपदोत्तरतृतीयायास्तु विकृतत्वं वृत्तिमत्त्वञ्चार्थः तत्राद्यं सम्बोध्यत्वमिव प्रकृत्यर्थे विशेषणविधयान्वितं काणत्वैकदेशे च चक्षुःशून्यत्वे प्रकृत्यर्थे निरूपितं चरमं तथाच विकृतगोलकवृत्तित्वविशिष्टं यच्चक्षुःशून्यत्वं तद्वद्गोलकवान् सचक्षुष्क इत्याकारस्तत्र बोधः। पाणिनिरपि येनाङ्गविकार इति सूत्रस्योक्तार्थ एव तात्पर्य्यात्। विकृतत्वन्तु निरूपत्वमयथासंस्थानवत्त्वपर्य्यवसितं कुत्सितेऽङ्गे इति कलापस्यैकवाक्यत्वात्। यद्वा स्वाधिष्ठानवृत्तित्वसम्बन्धेन चक्षुःशून्यो यश्चक्षुर्विनाशस्तद्वान् सचक्षुष्कः काणपदस्यार्थस्तादृशे विनाशे अक्षिपदस्यार्थस्य गोलकस्य विकारप्रयुक्तत्वं तृतीयया बोध्यते तथाच गोलकविकारप्रयुक्तस्य निरुक्तसम्बन्धेन चक्षुःशून्यस्य चक्षुर्नाशस्याश्रयः सचक्षुष्क इत्याकारस्तत्र बोधः विकारस्तु कनीनिकाद्यपगमरूपो ग्राह्यः। पादेन खञ्ज इत्यत्र सहजसंस्थानशून्यचरणवान् खञ्जस्तथाच तत्राप्युक्तरीत्या विकृतपादवृत्तित्वविशिष्टं यत्सहजसंस्थानशून्यत्वं तद्वच्चरणवान् चरणविकारप्रयुक्तस्य यथोचितसंस्थानवैधुर्य्यस्याश्रयीभूतचरणवानिति वा तत्र बोधः। श्रोत्रेण बधिरः कायेन वामन इत्यादावप्युक्तैव रीतिः अङ्गपदस्य प्रयत्नावच्छेदकोपलक्षकत्वादिति वदन्ति। मुखेन त्रिलोचनः कायेन दशवक्त्र इत्यादौ तु यदि लोचनत्रयादिमत्तया मुखादिवैकृत्यमवबुध्यते तदा विकार एव तृतीया नो चेद्वैशिष्ट्यमात्रे जटाभिस्तापस इत्यादितो जटाविशिष्टस्तापस इत्याद्यनुभवेन विशेषणेऽनुशिष्टतृतीयाया वैशिष्ट्यवाचितायां पर्य्यवसितेः। वैशिष्ट्यञ्चात्र नाधिकरणत्वं सम्बन्धितामात्रं वा मेयत्वेन घट इत्यपि प्रयोगापत्तेः परन्त्वतद्व्यावृत्तत्वं तथाच अजटव्यावृत्तिमांस्तापस इत्याकारस्तत्र फलितार्थः। इदन्तु

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

बोध्यं प्रकृत्यर्थस्य निरुक्तवैशिष्ट्यं यदि वर्त्तमानतया प्रत्याय्यते तदैवं विशेषणत्वेन यदि चावर्त्तमानत्वेन तदोपलक्षणत्वेन व्यपदिश्यते यथा शिखया परिव्राजको वर्त्तते इत्यादौ यथा वा गुरुणा टीका कुरुणा चैत्रमित्यादौ।

पुत्रेण सहागतः सूपेन सार्द्धं भुक्तः चक्रेण शाकं दण्डेन जनितः पुत्रेण समं मित्राय दानमित्यादौ स्वान्वयितत्तत्कर्तृत्वादिकारकावच्छिन्नायाः समभिव्याहृतक्रियायाः समानकालीनत्वरूपं साहित्यं सहाद्यव्ययस्यार्थः तदेकदेशे च कर्त्तृत्वादिकारके स्वप्रकृत्यर्थस्याधेयत्वं तृतीयया बोध्यते तेन पुत्रवृत्तिकर्त्तृताकगतिकालीनगतिकर्त्तृतावान् सूपनिष्ठकर्मताकभोजनकालीनभोजनकर्मतावान् चक्रनिष्ठकरणताकोत्पत्तिकालीनदण्डनिष्ठकरणताकोत्पत्तिमान् पुत्रसम्प्रदानताकदानकालीनं मित्रसम्प्रदानताकं दानमित्याकारस्तत्र बोधः। तुल्यवदेकक्रियान्वयित्वं साहित्यमिति प्रवादस्याप्येककारकान्वयित्वेन तुल्ययोरेकजातीयक्रिययोरन्वयित्वं समानकालीनत्वमित्यत्र तात्पर्यात् पुत्रेण सहागत इत्यत्र समभिव्याहृतापि गतिक्रिया न कर्मत्वादिनान्वयिनी किन्तु निष्ठार्थकर्त्तृत्वेनेति पुत्रकर्मकत्वाद्यवच्छिन्नगतिकालीनत्वस्य न तत्रावगमः। पुत्रेण सह गतं चैत्रेणेत्यादावपि तृतीयार्थ एव कर्त्तृत्वे गतिक्रियान्विता। यत्तु पुत्रेण सहागत इत्यत्र समभिव्याहृतगत्यादिक्रियाकालीनत्वमेव सहाद्यव्ययस्यार्थस्तन्निविष्टगतौ पुत्रादिपदोत्तरतृतीयात्वस्य पुत्रनिष्ठकर्त्तृत्वस्यान्वयादेव पुत्रकर्त्तृकगतेर्लाभादिति तन्न, तृतीयार्थकर्त्तृत्वस्य धात्वर्थ एव साकाङ्क्षत्वेन सहाद्यर्थे तदन्वयस्याव्युत्पन्नत्वात्। पुत्रेण समं मित्रं प्राप्तश्चैत्र इत्यादौ तु तात्पर्यवशात् पुत्रकर्त्तृकमित्रप्राप्तिकालीनमित्रप्राप्तिकर्त्तृत्वं कदाचिच्च पुत्रकर्मकप्राप्तिकालीनमित्रकर्मकप्राप्ति-

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कर्तृत्वं चैत्रस्य बुध्यते समभिव्याहृतायाः प्राप्त्यादिक्रियायाः कर्तृत्व इव कर्मत्वेऽप्यन्वयितया तत्प्रत्येकावच्छिन्नप्राप्त्यादिकालीनत्वबोधने सहाद्यव्ययस्य सामर्थ्यप्रच्यवात्। नचान्यकर्तृकधनप्राप्तिदशायां ग्रामप्राप्तिमित्यपि मैत्रे धनेन सहायं ग्रामं प्राप्त इति प्रयोगापत्तिस्तस्य धनकर्मकप्राप्तिकालीनग्रामकर्मकप्राप्तिमत्त्वानपायादितिवाच्यं घटत्वेन सह घटमवगाहते बुद्धिरित्यादौ क्वचित् कर्तृत्वावच्छिन्नायाः समानकर्मकत्वस्येव सर्वत्र कर्मत्वावच्छिन्नायाः समभिव्याहृतक्रियायाः समानकालीनत्वस्येव समानकर्तृकत्वस्यापि सहार्थे निवेश्यत्वात्। यत्तु स्वान्वयि कर्मत्वाद्यवच्छिन्ना समभिव्याहृतक्रियैव सर्वत्र सहाद्यव्ययस्यार्थस्तस्याश्च समानकालीनत्वेककर्तृत्वोभयसम्बन्धेनैव समभिव्याहृतक्रियायामन्वयान्नोक्तदोष इति तत्तुच्छं शाकस्य भोजनं न सुधया सहेत्यादिवाक्यानां समानकर्तृकत्वादिसम्बन्धेन सुधाकर्मकभोजनाद्यभावस्य बोधकतायामप्रामाण्यापत्तेः वृत्त्यनियामकसम्बन्धावच्छेद्यप्रतियोगित्वाप्रसिद्धेः।

पटः घटत्वेन सह भासते इत्यादौ घटत्वनिष्ठविषयतायाः समानकालीनत्वमिव समानप्रतियोगिकत्वमप्यर्थः विभिन्नजातीयविषयतायां तादृशप्रयोगात् पुत्रेण सह गतिरित्यादौ कर्तृत्वाद्यन्वयिक्रियासमभिव्याहारविरहेण शक्त्या पुत्रकर्तृकगतिकालीनत्वादेर्बोधयितुमशक्यत्वादनन्यगत्या सहादेस्तादृशार्थे निरूढलक्षणा पुत्रेण सह स्थूल इत्यादावपि समभिव्याहृतनामार्थतावच्छेदकीभूतस्थौल्यादिकालीनत्वे तथाच पुत्रवृत्तिस्थौल्यकालीनस्थौल्यवानित्याकारस्तत्र बोधः पत्न्या सहाग्निमादध्यादित्यादौ पत्नीकर्तृकस्याग्न्याधानस्यालीकत्वेन तत्समानकालीनत्वस्य प्रमापयितुमशक्यत्वात् सामानाधिकरण्यपर्यवसितं सहभावं तत्र सहस्यार्थः यथा घटेन सह पट

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

वद्गृहमित्यादौ। एतेन यत्कर्त्तव्यं तदनया सहेत्यादिको विधिरपि व्याख्यातः। पुत्रेणागत इत्यादौ विनापि सहादिप्रयोगं तदर्थस्य प्रतीतिस्तृतीयाया एव तत्र कर्तृत्वाद्यवच्छिन्नगतिकालीनत्वादिकमर्थस्तन्निविष्टे च कर्तृत्वादौ प्रकृत्यर्थस्य पुत्रादेराधेयत्वेनान्वयः।

धनेन कुलं दण्डेन घट इत्यादौ व्यापारगर्भस्य करणत्वस्याप्रतीतावपि हेतुत्वप्रत्ययादभिघातेन क्रियेत्यादौ करणत्वस्य बाधाच्च तत्र जनकत्वरूपं हेतुत्वमेव तृतीयार्थस्तथा च धननिष्ठहेतुताकं कुलमित्याकारस्तत्र बोधः। न च गोत्वं न धनेनेतिवत् कुलं न धनेनेत्यपि स्यात् निरूपकत्वादेः सम्बन्धस्य वृत्त्यनियामकतया तदवच्छिन्नाभावस्य प्रत्येतुमशक्यत्वादिति वाच्यं कुले धनस्य हेतुत्वं गवि द्विजस्य सम्प्रदानत्वं पतने वृक्षस्यापादानत्वं वह्नौ धूमस्य ज्ञापकत्वं धने चैत्रस्य स्वामित्वं घटे भूतलस्याधिकरणत्वमित्यादिप्रतीत्या निरूपकत्वस्यापि सम्बन्धस्य क्वचिद्वृत्तिनियामकत्वात् न हि कुलादिनिरूपितं हेतुत्वादिकमेव धनादिनिष्ठत्वेन तासु भासते। धनादिनिष्ठहेतुत्वादेः सम्बन्धविशेषेण कुलादिवृत्तिताया अप्यनुभावकत्वेनैकशेषस्य दुष्करत्वात् वृत्त्यनियामकसम्बन्धस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वे पतनमिदं वृक्षान्नतु गृहात् गमनमिदं ग्रामस्य नतु गृहस्येत्यादौ पञ्चम्याद्यर्थस्य विभागादेरनुकूलत्वसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य प्रत्ययायोगाच्च तत्र पञ्चम्यादिलक्षितस्य विभागाद्यनुकूलत्वस्यैव नञा विरहबोधने गोत्वं न धनेनेत्यादावपि तृतीयादिलक्षणालभ्यस्य धनादिनिष्ठहेतुतानिरूपकत्वादेरभावस्य नञा बोधसम्भवात् अस्तु वा हेतुत्वादिविहिततृतीयादेर्जन्यत्वसम्प्रदेयत्वादिकमेवार्थस्तथाच कुलं धनजन्यतावदित्याकार एवास्तु तत्र बोधः। धूमेन वह्निरनु-

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri
CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

त्वेन द्रव्यत्वमित्यादौ तु वह्न्यादेर्धूमाद्यजन्यत्वेन धूमादिनिष्ठजनकत्वानिरूपकत्वादनायत्या ज्ञापकत्वलक्षणं गौणमेव हेतुत्वं तत्र तृतीयार्थस्तेन धूमनिष्ठं यज्ज्ञापकत्वं तद्वान् वह्निरित्याकारस्तत्र बोधस्तद्वत्त्वञ्च स्वप्रतियोगिविषयत्वसम्बन्धेन ग्राह्यम्। न च धूमादेर्वह्न्यादिज्ञानजनकत्वं बाधितं लिङ्गस्यानुमितावहेतुत्वादिवाच्यं वह्न्याद्यवगाहिनि स्वसाक्षात्कारे विषयविधया स्वनिष्ठत्वेनाभावप्रत्यक्षे च सन्निकर्षघटकतया धूमादेर्जनकत्व सम्भवात् धूमेनेत्यत्र धूमपदस्य धूमज्ञानेऽणुत्वेनेत्यादौ च त्वादिप्रत्ययस्य स्वार्थज्ञाने लक्षणया तन्निष्ठत्वेन ज्ञापकत्वमुक्तस्थले तृतीयया बोध्यते इति तु चिन्तामणिकृतः। यद्यप्युक्तदिशा व्याप्तिभ्रमेण च वह्न्यादेरपि धूमादिज्ञापकत्वमस्त्यतो वह्निना धूमवानित्यादेरपि प्रामाण्यापत्तिस्तथापि तत्तदर्थकपदोत्तरतृतीयायास्तत्तदर्थव्यापकनिष्ठेनैव स्वप्रतियोगिविषयत्वादिसम्बन्धेन तत्तदर्थनिष्ठज्ञापकत्वादेरन्वयबोधं प्रति हेतुत्वात् धूमादेश्च वह्न्याद्यव्यापकत्वात् न तथा न च धूमादेरपि द्रव्यत्वादिरूपेण वह्न्यादिव्यापकत्वादुक्तदोषतादवस्थ्यं धूमत्वावच्छिन्नस्य वह्निव्यापकत्वस्य संसर्गत्वे च धूमो न वह्निनेत्यादेरप्रामाण्यापत्तिर्निरुक्तसंसर्गस्याप्रसिद्ध्या तेन वह्निनिष्ठज्ञापकत्वाभावस्य नञा बोधयितुमशक्यत्वादिति वाच्यं धूमत्वादिविशिष्टे तृतीयार्थस्य वह्न्यादिज्ञापकत्वस्य बोधने विशिष्टप्रतियोग्यनधिकरणवह्न्यादिमन्निष्ठाभावीयधूमत्वान्यधूमवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगित्वस्य धूमत्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वस्य च द्वित्वावच्छिन्नाभावरूपाया एव वह्न्यादिव्यापकतायाः संसर्गत्वेन घटादाविव तादृशव्यापकतायाः सुप्रसिद्धत्वान्निरुक्तप्रतियोगिताद्वयोरभावश्च साध्यताघटकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपितेनैव स्वरूपसम्बन्धेन ग्राह्यः तेन व्यधिकरणसम्बन्ध-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

इयावच्छिन्नयोर्वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वयोर्वह्नौ सत्त्वेऽपि वह्निधूमेनेत्यादे र्नायोग्यत्वमिति युक्तमुत्पश्यामः। यत्तु वह्न्यादिपदोत्तरयोः तृतीयापञ्चम्योर्वह्न्यादिव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नं वह्न्यादिज्ञाप्यत्वमेवार्थस्तस्य च धूमत्वादिविशिष्टे धूमत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारतानिरूपितस्वरूपसम्बन्धेनैव साकाङ्क्षत्वात् वह्निना धूम इत्यादिको न योग्यः किन्तु वह्निना न धूम इत्यादिरेव वह्न्यादिव्यापकतावच्छेदकीभूतरूपावच्छिन्नस्य वह्न्यादिजन्यज्ञानविषयत्वस्य धूमत्वादिविशिष्टे धूमत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारतानिरूपितस्वरूपसम्बन्धेनासत्त्वात् इति तच्चिन्त्यं वह्निना न धूम इत्यादौ वह्न्यादिव्यापकत्वस्य प्रकारतया भानेऽनुभवविरोधादिति दिक्।

धूमादिनिष्ठपञ्चम्यर्थज्ञापकत्वादिविशिष्टस्य च वह्न्यादेर्धूमादिमदनुयोगिकेनैव तद्व्यापकताघटकसंयोगादिसम्बन्धेन मतुबाद्यर्थे साकाङ्क्षत्वादयःपिण्डं धूमेन वह्निमदित्यादिको न प्रयोगः। दण्डाद्घटो धूमाद्वह्निरित्यादौ च हेतुतार्थिकायाः पञ्चम्या अप्युक्तदिशैवान्वयो द्रष्टव्यः। घटेन शून्यो विधुरो रहित इत्यादौ घटत्वाद्यवच्छिन्नं प्रतियोगित्वमेव शून्यत्वान्वयि तृतीयार्थः। प्रकृत्या कृपणः स्वभावेन सरल इत्यादौ प्रकृत्यादिपदं यावदाश्रयभाविधर्मपरं तृतीयार्थश्चाभेदस्तादात्म्यं वा प्रकृत्यादिभ्यश्चेति सूत्रेण तत्रैव तद्विधानदेवञ्च स्वाश्रयाधिकरणयावत्कालवृत्तिकार्पण्यवानित्याकारस्तत्र बोधः। सुरथो नाम राजेत्यत्र सुरथः सुरथशब्दवाच्यस्तदेकदेशे च शब्दे लुप्ततृतीयाकेन संज्ञार्थकनामेत्यव्ययेन प्राप्तस्य संज्ञातादात्म्यस्यान्वयस्तेन संज्ञातादात्म्यवत् सुरथशब्दवाच्यो राजेत्यर्थः। नामेत्यव्ययार्थः सम्भाव्यत्वं तच्च सुरथेऽन्वितमिति कश्चित्। नाम्ना चन्द्रमुखीत्यादौ अनन्वयेनापि नामपदेनोक्तदिशैवान्वयः।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

धान्येन धनं घटत्वेन साजात्यं वाजपेयेन यजनमित्यादावपि धनाद्यन्वयो धान्यादेरभेद एव तृतीयार्थस्तत्र धूमेन वह्निरित्यादाविव ज्ञापकत्वं तथेत्यपि वदन्ति। जात्या ब्राह्मण इत्यादौ ब्राह्मणपदस्यादृष्टविशेषप्रयोज्यधर्मवत्परतया तादृशधर्म एव जात्यभेदस्यान्वयः स्वरूपत उपस्थिते ब्राह्मणत्वे तदन्वयायोगात् । घटत्वेन जन्यत्वं प्रकारत्वमित्यादौ अवच्छेदकत्वमवच्छेद्यत्वं वा तृतीयार्थः । चैत्रेण चैत्रस्य वा तुल्य इत्यादौ भिन्नत्वे सति धर्मवत्त्वं तुल्यता तन्निविष्टे च भेदे तृतीयाद्यर्थस्य प्रतियोगित्वस्य धर्मे चाधेयत्वस्यान्वयात् चैत्रत्वावच्छिन्नान्यत्वे सति चैत्रवृत्तिधर्मवानित्यर्थः । चैत्रेण चैत्रस्य वा सादृश्यमित्यादावपि तथैवान्वयः । तुल्योपमयोर्योगे तृतीया नेष्यत इति पाणिनीयाः । तुलामधारेण शरद्वनेन केनोपमा भवतु तेऽस्य पराक्रमस्य इत्यादिकस्तु दृश्यते प्रयोगः । गजेन तुल्यगमनो वृषस्य सदृशेक्षणः इत्यादौ तु गत्यादिकं तृतीयार्थः तेन गजगतितुल्यगतिमान् वृषेक्षणतुल्येक्षणवानित्याकारस्तत्र बोधः । भोगेषु प्रसितः उत्सुकः इत्यादौ सप्तम्या इव भोगैः प्रसितः उत्सुकः इत्यादौ तृतीयाया अपि विषयत्वलक्षणं गौणमधिकरणत्वमर्थस्तेन भोगेष्वनुरक्त इत्येवं तत्र बोधः । पुष्ये स्नायादित्यादौ पुष्यादितः कालार्थकतद्धितस्य लुकि ततः सप्तमीवत् पुष्येण स्नायादित्यादावपि तादृशार्थकतृतीयया अधिकरणत्वं बोध्यते तथा च पुष्ययुक्तकाले स्नायादित्येवं बोधः । पुष्ये रूपमित्यादौ रूपादेः पुष्यवृत्तित्वं प्रतीयते न तु तद्युक्तकालवृत्तित्वम् अतः पुष्येण रूपमित्यादिको न प्रयोगः ।

मन्यते कर्मणो यस्मादयुक्तैवापकृष्टता । नञ्बोध्यास्मात् द्वितीयावच्चतुर्थी प्राणिवर्जितात् इति भाष्यस्मृतेर्मन्यतेरनुक्तकर्मणि यदवधिकापकृष्टत्वं नञा बोध्यं तत्र द्वितीयावच्चतु-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

र्थ्येऽपि प्रमाणं तेन न त्वा तृणं मन्ये इत्यादाविव न त्वा तृणाय मन्ये इत्यादावपि त्वां तृणादपकृष्टं मन्ये इत्यर्थः। द्रोणि-मर्य्यादया हीनो ब्राह्मणो नैष दुर्मतिरित्यादावसमस्तस्यापि नञोऽप्रकर्षप्रत्यायकत्वात्। न त्वं कीटोमतो मयेत्याधी मन्यतेः कर्मापि त्वदादिकं नानुक्तम्। जारजं न द्विजं मन्ये इत्यादौ जारजादेर्द्विजात्यपकृष्टत्वं नायुक्तमबाधितत्वात्। न नावं मन्यते यो ऽश्वं न काकं मन्यते शुकम्। नान्नं स मन्यते सर्पिर्न शृगालं स मानुषमित्यादौ तु नावाद्याः प्राणिन एव नौकाकान्नशृगालानां प्राणित्वं शाब्दिकसमृतेः। न तृणाय युवां मन्ये न त्वा तृणाभ्यां मन्ये इत्यादिकस्तु न प्रयोगः। भेदस्येवापकर्षस्याप्यसमस्तनञा बोधने प्रतियोग्यनुयोगिनोः समानवचनस्य तन्त्रत्वात्। सदृशत्वं तृणादीनां मन्यकर्मत्वमुक्तके। द्वितीयावच्चतुर्थ्यापि बोध्यते बाधितं यदीत्यापिशले-र्मतं तेन तृणाय त्वा मन्यते इत्यादेस्तृणसदृशं त्वां मन्यते इत्यर्थः। तन्मत एव तृणाय मत्वा रघुनन्दनोऽथ बाणेन रक्षः प्रधनान्निरास्यदिति भट्टिः। प्रधनं युद्धम्।

पुष्पमिदं विष्णवे नम इत्यस्य विष्णूद्देश्यकमन्त्रकरण-त्यागस्य कर्मेदं पुष्पमित्यर्थस्तत्र चतुर्थ्या प्रीत्युद्देश्यकत्वं तदि-च्छाधीनत्वरूपं नमः पदार्थे मन्त्रकरणकत्यागे बोध्यते प्रकृत्य-र्थस्य च विष्ण्वादेः प्रीतौ तदिच्छायां वान्वयः ब्राह्मणाद्युद्देश्य-कस्य च गवादित्यागस्य मन्त्रकरणत्वे प्रमाणाभावात् गोर्ब्राह्म-णाय नम इत्यादिको न प्रयोगः। ब्राह्मणेभ्यो नमो नित्य-मित्यादौ तु नमःपदार्थो नतिरेवेति तत्र विषयत्वं चतुर्थ्या बोध्यते। पुष्पमिदं परमात्मने नम इत्यादौ परमात्मनः प्रीत्यसत्त्वेऽपि तत्प्रीतित्वप्रकारकेच्छासम्भवान्न तत्प्रीत्युद्देश्य-कत्वाप्रसिद्धिः। स्वत्वकरणको हविस्त्यागः स्वधास्वाहयोरर्थः

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तेनेदं पित्रे स्वधा अग्नये स्वाहेत्यादौ पित्रुद्देश्यकस्य स्वधापदकरणकस्य हविस्त्यागस्य कर्मेदमित्याकारकः तत्र पैतृके त्यागे स्वाहादेर्वैदिके च स्वधानदेर्न करणत्वं तद्ग्राहकप्रमाणाभावादतः पित्रे स्वाहा अग्नये स्वधेत्यादिको न प्रयोगः। वषडिन्द्रायेत्यत्राप्युक्तदिशैवान्वयः। स्वस्ति प्रजाभ्य इत्यादेः प्रजानिष्ठं कुशलमित्यर्थः स्वस्तिशब्दस्य कुशलवाचित्वात् कुशलस्याशंसास्थले तु स्वस्त्यस्तु प्रजाभ्य इतिवत् स्वस्त्यस्तु प्रजानामित्यपि प्रमाणम् आशास्येधनकुशलायुष्यार्थैर्योगे चतुर्थी वेति भागुरिस्मृतेरित्यपि वदन्ति। चैत्रस्य सुखं मैत्रस्य हितमित्यादित इव चैत्राय सुखं मैत्राय हितमित्यादितोऽपि चैत्रादिनिष्ठत्वेन सुखादेर्बोधात्तत्राप्याधेयत्वं चतुर्थ्यर्थः। सुखायालं समर्थं योग्यं वा भोजनमित्यादावलमादिपदार्थैकदेशे सामर्थ्ये सुखादिनिरूपितत्वं चतुर्थ्या बोध्यते अलमनेनेत्यादौ वैफल्यमेवालंपदस्यार्थो न तु सामर्थ्यम्। यूपाय दारु रन्धनाय स्थालीत्यादौ तु यूपाद्यनुकूलत्वरूपं तादर्थ्यमेव दार्वादौ पाकाय व्रजतीत्यादावपि पाकाद्युद्देश्यकत्वं तदिच्छाधीनत्वरूपं व्रजनादौ भावकृदन्तात् तुमर्थे चतुर्थ्यनुशिष्टेः। अतएव परपाकार्थं गच्छत्यपि पुरुषे पक्तुं व्रजतीत्यादिक इव पाकाय व्रजतीत्यादिको न प्रयोगः। समानकर्तृकत्वस्यापि तुमर्थेऽन्तर्भावात् घटाय व्रजतीत्यादौ च घटादेर्भावकृदन्तानुपस्थाप्यत्वान्न तदिच्छाधीनत्वादेर्व्रजनादावगमः तुम इव तदर्थकचतुर्थ्या अपि धात्वर्थ एव स्वार्थे साकाङ्क्षत्वाच्च पाकाय स्थालीत्यादितो न पाकेच्छाधीनत्वादेः स्थाल्यादौ फलेभ्यो व्रजतीत्यादेः फलान्याहर्तुं व्रजतीत्यादिसमानार्थकत्वानुरोधात्तत्र फलकर्मकाहरणेच्छाद्यधीनत्वं फलाद्युत्तरचतुर्थ्या व्रजनादौ बोध्यते रीतिरुक्तैव।

पूर्वो ग्रामादित्यत्रोदयाचलसन्निकृष्टरूपस्य पूर्वपदार्थस्यैक-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

देशे तादृशसन्निकृष्टत्वे ग्रामाद्यवधिकत्वं पञ्चम्या बोध्यते। ग्रामादुत्तरो दक्षिण इत्यादावपि कैलाससन्निकृष्टत्वादिपर्य्यवसितोत्तरत्वादौ। ग्रीष्मात् पूर्वो वसन्तः कृष्णात् पूर्वो हलायुध इत्यादौ तु प्रागभावप्रतिक्षणोत्पन्नत्वादिपर्य्यवसन्नस्य पूर्वत्वादेर्घटके प्रागभावादौ ग्रीष्मादिनिष्ठप्रतियोगिताकत्वम्। घटादन्यो भिन्नः पृथगित्यादौ घटत्वाद्यवच्छिन्नमवधित्वं प्रतियोगित्वं वा निरूपकत्वसंसर्गेण तेन घटनिष्ठघटत्वावच्छिन्नावधिताकभेदवानित्याकारकस्तत्र बोधः। गृहाद्गङ्गा मम परा काशी सैवापरा मम इत्यादौ विप्रकृष्टत्वसन्निकृष्टत्वरूपयोर्दैशिकपरत्वापरत्वयोरन्वितं गृहकाश्यादिसापेक्षत्वं पञ्चम्यर्थः तच्च स्वरूपसम्बन्धः पदार्थान्तरं वा तेन गृहापेक्षया मद्विप्रकर्षवती गङ्गा काश्यपेक्षया मत्सन्निकर्षवती गङ्गेत्याकारबोधः। परिगृहाद्गतः अपगृहाद्भुक्त इत्यादौ पर्य्यपयोः परित्यज्येत्यर्थः। स च धात्वर्थ एव साकाङ्क्षस्तेन गृहात्परि चैत्र इत्यादिको न प्रयोगः। आदेहाद्दस्त्वं आगृहादुद्यानमित्यत्राभिव्याप्तत्वं मर्य्यादा वाऽर्थस्तेन देहव्याप्तं दासो गृहमर्य्यादाकमुद्यानमित्याकारस्तत्र बोधस्तदुभयञ्च निरुक्तं प्राक्। वैश्येभ्यः क्षत्रियाः शूराः शूद्रेभ्यो धनिनो विप्र इत्यत्र वैश्यशौर्य्यादधिकशौर्य्यवन्तः क्षत्रियाः शूद्रधनाधिकधनवन्तो वैश्या इत्यर्थः सजातीयाधिक्यरूपे व्यतिरेकेऽपि पञ्चम्या अनुशिष्टेः शौर्य्यादेर्वैश्यशौर्य्याद्यधिकत्वञ्च वैश्यशौर्य्यादिमात्रवृत्तिसंख्यासामान्यनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकीभूत जातिमत्संख्यापर्य्याप्त्यधिकरणत्वं तच्छौर्य्यपर्य्याप्तसंख्यासामान्यनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकीभूतजातिमद्बहुत्ववत्त्वन्तु न तथा यस्यैकमेव शौर्य्यं यस्य च शौर्य्यद्वयमेव ततः स शूर इत्यादेरयोग्यतापत्तेः तदुभयशौर्य्ययोः पर्य्याप्तसंख्याबहुत्वयोरप्रसिद्धेः। इदन्तु बोध्यं निरुक्तवैश्यादिशौर्य्याद्यधिकत्वे

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वैश्यादेः प्रकृतिलभ्यत्वादितरभागः खण्डशो वृत्त्या षष्ठ्या प्रतिपाद्यत इति चैत्रस्य धनं वृक्षस्य शाखा स्फटिकस्य लौहित्यमित्यादौ स्वत्वस्य समवेतत्वादिकं प्रातिस्विकरूपेणैव षष्ठ्यर्थः सम्बन्धत्वेन तथात्वे चैत्रस्थे परधने नेदं चैत्रस्येत्यादेरयोग्यतापत्तेः सम्बन्धत्वस्यानुगतस्य दुर्वचत्वाच्च।

विशेषस्य स्वेतरसामान्यव्यावृत्तधर्मवत्त्वं निर्धारणं तच्च समुदितं न षष्ठ्यर्थः सामान्यतद्विरुद्धधर्मयोः स्वपदोपात्तत्वात् किन्तु विशेषान्यत्वं व्यावृत्तं च विशेषस्तत्समभिव्याहृतक्षत्रियादिविशेष्यग्राह्यः व्यावृत्तत्वञ्च भेदप्रतियोगित्वं तथाच नराणां क्षत्रियः शूरतम इत्यत्र क्षत्रियस्य नरविशेषतया षष्ठ्यर्थे न क्षत्रियान्यत्वेन विशिष्टस्य तत् प्रकृत्यर्थस्य नरस्य तादृशनरत्वावच्छिन्नाधेयत्वसंसर्गेण भेदेऽन्वयलब्धस्य क्षत्रियान्यनरत्वावच्छिन्नवृत्तिकभेदप्रतियोगित्वस्य शूरतमे शूरतमस्य च क्षत्रिये तादात्म्येनान्वय इति क्षत्रियान्यनरत्वावच्छिन्नवृत्तिकभेदप्रतियोगित्ववच्छूरतमाभिन्नः क्षत्रिय इत्याकारकस्तत्र बोधः क्षत्रियान्यनरस्याधेयतामात्रेण भेदेऽन्वये नराणां क्षत्रियः सुन्दर इत्यपि प्रयोगापत्तेः क्षत्रियान्यकुरूपनरनिष्ठभेदप्रतियोगित्वस्य सुन्दरे सत्त्वात् एवञ्च नरत्वावच्छिन्नवृत्तिकभेदप्रतियोगित्वस्य शूरतमे बाधादुक्तवाक्यस्यायोग्यतापत्तिरतः षष्ठ्यर्थे न क्षत्रियान्यत्वेन तत्प्रकृत्यर्थो नरो विशेषितः। न च घटानां क्षत्रियः शूर इत्यपि स्यात् क्षत्रियान्यघटत्वावच्छेदेन शूरभेदस्य सत्त्वादिति वाच्यं राहोः शिर इत्यादाविव प्रकृते क्षत्रियान्वयिनः स्वप्रकृत्यर्थतादात्म्यस्य षष्ठ्या बोध्यत्वात्। न च संख्यान्यसुबर्थस्य प्रकृत्यर्थविशेष्यत्वनियमात् क्षत्रियान्यत्वरूपस्य षष्ठ्यर्थस्य प्रकृत्यर्थनरे प्रकारत्वायोग इति वाच्यं सम्बोध्यत्वादौ व्यभिचारेण तादृशव्याप्तेः प्रायिकत्वस्य प्रागुक्तत्वात्। न च

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नराणां क्षत्रियो द्रव्यमित्यपि स्यात् क्षत्रियान्यनरत्वावच्छेदेन द्वित्वाद्यवच्छिन्नद्रव्यप्रतियोगिताकभेदसत्त्वादिति वाच्यं द्रव्यत्वादिविशिष्टे धर्मिणि द्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नस्यैव भेदप्रतियोगित्वस्य बोधने निर्द्धारणषष्ठ्याः समर्थत्वात् यद्यपि भेदः प्रतियोगित्वञ्च स्वयमेव निर्द्धारणषष्ठ्यर्थः क्षत्रियशब्देनैवोपस्थापितस्य क्षत्रियस्य षष्ठ्यर्थभेदे तस्य च नरे नरस्य च पुनर्भेदे पुनर्भेदभेदस्य प्रतियोगित्वेऽन्वयादेव क्षत्रियान्यनरत्वावच्छिन्नवृत्तिकभेदप्रतियोगित्वस्य शूरतमेऽन्वयसम्भवात् तथापि क्षत्रियादिनामोपस्थाप्यस्य क्षत्रियादेस्तादृशनामोत्तरविभक्त्यर्थ एव भेदेनान्वयस्य व्युत्पन्नत्वात् नरपदोत्तरषष्ठ्यर्थे तदन्वयासम्भवात् क्षत्रियान्यत्वं विशिष्टमेव षष्ठ्यर्थो नत्वन्यतामात्रं न च नरस्य क्षत्रियः शूर इत्यपि स्यात् पाणिपादस्य पाणिः पवित्र इत्यत्रैवान्यत्रापि एकवचनस्य निर्द्धारणार्थकत्वे क्षत्यभावात् अतएव द्वन्द्वः सामासिकस्य चेति गीतापि सङ्गच्छते एकवचनभिन्नयोरेव षष्ठी सप्तम्योरुक्तनिर्द्धारणबोधकत्वव्युत्पत्तिस्वीकाराद्वा । ननु पाथः पृथिव्योर्जलं स्नेहवदित्यादौ जलभिन्नयोः पाथःपृथिव्योरप्रसिद्ध्या पाथःपृथिव्युभयवृत्तिभेदप्रतियोगित्वस्य स्नेहवति बाधेन च जलान्यपाथःपृथिव्युभयत्वावच्छिन्नवृत्तिकभेदप्रतियोगिनः स्नेहवतो बोधासम्भवः । न च द्विपदद्वन्द्वोत्तरनिर्द्धारणषष्ठ्या अन्यतरवृत्तिभेदप्रयोगित्वमेवार्थः तन्निविष्टे चान्यतरस्मिन्नेकपदोपात्तत्वेन जलान्यत्वादेः षष्ठ्यर्थान्तरस्यान्वयः तथाच जलान्यो यः पाथःपृथिव्योरन्यतरस्तन्निष्ठस्य भेदस्य प्रतियोगित्वं स्नेहवति वर्तत एवेति वाच्यं तावतापि पाथःपृथिव्युभयतादात्म्यस्य जले बाधादुक्तवाक्यस्य योग्यतातादवस्थ्यात् पाथः पृथिव्योस्तेज उष्णमित्याद्ययोगेन निर्द्धारणषष्ठ्यास्तादात्म्यवाचिताध्रौव्यात् घटतद्भिन्नयोर्घटः कम्बुग्रीवादिमानित्यादौ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

घटतद्भिन्नान्यतरत्वाप्रसिद्ध्या तादृशान्यतरवृत्तिभेदस्य बोधयितुमशक्यत्वाच्चेति चेन्न द्वन्द्वोत्तर निर्द्धारण षष्ठ्याः पर्य्याप्तसंख्याश्रयेऽपि शक्तत्वेन तस्मिन्नेवैकपदोपात्तत्वेन षष्ठ्यर्थस्य जलाद्यन्यत्वरूपनिर्द्धार्य्यभेदस्यान्वयेन सर्वसामञ्जस्यात् पाथःपृथिव्योर्जलं स्नेहवदित्यादौ जलभिन्नो यः पाथःपृथिवीपर्य्याप्तसंख्याश्रयस्तत्त्वावच्छिन्नवृत्तिकभेदप्रतियोगिस्नेहाभिन्नं पाथःपृथिवीपर्य्याप्तसंख्याश्रयो जलमित्यन्वये बाधकाभावात् पटघटमठानां घटः कम्बुग्रीवादिमानित्यादावप्युक्तरीत्यैवान्वयधीः। इदन्तु बोध्यं यत्रोद्देश्यविधेययोस्तादात्म्येनान्वयबोधसामग्री तत्रैव निर्द्धारणषष्ठ्याभेदप्रतियोगित्वमर्थः यत्र तु सम्बन्धान्तरेण तत्रात्यन्ताभावप्रतियोगित्वमतो नराणां क्षत्रिये शौर्य्यमित्यादौ क्षत्रियान्यनरत्वावच्छिन्नवृत्तिकस्यात्यन्ताभावस्यैव प्रतियोगित्वं शौर्य्यादौ प्रतीयते न तु तादृशभेदस्य नराणां क्षत्रिये रूपमित्यपि प्रयोगापत्तेः। नराणां मध्ये क्षत्रियः शूर इत्यादौ तु निर्द्धारणवाचिनो मध्ये इत्यव्ययस्य तदर्थकषष्ठ्या सह सम्भेदे हे चैत्रेत्यादाविव नान्यतरवैयर्थ्यम्। नरेषु क्षत्रियः शूर इत्यादौ निर्द्धारणसप्तमीस्थलेऽप्युक्तदिशैवान्वयो द्रष्टव्यः। यत्तु नराणां क्षत्रियः शूरतम इत्यादौ राहोः शिर इत्यत्रेवाभेद एव षष्ठ्यर्थस्तादात्म्यं वा तथा च नराभिन्नक्षत्रियत्वावच्छेदेन शूरतमस्याभेदस्तत्र वाक्यार्थस्तेन नराणां क्षत्रियोऽर्जुन इत्यादिको न प्रयोगः नरभिन्नक्षत्रियत्वावच्छेदेनार्जुनाभेदस्यासत्त्वात् न वा नराणां वानरः पशुरित्यादिकः, क्वापि पशुभेदसत्त्वेऽपि मानुषाभेदस्य विरहादिति तत्तुच्छं नराणां क्षत्रियः प्राणी क्षत्रियाणां नरः शूर इत्यादिवाक्यस्य दुर्वारतापत्तेः। केचित्तु नराणां क्षत्रियः शूर इत्यादौ क्षत्रियान्यो नरः

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

शूरभिन्नो नराभिन्नः क्षत्रियश्च शूर इत्येवमन्वयितावच्छेदक-धर्मावच्छेदेन धियमुरीकुर्वन् भेदमभेदञ्च निर्द्धारणवाचिषष्ठी-सप्तम्योरर्थमाहुस्तच्चिन्त्यं नामार्थमुख्यविशेषकान्वयबोधे नाम्नः प्रथमान्तत्वापेक्षायाः परित्यागापत्तेः स्वप्रकृत्यर्थावच्छिन्नस्यैव संख्याशून्यसुबर्थस्य शब्दान्तरार्थेन सहान्वयस्य व्युत्पन्नत्वेन षष्ठ्यर्थे केवलभेदे शूरादेरन्वयायोगाच्चेत्यास्तां विस्तरः ।

क्षितौ घटस्तन्तुषु पटः स्फटिके लौहित्यमित्यादौ दैशिक-सम्बन्धावच्छिन्नमेवाधेयत्वं कालिकादिसंसर्गवाचिशब्दासमभि-व्याहृतसप्तम्या बोध्यते तथैव तस्याः साकाङ्क्षत्वात् अन्यथा क्रियायां मूर्त्तान्यद्रव्ये वा पटत्वमित्यपि प्रयोगापत्तेः क्रियादावपि कालिकादिसम्बन्धेन पटत्वादेर्वृत्तिमत्त्वात् घटे कालिकेन दिक्कृतेन वा सम्बन्धेन पटत्वमित्यादौ तादृशसम्बन्धवाचिश-ब्देन समभिव्याहृतैव सप्तमी । एवञ्च कालत्वान्तर्भावेन शक्ति-मद्भ्यः शरदादिशब्देभ्यः सप्तम्याः कालिकसम्बन्धावच्छिन्नाधेय-त्वस्य बोधनाय "कालभावयोः सप्तमी" इति विध्यन्तरमपि सङ्गच्छते अधिकरणसप्तम्या तदनिर्वाहात् तथा च शरदि पुष्यन्ति सप्तच्छदा इत्यत्र शरत्कालवृत्तिर्यः पुष्पोत्पादस्तद्वन्तः सप्तच्छदा इत्यर्थः । पुष्यतेरुत्पादरूपस्यैव कर्तृत्वस्य तिङोप-स्थापनात् तत्रैव तिङर्थे व्युत्पत्तिवैचित्र्येण सुबर्थस्याधेयत्वस्या-न्वयादतएव पलाशादेः शरत्कालीनपुष्पस्य वसन्ताद्यवच्छेदेनो-त्पत्तिमत्त्वेऽपि शरदि पुष्यन्ति पलाशा इत्यादिको न प्रयोगः शरदि पुष्यन्ति पद्मिन्य इत्यादिकस्त्विष्यतएव । शरदि सुन्दर-श्चन्द्रमा इत्यादावपि शरदादिकालवृत्तित्वबोधिका सप्तमी कालसप्तम्येव । शरदि पुष्पन्तीत्यत्र कालसप्तम्या उत्पत्तिरर्थ-स्तिङस्त्वारम्भकत्वं तथाच शरदुत्पत्तिकस्य पुष्पस्यारम्भकाः सप्तच्छदा इत्याकारस्तत्र बोध इति तु प्राञ्चस्तच्चिन्त्यम् ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

गोषु दुह्यमानासु आगत इत्यत्र गवाद्यभेदान्वयसाकाङ्क्ष कालार्थककृदन्तं यन्नाम तदुत्तरभावसप्तम्यास्तादृशकृदन्त नामप्रवृत्तिनिमित्तीभूतं वर्त्तमानकालवृत्तित्वमर्थः पाचकत्वमित्यादाविव प्रकृतेऽपि शब्दबोध्यतावच्छेदकत्वेन तस्य भावत्वात् तथाच गवाभिन्नानां वर्त्तमानदोहनकर्म्मणां सम्बन्धिनि वर्त्तमानकाले आगत इत्याकारस्तत्र बोधः गवां तत्कालवृत्तिदोहनकर्म्मणां सम्बन्धिनि तत्काले आगत इति तु फलितार्थः सर्वसाधारणस्य वर्त्तमानत्वस्यासत्त्वात् गोषु दुग्धास्वागत इत्यत्र गवाभिन्नानां वर्त्तमानध्वंसप्रतियोगिदोहनकर्म्मणां सम्बन्धिनि तत्तत्काले, गोषु दोग्धव्यासु आगत इत्यत्र गवां विद्यमानप्रागभावप्रतियोगिदोहनकर्म्मणां सम्बन्धिनि तादृशकाले आगत इत्याकारः। नष्टेषु गोषु आगत इत्यादौ वर्त्तमानकालस्य नष्टाधिकरणत्वाभावेऽपि यथाकथञ्चित् सम्बन्धित्वमक्षतमेव। "चोयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे"। "भुक्तवत्सु च विप्रेषु पिण्डान् दर्भेषु निर्वपेत्" इत्यादावप्युक्तदिशैव भावसप्तम्यर्थो बोध्यः। पाचकादिकं कृदन्तमपि न कालार्थकतदन्तं कालार्थकप्रत्ययान्तदृष्टचरादिकं न तदर्थककृदन्तमतश्च तेषु पाचकेषु व्रजति। मैत्रेषु दृष्टचरेषु पश्यतीत्यादिको न प्रयोगः। स्तोकं मैत्रस्य गते तिष्ठतीत्यादौ स्तोकाद्यभिन्नस्य मैत्रायातीतगत्यादेः काले तिष्ठतीत्येवमन्वयस्याबोधे कारककृदन्तबोध्यतावच्छेदक एव वर्त्तमानकालो भावपदार्थो वाच्यः। निरुक्तश्चायं भावसप्तम्यर्थो धात्वर्थ एवान्वेति न तु नामाद्यर्थे तत्रैव साकाङ्क्षत्वात् अतएव घटादेर्दुह्यमानगवाधिकरणवर्त्तमानकालवृत्तित्वेऽपि गोषु दुह्यमानासु घट इत्यादिको न प्रयोगः यत्तु गोषु दुह्यमानासु आगत इत्यादौ पूर्वस्याः सप्तम्याः कर्मत्वं परस्यास्तु कालवृत्तित्वं शानजादिकृताञ्च भावविहितत्वाद्वर्त्त-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मानादिकालमात्रं ताद्रूप्येणार्थस्तेन गोकर्मकवर्त्तमानदोहनकालवृत्त्या गतिमानित्याकारस्तत्र बोध इति तत्तुच्छं गोदुह्यमानयोरभेदबोधस्यापलापापत्तेः भावक्तान्तनाम्नो नपुंसकत्वनियमात् गोषु दुग्धासु इत्यादौ स्त्रीलिङ्गाद्यनुपपत्तेः गोषु चैत्रेण दुग्धास्वागत इति वद्गोषु चैत्रस्य दुग्धासु आगत इत्यपि प्रयोगापत्तेर्भावक्तान्तस्य कर्त्तरि तृतीयावत् षष्ठ्या अग्रे व्युत्पाद्यत्वात् सप्तम्याः कर्मादिवाचितायामनुशिष्टेरसत्त्वेन प्रमाणाभावात् गोषु यान्तीषु गच्छतीत्यादौ कर्त्तर्य्येवानुशिष्टस्य शतृप्रभृतेर्भावे विधानायोगाच्चेति दिक् ।

“हन्तेः कर्मण्युपष्टम्भात् प्राप्तुमर्थे तु सप्तमी । चतुर्थीम् बाधिकामाहुश्चूर्णिभागुरिवाग्भटाः” स इति भर्त्तृहरिस्वरसात् चर्मणि द्वीपिनं हन्तीत्यत्र चर्म प्राप्तुं द्वीपिनं हन्तीत्यर्थः चर्मणे द्वीपिनं बध्नाति हिनस्तीत्यादौ द्वीपिप्रभृतिकं न हन्तेः कर्म, वित्ताय विप्रं हन्तीत्यादौ हन्तेः कर्मणि विप्रादौ संयुक्तमपि वित्तादिकं न तदुपष्टब्धं, दन्तकेशत्वगादिष्वेव प्राणिनामुपष्टम्भाख्यसंयोगस्योपगमादतएव हस्तं प्राप्तुमित्यर्थे हस्ते हरिणं हन्तीत्यादिको न प्रयोगः समवायिना समं द्रव्यस्य तदभावात् । “मुक्ताफलाय करिणं हरिणं पलाय सिंहं निहन्ति भुजविक्रमसूचनाय । का नीतिरीतिरियती रघुवंशवीर । शाखामृगं जरति यस्तव बाणमोक्तः” इत्यादौ तु करिण्युपष्टम्भमपि मुक्ताफलं प्राप्तुमिति नार्थः किन्त्वाहर्त्तुमित्यादि ।

उपरागे स्नानं विवाहे श्राद्धमित्यादौ स्नानादावुपरागादिजन्येष्टजनकत्वलक्षणमुपरागादिनिमित्तकत्वं सप्तम्या बोध्यं गोवधे प्रायश्चित्तमित्यादौ तु दुरितनाशकत्वेन विहितत्वरूपस्य प्रायश्चित्तत्वस्यैकदेशे दुरितादौ गोवधादिजन्यत्वलक्षणं तन्निमित्तकत्वम् ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तदेवं सामान्यतो विशेषतश्च सुपं निरूप्य क्रमप्राप्तं तिङं लक्षयति विभजते च।

स्वेतरप्रथमान्तस्य नाम्नोऽर्थे बोधनक्षमाः।
प्रत्ययाः स्वार्थसंख्याया स्तिङो दशविधाश्च ताः॥

स्वभिन्नप्रथमान्तस्य नाम्नोऽर्थे स्वार्थसंख्याबोधं प्रति समर्थाः प्रत्ययास्तिङ उच्यन्ते प्रथमा तु प्रथमान्तस्य नाम्नोऽर्थं संख्याबोधिकापि न स्वेतरप्रथमान्तस्येति तद्व्युदासः चैत्रस्तथेत्यादौ स्वार्थैकत्वबोधकोऽपि तथादिनिपातो न प्रत्ययः। ताश्च तिङो लड्लोड्लिङ्लङ्लुड्लिड्लुङाशीर्लिङ्लृड्लृङ्भेदेन दशविधाः।

ननु चैत्रः पचतीत्यादौ प्रथमयैवान्यत्र क्लृप्तशक्तिकया चैत्रादेरेकत्वाद्यवगमादाख्यातस्य संख्यावाचित्वे मानाभावः चैत्रो मैत्रश्च गच्छत इत्यादावपि चेनैव निपातेनोपस्थितस्य द्वित्वादेश्चैत्रमैत्रादावनुभवात्। न च तथाद्युपस्थाप्यधात्वर्थावच्छिन्नकृत्यादेर्विशेष्यविधयान्वयबोधं प्रत्यवश्यं तसादिसमानवचनप्रथमान्तनामोपस्थाप्यत्वं तन्त्रमन्यथा पचतः पचन्ति च चैत्र इत्यादितोऽपि चैत्रादौ पाककर्तृत्वादेरन्वयबोधापत्तेः तथा चोक्तस्थले तिङर्थसंख्याया अन्वयधीरेव न भावनाविशेष्य एव तिङः स्वार्थसंख्याबोधकत्वस्य वाच्यत्वादिति वाच्यं द्वित्वाद्यनवच्छिन्न एव नामार्थे तसादिना धात्वर्थविशिष्टस्वार्थान्वयबोधने तत्समानवचनान्तनामोपस्थाप्यत्वस्य . तन्त्रत्वात्तदवच्छिन्ननामार्थे तु तसादिना तादृशस्वार्थबोधने प्रथमान्तनामोपस्थाप्यतामात्रस्य तन्त्रत्वादत एव स च त्वञ्च गच्छथः स च त्वञ्चाहञ्च गच्छाम इत्यादौ युगपन्नानापुरुषेषु अपि एकक्रियान्वयस्थले सुबाख्यातयोर्न वचनैक्यादरः। अस्तु वाख्यातस्य द्विवचनादेर्द्वित्वादिवाचकत्वं तथापि तदेकवचनस्य नैकत्ववाचित्वं

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मानाभावात् सुपामेकत्वाशक्तत्वग्रहदशायां तिपा चैत्रादावेकत्वानुभवस्य सन्दिग्धत्वादन्यथा तिङः कर्तृत्वाद्यशक्तत्वधीदशायामपि चैत्रः पचतीत्यादितः पाककर्तृत्वादेश्चैत्रादावन्वयानुभवानुरोधेनाभिहिताधिकारीयप्रथमायाः शपादेर्वा कर्तृत्वादिवाचितापत्तेः न चाख्यातैकवचनान्येकत्वशक्तान्येकवचनत्वादित्येवमनुमानं मानमप्रयोजकत्वात् स्वम्टादिसमान्यतमत्वं सुत्वाम्त्वादिसप्तानां प्रत्येकं वा धर्ममपेक्ष्यातिगुरोः स्वादितिबादिसप्तपञ्चान्यतमत्वरूपस्यैकत्वशक्ततानवच्छेदकत्वात् सुत्वादिप्रत्येकरूपेण ज्ञातादुपस्थिताया एवैकत्वादिसंख्यायाः शाब्दमतावनुप्रवेशाच्च। यत्तु केवलादपि पचतीत्यतः पक्तैकत्ववानित्यनुभवादाख्यातैकवचनस्यापि संख्यावाचित्वं शक्त्या निरूढ़लक्षणया वा तिपा कर्तृरूपस्थापनादिति तत्तुच्छम् आख्यातस्यैकत्वशक्तिवादिनामपि धात्वर्थान्वितस्वार्थान्वयिन्येव स्वार्थसंख्याबोधकत्वव्युत्पत्तेर्वक्तव्यत्वात् अन्यथा चैत्रः पचतीत्यादौ सुपा चैत्रादौ तिपा च पक्तार्य्यैकत्वबोधनेऽनुभवबाधितस्य द्विविधैकत्वभानस्य दुर्वारतापत्तेः।

अस्तु वा तत्र यथा तथा, तथापि मत्स्यखण्डौ पाणितं खण्डविकारौ, देवौ ब्रह्म विबुधावित्यादौ स्वप्रकृत्यर्थभिन्नेऽपि मत्स्यखण्डोप्रभृतौ सुपो द्वित्वादिबोधकत्वात्। तस्यामतिव्याप्तिरेवातो निरुक्त्यन्तरमाह।

स्वेतरार्थयुतस्वार्थावच्छिन्नार्थविशेष्यकी।
शाब्दे स्वरूपायोग्यो वा प्रत्ययस्तिङिति स्मृतः॥

तिबाद्याः साष्टोतिशतं पदार्थान्तरविशिष्टस्वार्थावच्छिन्नावगाहिताकं शाब्दं प्रति स्वरूपायोग्याः पचश्चैत्रो गच्छतीत्यादित इव पचति चैत्रो गच्छतीत्यादितो जात्वपि पक्तृत्वाद्यव-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

च्छिन्नधर्मिकान्वयमतेरनुत्पादात् धात्वर्थावच्छिन्नस्वार्थविधेयताके तत्तुल्ययोगक्षेम एव चान्वयबोधे तिङः स्वरूपयोग्यत्वादत एव चैत्रः पचतीत्यत्रैव चैत्रो न पचति पचत्येव पचतीवेत्यादौ निपातार्थे निषेधादौ विधेयतावच्छेदकत्वेन तिङर्थस्य कृत्यादेर्बोधो न तु सर्वत्र चैत्रः पचति पुरुष इत्यादितश्चैत्रादौ पचत्पुरुषादेरबोधात् सुबाद्यास्तु प्रत्ययाः पौतः पाराशर्य्यः पाचकः विपक्तुर्वा पुरुषस्तिष्ठतीत्यादौ प्रकृत्यर्थविशिष्टैस्तादात्म्यापत्यादिस्वार्थैरवच्छिन्नपुरुषादिधर्मिताक एव शाब्दे स्वरूपयोग्यास्त्वादयस्तु निपाताः पदार्थान्तरविशिष्टस्वार्थावच्छिन्नविषयताकबोधं प्रति असमर्था अपि न प्रत्ययाः ।

"यो यः शूद्रस्य पचति द्विजोऽन्नं सोऽतिनिन्दित" इत्यादौ वीप्सादिसमभिव्याहारात् यदि शूद्रान्नपक्तृद्विजत्वाद्यवच्छेदेन निन्दितत्वादेरन्वयस्तदोक्तनिरुक्तेरसम्भवापत्तिरत आह ।

धात्वर्थेन विशिष्टस्य विधेयत्वेन बोधने ।
समर्थः स्वार्थयत्नस्य शब्दो वाख्यातमुच्यते ॥

धात्वर्थावच्छिन्नस्वार्थयत्नविधेयताकान्वयबोधसमर्थः शब्दो वाख्यातं तदेव च तिङित्यर्थाल्लभ्यते तिङाख्यातयोः पर्यायत्वात्। पाकश्चैत्रस्येत्यादौ नामार्थेनैव विशिष्टस्य स्वार्थकर्तृत्वस्याभिधायकः षष्ठ्यादिको न तु धात्वर्थेन विशिष्टस्य। चैत्रः पचतीत्यादौ धात्वर्थावच्छिन्नस्य यत्नस्य विधेयतया बोधकावपि नामधातू न स्वार्थस्य। चैत्रः पाचक इत्यादौ तु धात्वर्थविशेषितस्य यत्नस्य न विधेयत्वं किन्तु कर्त्तुरेव। कृतां धर्मिशक्तत्वादन्यथा पाचको भुङ्क्ते इत्यादिकमयोग्यं स्यात् स्याच्च गुणः पाचक इत्यादिकं योग्यमिति प्रातिपदिकार्थयोः पक्तृत्वचैत्रयोर्भेदेनान्वयस्याव्युत्पन्नतया कृदर्थकृतेश्चैत्रादावन्वयायोगाच्च। अयं पक्तुं काल इत्यादौ तुमादिना धात्वर्था-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वच्छिन्नोऽनुकूलत्वादिः इयं चिकीर्षेत्यादौ च सनादिनेच्छादिरेव विधेयत्वेनानुभाव्यते इति न तेषु अतिप्रसङ्गः। अत्रेदं तत्त्वम्। जीवनयोन्यादिनिखिलयत्नगतं यत्नत्वमेव तिङः शक्यतावच्छेदकं न तु चेष्टाया जनकत्वस्य चिकीर्षाया वा जन्यत्वस्यावच्छेदकतया सिद्धं प्रवृत्तित्वं चैत्रो निःश्वसितीत्यादितोऽपि श्वासाद्यनुकूलप्रयत्नस्य प्रतीतेः तिङर्थकृतौ च धात्वर्थस्य तं करोमीति प्रतीतिनियामकः साध्यत्वाख्यविशेष्यताप्रभेदसद्विशिष्टं फलोपधायकत्वलक्षणमनुकूलत्वं वा संसर्गमर्यादया भासते तथैव साकाङ्क्षत्वादतो गत्यादिगोचरनिवृत्तिदशायां गच्छतीत्यादिको न प्रयोगः तत्र निःश्वासवत्त्वमात्रप्रतीतावपि प्रयत्नत्वमेव तिङः शक्यतावच्छेदकं न तु प्रवृत्तित्वं पचतीत्यतः पाककृतिमानिति प्रतीतेः न हि प्रवृत्तित्वमेव कृतित्वं पाके निवृत्तोऽस्मीत्यस्येव पाके प्रवृत्तोऽस्मीत्यस्याप्यनुभवस्य पाकं करोमीत्यतो विषयवैलक्षण्यस्य सर्वसिद्धत्वात्। नित्यकृतौ रागप्रयोज्यस्य प्रवृत्तित्वस्य बाधादीश्वरः करोतीत्यादिवाक्यस्य योग्यतापाताच्च निविड़निखातस्थस्तु पुरुषः समुत्थानगोचरप्रयत्नवानपि न तदुपधायकप्रयत्नवान् अतस्तत्रायमुत्तिष्ठतीत्यादिको न प्रयोगः। नचैवमीश्वरः पचतीत्यपि स्यात् तस्यापि पाकानुकूलप्रयत्नवत्त्वादिति वाच्यं तिङर्थकृतेरवच्छेदकत्वेनैव संसर्गेण नामार्थेऽन्वयस्य व्युत्पन्नत्वादङ्गुलौ पचतीत्यादिप्रयोगस्येष्टत्वादन्त्यावयविनिष्ठावच्छेदकत्वस्यैव तादृशतिङर्थकृतेः संसर्गत्वे क्षत्यभावाच्च। नित्यप्रयत्नव्यावृत्तस्यैवानुकूलत्वविशेषस्य तिङर्थकृतौ धात्वर्थस्य संसर्गत्वमित्यप्याहुः। ईश्वरो जानातीच्छति रथो गच्छतीत्यादौ च ज्ञानादिमत्त्वमात्रप्रतीतेः समवायित्वे, चैत्रो जानातीत्यादाववच्छेदकत्वे, बुद्धिरवगाहते घटो भासत इत्यादौ दैशिकाश्रयत्वे, नश्यतीत्यादौ च प्रतियोगित्वे,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तिङो निरूढलक्षणाकृतित्ववदाश्रयतात्वादेरखण्डत्वे तदवच्छिन्नेऽपि तिङः शक्तिरेव। हस्तादिकस्त्ववयवः प्रयत्नस्यैवावच्छेदको न तु ज्ञानेच्छादेरपि प्रमाणाभावादतः करो जानातीत्यादिको न प्रयोगः। प्रागुक्तैव वा रीतिरत्रापि। पयः पतति स्यन्दते इत्यादावपि पतनादेः समवायित्वमेव तिङानुभाव्यते न तु तदनुकूलगुरुत्वद्रव्यत्वादि येन कृतितुल्यशरीरेषु तेष्वपि तिङः शक्तिरापद्यते। पटानां शतं पततीत्यादौ च शतपदार्थस्यैकदेश एव शतत्वसंख्यायां षष्ठ्यर्थपर्याप्तेरन्वयात् संख्यायाः पतनादिसमवायित्वविरहेऽपि न क्षतिः पटानां शतं संख्येत्याद्यनुरोधेनैव शतादेर्गुणवाचित्वसम्भवात्।

ननु कृत्यादिकं नाख्यातस्यार्थः किन्तु कालः संख्या च तयोः प्रकारान्तरालभ्यत्वात् चैत्रः पचति रथो गच्छतीत्यादौ धात्वर्थस्यैव पाकगत्यादेः कृतिमत्त्वाश्रयत्वादिसम्बन्धेन चैत्रादौ प्रकारत्वात् मैत्रः पच्यत इत्यादितो मैत्रादेः कर्तृत्वादिना तण्डुलः पचतीत्यादौ तण्डुलादेः कर्मत्वादिना संसर्गेण पाकादावनन्वयेन धात्वर्थ एव धर्मिणि नामार्थस्य भेदेनान्वयोऽव्युत्पन्नो न तु नामार्थेऽपि धात्वर्थस्य। नचैवं ज्ञानं चैत्र इत्यादितोऽपि बोधरूपस्य धात्वर्थस्याश्रयत्वसम्बन्धेन चैत्रे धर्मिण्यन्वयप्रसङ्गस्तत्र ज्ञानादिपदस्य बुद्ध्यर्थकनामतया तदर्थस्य नामान्तरार्थे भेदेनान्वयस्याव्युत्पन्नत्वादेव तदसम्भवात् इति प्राभाकराः। तदसत् धात्वर्थान्वयिस्वार्थकर्तृतायामेव लडादेः स्वोपस्थाप्यवर्त्तमानत्वाद्यनुभावकत्वव्युत्पत्तेः कृत्यादेस्तिङर्थत्वं विना तदनुपपत्तेः अन्यथातिप्रसङ्गात्। न च प्रकृत्यर्थ एव तिङां स्वार्थवर्त्तमानत्वाद्यनुभावकत्वनियमः पाकं निष्पाद्य क्रियान्तरव्यासक्तेऽपि पुरुषे पचतीति प्रयोगापत्तेः तदानीमपि पाकस्यानुवर्त्तमानत्वात् तिवाद्यन्तधात्वर्थस्य पाकादेर्वर्त्तमान-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कृत्यादिसम्बन्धेनैव प्रथमान्तस्य नाम्नोऽर्थे साकाङ्क्षत्वात् नैवमिति चेत् किं कालस्यापि तिवर्थत्वप्रत्याशया संसर्गविधयैव तस्य लब्धत्वात् पचतीत्यादितो वर्त्तमानत्वादिप्रकारकप्रतीतिरानुभविकत्वाच्च। किञ्च धात्वर्थस्यैव कृत्यादिसम्बन्धेन चैत्रादावन्वये पचत्यपि चैत्रे नायं पचतीति प्रयोगप्रसङ्गः संयोगादिसम्बन्धेन पाकाद्यभावस्य तत्र सत्त्वात् कर्तृत्वादेर्वृत्त्यनियामकतया तत्सम्बन्धावच्छिन्नपाकाद्यभावस्यालीकत्वेन प्रत्येतुमशक्यत्वात्। एतेन मण्डनमते फलस्य धात्वर्थत्वात् तदनुकूलक्रियैवाख्यातेन चैत्रादावनुभाव्यत इति कृतेस्तिङर्थत्वाभावादुक्तलक्षणमसम्भवीत्यपि प्रत्युक्तं फलस्य धात्वर्थत्वे संयोगो गुण इतिवत् गतिर्गुणोऽनेकाश्रितेत्यादिप्रयोगापत्तेश्च न हि भावकृतामपि क्रियार्थः प्रमाणाभावात्। ननु यदि स्वार्थकर्तृत एव लड़ादिना वर्त्तमानत्वमनुभाव्यते इति नियमः कथं तर्हि केवलात् पच्यत इत्यादितः पाकादौ वर्त्तमानत्वधी रिति चेत् क एवमाह तत्राप्येकपदोपात्तत्वेन कर्माख्यातोपस्थापिते कर्तृत्व एव वर्त्तमानत्वस्यान्वयात्। इयान् परं विशेषो यत् कर्तृविहितेन लटा धात्वर्थस्य विशेष्यत्वेन, कर्मविहितेन तु तस्य विशेषणत्वेन, स्वार्थकर्तृत्वमनुभाव्यते तथैव साकाङ्क्षत्वात्। एतेन चैत्रेण पक्वमित्यादाविव चैत्रेण पच्यते इत्यत्रापि तृतीययैव कर्तृत्वमनुभाव्यते न त्वाख्यातेन तिङर्थकृतेर्धात्वर्थविशेष्यत्वनियमादिति दीधितिकृन्मतमप्यनादेयम् एकपदोपात्तत्वेन स्वार्थएव कर्तृत्वे शतृशानजादेरिव लड़ादेर्वर्त्तमानत्वबोधकतया सुबर्थकृतौ तदन्वयासम्भवात् सुबर्थे तिङर्थान्वयस्यादृष्टचरत्वाच्चेति।

शाब्दिकास्तु चैत्रः पचतीत्यादितः पाकादिकृतिमत्त्वेनैव तत्कर्म भेदेनापि चैत्रादेरन्वयस्यानुभविकत्वात् कृतिरिव

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कर्त्तापि तिङर्थः कृतित्वमपेक्ष्य कर्तृत्वस्य गुरुत्वान्न तदाख्यातस्य शक्यतावच्छेदकमिति तु रिक्तं वचः लक्ष्यतावच्छेदके लक्षणाया इव शक्यतावच्छेदकेऽपि शक्तेरसत्त्वमते तद्गुरुत्वस्याकिञ्चित्करत्वात् एकैकात्मनिष्ठानामनन्तकृतीनां शक्यत्वमपेक्ष्य निखिलात्मनामेव कर्तृत्वेन शक्यतायां विपरीतलाघवाच्च। न च कर्त्रनुभवजनकतया सङ्केतितत्वरूपं कर्तृशक्तत्वमेव तिङामसिद्धं कर्त्रन्वयानुभवजनकतासत्त्वे तत्प्रकारकेश्वरसङ्केतस्य तत्तावश्यम्भावादीश्वरेच्छायाः सदर्थावगाहित्वनियमादन्यथा कर्त्रनुभवस्वरूपायोग्यत्वादेव तिङां कर्त्तर्य्यशक्तत्वसम्भवे कृत्यपेक्षया कर्त्तरि गुरुत्वोपन्यासस्योन्मत्तप्रपितत्वापत्तेः। अथैवं पटपदस्यापि लक्षणादिना घटाद्यन्वयानुभावकत्वात् तत्प्रकारकनित्यसङ्केतवत्त्वेन तदपि घटशक्तं स्यात् न स्यात् पटपदं घटे न शक्तमित्यादिव्यवहारस्य प्रामाणिकत्वेन घटादिपदनिष्ठस्यैव घटानुभावकतया नित्यसङ्केतितत्वस्य घटशक्तित्वात् इत्याख्यातं न कर्तृशक्तमित्येवं व्यवहारस्यासत्त्वात् प्रत्युत पाणिन्यादिप्रामाणिकैस्तिङः कर्तृशक्तत्वेन व्यवहृतत्वात्। एतेन गुणवचनस्य नीलादेर्गुण्यशक्तत्वमपि व्याख्यातम्। यत्तु यस्य नाम्नोऽर्थे विशेषणत्वेन तिङा स्वार्थः कर्त्तानुभाव्यते तस्योक्तार्थत्वात् प्रथमान्तत्वमपेक्षितं यस्य च नाम्नोऽर्थे विशेष्यविधया तस्यानुक्तार्थत्वात् तृतीयान्तत्वमित्युक्तानुक्तस्थलीयसुपो व्यवस्थार्थमवश्यं कर्त्तुराख्यातवाच्यता इति तन्न यस्य नाम्नोऽर्थे तिङा स्वार्थः कृतिरुक्तदिशानुभाव्यते तत्रैव प्रथमातृतीययोरपेक्षेत्येवमभिहिताधिकारीयसुपां व्यवस्थासम्भवादिति प्राहुरित्यास्तां विस्तरः।

तिङ्सु लटं लक्षयति विभजते च।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स्मयोगाभावतः स्वार्थातीतत्वानवबोधिका ।
लडियं पदभेदेन द्विविधान्या अपीदृशः ॥

यादृशतिङः स्मशब्दोपसन्धानाभावप्रयुक्तः स्वार्थातीतत्वबोधकत्वाभावस्तादृशो तिङ् लडुच्यते। इयञ्च परस्मैपदात्मनेपदभेदेन द्विविधा। अन्या लोड़ाद्या अपि तिङः ईदृशो-द्विविधाः इत्यवान्तरभेदः संक्षेपार्थमिकग्रन्थेनोक्तः। जानाति जानीते पचति पचते इत्यादौ तिवादीनामष्टादशानामपि स्मशब्दोपसन्धानाभावप्रयुक्तो ज्ञानादिधर्मिकातीतत्वबोधस्योपधायकत्वाभावस्तदुपसन्धाने जानाति स्मेत्यादितस्तथानुभवात्। जानीयादित्यादौ लिङादेर्लक्षणादिना स्वोपस्थाप्यस्यातीतत्वस्यानुभावकत्वाभावो न स्वशब्दसन्दंशाभावप्रयुक्तः सत्यपि तत्सान्निध्ये जानीयात् स्मेत्यादितस्तादृशबोधानुत्पत्तेः। द्विरुक्तधात्वनाकाङ्क्षत्वेन प्रकृत्यर्थे परोक्षत्वनिराकाङ्क्षत्वेन वा विशेषणीयं नातो बुभुजे बुभुजाते इत्यादिस्थलीयालिव्यातिप्रसङ्गः। आख्यातसामान्यस्य च वर्त्तमानत्वमर्थः तद्धि पचतीत्यादौ धात्वर्थे तदनुकूल स्वार्थकृत्यादौ वा लड़ादिनानुभाव्यते अपचत् पक्ष्यतीत्यादौ तु लङ् लृडादिभिः स्वार्थयोरेव ध्वंसप्रागभावप्रतियोगित्वयोरेकदेशे ध्वंसादौ अन्यथा वर्त्तमानध्वंसाद्यन्तर्भावेन तासु शक्त्यन्तरकल्पने महागौरवापत्तेः। सम्प्रति पचतीत्यादौ सम्प्रतिलटोः सम्भेदान्नैकतरवैयर्थ्यम्। इदन्तु बोध्यं वर्त्तमानत्वमत्र न कालवृत्तित्वं कृतपाकेऽप्ययं पचतीति प्रयोगापत्तेः परन्तु तत्तत्कालवृत्तित्वमनन्तमेव गौरवस्य प्रामाणिकत्वादित्थञ्च प्रागुक्तस्य पश्चादुच्चार्य्यस्य च पचतीत्यस्य भूतभावितत्तत्कालवृत्तित्वेन पाकादेरनुभावकत्वानुरोधाल्लटः तत्र शक्तेरावश्यकत्वादिदानीमुच्चरितस्यापि पचतीत्यस्य भूतभावितत्तत्कालवृत्तित्वेन पाकाद्यनुभावकत्वापत्तिरतस्तत्तदाख्यात-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

जन्यायां तत्तत्कालवृत्तित्वेन क्रियाद्यन्वयबुद्धौ तत्तदाख्यातस्य तत्तत्कालोच्चरितत्वं तत्तदाख्यातधर्मिकतत्तत्कालवृत्तित्वज्ञानं वा नियामकं वाच्यम् अतएव श्रूयमाणाख्यातव्यक्तेरेवातीतादिकालोच्चरितभ्रमदशायामिदानीन्तनादपि पचतीति प्रयोगादतीतादितत्तत्कालवृत्तित्वेन पाकादेः सर्वजनसिद्धो बोधः सङ्गच्छते। न च पचत्यपि चैत्रे नायं पचतीति प्रयोगः स्याद्वर्त्तमानायाः पाककृतेरभावस्य समयान्तरावच्छेदेन चैत्रे सत्त्वादिति वाच्यं तत्र नञर्थ एव लडर्थवर्त्तमानत्वस्यान्वयेन वर्त्तमानकालावच्छेद्यस्य पाककृत्यभाववत्त्वस्य चैत्रे बाधेन तदसम्भवात् गुरुमते न कलञ्जं भक्षयेदित्यादावस्मन्मतेऽप्यतिरात्रे षोड़शिनं न गृह्णाति इत्यादौ नञर्थेऽपि तिङर्थान्वयस्य व्युत्पन्नत्वात्। एतेन भाविदिने चैत्रो नापाक्षीदतीतदिने चैत्रो न पक्ष्यतीत्यपि स्याद्भाविदिनादौ चैत्रेऽतीतपाककृत्यादेरभावसत्त्वादित्यपि समाहितं तत्राप्यतीतादिकालस्य नञर्थ एवान्वयेनातीतादिकालावच्छेद्यत्वविशिष्टस्य पाककृत्यभावस्य भाव्यादिदिनावच्छेदेन चैत्रादावसत्त्वादेव तादृशाप्रयोगात्। अतएव च निष्पन्नं न पक्ष्यतीत्यादौ निष्पन्नान्नकर्मकभाविकृतेरप्रसिद्धावपि न क्षतिः भविष्यत्कालावच्छेदेन तादृशान्नकर्मकपाककृतेरभावस्यैव तत्र बोध्यत्वादिति युक्तमुत्पश्यामः। क्वचिद्वर्त्तमानसामीप्यमपि लटोऽर्थः तच्च द्विविधं वर्त्तमानक्षणोत्तरकालावच्छेद्यत्वं तादृशक्षणाव्यवहितप्राक्कालावच्छेद्यत्वञ्च तेन चैत्रः कदा गमिष्यतीति जिज्ञासायामेष गच्छतीत्युत्तरस्य वर्त्तमानक्षणोत्तरकालावच्छेद्यगतिमांश्चैत्र इत्यर्थः। चैत्रः कदा समागत इति जिज्ञासायामेष आगच्छतीत्युत्तरस्य वर्त्तमानक्षणाव्यवहितप्राक्कालावच्छेद्यागमनवान् इति न प्रश्नोत्तरभावासङ्गतिः।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

लडादेः पदभेदेनोद्दिष्टं द्वैविध्यं निर्वक्ति।

धातोरर्थस्य कर्तृत्वबोधकं क्यज्यङन्तयोः।
परस्मैपदमाख्यातमात्मनेपदमेव च।

क्यजन्तधातोरर्थस्य स्वार्थे कर्तृत्वेऽन्वयबोधनक्षमं यादृशमाख्यातं तत्परस्मैपदं पुत्रीयतीत्यादाविव पुत्रादीच्छाकर्तृत्वमाश्रयत्वलक्षणं बोधयति न तु पुत्रीयते इत्यादौ इच्छार्थस्य क्यचो निवेशात् चिचीयते इत्यादौ आत्मनेपदेऽतिप्रसङ्गः समपद्यत घातिता घातितारावित्यादावात्मनेपदानां निरुक्ताख्यातत्वेऽपि तदन्यत्वेन विशेषणान्न प्रसङ्गः। यङन्तस्य धातोरर्थस्य स्वार्थकर्तृत्वबोधनक्षममाख्यातमात्मनेपदं चैत्रः पापच्यते इत्यादिकमेव पौनःपुन्यविशिष्टस्य पाकादेः कर्तृत्वं बोधयति न तु पापच्यतीत्यादिकं बोभवीतीत्यादौ तु यङो लुकि धातोर्न तदन्तत्वं श्रुतिगर्भत्वादिहान्तत्वस्य पचतामित्यादौ परस्मैपदस्य वारणं पूर्ववत्। अत्रोभयपदिधातूनां यत्र क्रियाफलं कर्तृनिष्ठं तत्रात्मनेपदं यत्र च कर्तृभिन्ननिष्ठं तत्र परस्मैपदं साधु स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले इति सूत्रेण कर्तारमभिप्रैति सम्बध्नातीति व्युत्पत्त्या कर्तृसम्बन्धे क्रियाफल एवात्मनेपदस्य विधानात्। अतएव स्वरितञित्-ण्यन्तधातूनां कर्तृनिष्ठे क्रियाफले। आत्मनेपदमुद्दिष्टं तदनिष्ठे पदान्तरमित्यापिशलीयाः पठन्ति। तदनुसृत्यैव दानादिस्थले स्वगते फले ददे इत्येवं परगते तु ददातीत्येववाक्यं प्रयुञ्जते वृद्धाः। स्वर्गकामो यजेत इत्यादौ च सामान्यतः श्रुतमपि फलं कर्तृनिष्ठमेव शास्त्रदेशितं फलमनुष्ठातरीति मीमांसयोत्सर्गतस्तया कल्पनादिति प्राञ्चः। चिन्तामणिकृतस्तु यत्र क्रियाफले कर्त्तुरभिप्राय इच्छा तत्रैवात्मनेपदमिति सूत्रार्थस्तेन याजकाद्यैर्दक्षिणादिलाभेच्छयैव यागादिकरणे

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

यजन्ति याजकाः पठन्ति पाठकाः इति परस्मैपदं परगतस्यापि यागादिफलस्येच्छया तत्करणे तु यजन्ते याजका इत्यादिकः साधुरेव प्रयोगोऽत एव पितृस्वर्गकामः पुष्करिण्या यजेत इत्यादावप्यात्मनेपदं धनकामो गणपतिं मोक्षकामोऽर्चयेद्धरिमित्यादौ च परस्मैपदं सङ्गच्छते इत्याहुः।

लोटं लक्षयति।

स्ववक्त्रनुमतत्वस्य धात्वर्थेऽन्वयबोधने।
अनुकूला यादृशी तिङ् स्यात् लोट परिभाष्यते।

करोतु कुरुतां कुर्वन्तु इत्यादौ तुप् ताम्प्रभृतयश्चैत्राद्युक्तत्वधी सहकृताः इत्यादौ प्रकृत्यर्थे चैत्राद्यनुमतत्वं बोधयन्ति न तु तिवाद्याः अर्थापत्तिर्गुरूणामित्यादौ षष्ठ्यानुमतत्वं न धात्वर्थेऽनुभाव्यते किन्तु कृदर्थे नवा स्ववक्तृत्वेन ज्ञातस्य। पत्नी पचत्वित्यादौ अनुज्ञैव लोटोऽर्थः सा च कर्त्तुरिष्टत्वे सति वक्त्रनुमतत्वं तेन चैत्रवक्तृकतादृशवाक्यात् चैत्रानुमतस्वेष्टस्य पाकस्य कर्त्री पत्नीत्येवं बोधः। शूलं विश विषं भुङ्क्ष्वेत्यादिराजवाक्यस्थले तु नानुज्ञा प्रत्ययार्थः शूलप्रवेशादौ कर्त्तुरिष्टत्वाभावात् किन्त्वाज्ञैव सा च वक्त्रनुमतत्वे सति कर्त्तुरनिष्टहेतुत्वं तथाच राजानुमतस्वानिष्टहेतुशूलप्रवेशकर्तृतावांस्त्वमित्याकारस्तत्र बोधः। पर्वतमप्युत्पाटयानि समुद्रमपि शोषयाणीत्यादौ लोटः समर्थना अर्थः सा च पराशक्यधर्मिकस्वशक्यत्वाध्यवसायः तथा च स्वेतराशक्यं यत् पर्वतोत्पाटनं तद्धर्मिकस्वशक्यत्वाध्यवसायवान् इत्येवं तत्रान्वयबोधः। स्वीयैकार्थविशिष्टप्रकृत्यर्थान्वयिस्वार्थान्तरबोधकत्वञ्च प्रत्ययस्य नाव्युत्पन्नमिति वक्ष्यते। अस्तु वा निपातस्येवापि धात्वर्थान्वितं पराशक्यत्वमर्थः तिङस्तु स्वशक्यताध्यवसायमात्रम् अध्यवसायावधारणं क्वचिदक्काशंसनमपि लोडर्थस्तेन चैत्रोक्ता-

Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

जीवतु भवानिति वाक्यात् चैत्राशंसाविषयवर्त्तमानजीवनवांस्त्व-मित्येवं तत्र बोधः। घटो नीलो भवतु भवान् सुखी भवतु इत्यादौ तु धातुनैव लक्षणयोपस्थापितायां नीलाद्युत्पत्तौ तिङा आशंसनीयत्वं प्रतीयते नामार्थस्य नीलादेर्धात्वर्थोत्पत्तौ भेदेनान्वयस्याव्युत्पन्नत्वात् एवञ्चाशंसाविषयवर्त्तमाननीलोत्-पत्तिमान्नीलो घट इत्यादिकस्तत्र बोधः। अस्तु वा नीलादि-पदसन्दंशवशान्नीलादिविशिष्टस्यैव स्वस्याधिकरणसमयध्वंसा-नधिकरणसमयसम्बन्धरूपोत्पत्तिस्तत्र धात्वर्थः।

लिङं लक्षयति।

लोड् लङ्न्या विधेर्बोधसमर्था तिङ् लिङुच्यते।
प्रवर्त्तकचिकीर्षाया हेतुधीविषयो विधिः॥

विध्यन्वयबोधः प्रति समर्थाल्लटोलोटश्च भिन्ना तिङ् लिङु-च्यते। विधिस्तु नेह कृत्यात्मकं विधानमाख्यातमात्रस्यात-द्बोधसमर्थत्वात् किन्तु प्रवर्त्तकचिकीर्षायां यत्प्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वं स तथा तादृशञ्च कृतिसाध्यत्वमिष्टसाधनत्वं बलवद-निष्टाननुबन्धित्वञ्च प्रत्येकमेव यागपाकादिधर्मिकतन्निश्चया-देव यागादिधर्मिकचिकीर्षोत्पत्त्या तत्र प्रवृत्तेरेवञ्च यजेत पचेतेत्यादौ यागः कृतिसाध्य इष्टसाधनं बलवदनिष्टाननुबन्धी च इत्याकारको बोधः पटमानय इत्यादौ सप्तमं पदं गृह्णाती-त्यादौ च विधिं बोधयन्त्यावपि लोट्लटौ न ताभ्यां भिन्ने यष्टव्यं देयमित्यादौ तु तव्यादिकं कार्य्यत्वादिकं बोधयदपि न तिङ्भावित्वाद्यप्रत्यायकत्वेन विशेषणाच्च पच्यादित्यादावाशी-र्लिङि न प्रसङ्गः। यद्यपीदानीन्तनस्वकृतिसाध्यताज्ञानस्यैव प्रवर्त्तकत्वमन्यथा स्वस्यैव कालान्तरीणायाः परस्य चेदानीन्तन्याः कृतेः साध्यताग्रहादपि प्रवृत्त्यापत्तेः तथाच इदानीन्तनस्वकृत्य-न्तर्भावेनापि लिङः शक्त्यापत्तिरतः प्रवर्त्तकज्ञानप्रकारत्वं तत्ता-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्रयोजकं तथापि पङ्गुः समुद्रं न तरेदित्यादौ नञादिना समुद्रतरणादेः पङ्गुप्रभृतिकृतिसाध्यत्वनिषेधबोधानुरोधादवश्यं कृतिसाध्यत्वं लिङर्थः तथा तृप्तिकामो जलं न ताड़येदित्यादौ तृप्तिकामिष्टसाधनत्वस्य न कलञ्जं भुञ्जीतेत्यादौ च कलञ्जभक्षणादेः बलवदनिष्टाजनकत्वस्य निषेधानुपपत्त्याऽिष्टसाधनत्वादिकमपि। नचाहोरात्रावच्छेद्यभोजननिवृत्तिरूपस्योपवासस्य कृत्यसाध्यत्वादष्टम्यामुपवसेदिति विधेर्बाधः कृत्यधीनसमयसम्बन्धरूपस्य चैमिककृतिसाध्यत्वस्य नित्येऽप्यनपायात् तादृशप्रयोगे भोजनादिप्रतिकूलव्यापारस्यैव वा धात्वर्थत्वात् पाकं कुर्य्यादित्यत्र कृतिसाध्यत्वस्य जलं ताड़येदित्यत्रेष्टसाधनत्वस्य श्येनेन यजेत इत्यादौ च बलवदनिष्टाजनकत्वस्य धात्वर्थे बाधात्तत्र यथायोगमिष्टसाधनत्वादिकमेव लिङा प्रमाप्यते तदप्रामाण्यव्यवहारस्तु इष्टसाधनत्वादिभ्रमहेतुत्वप्रयुक्तः। यत्तु कृतिसाध्यत्वबलवदनिष्टाजनकत्वाभ्यां विशिष्टमेवेष्टसाधनत्वं लिङर्थ इति तद्बाधकतया जलं ताड़येदित्यादेरप्रामाण्यमेव तत्र कृतिसाध्यत्वादेर्विशेष्यविशेषणभावव्यत्यासेन गुरुतरशक्तिषट्कापत्तेः श्येनेनाभिचरन् यजेतेत्यादिश्रुतेरप्रामाण्यपत्तेश्च श्येनस्य वैरिवधकामकर्त्तव्यत्वेन बलवदनिष्टस्य दुरितस्यानुबन्धित्वात् न च तत्रेष्टसाधनत्वमात्रे लक्षणा तन्मतेऽपि अगम्यां गच्छेदित्यादेः प्रामाण्यस्य दुर्वारत्वापत्तेः न विधौ परः शब्दार्थ इत्यस्य व्याकोपापत्तेश्च। ननु बलवदनिष्टाजनकत्वविशिष्टेऽपीष्टसाधनत्वे लिङः शक्तिग्रहादिष्टसाधनतामात्रस्य श्येनादावनुभावकत्वसम्भवात् न तत्र लिङो लक्षणा यद्रूपेणान्वयधीस्तन्मात्रप्रकारकशक्तिज्ञानत्वापेक्षया लघुत्वेन तत्प्रकारकशक्तिज्ञानत्वेनैव तत्र हेतुत्वादत एव श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्यः इत्यत्र स्मृत्यादिभिन्नप्रमाणशब्दत्वेन शक्तमपि

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

श्रुतिपदं प्रमाणशब्दत्वेन श्रुतिस्मृतौ बोधयन्न लाक्षणिकम् अन्यथा श्रुतिपदस्य वेदमात्रपरत्वे तज्जन्यशाब्दत्वेन मुक्तिहेतुत्वे नियमादृष्टकल्पनापत्तेरिति पक्षधरमिश्रैरप्युक्तमिति चेन्न पश्वादिपदस्यापि लाङ्गूलादिमत्तया मूषिकादिबोधने मुख्यत्वापत्तेः। स्यादेतत् इष्टसाधनत्वं यदि विध्यर्थस्तदा स्वर्गकामः पचेतेत्यादेरपि प्रमाणतापत्तेः स्वर्गकामकृतिसाध्यस्य पाकादेरोदनादिरूपेष्टसाधनत्वादिति चेन्न स्वर्गकामादिसमभिव्याहृतविधिप्रत्ययस्य स्वर्गादिरूपेष्टसाधनत्वान्वयबोधं प्रत्येव साकाङ्क्षत्वेनेष्टान्तरसाधनत्वे शक्तिसत्त्वेऽप्युक्तविधेस्तद्बोधकत्वासम्भवात् इयांस्तु विशेषो यदिष्टस्य स्वर्गत्वाद्यवान्तररूपेणैव यदि विधिवाक्याद्बोधस्तदा तादृशावान्तररूपेणैवेष्टं विधेः शक्यतावच्छेदकं नोचेदिष्टत्वेनैव अतएव विश्वजिता यजेतेत्यादौ इष्टसामान्यसाधनत्वस्यैव विधिना बोधनात् प्रवर्त्तकस्येष्टविशेषसाधनत्वावगाहिज्ञानस्य सम्पत्तये प्राच्यैः स्वर्गः फलं कल्प्यते। यत्तु साधनत्वमात्रं विध्यर्थः स्वर्गादिफलसाधनत्वन्तु स्वर्गकामादिपदसमभिव्याहारलभ्यमिति तत्तुच्छं स्वर्गपदानुपस्थितस्य स्वर्गादेर्विध्यर्थसाधनत्वेऽन्वयायोगात् स्वर्गकामादिवृत्तिशब्दैकदेशार्थस्य स्वर्गादेस्तत्रान्वये निराकाङ्क्षत्वात् फलाव्यवहितनियतपूर्ववर्त्तित्वविशेषात्मनः कारणत्वस्य फलगर्भतया तदनन्तर्भाव्य साधनत्वशक्तेरशक्यवचनत्वाच्च। नन्वेवं स्वर्गत्वावच्छिन्ना यावतो व्यक्तिस्तत्प्रत्येकाधिकरणावच्छेदेन तत्प्रत्येकाव्यवहितप्राक्काले यद्धर्मावच्छिन्नस्य यादृशः सम्बन्धोऽन्यथा सिद्ध्यनिरूपकस्तद्धर्म एव तादृशसम्बन्धेन स्वर्गत्वाद्यवच्छिन्नं प्रति साधनत्वं वाच्यं तच्च यागादौ वाधितमप्रसिद्धं वा यागत्वादेर्निरुक्तस्वर्गाव्यवहितपूर्ववर्त्तितानवच्छेदकत्वात् दानादितोऽपि स्वर्गाद्युत्पत्तेः सत्त्वगुणत्वादेश्च तादृशस्य

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स्वर्गत्वाद्यवच्छिन्नं प्रति अन्यथासिद्धत्वनिरूपकत्वादतः कथमिष्ट-साधनत्वं विधेः शक्यमिति चेत् सत्यं स्वर्गवृत्तियत्किञ्चिद्ध-र्मावच्छिन्नं प्रति साधनत्वस्यैव विध्यर्थत्वात् तस्य च स्वर्गवृत्ति-वैजात्यविशेषावच्छिन्ना यावन्तस्तत्प्रत्येकाव्यवहितप्राक्कालवृत्ति-तावच्छेदकीभूतमश्वमेधत्वादिकमादायैव यागादौ सत्त्वात्। न चैवं वेध एव बोधे स्वर्गगतवैजात्यस्य भानाद्ग्रे कल्पत्वव्याकोपः। स्वर्गवृत्ति यत्किञ्चिद्धर्मत्वेन गृहीतस्यापि वैजात्यस्य यागविशेषजन्यतावच्छेदकजातित्वादिना कल्पनस्योदोच्यत्वात् यदि च जातित्वसामान्यलक्षणया निखिलजात्युपस्थित्यनन्तरं जातिमत्त्वप्रत्यासत्त्या जातित्वेन सकलजातिविशिष्टस्यानुभवे सत्युत्तरकालं शुद्धतत्तद्वैजात्येन विशिष्टस्य स्वर्गादेः स्मृतौ बाधकाभावः संस्कारसत्त्वेऽपि जातित्वांशस्योद्बोधकाभावेना-ग्रहणसम्भवात् समानप्रकारत्वेनैव हि स्मृतावनुभवस्य हेतुत्वं न तु समानप्रकारतावच्छेदकत्वेन गौरवात् यदि वा तत्तद्वैजा-त्यावच्छिन्नस्वर्गादिनिरूपितसमवायेन सुखादिमत्ताज्ञाना-नन्तरं तादृशवैजात्यावच्छिन्नसुखस्य उपनीतभानं प्रामाणिकं संसर्गतासाधारणविशेषणविषयताकज्ञानस्यैव विशिष्टधीहेतु-त्वात् इत्थमेव च शुद्धमनस्त्वादिविशिष्टस्योपस्थितौ तत्र मनः-पदादेः शक्तिग्रह इति विभाव्यते तदा तत्तद्वैजात्यावच्छिन्न-स्यैव स्वर्गस्य निरुक्तसाधनत्वं विधेः शक्यं शक्यग्रहमिति तदेव यागादौ लिङाद्यैरनुभाव्यतां अनुभाव्यतां वा स्वर्ग-प्रतियोगिकाभावप्रयोजकाभावप्रतियोगित्वलक्षणमेव स्वर्गसाध-नत्वं तच्च वैजात्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्यैव स्वर्गा-भावस्य प्रयोजकीभूतो योऽश्वमेधत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्तत्-प्रतियोगित्वेन यागादेः सुघटमेव कारणाभावस्यैव कार्य्याभाव-प्रयोजकत्वात्। साधनतायाः पदार्थान्तरत्वमतेऽपि तन्मात्रस्य

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

न लिङर्थत्वं जलं न ताडयेदित्यादौ तस्य निषेधविधेरप्रामाण्यापत्तेः परन्तु स्वर्गादिनिरूपितस्येति सम्प्रदायविदः। रत्नकोषकृतस्तु पाकादिकृतित्वावच्छिन्नोद्देश्यताकेच्छाया एव पाकादिचिकीर्षात्वात् सैव पाकादौ प्रवर्त्तिकेति तस्यां पाकादिकृतित्वावच्छिन्नधर्मिकेष्टसाधनताज्ञानत्वेन हेतुत्वात् कृतिगतमेवेष्टसाधनत्वं लिङर्थः तादृशचिकीर्षायां क्रियाधर्मिकायाः कृतिसाध्यत्वस्येष्टसाधनत्वस्य वा धियः कारणत्वाभावेन क्रियागतयोस्तयोरविध्यर्थत्वात् पाको मत्कृत्या साध्यतां इतीच्छायाः प्रवर्त्तकत्वेऽपि न तस्यां पाकधर्मिककृतिसाध्यताज्ञानत्वेन हेतुत्वं मानाभावात् किन्तु मत्कृतिसाध्यपाकत्वावच्छिन्नधर्मिकेष्टसाधनताज्ञानत्वेनैव इष्टस्य तादृप्येण इच्छां प्रति तदवच्छिन्नधर्मिकेष्टसाधनत्वधियः कारणत्वस्य क्लृप्तत्वादन्यथा गृहवृत्तित्वादिविशिष्टपाकत्वप्रकारकेच्छां प्रति पाकधर्मिकस्वगृहवृत्तित्वाद्यनन्तधर्मप्रकारकज्ञानत्वेनाप्यनन्तहेतुतापत्तेः एवञ्च स्वर्गकामो यजेतेत्यादाविष्टसाधनीभूतयागकृतिमान् स्वर्गकाम इत्याकार एव बोध इति भावना विशेष्य एव स्वर्गकामादौ लिङादिना स्वार्थः संख्यानुभाव्यते अन्यथा यागः स्वर्गकामस्य कृतिसाध्य इति अन्वये प्रथमायाः प्रकृत्यर्थमुख्यविशेष्यकान्वयबोधकत्वभङ्गप्रसङ्गः स्वर्गकामो यजेतेत्यपि प्रयोगापत्तिश्च स्वार्थभावनाविशेष्य एव तिङः सङ्ख्याभिधायित्वेन स्वर्गकामस्यातथात्वे तत्र तिङर्थसङ्ख्याया उदासीनत्वात् बलवदनिष्टाजनकत्वन्तु लिङर्थः स्वार्थकृताविव धात्वर्थेऽपि विशेषणत्वेनान्वेतुमर्हति प्रत्ययानामेकस्वार्थान्वयिपदान्तरार्थान्वयित्वेन स्वार्थान्तराबोधकत्वनियमस्य जानातीत्यादाविव व्यभिचारादित्यञ्च पङ्गुः समुद्रं न तरेदित्यादाविष्टसाधनीभूतायाः समुद्रतरणकृतेरभाववान् पङ्गुरिति तृप्तिकामो जलं न ताड-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

च्छेदित्यादावपि इष्टसाधनत्वशून्याया जलताडनकृतेराश्रयस्तृप्तिकाम इति परदारान्न गच्छेदास्तिक इत्यादौ बलवदनिष्टाजनकशून्यायाः परदारगमनकृतेराश्रय आस्तिक इत्यर्थः इत्याहुः।

इदन्तु बोध्यं बलवदनिष्टाजनकत्वमत्र न तीव्रदुःखाजनकत्वं बह्वायाससाध्ययागादौ तस्य बाधात् नापि बलवद्द्वेषविषयदुःखाजनकत्वं दुःखमात्रस्य विरक्तानां बलवद्द्वेषविषयत्वेनाव्यावर्तकतापत्तेः तज्ज्ञानस्याप्रवर्त्तकतया तस्य विधित्वायोगाच्च यत्र बलवान् द्वेषस्तज्जनकताज्ञानत्वेन बलवद्द्वेषविषयत्वेन वा प्रवृत्तिसामान्यं प्रति प्रतिबन्धकत्वात् परन्तु नरकाजनकत्वं पापाजनकत्वं वा तद्विरहस्यैव कलञ्जभक्षणादौ नञा बोधनात्। ज्वरार्त्तो नान्नमश्नीयात् इत्यादि लौकिकविधौ तु ज्वरादिप्रयोज्यतत्तद्विजातीयदुःखाजनकत्वे लिङो लक्षणा। तथा अष्टमचन्द्रे न गच्छेदित्यादावपि धातोर्गतिहेतु दुरिते तेनाष्टमचन्द्रकालीनगतिहेतु दुरितं तत्तदनिष्टाजनकं नेत्येवं तत्र बोधः अन्यथा तथाविधगतेःपापजनकत्वे तद्द्वारा कालान्तरभाविदुःखजनकत्वे वा प्रमाणाभावेनासङ्गत्यापत्तेः। गोचरे वा विलग्ने वा ये ग्रहा रिष्टसूचका इत्यादिवचनेभ्यो ग्रहाणां शुभाशुभसूचकत्वोपगमात् एतेन सपापस्तुलां नारोहेदित्यादिपरीक्षाविधयोऽपि व्याख्याताः तत्रापि धातोरारोहणहेतदृष्टलक्षकत्वादत एव जयेतरनिमित्तस्य वृत्तिलाभाय केवलम्। परीक्ष्यसमवेतस्य परीक्षाविधयो मता इत्याचार्य्यैरप्युक्तमिति वदन्ति। परे तु साध्यताविशिष्टमेव विध्यर्थः तत्राप्येवकारस्थल इव नियतोत्तरवर्तितावच्छेदकधर्मवत्तालक्षणसाध्यताघटकप्रत्येकवस्तुन्येव लिङादेः शक्तिः विशिष्टन्तु वाक्यार्थमर्य्यादया लभ्यं अतः सामान्यतो नियतोत्तरवर्तित्वस्य दुर्वचत्वेऽपि न क्षतिः एवञ्च स्वर्गकामो यागानुकूलकृतिमान् यागसाध्येष्टवांश्च

Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

इत्याकारक एव स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ बोधः तेन भावनायाः प्रथमान्तार्थान्वयित्वनियमः सम्पद्यते सम्पद्यते च शास्त्रदेशितं फलमनुष्ठातरीत्यादिकः प्रवादः यागादौ स्वर्गादिसाधनत्वस्य विधिबोध्यत्वे तु तदुभयमेव व्याकुलीभवेत् फलं प्रति कर्त्तुरौदासीन्याद्भावनाविरहाच्च। धात्वर्थावच्छिन्नतिङर्थस्यैव तथात्वादिति। नचैवं पितृस्वर्गकामो गयायां पिण्डं दद्यादित्यादिविधेर्बाधः तत्र स्वाश्रयपितृकत्वादिपरम्परासम्बन्धेनैव पिण्डदानजन्येष्टस्य कर्त्तर्य्यन्वयात् इतरगतत्वे प्रमाणासत्त्वस्थल एव साक्षात्सम्बन्धेन कर्त्तरि तदन्वयस्य व्युत्पन्नत्वात् यद्यपीष्टं परित्यज्य साध्यमात्रं विध्यर्थोऽस्तु स्वर्गकामादिसमभिव्याहारादेव यागसाध्यत्वेन स्वर्गादेर्भानसम्भवात् विश्वजिता यजेत राजन्य इत्यत्रापि विश्वजिद्यागसाध्यवान् क्षत्रियः इत्यन्वयबोधोत्तरं साध्यविशेषाकाङ्क्षयैव स्वर्गस्य तथात्वेन कल्प्यत्वात् तथापि तृप्तिकामो जलं न ताड़येदित्यादौ तृप्तिकामादेर्जलताड़नसाध्यसामान्याभावस्य बोधने बाधादिष्टत्वेन तदवान्तरस्वर्गत्वादिना वान्वयबोधस्यानुभविकत्वाच्च ताद्रूप्येण शक्तिरन्यथेष्टमात्रं शक्यं स्वसाध्यत्वसंसर्गेण धात्वर्थस्य तत्रान्वयात् विशिष्टार्थलाभ इत्येव किं न रोचयेः अतएव इष्टत्वेन फलस्य शक्यत्वे ज्ञेयत्वादिप्रकारेणापि तथात्वापत्तिर्विनिगमकाभावादित्यपि प्रत्युक्तमिति प्राहुः।

प्राभाकरास्तु स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ यागः स्वर्गकामस्य कृतिसाध्यतावान् इत्याकारकः प्रथमं न बोधः तत्कामकार्य्यत्वस्यान्वये प्रयोजकस्य तत्साधनतया ज्ञातत्वस्य तत्साधनत्वस्य वा पूर्वं यागेऽगृहीतत्वात् साक्षात् स्वर्गसाधनत्वस्य तत्रासत्त्वात् स्वर्गपर्य्यन्तस्थायिस्वव्यापारवत्त्वस्य तादृशव्यापारानुपस्थित्या ग्रहासम्भवात् स्वर्गकामः पचेतेत्यादावप्रामाण्यानुरोधेन उक्तरीत्या योग्यताधियः कारणत्वस्यावश्यकत्वात् नित्यस्य कर्मणः

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri
CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

फलाभावेन प्रत्यहं शुचिः सन्ध्यामुपासीतेत्यादिविधेरप्रामाण्य-भिया इष्टसाधनत्वस्य विध्यर्थत्वाभावात अतएव स्वर्गकाम-नियोज्यताको नियोज्यतासम्बन्धेन स्वर्गकामीयो वा यागः कार्य्यतावान् इत्यपि नादिमो बोधः स्वर्गकामस्य नियोज्यत्वं हि न तत्कृतिसाध्यत्वं स्वर्गकामकार्य्यताविशिष्टे यागे लिङर्थकार्य्यत्वस्यान्वये निराकाङ्क्षत्वापत्तेः नापि तदीय-कृतिसाध्यत्वधीविशिष्यत्वं स्वर्गकामः पचेतेत्यादेः प्रमाणतापत्तेः परन्तु स्वर्गकामनिष्ठस्य स्वर्गसाधनताधीजन्यकार्य्यताज्ञानस्य विशेष्यत्वं तदन्वयप्रयोजकञ्च स्वर्गसाधनत्वं साक्षादसाधनस्य यागादेः स्वर्गपर्य्यन्तस्थायिव्यापारानुपस्थित्या परम्परासम्बन्धेन साधनत्वाग्रहेण प्रथमं दुर्ग्रहमेवेति तस्मात् कार्य्य एव लिङः शक्तिरतस्तत्रैव धात्वर्थयागस्य स्वर्गकामनियोज्यकत्वस्य च युगपदन्वयात् यागस्य कार्य्यं स्वर्गकामनियोज्यताकं स्वर्ग-कामकृतिसाध्यं वेत्याकारक एव प्रथमं बोधः। स्वर्गकाम-नियोज्यताद्यन्वयप्रयोजकस्य साक्षात्स्वर्गसाधनत्वस्यैव शची-सम्पर्कादिके कार्य्ये पूर्वं गृहीतत्वात् उत्तरकालन्तु यागकार्य्यस्य स्वर्गकामकृतिसाध्यत्वं स्वर्गकामनियोज्यताकत्वं वा यागस्य तथात्वं विनानुपपन्नमित्यनुपपत्तिधीसहकृतादुक्तवाक्यात् यागः स्वर्गकामस्य कृतिसाध्य इत्याकारकः स्वर्गकामनियोज्यताको यागः कृतिसाध्य इत्याकारको वा प्रवृत्त्यौपयिक औपादानिको बोधः स्वर्गाव्यवहितप्राक्कालवृत्तिस्वव्यापारस्य पूर्वमुपस्थित्या स्वर्गकामनियोज्यत्वाद्यन्वयप्रयोजकस्य स्वर्गसाधनत्वस्य यागे सुग्रहत्वात् न च तृप्तिकामो भुञ्जीतेत्यादि लौकिकस्थले लघुनि कार्य्यत्वे शक्तस्य लिङादेः स्वर्गकामो यजेतेत्याद्यलौकिक-स्थले कार्य्यत्वविशिष्टे लक्षणैवास्तु तावतैव स्वर्गकामनियो-ज्यतान्वययोग्यतासम्पत्तेरिति वाच्यं तथा सति अपूर्वस्य दृता-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ध्येण विध्यनुभाव्यत्वानुपपत्तेः कार्य्यत्वावच्छिन्नशक्तत्वेन पद-ज्ञानस्य तदवच्छिन्नानुभावकत्वात्। नचैवं गङ्गायां घोषो द्दश्यतामित्यादौ लक्ष्यस्य तीरादेरन्वयधीविषयत्वं न स्यादिष्टत्वात्। शक्तपदान्तरस्यैव तत्रोपस्थिततीरादिसाकाङ्क्षशक्यार्थानुभावकत्वात् पाकं करोतीत्यादिप्रत्यये पाकादेरिव तत्रापि तीरादेस्तटस्थज्ञानविषयत्वेनैव विशेषणत्वात् अतएव न तावद्विशिष्टधीविषयस्यैव विशेषणत्वं क्वचित्तदभिनिवेशस्तु सामग्रीवशादित्याचार्य्यैरप्युक्तं लौकिकलिङः क्रियायां कार्य्यत्वानुभावकत्वे तु तादृशलिङ्त्वावच्छेदेन कार्य्यत्वे शक्त्यन्तरं वाच्यं नो चेत्तत्रापि उक्तैव गतिः अतएव लोके लिङ् लाचणिकीति गुरूणां सिद्धान्तः सङ्गच्छते इत्याहुः तच्चिन्त्यं इष्टसाधनत्वस्य विध्यर्थत्वादेव स्वर्गकामः पचेतेत्यादेरप्रामाण्यसम्पत्तावुक्तक्रमेण यागादौ स्वर्गकामकृतिसाध्यत्वस्य तत्कामनियोज्यताकत्वस्य वान्वये स्वर्गसाधनत्वादेः प्रयोजकत्वे मानाभावात् प्रत्यहं सन्ध्यामुपासीतेत्यादिनित्यविधेरपि सन्ध्यामुपासते येतु इत्यर्थवादेनोपस्थितब्रह्मलोकप्राप्त्यादिसाधनतावाचित्वात् विधिशेषीभूतार्थवादस्य गुरुणापि प्रामाण्योपगमात् न च नित्यकर्मणां काम्यत्वे नित्यत्वविरोधः न हि फलकामनां विना क्रियमाणत्वं नित्यत्वमप्रसिद्धेः प्रवृत्तिसामान्यं प्रत्येव काम्यसाधनताधियः कारणत्वात् किन्तु यदकरणात् प्रत्यवायस्तत्त्वं तच्च काम्यत्वेऽप्यविरुद्धं नियोज्यान्वयस्य प्रामाणिकत्वेऽपि साक्षात्परम्परासाधारणस्वर्गसाधनतामात्रस्य तन्नियोज्यताविधया प्रागेव यागादौ सुग्रहत्वाच्च स्वर्गादिनियतपूर्ववर्त्तित्वावच्छिन्नसम्बन्धवत्ताकान्यथासिद्धत्वनिरूपकधर्मवत्तारूपस्यातिरिक्तरूपस्य वा सामान्यतः स्वर्गसाधनत्वस्य व्यापारत्वाद्यघटितत्वेन तद्ग्रहे बाधकाभावादित्येषा दिक्।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

श्राद्धे भुञ्जीत भवान् इह भुञ्जीयास्त्वमित्यादौ श्राद्धे भोजनाय निमन्त्रितो भवानित्यनुभवात् निमन्त्रितत्वमेव तत्र लिङर्थः। तच्च स्वकर्त्तव्यत्वप्रकारकबोधजनकवाक्यप्रतिपाद्यत्वं तदेकदेश एव च कर्त्तव्यत्वबोधे धात्वर्थो विशेष्यत्वेनान्वेति तथा च श्राद्ध-भोजनधर्म्मिकस्वकर्त्तव्यत्वबोधजनकवाक्यप्रतिपाद्यो भवानित्या-कारस्तत्र बोधः तादृशबोधजनकस्य भवतात्र भोक्तव्यमित्यादि-वाक्यस्य निमन्त्रणरूपतया भवदादेस्तत्प्रतिपाद्यत्वात् स्वपदस्य निरुक्तप्रतिपाद्यत्वाभिमतभवदादिपरत्वात् तत्र च यस्य प्रत्या-ख्याने प्रत्यवायस्तन्निमन्त्रणमिति वृद्धस्मरणात् निरुक्तबोधजनक-वाक्यमप्रत्याख्येयत्वेन विशेषणीयं तच्च प्रत्यवायजनकप्रत्या-ख्यानकत्वं श्राद्धमुपक्रम्य अनिन्दितेनामन्त्रितो नापगच्छेदिति श्रुतेः एवञ्च पुत्रोत्सवे भवान् भुञ्जीतेत्यादौ न निमन्त्रितत्वं लिङर्थः तत्प्रत्याख्याने प्रत्यवायाश्रुतेः किन्त्वामन्त्रितत्वमेव तच्च स्वकर्त्तव्यत्वप्रकारकबोधजनकप्रत्याख्यानार्हवाक्यप्रतिपाद्यत्वं प्रत्याख्यानार्हत्वञ्च प्रत्यवायाजनकप्रत्याख्यानकत्वं यत्प्रत्याख्याने कामचारस्तदामन्त्रणमिति स्मृतेः वात्वं युद्धात्तारयेस्त्वं जलाद्विप्रं समुद्धरेरित्यादावप्युक्तरीत्यैवान्वयो द्रष्टव्यः। धेनुं दद्यास्त्वमस्मभ्यमित्यत्र प्रार्थना लिङर्थः तच्च स्वसम्प्रदानक-दानधर्म्मिकसम्बोध्यकर्त्तव्यत्वप्रकारकवक्त्रिच्छाविषयत्वं तेन चैत्रवक्तृकतादृशवाक्यस्थले धेनुकर्म्मकचैत्रसम्प्रदानकदानत्वाव-च्छिन्नधर्म्मिका या युष्मत्कर्त्तव्यत्वप्रकारिका चैत्रेच्छा तद्विशेष्यी-भूतस्य दानस्यानुकूलकृतिमां स्त्वमित्याकारकस्तत्र बोधः। भिक्षां देहि त्वमर्थिभ्य इत्यादौ क्वचिल्लोटोऽपि निरुक्तप्रार्थनार्थः तत्र च भिक्षा भिक्षणीयं क्वचिद्धित इति न्यायात्। कृदो यदि धूमवान् स्यादित्यादौ धातोर्निरूढलक्षणया भेदोऽर्थस्तदुत्तर-लिङश्चाश्रयत्वं यदि शब्दस्तु लक्षणाया निरूढत्वसम्पत्तये तेन

CC-0. Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

धूमवद्भेदाश्रयतावान् ह्रद इत्यर्थः धूमवानेत्यत्र निपातार्थ इव धात्वर्थेऽपि भेदे प्रतियोगित्वसम्बन्धेन नामार्थस्य धूमवदादेः क्वचित् व्युत्पत्तिवैचित्र्येणान्वये क्षत्यभावात् ह्रदो यदि धूमवानित्यादौ तु यद्यादिनिपातस्यैव भेदादिरर्थः इत्यञ्च ह्रदो यदि धूमवान् स्यात् वह्निमान् स्यात् इत्यत्रापि धूमवह्निनो ह्रदो धूमव्यापकवह्निमद्भेदवानित्याकारकस्तत्र बोधः स वह्निमान् यो धूमवानित्यादौ यो धूमवान् स वह्निमानित्यादौ च यद्योगप्रायस्यादिवशादिव प्रकृतेऽपि स्याद्योगप्रायस्यादिवशात् धूमादिव्यापकतया वह्न्यादेर्भानसम्भवात् अतएव ह्रदो यदि धूमवान् स्यात् घटवान् स्यादित्यादिको न प्रयोगः घटादेर्धूमाद्यव्यापकत्वात् ह्रदो यदि धूमवान् स्यात् यदि घटवान् स्यादित्याद्यर्थे तु तादृशप्रयोगो योग्य एव धूमस्योद्देश्यकुक्षावनिक्षेपात्। यद्योगप्रायस्यञ्च प्रत्येकमेव व्यापकताग्रहे तन्त्रं न तु यद्योगस्य प्रायस्यम्। स शूरः स च विक्रान्तो यस्त्वया देवि वीक्षित इत्यादौ न षट्पदोऽसौ न जुगुञ्ज यः कलम् इत्यादौ च विनापि यद्योगप्रायस्यं तन्मात्रादेव शौर्यादौ लक्ष्मीवीक्षितत्वादिव्यापकत्वग्रहात् गुणत्वं यदि घटे स्यात् द्रव्ये स्यादित्यादौ तु धातोरत्यन्ताभाव एवार्थः तदुत्तरलिङस्तु पूर्ववदाश्रयत्वं तथाच घटवृत्तित्वाभाववद्गुणत्वं घटवृत्तित्वव्यापकीभूतस्य द्रव्यवृत्तित्वस्याभाववदित्येवं तत्र बोधः। परे तु ह्रदो यदि धूमवान् स्यात् वह्निमान् स्यादित्यादौ तु प्रथमस्य स्याच्छब्दस्यापादकत्वं द्वितीयस्य चापत्तिरर्थः तेन धूमवत्तापादकताकवह्निमत्तापत्तिविशेष्यो ह्रद इत्याकारकस्तत्र बोधः। यदि शब्दस्तु तादृशार्थतात्पर्यग्राहकः। यद्ययं धूमवान् वह्निमानपि स्यादित्यादौ तु यदि शब्दस्येवापादकत्वमर्थः इत्याहुः। यो ब्राह्म-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

णायावगुरेत् तं शतेन यातयादित्यादौ च हेतुहेतुमतोर्लिङ् इत्यनुशासनात् यः शतयातनाहेतुब्राह्मणावगोरणवान् तदीयशतयातनं ब्राह्मणावगोरणजन्यम् इत्याकारको बोधः ब्राह्मणावगोरणं हन्तुमुद्यमः पौर्वापर्य्यमात्रं तत्र लिङर्थः न हेतुहेतुमद्भावः पश्चात्तस्य कल्पनात् अन्यथा दुरितापूर्वस्य वाच्यत्वापत्तेरिति तु प्राभाकराः। यन्नाम्ना पातयेत् पिण्डं तं नयेद् ब्रह्म शाश्वतमित्यादावप्युक्तरीत्याऽन्वयः।

ऋतौ स्वदारानुपेयादित्यादौ च स्मृतौ न स्वदारगमनादेरिष्टसाधनत्वे विधेस्तात्पर्य्यं दारगमनादि लौकिकप्रमाणावगतेष्टसाधनताकत्वेन विधेयत्वात् प्रमाणान्तराप्राप्तप्रापकस्यैव श्रौतविधित्वात् किन्त्वयोगव्यवच्छेदपर्य्यवसिते नियमे स च प्रत्यवायजनकीभूताभावप्रतियोगित्वरूपस्तदेकदेश एवाभावे ऋत्वादिकालस्यावच्छेदकत्वेनान्वयात् ऋतुकालावच्छेद्यत्वविशिष्टस्य प्रत्यवायजनकीभूताभावस्य प्रतियोगिस्वदारगमनमित्याकारकस्तत्र बोधः। यद्वा प्रत्यवायहेतुत्वमभावश्च द्वयं तत्र लिङर्थस्तेन प्रतियोगिविधया धात्वर्थस्यावच्छेद्यत्वेन च कालस्यान्वयिनि अभावे लिङा प्रत्यवायहेतुत्वस्य बोधनात् ऋतुकालावच्छेद्यः स्वदारगमनाभावः प्रत्यवायहेतुरित्याकार एव तत्र बोधः। न च येषां दाराणां गमनमलीकं तेषामृतावगमने प्रत्यवायो न स्यात् उक्तवाक्यादलाभादिति वाच्यं स्वदारपदस्य स्वदारभिन्नो यः स्वसमानकालीनस्तदन्यस्त्रीपरतया उक्तस्मृत्यैव तत्र स्वदारऋतुकालावच्छेद्यस्य स्वदारभिन्नस्वसमानकालीनेतरस्त्रीगमनाभावस्य प्रत्यवायहेतुत्वबोधनात् स्वासमानकालीनस्त्रीगमन एव तादृशगमनत्वस्य सुप्रसिद्धत्वात् एतेन श्राद्धदिने पितृशेषं भुञ्जीतेत्यादिकोऽपि नियमविधिः व्याख्यातः। पञ्च पञ्चनखान् भुञ्जीतेत्यादि लिङोऽपि नेष्टसाध-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नत्वे तात्पर्य्यं भोजनस्य रागप्राप्तत्वेनाविधेयत्वात् नापि प्रागुक्त-नियमे पञ्चनखानां पञ्चानामभोजनस्य प्रत्यवायहेतुत्वे माना-भावात् ऋतावुपेयात् स्वां भार्य्यामन्यथा भ्रूणहा भवेदित्यादि-निन्दार्थवादबलात् ऋतौ स्वदारगमनाद्यभावस्य दुरितहेतुत्व-व्यवस्थित्यैव तद्विधेर्नियमपरत्वकल्पनात् किन्त्वन्ययोगव्यवच्छेद-पर्य्यवसन्नायां परिसंख्यायां सा च यद्यपि न शशादिपञ्चविधान् पञ्चनखानेव भुञ्जीतेत्याकारा पञ्च नखभिन्नस्य ओदनादेर्भोजनस्य निषिद्धत्वे प्रमाणाभावात्तथापि पञ्चैव पञ्चनखान् भुञ्जीतेत्याकारा तेन शशादिपञ्चभिन्नानां पञ्चनखानां भोजनं प्रत्यवायहेतुरित्येव तत्र वाक्यार्थ इति तत्रत्यलिङा प्रत्यवायहेतुत्वमात्रं प्रत्याय्यते प्राथमिकपञ्चपदस्य लक्षणया शशादिपञ्चभिन्नार्थकत्वात्। ननूक्तलिङः परिसंख्यया पञ्चविधान्यपञ्चनखानां भोजनस्य प्रत्यवायहेतुत्वबोधने पञ्चपदस्य लक्षणापत्तिरतः शशादिपञ्च-पञ्चनखानां भोजनाभावस्यैव प्रत्यवायहेतुत्वं बोधयन्नियम-विधिरेवायमुचितः भोजनतदभावयोरेकस्यापि प्रमाणान्तरेण प्रत्यवायहेतुत्वस्याक्लृप्तत्वादिति चेन्न प्रोक्तविधेर्नियमपरत्वे पञ्चनखपदस्य व्यर्थत्वापत्तेः शशादिपञ्च भुञ्जीत इत्यत एव पञ्चभोजनाभावस्य प्रत्यवायहेतुत्वस्यावगतेः सम्भवात्। श्वाविधं शल्लकं गोधां खड्गकूर्मशशांस्तथा। भक्ष्यान् पञ्चनखेष्वाहु-रनुष्ट्रांश्चैकतो दतः इति मनुवचने पञ्चनखेष्विति निर्द्धारण-सप्तम्या शल्लकादिपञ्चभिन्नपञ्चनखानां भक्षणस्य प्रत्यवायहेतु-तायाः क्लृप्तत्वाच्च श्वाविधमित्यस्य शल्लकविशेषणत्वात् एवञ्च याजनाध्यापनप्रतिग्रहैर्द्विजो धनमर्जयेदित्यादावपि लिङः परि-संख्यैवार्थस्तेन याजनादिभिन्नैर्ब्राह्मणस्य धनार्जनं प्रत्यवाय-हेतुरिति वाक्यार्थः न कृष्याद्यैरनापन्नो ब्राह्मणो धनमर्जये-दित्यादिवचनैरुपायान्तरेण विप्राणां धनार्जनस्य प्रत्यवायहेतु-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

त्वस्य स्फुटत्वात् न तु याजनाद्यैः ब्राह्मणो धनमर्जयेदेव इति नियमविधिर्याजनादिना धनानर्जने ब्राह्मणस्य प्रत्यवायाश्रुतेः।

लङ् लक्षयति।

> या स्मयोगं विना धातोः शपन्तस्यार्थधर्मिके।
> अतीतत्वग्रहे हेतुस्तादृशी तिङ् लङुच्यते।

स्मशब्दस्य योगं विना शपन्तस्य धातोरर्थेऽतीतत्वस्यान्वयधीहेतुर्यादृशो तिङ् तादृशो तिङ् लङ् उच्यते शिवादिभ्यस्त्वणेव स्यादित्यतेव नङो हिरुक्तेरनित्यत्वं लङोच्यते इति वा पाठः तिवादिस्य स्मशब्दोपसन्धानं विना धातोरर्थे नातीतत्वं बोधयति पपाचेत्यादौ लिङादिर्बोधयन्नपि न शपन्तस्यापचदित्यादौ तु विनापि स्मशब्दयोगं लङस्तथात्वम् अदीव्यदित्यादौ शपन्तस्य धातोरर्थे स्वार्थमबोधयन्नपि दिवादिस्तत्सजातीय एव तण्डुलमपचत् इत्यादावमो निरुक्तसजातीयत्वेऽपि न तिङत्वमतस्तद्व्युदासः प्रकृत्यर्थेऽनुमतत्वाद्यतनत्वाद्यनाकाङ्क्षितत्वेन विशेषणाच्च पच्यतां पच्येतां पचतामित्यादावपाक्तां अपच्यातां आपाक्तमित्यादौ च लोटो लृङ् लुङस्तामातां प्रभृतौ न प्रसङ्गः। अत्रापचदित्यादौ लङोऽतीतः काल इव तन्निष्ठं ह्यस्तनत्वमप्यर्थः तच्च पूर्वदिनवृत्तित्वमिति कौमाराः ह्यस्तनत्वं लङो नार्थः किन्त्वद्यतनभिन्नत्वं अनद्यतने लङिति पाणिन्यनुशिष्टेरित्यपरे। तथा च वर्त्तमानध्वंसप्रतियोगिपूर्विदिनवृत्तिपाककृतिमान् तादृशप्रतियोग्यनद्यतनकालवृत्तिपाककृतिमान् इति वा तत्र बोधः। प्रायिकञ्चेदं तेन ह्यस्तनत्वादिशून्येऽपि काले क्वचिल्लङादेः प्रयोगः। ह्योऽपचदित्यादौ ह्यःपदाख्याताभ्यामेकमेव निरुक्तं ह्यस्तनत्वं बोध्यते सम्भेदन्यायात् अन्यथा पक्ता पचतीत्यत्रेव निराकाङ्क्षतापत्तेः।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

लुङं लक्षयति ।

हन्तेः कृतवधेरर्थे यातीतत्वस्य बोधिका ।
सिजन्तस्याथवा धातोस्तादृशी तिङ् लुङोच्यते ॥

कृतबधादेशस्य हन्तेरर्थे किंवा सिजन्तस्य धातोरर्थे यातीतत्वस्य बोधिका तादृशी तिङ् लुङ् लुङ्शब्देनोच्यते । जघान हन्तिस्म इत्यादौ लिङ् लङादिको हन्तेरर्थेऽतीतत्वस्य बोधकोऽपि न कृतबधादेशस्य न वा सिजन्तस्य अबधीत् अबधिष्टां अबधिषुरित्यादौ तु लुङ् मात्रं तथा बध्यात् बध्यास्तां बध्यासुरित्यादौ कृतबधादेशस्य तस्यार्थे स्वार्थानुभाविकापि आशोर्नातीतत्वस्य बोधिका । अत्राप्यनुमतत्वह्यस्तनत्वाद्यनाकाङ्क्षितत्वेन विशेषणात् पच्यतां अपचत् अपचतामित्यादौ लोङाद्यतिप्रसङ्गः अत्रापाचीदित्यादौ अतीतः काल इव तन्निष्ठमद्यतनत्वमपि लुङामर्थस्तेन वर्त्तमानध्वंसप्रतियोग्यद्यतनपाककृतिमान् इत्येवं तत्र बोधः । रीतिरुक्तैव ।

लिटं लक्षयति ।

द्विरुक्तभिन्नधात्वर्थे स्वार्थस्यान्वयबोधने ।
या न योग्या तादृशी तिङ् लिट्पदेनाभिधीयते ॥

अशिश्रियत् अदुद्रुवदित्यादौ द्विरुक्तस्यैव अपाचीदित्यादौ तदन्यस्यापि धातोरर्थे स्वार्थान्वयं लुङादयो बोधयन्ति लिटस्तु जघान जघ्नतुरित्यादौ द्विरुक्तस्यैव धातोरर्थे पिपक्षति पापच्यते इत्यादौ सनादयस्तादृशा अपि न तिङः तत्रापि प्रकृत्यर्थे वर्त्तमानत्वाद्यनाकाङ्क्षत्वेन विशेषणात् पचे पचावहे पचाव इत्यादौ न लङाद्यतिप्रसङ्गः ।

काशाञ्चक्रे लोलूयामास ईचाम्बभूव इत्यादावाम इव कृञादेरप्यनुप्रयुक्तस्य पदसाधुतामात्रत्वादसम्भवापत्तेरन्यथा निर्वक्ति ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

द्विरुक्तस्य यजेरर्थे चकासेरामुयुतस्य वा ।
या स्वार्थस्यान्वये हेतुः सा वा लिट् कथ्यते बुधैः ॥

जुहोतीत्यादौ द्विरुक्तस्य धातोरर्थे स्वार्थबाधकोऽपि लड़ादिर्न यजेरर्थे। चकास्तीत्यादौ चकासधातोरर्थे तादृगपि नामन्तस्य मनस्चाल सुरभिभाग आजगाम इत्यादावतीतः काल इव धात्वर्थनिष्ठं परोक्षत्वमपि लिटोऽर्थः तच्चातीन्द्रियत्वं तेनातीतकालवृत्त्यतीन्द्रियचलनवन्मन इत्याकारकस्तत्र बोधः। चैत्रश्चारु पपाच इत्यादौ तु लिङुपस्थाप्यस्यापि परोक्षत्वस्य न पाकादावन्वयाऽयोग्यत्वात्। एतेन व्यातेने किरणावलीमुदयन इत्यादि व्याख्यातम् शेषं पूर्ववत्।

लुटं आशीर्लिङ्ञ्च क्रमेण लक्षयति।

धात्वर्थे श्वस्तनत्वस्य बोधिका लिङ् लुङुच्यते ।
आशीर्लिङाशंसनस्य भावित्वस्य च बोधिका ॥

श्वः पक्ष्यतीत्यादौ धात्वर्थे श्वस्तनत्वस्य बोधकमपि श्वःपदं न तिङ् लृडादयस्तु धात्वर्थे भावित्वमेव बोधयन्ति न श्वस्तनत्वमपि जीवतु भवानित्यादौ तु तुवादिकं आशंसनीयत्वस्य बोधकमपि न भावित्वस्य भावित्वस्य बोधकोऽपि लृड़ादि र्नाशंसनीयत्वस्य भूयात् भूयास्तामित्यादौ पुनरष्टादशैवाशीर्लिङः प्रकृत्यर्थस्याशंसां भावित्वञ्चानुभावयन्ति। अथ पाकगोचरैककृतिदशायामपि तद्गोचरा परकृतेरतीतत्वाद्भविष्यत्वाच्च तदानीमयं पपाच पक्ष्यतीत्यादिप्रयोगप्रसङ्गः पाककृतित्वावच्छेदेनातीतत्वादेरन्वयोपगमेन तद्वारणे तु पपाच पक्ष्यतीत्यादेरयोग्यत्वापत्तिः एतदवच्छेदेनातीतत्वभविष्यत्वयोर्बाधादिति चेत् न पाककृतित्वावच्छिन्नधर्मिकायां तत्तत्पाकगोचरकृतित्वावच्छेद्यस्वरूपसम्बन्धे नैवातीतत्वाद्यन्वयबुद्धौ पाकार्थकधातूत्तर लिटत्वादिना हेतुतयैव उक्तदोषव्युदासात् चुल्लीस्थाल्यारोपणा-

Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

टिकं हि न प्रत्येकं पाकपदार्थः किन्तु स्थाल्यारोपणाग्निनिवेशनतुषप्रक्षेपाद्यनुप्रस्फोटनपर्य्यन्तस्तत्तत्क्रियाकलाप एव। यदाह दुर्गः क्रियते इति क्रिया सा च पूर्वापरीभूतावयवैवेति तथाच तावत्क्रियाकलापस्य प्रत्येकगोचरकृतेरतीतत्वभविष्यत्वयोर्बाधात् अवान्तरतुषप्रक्षेपादिदशायां पपाच पक्ष्यतीत्यादिको न प्रयोगः। नचैवं सूपपाकं निष्पाद्य तण्डुलं पचत्यपि पुंसि अयं पपाच इति स्यात् निष्पन्नपाकगोचरयावत्कृतेरतीतत्वात् इति वाच्यमिष्टत्वात् तण्डुलं पपाचेत्यादि प्रयोगस्यैव तत्रायोग्यत्वात् अन्यथा सूपमपाक्षीदित्यादिप्रयोगस्तत्र कथं स्यात्। अतएव सम्प्रति सूपं पचत्यपि पुरुषे सूपकर्मकनिष्पन्नपाकगोचरकृतित्वावच्छेदेनातीतत्वमुपादाय सूपमपाक्षीदित्यादिकः प्रयोगो भवत्येव परन्त्वद्य सूपमपाक्षीदित्यादिरेव न तत्र प्रयोगः सूपकर्मकाद्यतनपाकगोचरकृतित्वावच्छेदेन अतीतत्वस्य बाधादिति युक्तमुत्पश्यामः।

लृटं लृङञ्च लक्षयति।

क्रियातिपाते कालस्य भाविनः प्राक्तनस्य च।
वैशिष्ट्यबोधिका या तिङ् लृट् च लृङ् च क्रमादिमौ॥

या तिङ् क्रियाया धात्वर्थस्यातिपाते विगमे भाविकालावच्छेद्यत्वस्य बोधिका तादृशो लृट् यात्वतीतकालावच्छेद्यत्वस्य तादृशो लृङ् तण्डुलश्चेत प्राप्स्यत्योदनमपि पक्ष्यति चैत्र इत्यादौ स्यतिप्रभृतयस्त्वादेर्भाविकालावच्छेदेन तण्डुलप्राप्त्याद्यभाववत्त्वमनुभावयन्ति तथैवस्येदप्राप्स्यत् ओदनमप्यपक्ष्यत् इत्यादावतीतकालावच्छेद्यमिन्धनप्राप्त्यभाववत्त्वं तथाच भाव्यतीतकालाविव क्रियाप्रतियोगिकोऽभावोऽपि तयोरर्थः वस्तुतो भाव्यादिकालावच्छेदेन तण्डुलप्राप्त्यभावप्रयुक्त ओदनपाकाद्यभाव

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

एव उक्तस्थले लृङादिना चैत्रादावनुभाव्यः क्रियाविरहप्रयुक्तस्य क्रियान्तरविरहस्यैव क्रियातिपातत्वात् अतएव चैत्रश्चेदपतिष्यत् ग्राममप्यगमिष्यदित्यादिको न प्रयोगः तीर्थञ्चेदगमिष्यत् सार्थमप्यलप्स्यत् इत्यादिकस्तु चिन्त्यः सार्थलाभाद्यभावस्य तीर्थगत्याद्यभावाप्रयुक्तत्वात् इति तण्डुलञ्चेत् पचेदोदनमपि भुञ्जीतेत्यादौ तु क्रियातिपतनस्य वर्त्तमानत्वमेव लिङा प्रत्याय्यते न तु भावित्वमतीतत्वं वेति तद्व्युदासः।

क्रमप्राप्तं धात्वंशप्रत्ययं लक्षयति।

सुबर्थानन्वितस्वार्थतिङन्यप्रत्ययस्तु यः।
स धात्वंशोऽथवा धातोरन्तांशप्रत्ययस्तथा॥

सुबर्थानन्वितयादृशस्वार्थको यस्तिङन्यः प्रत्ययः स तादृशार्थे धात्वंशप्रत्ययः पुत्रीयतीत्यादौ क्यजाद्यर्थस्य इच्छादेर्न सुवर्थेऽन्वयः किन्तु तिङर्थे पचतीत्यादौ सुबर्थानन्वितकृत्यर्थकाऽपि तिवादिर्न तिङन्यः पिपक्षया कुरुतेत्यादौ तु भावकृत्प्रत्ययस्य इच्छास्वरूपस्यैव सुवर्थकरणत्वादावन्वयः न तु सनन्तार्थपाकेच्छामात्रस्य अस्तु वा सान्वयसंज्ञानुरोधेन धात्वन्तावयवरूप एव प्रत्ययो धात्वंशप्रत्ययः पिपक्षादिधात्वन्तभागत्वात् सनादिप्रत्ययस्य।

विभजते।

नामप्रकृतिकश्चायं धातुप्रकृतिकस्तथा।
तत्रादिमः क्यच्क्यङादिरपरः सन्यङादिकः॥

अयं धात्वंशप्रत्ययो नामप्रकृतिको धातुप्रकृतिकश्चेति द्विविधः। तत्रादिमो नामप्रकृतिकः क्यच्क्यङादिः अपरो धातुप्रकृतिकः सन्यङादि चैतः पुत्रीयति इत्यत्र क्यजर्थेच्छायां तत्प्रकृत्यर्थतावच्छेदकीभूतपुत्रत्वाद्यवच्छिन्नविषयतया प्रकृत्यर्थस्य पुत्रादेस्तस्याश्च तिङर्थे आश्रयत्वे निरूपकत्वेनान्वये

Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

साकाङ्क्षत्वात् पुत्रत्वेन पुत्रगोचरेच्छाया आश्रयत्ववांश्चैत्र इत्येवमन्वयधीः अतएव मनुष्यत्वादिप्रकारेण पुत्रेच्छादशायां पुत्रीयतीत्यादिको न प्रयोगः किन्तु मानुषीयतीत्यादिरेव। अतएवात्मनः पुत्रीयतीत्यादेरात्मपुत्रत्वप्रकारकेच्छाबोधन एवासामर्थ्यम्। आत्मपुत्रत्वादेस्तत्र प्रकृत्यर्थतानवच्छेदकत्वात् आत्मसम्बन्धी यः पुत्रः पुत्रत्वेन तद्गोचरेच्छाया बोधने तु तस्य सामर्थ्यमेव चैत्रस्य गुरुकुलमित्यादाविव वृत्तिशब्दैकदेशेऽपि पुत्रादावात्मप्रभृतेः प्रतियोगिविषयान्वयस्य व्युत्पन्नत्वात्। आत्मपुत्रीयतीत्यादौ पुनरात्मपुत्रत्वादेरपि प्रकृत्यर्थतावच्छेदकत्वात् तदवच्छिन्नपुत्रविषयताकेच्छाबोधने न किमपि बाधकं पश्यामः। एतेन पुत्रकाम्यतीदं काम्यतीत्यादौ काम्यस्याप्यर्थो व्याख्यातः। पुत्रीयति माणवकमित्यादौ तु आचारसदृशाचारः क्यजर्थस्तद्विशेषणीभूते आचारे प्रकृत्यर्थस्य विशेष्यीभूते च माणवकादेः कर्मत्वेनान्वयः तेन पुत्रकर्मकाचरणसदृशं यन्माणवककर्मकाचरणं तदनुकूलकृतिमानित्याकारकस्तत्र बोधः। पुत्रकर्मकाचरणञ्चेहान्नपानादिना संवर्द्धनतोषणादि। सर्पीयति शत्रुमित्यादौ सर्पकर्मकाचरणतुल्यं यच्छत्रुकर्मकाचरणं तदनुकूलकृतिमानित्यर्थः सर्पकर्मकाचरणञ्चात्र सर्पकर्मकताड़नमारणादि ग्राह्यम्। प्रासादे कुटीयतीत्यस्य कुट्यधिकरणकाचारसदृशो यः प्रासादाधिकरणकाचारस्तदनुकूलकृतिमानित्यर्थः कुट्यधिकरणकाचारश्चेह कुट्यधिकरणकशयनादिरूपो द्रष्टव्यः। कर्माधिकरणयोरेव सदृशे क्यचो विधानात् वह्निकण इवाचरति धूलिर्दण्डेनेवाचरति चक्रेणेत्याद्यर्थे धूलिर्वह्निकणीयति चक्रेण दण्डीयतीत्यादिकः कर्तृकरणादेः सदृशाचारे अपप्रयोगः। मान्ताव्ययाभ्यां न स्यादित्यनुशिष्टेरिदमिच्छति स्वरिच्छति इत्याद्यर्थे इदमिवाचरती-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

त्याद्यर्थे च न क्यच्। गव्यति नाव्यतीत्यादावपि गामिच्छति गामिवाचरति इत्यादिरर्थः। ओदौद्भ्यां क्यचः स्वरवद्भावादवाद्यादेशः नमस्तपोवरिवसां कर्त्र्येऽपि क्यचो विधानात् नमस्यति देवानित्यस्य देवनतिं तपस्यति शत्रुमित्यस्य शत्रुसन्तापं वरिवस्यति गुरूनित्यस्य च गुरूणां परिचर्य्यां करोतीत्यर्थः। श्येनायते काक इत्यादौ क्यङोऽपि आचारसदृशाचारोऽर्थः तत्र च प्रकृत्यर्थस्य श्येनादेः कर्त्र्यैनैव साकाङ्क्षत्वात् श्येनकर्त्तृकाचारसदृशाचारवान् काक इत्येव तत्र बोधः। श्येनकर्त्तृकाचारश्च मांसहरणादिर्ग्राह्यः। श्येनी इवाचरतीत्यर्थे श्येनायते काकीत्यत्र भाषितपुंस्कत्वात् क्यङि पुंवद्भावः गार्ग्यमिच्छतीत्याद्यर्थे गार्गीयतीत्यत्र क्यचीव गार्ग्य इवाचरतीत्याद्यर्थे गार्गीयते इत्यत्र क्यङ्यप्यपत्यप्रत्ययस्य लोपः। तथा वाजीयतीत्यादौ नस्य। ओजायते अप्सरायते पयायते पयस्यते गर्द्दभति अश्वतीत्यादावप्युक्तरीत्यैवान्वयः ओजसप्सरसोर्नित्यं पयसः सो विभाषया। क्यङोऽपि लोपो द्रष्टव्यो गर्द्दभत्यश्वतीत्यत इति वचनादेषु सादेर्लोपः अतोजःपदस्योजस्विपरत्वमिति निबन्धारः। गव्यते नाव्यते इत्यादेरपि गौरिवाचरतीत्यादिरर्थः पूर्ववदवादेशः पूर्वमनुन्मना उन्मनोवदाचरति इत्यर्थेऽप्युन्मनायते दुर्मनायते अविहत् विहदिवाचरतीत्यर्थे विहायतीत्यादौ तस्य लुक्। गौर्गर्भघातिनी विहत्। अलोहितो लोहितो भवतीत्यर्थे लोहितायति लोहितायते स्वरितत्वादुभयपदं सुखमनुभवति इत्यर्थे सुखायते एवं दुःखायते अलोकायते इत्यादि। शब्दं करोतीत्यर्थे शब्दायते एवं वैरायते कलहायते। गिलितस्य पुनश्चर्वणं रोमन्थः तं करोतीत्यर्थे रोमन्थायते गौः। मुण्डादेस्तत् करोत्यर्थे गृह्णात्यर्थ कृतादितः। वक्तीत्यर्थे च सत्यादेरङ्गेभ्यस्तन्निरस्यतीति भागुरिस्मृतेः नर

Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मुण्डयतीत्यत्र नरनिष्ठमुण्डनं जलं मिश्रयतीत्यत्र जलनिष्ठमिश्रणं वासः शिथिलयतीत्यत्र वासोनिष्ठशैथिल्यम् अन्नं मधुरयति इत्यत्रान्ननिष्ठमाधुर्य्यं चैत्रं मित्रयति इत्यत्र चैत्रनिष्ठमित्रत्वं करोतीत्यादिको नामप्रकृतिकस्य णेरर्थः। तत्र मुण्डादिपदस्य धर्मपरत्वात् मुण्ड्यादिण्यन्तधात्वर्थतावच्छेदकीभूतफलवत्त्वाच्च नरादेः कर्मत्वमिति सम्प्रदायविदः। वासः पृथु मृदु भृशं वा करोतीत्यर्थे वासः प्रथयति म्रदयति भ्रशयति इत्यादावृतो रेफादेशः। तथा चैत्रं परिव्रढयति इत्यत्रापि। कण्ड्वादिभ्यस्तत् करोतीत्यर्थे यगेव न तु णिः तेन गात्रं कण्डूयति कण्डूयते वा इत्यत्र गात्रस्य कण्डुं करोतीत्यर्थः ञित्त्वादुभयपदम् एवं स्वर्गलोके महीं वसतिस्थानं करोतीत्यर्थे स्वर्गलोके महीयते ङानुबन्धेषु पाठादात्मनेपदं शब्दादिभ्यः करोतीत्यर्थे क्यङेवेत्युक्तम्। कृतयति वर्णयतीत्यादौ गृह्णातीत्यादिरर्थः सत्यापयति अर्थापयति वेदापयति इत्यत्र च सत्यं वक्तीत्यादिरर्थः सत्यादित्रिकादावागमश्च प्रियं स्थिरं वा वक्तीत्यर्थे प्रापयति स्थापयति इत्यादौ प्रियस्थिरादेः प्रस्थाद्यादेशोऽपि अश्वतरं वदतीत्यर्थे अश्वयति इत्यत्र तरप्रत्ययलोपश्च गोमन्तमाचष्टे इत्यर्थे गवयति गुणवन्तमाचष्टे इत्यर्थे गुणयति स्रग्विणमाचष्टे इत्यर्थे स्रजयति इत्यादौ तु मन्तुवन्तुविनां लुगपि तथा कर्त्तारमाचष्टे इत्यर्थे कारयतीत्यत्र तृचः अन्तिकमाचष्टे इत्यर्थे नेदयति वाढमाचष्टे इत्यर्थे साधयति इत्यत्र चान्तिकवाढयोर्नेदसाधौ च युवानमल्पं वा वदतीत्यर्थे कनयति युवाल्पयोः कन्वेत्यनुशिष्टेः पक्षे यवयति अल्पयति इत्यपि। स्थूलमाचष्टे दूरमाचष्टे इत्याद्यर्थे स्थूल दूरयुवह्रस्वक्षिप्रक्षुद्राणामन्तस्थादिलोपो गुणश्चेत्यनुशिष्टेः क्रमेण स्थवयति दवयति यवयति क्षेपयति क्षोदयति इत्येव प्रयोगः। बहूनाचष्टे इत्यर्थे

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भूययति बह्वो भूयादेशः। हस्ताद्यङ्गेभ्यस्तन्निरस्यतीत्यर्थेऽपि णिः तेन हस्तं निरस्यतीत्याद्यर्थे हस्तयते पादयते इत्यादि पूर्ववदात्मनेपदम्। तूस्ताद्विघाते संछादे वस्त्रात्पुच्छादितस्तथा। उत्चेपादौ कर्मणो णिस्तत्तदव्ययपूर्वत इति भागुरिस्मृतेः तूस्तं विनिहन्तीत्यर्थे वितूस्तयति तूस्तं केशजटा वस्त्रं संच्छादयतीत्यर्थे संवस्त्रयति पुच्छ मुत्चिपतीत्यर्थे उत्पुच्छयति गौः एवं परिपुच्छयति भाण्डानि सञ्चिनोतीत्यर्थे संभाण्डयते भिचुः चीवरं सम्मार्जयीत्यर्थे सञ्चीवरयते। कर्मण इत्युक्तेस्तूस्तेन विनिहन्तीत्याद्यर्थे न णिः तूस्तयति प्रतूस्तयति इत्यादितः कथितार्थानामप्रतीतिस्तत्तदव्ययपूर्वकत्व-नियमः। वीणात उपगाने स्याद्धस्तितोऽतिक्रमे तथा। सेनातश्चाभियाने णिः श्लोकादेरप्युपस्तुताविति भागुरिस्मृते-रत्रापि तत्तदव्ययपूर्वत इत्यनुषज्यते। तथा च वीणया उपगायतीत्यर्थे उपवीणयति यशः हस्तिनातिक्रामतीत्यर्थे अतिहस्तयति गृहं सेनयाभिमुखं यातीत्यर्थे अभिसेनयति समरं श्लोकैरुपस्तौतीत्यर्थे उपश्लोकयति शिवमित्यादिकः प्रयोगः। कर्मप्रत्यये तूपवीण्यते यश इत्यादि वीणादेः करण-तास्थल एवायं विधिरतो वीणायामुपगायतीत्याद्यर्थे न णिः साधुः। अशनधनाभ्यासाय उदकान्नः कलोपश्च तदिच्छती-त्यर्थे तेन अशनायति धनायति उदन्यतीत्यादावशनमिच्छती-त्यादिरर्थः। अशनायादिकं धात्वन्तरमित्यपि वदन्ति। चैत्रं भावयति आत्मानं गमयति इत्यादौ धातुप्रकृतिकस्य णेरप्यनु-कूलव्यापारो व्यापारमात्रं वार्थः तत्र धात्वर्थस्यानुकूलतायाः संसर्गविधयापि भानसम्भवात् तेन तत्र चैत्रोत्पत्त्यनुकूलव्यापार-वान् आत्मगत्यनुकूलव्यापारवानित्यादिरर्थः। क्वचिज्ज्ञानानु-कूलव्यापारोऽपि ण्यर्थः यथा कथकः कंसं घातयति इत्यादौ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अभिनयादिरूपः । चुरादिभ्यस्तु स्वार्थिकस्य णेः स्वरूपमर्थः तेन चोरयति चिन्तयति इत्यादौ स्तेयादिस्वरूपस्यानुकूलकृतिमानित्यादिरर्थः । गुपूधूपविच्छिपणिपनिरायः कमिस्तु णिङ्। ऋतेर्नीयङ् चतुर्लेषु नित्यं स्वार्थे परत्र वेति भागुरिः । स्वार्थे स्वरूपार्थे तेन गोपायतीत्यस्य रक्षणस्वरूपं धूपायति इत्यस्य सन्तापस्वरूपं विच्छायतीत्यस्य गतिस्वरूपं पणायते इत्यस्य व्यवहारस्वरूपं स्तुतिस्वरूपं वा करोतीत्यर्थः। आकर्णयामास न वेदनादान्नचोपलेभे वणिजां पणाया इति व्यवहारार्थे भट्टिः । पणायते इत्यस्य तु स्तुतिस्वरूपं करोतीत्येवार्थः स्वरूपार्थकत्वात् अल्पापि विप्रगोपाया स्वर्गानन्त्यप्रदा भवेदित्यादिकः प्रयोगः अल्पादेः क्रियाविशेषणत्वे क्लीवत्वापत्तेः इत्युक्तप्रायं स्वर्गं कामयते इत्यस्य स्वर्गगोचरेच्छास्वरूपवानित्यर्थः ङानुबन्धत्वादात्मनेपदम् ऋतीयते इत्यस्य घृणास्वरूपं करोतीत्यर्थः । परत्र वेत्युक्तेश्चतुर्लकारादन्यत्र गोप्ता गोपायिता कमिता कामयिता अर्त्तिता ऋतीयिता इत्यादिको द्विविधः प्रयोगः गुपो बधेश्च निन्दायां क्षमायाञ्च तथा तिजः । प्रतीकाराद्यर्थकाच्च कितः स्वार्थे सनो विधिरिति भागुरिः । तेन जुगुप्सते बीभत्सते इत्यत्र निन्दास्वरूपस्य कर्त्ता इत्यर्थः अतएव जुगुप्सा स्वल्पापि क्षपयति महत्त्वं परिषदीत्यादिकः प्रयोगः तपस्तितिक्षते इत्यस्य तपःकर्मकसहनस्वरूपस्य कर्त्तेत्यर्थः चिकित्सत्यातुरमित्यस्यातुरकर्मकप्रतीकारस्वरूपं करोतीत्यर्थः रिपुं विचिकित्सतीत्यस्य रिपुकर्मकनिग्रहस्वरूपं करोतीत्यर्थः विचिकित्सति मन्मनः इत्यादौ च मन्मनः सन्देहस्वरूपवदित्यर्थः । एषामर्थान्तरे तिङो नाभिधानमिति भागवृत्तिः तेन संगोपननिशाननिवासाद्यर्थेषु गोपनं तेजनं केतनमित्यादिकमेव प्रत्युदाहरणं मानदानशान्भ्योऽपि स्वार्थे सन् तेन मान् पूजायां

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

विचारे वा इत्यस्य मीमांसते दान खण्डने इत्यस्य दीदांसते शान तेजने इत्यस्य शीशांसते इत्यत्राप्युक्तदिशैवान्वयः । पाकं चिकीर्षति ओदनं बुभुक्षते इत्यादाविच्छैव सनोऽर्थः तस्याञ्च द्वितीयान्तेन लभ्यस्य पाकादिविशेष्यताकत्वस्य स्वरूपसम्बन्धेन धात्वर्थस्य तु कृत्यादेः स्वसाध्यत्वादिप्रकारकनिष्ठस्वसमानकर्तृकत्वसम्बन्धेनान्वयात् पाकधर्मिका निरुक्तसम्बन्धेन कृतिमतो या इच्छा तद्वानित्यादिरर्थः समानकर्तृत्वस्य निवेशात् अन्यदीयकृतिपाकादाविच्छावत्ययं चिकीर्षति पिपक्षति इत्यादिको न प्रयोगः इति चिन्तामणिकृतः । सोन्दडस्तु पाकं चिकीर्षतीत्यादौ द्वितीयार्थस्य विषयत्वस्य मूलधात्वर्थ एवान्वयः तदर्थस्य तु समानकर्तृकत्वविषयत्वाभ्यां सनर्थेच्छायां तथाच पाकविषयताककृतिसमानकर्तृकतद्गोचरेच्छावान् इत्यादिरेवार्थः कारकविभक्तेः क्रियायामेव स्वार्थबोधकत्वादतएव गृहं तिष्ठासतीत्यादिको न प्रयोगः स्थितेर्गृहकर्मकत्वबाधात् अन्यथा गृहधर्मिकां स्थितिप्रकारकेच्छां बोधयन्नयमेव प्रमाणं स्यात् न तु गृहे तिष्ठासतीत्यादिरिति प्राहुः । चिकीर्षादेः प्रवृत्त्यादिरूपेष्टसाधनत्वेन तद्गोचरेच्छासत्त्वेऽपीच्छार्थकसनन्तात् न सन्प्रत्ययः सनन्तान्न सनिष्यते इत्यनुशिष्टेरतश्चिकीर्षिषतीत्यादिको न प्रयोगः पापच्यते इत्यादौ यङः पौनःपुन्यमर्थः तच्च प्रकृतधात्वर्थजातीय क्रियोत्तरताद्दशक्रियानन्तर्य्यरूपं प्रकृत्यर्थे विशेषणत्वेनान्वेति तेन पाकोत्तरपाकानन्तर्य्यवत् पाककर्त्ता इत्येवं तत्र वाक्यार्थः द्विः पक्तरि पुनः पक्तृत्वेऽपि न निरुक्तं पुनः पुनः पक्तृत्वम् अतो न तत्र पापच्यते इति प्रयोगः पाकोत्तरत्वादिकञ्च तत्समानकर्तृत्वगर्भं बोध्यम् अतः पुमन्तरीय पाकाद्युत्तरत्वमादाय नातिप्रसङ्गः । तण्डुलं पापच्यते इत्यादौ यङन्तधातूपस्थाप्ये सर्वत्रैव पाकादौ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तण्डुलकर्मत्वस्यान्वयो व्युत्पत्तिवैचित्र्यात् नातः क्रमेण मुद्गमाषौ पक्का तण्डुलस्य पक्तरि तथाविधप्रयोगः तुषेण पापच्यते इत्यादौ कारकान्तरमप्येतेन व्याख्यातं जंगम्यते चंक्रम्यते इत्यादौ धात्वर्थगतं पौनःपुन्यमिव कौटिल्यमपि यङोऽर्थः गत्यर्थात् कौटिल्य एव तद्विधानात् तेन पुनः पुनः कुटिलगतिमान् इत्येवं तत्र बोधः शेषं पूर्ववत् । लोलुप्यते चंचूर्यते जंजप्यते दंदश्यते जेगिल्यते इत्यादौ निन्दितत्वमपि तेन पुनः पुनर्गर्हितं लुम्पति चरतीत्यादिकस्तत्रार्थः । अत्रोत्सर्गत एव एकाचो हलादेरेव धातोर्यङ्विधानात् पुनः पुनः कथयति जागर्त्ति दरिद्रातीत्याद्यर्थे कथ्यादेर्न यङ् नापि पुनः पुनरेति एजते इत्यादाविन प्रभृतिः ऋप्रभृतिभ्यश्चेति विशेषविधिस्तु पुनः पुनरियर्त्ति अश्नाति अटतीत्याद्यर्थे अरार्यते अशाश्यत आटाट्यते इत्यादिकः प्रयोगः शुभिरुचिभ्यां तु न स्यात् पुनः पुनः शोभते रोचते इत्यर्थे शोशुभ्यते इत्यादेर्निराकाङ्क्षत्वादिति वदन्ति ।

तद्धितं लक्षयति ।

विभक्त्यादिविकाादन्यः प्रत्ययस्तद्धितं मतम् ।
नामप्रकृतिको नैवमतिव्याप्त्यादिदोषतः ॥

विभक्तिधात्वंशकृद्भ्योऽन्यः प्रत्ययस्तद्धितं वृत्तक इत्यादौ ह्रस्वाद्यर्थकः कादिरपि तद्धितमेव तदन्यत्वेनापि प्रत्ययं विशेषयन्त्यन्ये नामप्रकृतिकप्रत्ययत्वन्तु न तद्धितस्य लक्षणं विभक्तौ क्यजादौ चातिव्याप्तेः पचतितरामित्यादौ तरामाद्यव्याप्तेश्च ।

विभजते ।

तस्यापत्यं तद्विशेषस्तद्दृष्टेण युतेन्दुमान् ।
कालस्तया तेन रक्तं तस्य व्यूहोऽय वेत्ति तत् ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अधीते वा देवतास्य सैवमादीन् यथायथम्
बोधयद्विधानर्थांस्तद्धितं स्यादनेकधा ॥

तस्यापत्यस्य विशेषो गुर्वायत्तत्वप्रथमत्वादिः।

अपत्यार्थं व्याकुरुते।

अण् नाम्नोऽपत्यसामान्ये षष्ठ्यन्ताद्बाधकं विना।
अदन्तादिण् निषदादेरन्त्याचोऽक चेष्यतेचितम् ॥

षष्ठ्यन्तान्नाम्नः साक्षात्परम्परासाधारणापत्यसामान्ये बोध्ये अण् इत्युत्सर्गः स च मरीचेरपत्यं मारीचः काश्यपिरित्यादौ अपत्यविशेषभाने तु तद्धितभेदो वक्ष्यते मरीचिना अपत्यमित्यर्थे तु न षष्ठ्यन्तं नाम। अणो बाधकमाह अदन्तादिति अदन्तान्नाम्नो बाधकं विना इणेव दक्षस्यापत्यं दाक्षिः अस्यापत्यमिः इत्यादौ तत्रापि निषादादेरिणा अपत्यबोधने तदन्तिमाचोऽगादेशोऽपेक्षितः यथा नैषादकिः वैयासकिः चाण्डालकिरित्यादौ।

इणोऽपवादमाह।

शिवादिभ्यस्त्वणेव स्यात् ख्योगर्गादिगणात्तथा।
कुञ्जादेरायनण् स्वस्य तस्मान्नैव स्त्रियामिति ॥

शिववरुणककुत्स्थपुत्रप्रभृतिभ्योऽणेव नत्वदन्तादिण् मुनिषु वशिष्ठादिवृष्णिषु वसुदेवादिः कुरुषु नकुलादिश्च शिवादौ पाठ्यः तेन वाशिष्ठो वासुदेवः माहदेवः नाकुल इत्यादिरेव तत्र प्रयोगः शतानीकस्तु नाकुलिरित्यादौ क्वचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गविधिः प्रथमापत्यं वा तत्रार्थः। गर्गस्यापत्यमित्यर्थे गर्गादिगणात् ख्यः यथा गार्ग्यः काव्यः वात्स्यः पाराशर्य्यः कार्त्तवीर्य्यः जामदग्न्यः इत्यादौ अत्र गणादित्युक्ते र्गर्गो नाम कश्चित् तस्यापत्यमित्यर्थे गार्गिरित्येव एवमग्रेऽपि।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कुञ्जादेर्गणादपत्यसामान्ये आयनण् तदुत्तरं ण्यश्चास्त्रियां यथा कौञ्जायन्यः ब्राघ्नायन्यः इत्यादौ स्त्रियान्तु कौञ्जायनीत्येव न तु ततोण्यः सुमङ्गलादित्वात् ङीप्। अत्रास्त्रियामित्यबहुत्वस्याप्युपलक्षकं तेन कौञ्जायनाः पुमांस इत्यत्रापि न ण्यः। गार्गिः कौञ्जिरित्यादौ नापत्यत्वेन बोधः किन्तु प्रथमापत्यत्वेनेति वक्ष्यते ।

अदन्ताच्छिल्पिनो ण्योवा सेनान्ताल्लक्षणादपि ।
नडादेर्णायनो नित्यं बाह्वादेस्त्विण् विधीयते ॥

तान्त्रवाय्यस्तान्त्रवायिः कौम्भकार्य्यः कौम्भकारिरित्यादौ शिल्पिवाचकात् माहासैन्यो माहासैनिरित्यादौ च सेनान्तात् लाक्षण्यो लाक्षणिरित्यादौ लक्षणशब्दादिणि प्राप्ते विभाषया ण्यः तथा नडादेर्णायनो नित्यं तेन नाडायनः चारायण इत्यादौ कुञ्जाद्यन्तर्गतो नडादिः बाह्वादेस्त्विण् यथा बाहोरपत्यं बाहविः सुमित्राप्रभृतयस्तु बाह्वादिगणे द्रष्टव्याः ।

अणोऽपवादान्तरमाह ।

स्त्रीप्रत्ययान्तादत्र्यादेरप्येयण् परिभाषिकात् ।
न नदीमानुषीनाम्न आदावाद्द्विवर्जितात् ॥

विनतायाः सौपर्ण्याः कमण्डल्वाः युवत्या वाऽपत्यमित्यर्थे वैनतेयः सौपर्णेयः कामण्डलेयः यौवतेय इत्यादौ स्त्रीप्रत्ययान्तादेयस्येव नत्वण् अत्रेरपत्यमित्यर्थे आत्रेयः अत्रिपदमप्रत्ययेदन्तद्विस्वरनाम्नि पारिभाषिकं तेन शौचेयः हारेयः आग्नेयः इत्यादिकः प्रयोगः। विध्यादिकं द्विस्वरमपि नाप्रत्यये दन्तं मरीच्यादिकमप्रत्ययेदन्तमपि न द्विस्वरमतो वैधो मारीच इत्यादौ न प्रसङ्गः स्त्रीप्रत्ययान्तादप्यादावाद्द्विवर्जितात् नदीमानुषीनाम्नोनेयण् यथा यामुनः सैप्रः सारस्वतः इत्यादौ यथा वा सौभद्रः कौशल्य इत्यादौ 'आदावाद्द्विमतस्तु

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तादृशनाम्नो यथा प्राहमेयस्येव यथा जाह्नवेयः द्रौपदेयः कौश-लेयः इत्यादौ।

तथा।

सुभगादेरिनादेशोऽप्यन्तस्यैयणि नित्यशः।
कुलटाया विकल्पेन सती यदि भवत्यसौ॥

सुभगाप्रभृतेरेयणन्तस्वरस्य नित्यमिनादेशो यथा सुभगाया अपत्यमित्यर्थे सौभागिनेयः दौर्भागिनेय पारस्त्रैणेय इत्यादौ सौहार्दवदिहोभयपदस्य वृद्धिः। सुभगा दुर्भगा चैव परस्त्री वन्धकी तथा। मध्यमा च कनिष्ठा चेत्यादिकः सुभगागणः। कुलटा तु यदि सती तदा तदन्तस्वरस्यैयणि विभाषया इना-देशो यथा कौलटिनेयः कौलटेय इत्यादौ यदि त्वसती तदा कौलटेय इत्येव प्रयोगः।

तथा।

शीलेनाङ्गेन वा हीनात् स्त्रियामादादितस्तु वा।
एरण् स्याच्चटकायास्तु नित्यमेरण् स्त्रियान्तु लुक्॥

शीलेन हीनानां दास्यादीनाम् अङ्गेन हीनानां काणादी-नाञ्च स्त्रीप्रत्ययान्तानामेरण् वा स्यात् यथा दास्या अपत्यं दासेयः दासेरः यथावा काणाया अपत्यं काणेयः काणेरः कुलटाप्यङ्गहीना चेत् कौलटेर इति चटकायास्त्वपत्यमित्यर्थे नित्यमेरण् नत्वेयणपि यथा चाटकेरः चटकास्त्र्यापत्ये तु तस्य लुक् तेन चटकेत्येव तत्र प्रयोगः।

तथा।

तिकादेरायनिण् नित्यं तदादेस्तु विभाषया।
ईयः स्वसुः स च व्यश्च भ्रातुर्व्यः श्वशुराद्ववेत्॥

तिकस्यापत्यमित्यर्थे नित्यमायनिण् यथा तैकायनिः कौश-ल्यायनिरित्यादौ कौशल्यायनिवल्लभामिति भट्टिः। स च तदादेः

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सर्वनाम्नो वैकल्पिक: यथा तस्यापत्यमित्याद्यर्थे तादायनि: तादः यादायनि: याद इत्यादौ स्वसुरपत्यमित्यर्थे स्वस्रीय: भ्रातुरपत्यमित्यर्थे भ्रात्रीय: भ्रातृव्य: द्वेष्टरि तु भ्रातृव्यशब्दो रूढ़ एव तदुक्तं भ्रातृव्यौ भ्रातृजद्विषाविति श्वशुरस्यापत्यमित्यर्थे य: श्वशुर्य्य:।

तथा।

कुलाद्य एयकञीन: सपूर्व्वात् केवलादपि।
महाकुलादञीनञ च दुष्कुलादेयणो विधि:॥

कुलस्यापत्यमित्यर्थे य: एयकञ् च स्यात् यथा कुल्य: कौलेयक: सपूर्वात् केवलाच्च कुलादीन: स्यात् यथा आढ्यकुलीन: कुलीन इत्यादौ महाकुलादञ् ईनञ् च स्यात् यथा माहाकुलो माहाकुलीन: दुष्कुलादेयण् यथा दौष्कुलेय:। केनापि दौष्कुलेयेन कुल्यां माहाकुलीं प्रियाम्। हृतां महाकुलीनस्य तस्य लिप्सामहे वयमिति भट्टि:। कथं महाकुलीनो दुष्कुलीन: सपूर्बादीन् महदादे: कुलीनेनान्वय इत्यन्ये।

देशक्षत्रिययो रूढ़ाद्राजापत्येऽप्यणो विधि:।
नादे: कुरो: कोशलाच्च ण्यस्तथेदन्ततोऽप्यसौ॥

देशे क्षत्रिये च शक्तान्नाम्नो राजन्यपत्यार्थे अणोविधि: यथा पञ्चालानां राजापत्यं वा इत्यर्थे पाञ्चाल: एवं वैदेह: एवं ऐक्ष्वाक:। क्वचिदणादावप्युवर्णस्य लोप: नकारादेरुक्तरूढ़ात् कुरुत: कोशलाच्च तादृशार्थे ण्यएव यथा नैषध्य: कौरव्य: कौशल्य: इत्यादौ। कथं हिरण्मयं हंसमबोधि नैषध: परिरेभिरे कुकुरकौरवस्त्रिय इति यदि तस्येदमित्यण्। इदन्तादप्युक्तरूढ़ात् ण्य: यथा कौन्त्य: आवन्त्य: इत्यादौ कथं कौन्तेय: कुन्तीशब्दात् स्त्रीप्रत्ययान्तात् एयण्। स्त्रियान्तु

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कुन्त्यवन्तिकुरुभ्यो ण्यस्य लुगेव यथा कुन्तीनां स्त्र्यपत्यमित्यर्थे कुन्ती एवमवन्ती कुरुः। कम्बोजादेरपि रूढादपत्ये राजनि च विहितस्याणो लुगेव यथा कम्बोजानामपत्यं राजा वा इत्यर्थे काम्बोजश्चोलः केरल इत्यादौ।

संख्यासंभद्रपूर्वाया ङुरणमातुः स्त्रियाञ्च ङीप्।
गोर्यो ण्यस्तु यथादित्यादितिभ्यः स्याद्दितेरपि॥

द्वयोर्मात्रोरपत्यमित्यर्थे द्वैमातुरः त्रैमातुरः षाण्मातुरः शक्तिधरः कुमार इत्यमरः षाण्मातुरः भाद्रमातुरः स्त्रियान्तु तदन्तात् ङीप् द्वैमातुरीत्यादि गोरपत्यमित्यर्थे य एव गव्यो वत्सः। एवं यमस्यापत्यं याम्यः आदित्यस्यापत्यमादित्यः अदितेरपत्यमित्यर्थे आदित्यः दितेरपत्यं दैत्य इत्यादौ ण्यएव कथमादितेयः दैतेयः आदितिदितिभ्यां स्त्रीप्रत्ययान्तत्वादेयण्।

अपत्यम्।

नापत्यप्रत्ययान्तात् स्यादपत्यप्रत्ययः पुनः।
गुर्वायत्ते त्वपत्ये स्यात् पुनर्यूनीति तद्विधिः॥

उपगोरपत्यस्यापत्यमित्यर्थे औपगवादिपदेभ्यो नापत्यप्रत्ययः अतएव एकोगोत्रे इति पाणिनिरप्याह एकः केवलोऽपत्यप्रत्ययं विना कृतएव शब्दो गोत्रेऽपत्यसामान्ये विहितप्रत्ययस्य साकाङ्क्ष इति तदर्थः पुनर्यूनीति विध्यन्तरसत्त्वादेव चौपगवस्य गुर्वायत्तापत्यमित्यर्थे औपगविः गार्ग्यायण इत्यादौ पुनरपत्यप्रत्ययः गुर्वायत्तं यत् प्रशस्तं तदपत्यं युवोच्यते इति वृद्धाः।

ण्यान्तेणन्तादायनण स्यात् कौञ्जायन्यादिवर्जितात्।
गुर्वायत्ते केवलाच्च द्रोणादेष विभाषया॥

ण्यान्तादिणन्ताच्च गुर्वायत्तापत्यस्य बोधने आयनण् स्यात् यथा गार्ग्यस्य गुर्वायत्तापत्यमित्यर्थे गार्ग्यायणः वात्स्यायनः

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

दाचायण इत्यादौ। ण्यान्तादपि कुञ्जादिगणान्नासौ तेन तत्र कौञ्जायन्योऽयमित्यादिरेव प्रयोगः। केवलादपत्यप्रत्ययशून्यादपि द्रोणादायनण् यथा द्रोणस्य प्रशस्तापत्यं द्रौणायनोऽश्वत्थामा विभाषयेत्युक्तेः पक्षे द्रौणिरित्येव।

गर्गादिरपि कुञ्जादिः प्रथमापत्यबोधने।
इञेव स्यान्न तु ण्यः स्यान्नायनण् स्यादिति स्थितिः।

गर्गस्य प्रथमापत्यमित्यर्थे गार्गिर्वात्सिरित्यादौ न ण्यः किन्त्विञेव तथा कुञ्जस्य प्रथमापत्यमित्यर्थे कौञ्जिर्मौञ्जिरित्यादावपि नायनण्।

अपत्यविशेषः।

तद्युक्तेनेन्दुमत्काले तन्नक्षत्रादणोविधिः।
नक्षत्रद्वन्द्वतश्छो यः कथितार्थे विधीयते॥

पुष्येण सहेन्दुमदित्यर्थे पौषं दिनं पौषी रात्रिः एवमाश्विनं श्रावणं कार्त्तिकमित्यादौ। तद्युक्तेनेन्दुमत्काल इत्येव नातः पुष्येण सहेन्दुमत् पुरमित्यर्थे पौषं पुरमित्यादिकप्रयोगः नक्षत्रद्वन्द्वात् कथितार्थे अणो बाधक ईय एव यथा पुष्यपुनर्वसुभ्यां सहेन्दुमद्दिनं पुष्यपुनर्वसवीयम् एवमश्विनीभरणीया रात्रिरित्यादिप्रयोगः।

नक्षत्रेण युतेन्दुमत्।

तद्रागयुक्तमित्यर्थे तस्मादण् स्यादिकण् पुनः।
लाक्षातो रोचनातश्च शकलात्कर्दमात् स वा॥

हरिद्राया रागयुक्तमित्यर्थेऽण् यथा हारिद्रं वासः एवं कौसुम्भं लाक्षया रक्तमित्यर्थे नित्यमिकण् यथा लाक्षिकं रोचनिकं शकलकर्दमाभ्यां तेन रक्तमित्यर्थे विभाषयेकण् यथा शाकलिकः शाकलः कार्दमिकः कार्दमः इत्यादौ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तया।

नीलादः कस्तथा पीतात् विलिङ्गादपि नित्यशः।
स्वभावरक्ते गौण्या तु वृत्त्या तद्धितमुच्यते॥

नीलेन नील्या वा रक्तमित्यर्थे नित्यप्रत्ययो यथा नीलः पट इत्यादौ पीतेन पीतया वा रक्तमित्यर्थे तु नित्यं कप्रत्ययो यथा पीतकः पट इत्यादौ हारिद्रः कुक्कुटपादः लाक्षिकमधरं पीतकं स्वर्णमित्यादौ स्वभावसिद्धपीतादौ गौणवृत्त्या हरिद्राद्ये रक्तसदृशे तद्धितं प्रयुज्यते।

तेन रक्तम्।

तेषां समूह इत्यर्थेऽप्यण् पाशादेस्तु यः स्त्रियाम्।
गर्गादिगोत्रादुक्षादेश्चाकञ्वीयस्तु वाश्वतः॥

काकानां समूहः काकम् एवं शुकानां समूहः शौकं भिक्षाणां समूहः भैक्षं युवतीनां समूह इत्यर्थे यौवतमिति जयादित्यः। तद्धितानपत्यस्वरे पुंवद्भावात् यौवनमिति तु भागवृत्तिः अतएव यमुपास्ते पुण्यभाजं कलाकुशलयौवनम्। सरसं नित्यश-स्त्वन्वि सफलं तस्य यौवनमिति तन्मते प्रयोगः। पाशानां समूह इत्याद्यर्थे तु तेभ्यो यएव तदन्तश्च स्त्रीलिङ्ग एव यथा पाश्या धूल्या वात्या वन्या शल्येति खलरथावपि पाशादौ पठन्ति यथा खल्या रथ्या इति। तथा गर्गादिगोत्रेभ्यः समूहेऽकण् गार्गकं दाक्षकमित्यादौ उक्ष्णां समूह इत्यर्थेऽप्यसौ यथा औक्षकम् औष्ट्रकमित्यादौ। उक्षोष्ट्रोरभ्रवत्साजा राजा राजान्यकस्तथा। राजपुत्रो मनुष्यश्च वृद्ध उक्षादिको गणः। अश्वानां समूहे त्वीयो विभाषया यथा अश्वीयमाश्वमिति।

धेनोरनञः कण् नित्यं केदाराद्यसिकश्चकण्।
पिष्टात् कश्चनिहस्तिभ्यास्त्वेकण् केशादिकण् यणौ।

धेनूनां समूहो धैनुकम् अधेनोस्त्वाधेनवमित्यणेव अस्मा-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

देवानञ इति निषेधात् सामूहिकप्रत्ययेषु तदन्तविधिरिष्टव्यः तेन सुन्दरगर्गाणां समूह इत्यर्थे सौन्दरगर्गकमित्यादि साध्विति शाब्दिकाः। केदाराणां समूह इत्यर्थे यञि कैदार्य्यम् इकञि कैदारिकम् अकञि कैदारकम् इति त्रिधा प्रयोगः। पिष्टार्थकात् कवचितो हस्तितश्च ठक् यथा पूपानां समूहः पौपिकं शाष्कुलिकं तथा कवचिनां समूहः कावचिकं हस्तिनां हस्तिनीनां वा समूहो हास्तिकम्। केशानां समूहे त्विकण् यण् च कैशिकं कैश्यम्।

इनिः खलोलूकपद्माद्रथात् काद्यः स्त्रियामिमौ।
गणिकातो ब्राह्मणाच्च मानवाद्वाडवाच्च यण्॥

खलादिभिरिकादिनिः समूहे यथा खलिनी उलूकिनी पद्मिनी। तथा रथात् कद्यः यथा रथकड्येति इमौ च प्रत्ययौ स्त्रियामेव। गणिकादिभ्यस्तु समूहे यण् यथा गाणिक्यं ब्राह्मण्यं मानव्यं बाडव्यमिति।

गजबन्धुजनग्रामसहायेभ्यस्तु तः स्त्रियाम्।
पृष्टाद्यत क्लीवलिङ्गं तत् चरणेभ्यस्तु धर्मवत्।

गजता बन्धुता जनता सहायता इत्यत्र गजादीनां समूहेऽर्थे तप्रत्ययः स च स्त्रीलिङ्ग एव। पृष्ठात् समूहे यत् यथा पृष्ठ्यं तच्च क्लीबलिङ्गमेव अतएवास्य पाशादिषु अनन्तर्भावः चरणेभ्यस्तु समूहे धर्म इव प्रत्ययाः स्युः यथा कठानां धर्मः काठकं तथा समूहोऽपि एवं छान्दोग्यमाथर्वणमित्यादि।

ततसमूहः।

तद्वेत्ति तदधीते चेत्यर्थेऽप्यण् क्रतुवाचिनः।
सवाग्न्यादप्यकाल्पादेरुक्थादेश्चैकणो विधिः॥

निमित्तं वेत्तीत्यर्थे नैमित्तः एवमौत्पातः मौहूर्त्तः छन्दो

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वेत्त्यधीते वेत्यर्थे छान्दसः वैयाकरणः क्रतुवाचिनोऽग्निष्टोमादेस्त्विकण् यथा अग्निष्टोमं वेत्ति अधीते वा आग्निष्टोमिकः अकल्पादेः सूत्रान्तशब्दादप्युक्तार्थे इकण् यथा वार्त्तिकसूत्रिकः सांख्यसूत्रिकः कल्पादेस्तु सूत्रात् काल्पसूत्र इत्यणेव। उक्थं वेत्त्यधीते वा इत्यर्थेऽप्यौक्थिकः नैयायिकः पातञ्जलिकः लोकायतं बौद्धशास्त्रं तद्वेत्त्यधीते वा लौकायतिक इत्यादि।

विद्यान्तादङ्गधर्मचिचवानुत्तरवर्त्तिनः।
तथैकण् शतषष्टिभ्यां पथस्य तु पथष्टिकः॥

वायसविद्यां वेत्त्यधीते वा वायसविद्यिकः सर्पविद्यिकः चारविद्यिकः। अङ्गाद्यनुत्तरवर्त्तिनः किम् आङ्गविद्यः ज्यौतिर्विद्यः गान्धर्वविद्यः धार्मविद्यः चात्रविद्यः त्रयवयवा विद्या त्रिविद्या तां वेत्ति अधीते वा त्रैविद्य इति कर्मधारयादण्। त्रैविद्या मां सोमपाः पूतपापा इति गीता। तिस्रो विद्या वेत्तीत्याद्यर्थे तु द्विगुतस्तद्धितस्य लुकि त्रिविद्य इत्येवम्। शतपथं षष्ठिपथं वेत्तीत्याद्यर्थे ठिकः शतपथिकः षष्टिपथिकः स्त्रियान्तु शतपथिकीत्यादि।

क्रमादिभ्यः कएव स्यात् पदात् कः स्यादिकस्तथा।
सर्वादेरच साद्यादेर्वेत्तीत्याद्यर्थकस्य लुक्॥

क्रमं वेत्तीत्याद्यर्थे क्रमादिभ्यः कएव यथा क्रमकः सामकः शिक्षकः मीमांसक इत्यादौ। पदात्तु कः स्यादिकोऽपि यथा पदकः पदिकः। सर्वादेः साद्यादेश्च शब्दाद्विहितस्य वेत्त्यधीते वेत्यर्थकस्य तद्धितस्य लुगेव यथा सर्वं वेदं वेत्तीत्याद्यर्थे विहितस्याण् प्रभृतेः सर्ववेदः सर्वतन्त्र इत्यादौ सादिवार्त्तिक इत्यादौ चेति।

अष्टाध्यायादितः कः स्यादध्यायस्य च लुक् तथा।
अध्यायसंख्यार्थककाद्वेत्त्याद्यर्थस्य लुक् परे॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अष्टावध्याया यस्य तदष्टाध्यायसूत्रं तद्वेत्ति अधीते वेत्यर्थे कः अध्याय पदस्य च लुक् यथाष्टकाः पाणिनीयाः पञ्चकाः गौतमीयाः दशकाः व्याघ्रपदीयाः जैमिनीयाः परे पुनरष्टाव-ध्यायसंख्या यस्य इत्यर्थे कप्रत्ययं कृत्वा तद्वेत्त्याद्यर्थकस्य तद्धि-तस्य लोपमाहुः ।

तद्वेत्त्यधीते वा ।

तस्येदमिति सम्बन्धिन्यपि तस्मादणो विधिः ।
स्वराजपरदेवेभ्यः कादिरीयोजनादपि ॥

तस्येदमित्येवं तत्सम्बन्धिन्यर्थे तदर्थकादण् इत्युत्सर्गः यथा वृक्षस्येदं वार्क्षं एवं दार्शदमित्यादि । स्वस्येदमित्याद्यर्थे तु स्वराजादिभ्यः कादिरीयो यथा स्वकीयं राजकीयं परकीयं देवकीयं जनकीयमिति । स्वतः कस्यानित्यत्वम् अतएव स्वीयं यदन्यभिन्नं पदमिति मणिदीधितिरिति वदन्ति ।

ईयस्त्यदादेर्भवतस्तव तोद इकणपि ।
परावरादितोऽप्यर्द्धात् यदिकणपि दिक्परात् ॥

त्यस्येदमित्याद्यर्थे त्यदादिगणादीयः यथा त्यदीयं तदीयं मदीयं इदमीयमित्यादि । भवतस्तु त्यदादेरीये परतः तस्य दादेशोऽपि यथा भवदीयं नये स्वरे तद्धित इति पदान्तविधे-र्निषेधादस्य विधिः । शत्रन्तस्य तु भवतस्तस्येदमित्यर्थे भाव-तमित्यणेव । पराद्युत्तरवर्त्तिनोऽर्द्धादपि न केवलाच्च तस्मात् परार्द्धस्येदमित्यर्थे यदेव । यथा परार्द्ध्य अवरार्द्ध्य आर्द्ध्य आदिपदात् उत्तरार्द्ध्य अधमार्द्ध्य दिग्वाचिपूर्वकात् पुनरर्द्धात् यदिकणपि यथा पूर्वार्द्ध्य पौर्वार्द्धिकं दक्षिणार्द्ध्य दाक्षिणा-र्द्धिकमित्यादि ।

युष्माकास्माकभावान्ते वाणीनण् युष्मदस्मदोः ।
तवैत्यस्मान्ममेत्यस्मादणीनस्यपि कादिमः ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

युवयोर्युष्माकं वा इदं आवयोरस्माकं वा इदमित्यर्थे युष्मदस्मदोर्युष्माकास्माकभावोत्तरमणीनण् च वा स्यात् यथा यौष्माकम् यौष्माकीणम् आस्माकम् आस्माकीनम्। आस्माकदन्तिसान्निध्यवामनोभूतभूरुहः। पक्षे त्यदादित्वादीयो यथा युष्मदीयमस्मदीयमिति। तवेदं ममेदमित्यर्थे तवममेत्यनयोरणीनमपि कादिकः स्यात् यथा तावकं तावकीनं स्वरूपनिर्देशान्न त्वदादेशः। अपिना त्यदादित्वादीयोऽपि यथा त्वदीयं मदीयमिति।

कणारण्याद्धस्तिवत्मं विहाराध्यायमानुषे।
नित्यं वा गोमयेऽन्यत्र णः सदा स्यादिति स्थितिः॥

अरण्यस्यायं हस्तीत्याद्यर्थे अरण्यान्नित्यं कण् यथा आरण्यकः करी पन्था विहारो मानुषश्च अध्यायस्त्वरण्यगीतत्वादारण्यकः। गोमये त्वरण्यस्येदमित्यर्थे आरण्यकमारण्यं वा गोमयमिति द्विधा प्रयोगः। कथितेभ्योऽन्यस्मिन्नर्थेऽरण्यान्नित्यं णप्रत्यय एव यथा अरण्यस्येयमित्यर्थे आरण्या लता आरण्यः पशुरित्यादि

तस्येदम्।

अण् तत्र भव इत्यर्थे पदादुत्तवर्गतो भवेत्।
ग्रीवात एयण् वा तत्र ग्रैवं ग्रैवेयमित्यपि॥

भव इत्यस्य उत्पत्तिवर्त्तमानत्वे ह्यर्थौ यथायथम्।

आदेर्मध्यात्ताद्दृगर्थे मोऽधसः सस्य लुक् तथा।
डिमोऽग्रपश्चादन्तेभ्यः कालार्थात्तु पदादिकण्॥

आदौ भवः आदिमः भवो वर्त्तमान इति वर्द्धमानवृत्तिः। मणिर्विराजते तन्वि तवायं हारमध्यमः। अधो भव इत्यर्थेऽधसः सलोपादधमः। यदङ्गमधमं तस्य स्पर्शनं दुरितावहमिति स्मृतेः। अग्रे भव इत्यर्थे डिमः अग्रिमः एवं पश्चिमः अन्तिमः

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कालार्थकान्मासादिशब्दात्तु तत्र भव इत्यर्थे इकण् यथा मासिकं सांवत्सरिक मौहूर्त्तिकं पौर्वाह्णिकं आपराह्णिकमित्यादि।

शरदः श्राद्धएवायं वा तु रोगे तथातपे।
निशातश्च प्रदोषाच्च वायं तादिस्तथा श्वसः॥

अयमिकण्प्रत्ययः तथार्थे शरच्छब्दात् श्राद्ध एव साकाङ्क्षः यथा शारदिकं श्राद्धम्। अन्यत्र शारदश्चन्द्रमाः। रोगातपयोस्त्वर्थयोरयं वैकल्पिकः यथा शारदः शारदिको ज्वरः आतपश्च। निशायां प्रदोषे वा भव इत्यर्थे नैशिकं नैशं वा प्रादोषिकं प्रादोषं वा तम इत्यादि। श्वसः श्वःपदात्तु तादिरयमिकण्प्रत्ययस्तथा विकल्पेनेत्यर्थः तेन श्वोभवमित्यर्थे शौवस्तिकं धनम्। शौवस्तिकत्वं विभवा न येषां व्रजन्ति तेषां दयसे न कस्मादिति भट्टिः। पक्षे श्वस्त्यं श्वस्तनमिति त्यतनौ वक्ष्येते।

सन्ध्यादिर्क्ष तुनक्षत्रभेदाच्चाण् कलि पुनः।
संवत्सरात् पर्वणि च प्रावृषस्त्वेण्यमीरितम्॥

सन्ध्यादिगणात्तत्र भवमित्यर्थे अणेव यथा सान्ध्यं सन्धिवेलं आमावस्यं त्रयोदशं चातुर्दशं पाञ्चदशं पौर्णमासं प्रातिपदं वा तमः इति अत्र ऋतुभेदो ग्रीष्मादिः तस्मात्तत्र भवमित्यर्थे ग्रैष्मं शैशिरं तदन्तविधिना पूर्वग्रैष्मम् अवयवादृतूनामित्युत्तरस्य वृद्धिः। नक्षत्रभेदात्तु पुष्ये भवं पौषं औषधं तैषं रौहिणमित्यादि। संवत्सरात्तु फले पर्वणि च भवार्थेऽणेव यथा सांवत्सरं फलं पर्व वा अन्यत्र तु कालार्थत्वादिकण् यथा सांवत्सरिकं कर्म प्रावृषि भव इत्यर्थे एण्यः यथा प्रावृषेण्यं तृणम्। प्रावृषेण्यं पयोवाहमिति रघुकाव्यम्।

वर्षातः स्वादिकण् हेमन्तादणप्यत वा तलुक।
सायं चिरं प्रगे प्राह्णे कालार्थाव्ययतस्तनट॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वर्षासु भवं वार्षिकं तृणम्। हेमन्ताद्भवार्थे यथेकण् तथा अण्यपि परत्वणि तकारस्य वा लुक् तेन हैमन्तिकं हैमनं हैमन्तमिति त्रिविधप्रयोगः। तदन्तविधिना पूर्वहैमनमित्यादिरपि प्रयोगः। सायमादिभ्यस्तु सायन्तनं चिरन्तनं प्रगेतनं प्राह्णेतनं दिवातनं दोषातनमित्यादौ भवार्थे तनट् टानुबन्धत्वात् सायन्तनी तिथिः।

परुतश्च परारेश्च चिराच्च त्नो विभाषया।
पुराशब्दात्तथा नोवा मध्याह्नादेश्च वा तनट्॥

परुत्नं परारित्नं चिरत्नं पक्षे परुत्तनं परारितनं चिरतनं पुरा शब्दादपि भवार्थे वा नः तेन पुराणं पुरातनमिति।

तदापङ्गान्तु कालात् स्यादिकण् ङीप् वा स्त्रियां ततः।
मनुष्ये पर्वतादीयश्चीयोऽन्यत्र विभाषया॥

तत्काले भवमित्यर्थे तत्कालशब्दादिकण् तात्कालिको बोधः एव मापत्कालिकः तदन्तस्य स्त्रियां वा ङीप् यथा तात्कालिकी तात्कालिका मतिरित्यादौ। पर्वते भवो मनुष्य इत्यर्थे पर्वतादीयण् पार्वतीयो नरः ततोऽन्यत्र तु पर्वतीयं पार्वतं वा फलमित्यादावण्यपि।

दिगादिभ्यो यदेव स्याच्छरीरावयवादपि।
दृतिवस्त्यस्थिकुक्षिभ्य एयण् स्यात् कलसादढेः॥

दिशि भवमित्यर्थे दिश्यम् एवमाद्यम् अन्त्यं रहस्यं दिव्यं उदर्यं यूथ्यं वर्ग्यं दण्ड्यमित्यादौ यत्। शरीरावयवादपि यथा दन्ते भवमित्यर्थे दन्त्यम् एवं कण्ठ्यम् ओष्ठ्यं मूर्द्धन्यं मुख्यं जरव्यम् इत्यादौ। दृतौ भवमित्यर्थे तु दृत्यादेरेयण् व यथा दार्त्तेयं वास्तेयं आस्थेयं कौक्षेयम्। असिं कौक्षेयमुद्यम्य चकारापनसं मुखमिति भट्टिः। कालसेयम् आहेयति।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

चतुर्मासादयज्ञे यणव्ययीभावतस्तथा।
अन्तःपूर्वादिकणेवं समानात्तत्परादपि।

चतुर्मासेषु भवमित्यर्थे चातुर्मास्यं व्रतं चतुःपदस्याषाढादिचतुष्कत्वेन लक्षकत्वान्नात्र द्विगुरतः पञ्चकपालश्चरुरित्यत्रेव द्विगोस्तद्धितस्य न लुक्। यज्ञे तु चातुर्मासो यागः इत्यणेव अन्तःपूर्वादव्ययीभावाद्भवार्थे इकण् यथा आन्तर्दैहिकम् आन्तर्गणिकम्। अव्ययीभावादित्येव तेनान्तःकरणे भवमान्तःकरणं दुःखमित्यणेव समानात्तत्पराच्च यथा समाने भवं सामानिकम्। सामानिकोऽयं युवयोः प्रयासः। समानदेशिकम्।

काद्यन्तवर्गादीयः स्याज्जिह्वामूलाङ्गुलादपि।
मित्राद्युत्तरतो वर्गात् यदीनावीय एव च॥

कवर्गे भवः कवर्गीयो वर्णः इतीयः। एवञ्चवर्गीयः टवर्गीयः इत्यादि। जिह्वामूलादङ्गुलाच्च जिह्वामूलीयः अङ्गुलीयः। मित्राद्युत्तरवर्गात् तु प्रत्ययत्रिकं यथा मित्रवर्गे भव इत्यर्थे मित्रवर्ग्यः मित्रवर्गीणः मित्रवर्गीयः इत्यादि।

स्त्रीपुंभ्यां नञ्स्नञौ तत्र भवे भावे तु वा तयोः।
स्वरादौ तद्धिते प्राप्ते गोर्यदेव विधीयते॥

स्त्रियां भवः स्त्रैणः। स्त्रैणेन नीता विकृतिं लघिम्ना इति भट्टिः। पुंसि भवः पौंस्नः। स्त्रियाः पुंसश्च भावेऽर्थे तु नञ्स्नञौ विकल्पेन स्याताम्। तेन स्त्रिया भावः स्त्रैणं स्त्रीत्वञ्च पुंसो भावः पौंस्नं पुंस्त्वञ्च। गोपदात्तु यद्यदर्थे स्वरादितद्धितं प्रसक्तं तत्तदर्थे तदेव साकाङ्क्षं तेन गोरपत्यं गोर्देवता यस्य गवा चरति गोः समूह इत्याद्यर्थे गव्यमित्येव प्रयोगः। गोत्वं गोवदित्यादौ तु त्वादिको न स्वरादिः।

तत्र भवः।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ये भवार्थे यतः प्रोक्तास्तद्धितप्रत्ययाः पुरा ।
जातेऽर्थेऽपि ततस्ते स्यु र्विशेषविधिना विना ॥

मथुरायां भवः इत्यर्थे इव मथुरायां जात इत्यर्थेऽप्यणो-ऽतिदेशः । एवं स्त्रैणः पौंस्नः ग्राम्यः ग्रामीणः इत्यादौ गणादेरपि प्रावृष एण्य प्रामाविकः प्रदोषादेरिकणादिप्राप्तौ च कादि-र्विशेषविधेर्वक्ष्यते ।

प्रावृषस्तव जातेऽर्थे स्यादिकः शरदस्त्विकण् ।
संज्ञायां विहितः पूर्वाह्णापराह्णादितस्तु कः ॥

प्रावृषि जातमित्यर्थे प्रावृषिकं पत्रं प्रावृषिका वृष्टिः । शरदि जातमित्यर्थे तु संज्ञायामिकण् यथा शारदिकाः मुद्गप्रभेदाः शारदमन्नम् पूर्वाह्णे जातमित्यर्थे तु पूर्वाह्णादिभ्यः को यथा पूर्वाह्णकं अपराह्णकं मध्याह्नकमित्यादि एवमार्द्रायां मूलायां जातमित्यर्थे आर्द्रकं मूलकं मे समसस्येति ह्रस्वः ।

अणकः स्यादमावास्याशब्दात्तद्धितादपि ।
स्थानान्तादथ गोशालखरशालाच्च नित्यशः ॥
जातार्थकस्य लुग्वा तु वत्सशालादितो भवेत् ।

अमावास्यायां जात इत्यर्थेऽण् अकश्च स्यात् यथा आमावास्यः अमावास्यको बालकः । तद्धितादमावास्याशब्दादपि यथा च आमावास्यः अमावास्याकः । स्थानान्ताद्विहितस्य जातार्थकतद्धितस्य नित्यं लुक् स्यात् यथा गोस्थाने जातमित्यर्थे गोस्थानं पत्रम् एवमश्वस्थानं शशस्थानमित्यादौ गोशालायां जातमित्यर्थे गोशालं खरशालम् इत्यत्राप्येवम् । नित्यममीषां क्लीवत्वं एभ्यो जातार्थस्य नित्यं लुग्विधानात् अश्विन्यादितो जातार्थकस्य वा लुगिति प्रतीयते । अतएव मघातोऽणो न लुग्भवेत् इत्यग्रे निषेधः सङ्गच्छते इति निबन्धकारः । वत्सशालादितस्तु जातार्थस्य वा लुक् यथा वत्सशालायां जात

CC-0. Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

इत्यर्थे वत्सशालो वात्सशालश्च वृष: । एवमभिजित् आभिजितो वा बालक: । वत्सशालाभिजिच्चित्रा रेवती रोहिणी तथा । अश्वयुङ् मृगशीर्षश्च वत्सशालादिको गण: । मृगशिरसि भवं जातं वा इत्यर्थे तु न तद्धितमनभिधानात् ।

अनुराधा तिष्यपुष्यौ हस्तस्वाती पुनर्वसू ।
विशाखा बहुलेतिभ्यो नित्यं जातार्थकस्य लुक् ॥

अनुराधायां जातोऽनुराध: स्त्रीप्रत्ययस्य लुक् तद्धितलुकीति लुक् एवं तिष्य: पुष्य: हस्त: स्वाति: पुनर्वसु: विशाखो बहुल: कथं बाहुलेयस्तारकजिदिति बहुला कृत्तिका तत्र जात इति संज्ञायामियण् ।

श्रविष्ठाषाढयोरियण् उण् वा शतभिषक् पदात् ।

इति महामहोपाध्याय श्रीजगदीश-तर्कालङ्कार-भट्टाचार्य-विरचिता शब्दशक्तिप्रकाशिका समाप्ता ।

पं० इन्द्र विद्यावाचस्पति स्मृति संग्रह

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पण्डितकुलपतिः

श्रीजीवानन्दविद्यासागर वि, ए,

PANDIT JIBANANDA VIDYASAGARA B. A.

Superintendent Free Sanskrit College, Calcutta.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

SAMPLE STOCK VERIFICATION
1988
VERIFIED BY

ARCHIVES DATA BASE
2011 - 12

10.6,3
37387

STOCK VERIFY
2020

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri